ВІТЧИЗНА

2

1987

ВІТЧИЗНА 2

ЛЮТИЙ 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»

ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

ВОЛОДИМИР БАЗИЛЕВСЬКИЙ

МІЙ ЗАХИСТ — БЕЗЗАХИСНЕ СЕРЦЕ

ВОГНЕМ ПОДІЛІТЬСЯ!

Я брата штовхаю, кажу я:
— Ти бачиш, як грає
наш степ стародавній,
що хвилю на хвилю жене?
Він дивиться, як невидющий,
він скрушно зітхає.
— Чому ти зітхаєш?
— Про власне згадав, клопітне.

Я друга за руку беру:
— Поглянь-но, мій друже,
ріка висихає і серцю жалю завдає.
Та друг не озвався, лише посміхнувся байдуже,
у нього на мислі своє,
ох, тільки своє.
Я поруч з тобою,
над нами ще жайворон в'ється,
іще він чаклує, я в захваті щось лепечу.
Ти ствердно кивнеш,
та душа твоя не стрепенеться,
невже навіть подив, кохана, і той досхочу?

Що трапилось, любі?
Що скоїлось-сталося з нами?
Куди нас несе небезпечна сліпа течія?
Є хліб і до хліба,
вже мацаєм космос руками,
де ж наша болінь гуртова, а не тільки своя?

І рік сорок шостий згадаю...
Під снігом повітка,
обчухрана аж до рудизни вітрами й дощем.
Удосвіта в шибку уже тарабанить сусідка,
і чути знадвору таке:
— Поділіться вогнем!

А клямкою брязне,— бабуся нагорне їй жару
із печі в совок чи в саперну лопатку —
неси.
Вона й понесе,
то вже потім про хміль та опару
в дворі жебонітимуть їхні гнучкі голоси.
І піде вогонь!
Сусідка сусідці позичить
сльозу повоєння,
де з жаром впереміш зола...
Там відблиски мирні
гуляли на мирних обличчях,
і повнилась хата солом'яним духом тепла.

—Вогнем поділіться! —
гукало з подвір'я і в сінях,
він грів, той вогонь,
щонайменше тоді півкутка.

Заходив печальник — займалася радість, як сонях,
заходив понурий — аж пісня назустріч дзвінка.

... Я пам'ять шарпну,
я обличчям до вас повернуся.
Не виручу словом,
так викричу жестом, як мім:
— Ви чуєте, люди?!
Я з вами вогнем поділюся!
Аби було тепло усім нам,
усім нам, усім.

■

Де наша молодість? Де літо?

Є. Гуцало

Там наша молодість, де літо
жар-птицю випускало з жмень.
Де стільки щебету і цвіту,
що грітимуть і в судний день.

Там, де мінливим перламутром
дражнились роси лопухів,
де одяглися предки в хутра,
в довічні кожухи степів.

Не за морями, за лісами,
а там, де гай, левада, луг,
підперезались поясами
блискучих вод і лісосмуг.

Там наші бігають лошата,
там наше сонце ще без плям...
Ні, молодість не полишала,
це ми її лишили там.

Вся непокора-поривання —
вона ще й досі на коні.
Їй наші пізні запитання
незрозумілі і смішні.

Готова до звитяг і свята,
вітри зухвало перейма.
Стоїть за нею біла хата,
ой, біла-біла, як зима.

БУВ ГОЛОС В НАШУ ХАТУ

Був голос в нашу хату
із неодквіту свята,
він тихо запитав:
— А пам'ятаєш, брате?
— Ну, як не пам'ятати! —
я тихо відказав.

— Глибокий степ довкола,
знемогу матіоли,
фламандський алфавіт
картопляного раю?

— Звичайно, пам'ятаю,—
сіпнув я ширму літ.

— Пробач мою зухвалість:
чи так, як обіцялось,
живеш... і оклик-знак
зорі над всі розрухи?

І відповів я глухо:
— На жаль, живу не так.
Долаю важко змору,
намацую опору,
але ріка без дна.
Співзвуччя б духу — тілу!
— Хто ж винен?! — загриміло.
— Моя у тім вина.

Гули вітри осінні
в завзятті і борінні,
аж схлипував душник.
І доки ніч тривала,
чиясь рука гортала
недбалий чорновик.

ПРОЩАННЯ З КІРОВОГРАДОМ

Прощаюся з містом, якому
віддав я бентежну невтому
чуттів і убогі труди.

В цім місті, і Вам не чужому,
в розломах земного огрому
горять мені й Ваші сліди.

Я чую, як там, за Інгулом,
степи набрякають розгулом
вітрів, що спішать напролом.

А тут, розімлівши на спеці,
вали земляної фортеці
дурманять мене полином.

То пам'ять гірчить полинова,
то тіні сюди на розмову
із глибу сукупно зійшлись.
Усохла ріка часоплину!
Є тільки чорнозем і глина,
які поєднають колись.

А поки що довгу розлуку
звістує химерна сполука
гарячої барви світил
з жар-розсипами звіробою
на схилі фортеці старої,
в мовчанні забутих могил.

Прощаюся з містом? З собою!
Неначе збуваюся крил.

Неначе комусь переймати
цю зелень важку, пелехату
і Ваші — в розломах — сліди.

Тим жовтим паланням навпроти
звістує пора перельоту,
що це назавжди.

Тому я й дивлюсь-примічаю,
тому й розумію — втрачаю
не тільки цей камінь чи цвіт.

Щось більше, ніж зору підвладне!
І б'ється душа безпорадно
в закови небесних воріт.

ЛИКЕРА

Не її вина, що не збагнула,
що не полюбила — й поготів,
що на муки радість обернула,
був там не дует, а солоспів.

Молодість з немолодістю рідко
ходять в парі і леліють сни.
Істина сама отут за свідка:
ні, нема, нема на ній вини.

Ласа до пожитку і невдячна?
Ну то й що? Нехай не доросла...
Інша навіть мужа необачно
під смертельну кулю підвела.

Та і хто, і хто вона — Ликера —
молода, конозиста, смішна?

Запізніла вигадка, химера,
золота поетова мана.

МАРЦІАЛ

Словом в'їдливим бив наповал
все потворне, дрібне і смішне.
І, між іншим, сказав Марціал:
— Хвалять їх, а читають мене.

Жартував, та й гостріших приправ
не цурався, щоб влучити в ціль.
Подавав, як невільник, до страв
хрін сарказму, іронії сіль.

Гоноровий, розбещений Рим,
забуваючи про етикет,
реготав многоусто над тим,
що зронив дерзновенний поет.

Хтось на міфах нажив капітал,
Марціал — про щоденне, земне.
І, між іншим, сказав Марціал:
— Хвалять їх, а читають мене.

ВОЛОДИМИР БАЗИЛЕВСЬКИЙ

КЛОУНАДА

Він сміється, а дівчинка плаче,
плаче він — і сміється вона...
Ти пошли мені, доле, удачу,
ця комедія надто сумна.

Щось вигукує, корчить гримаси,
кепка-коржик, на кепці помпон.
Пришелепа, опудало, блазень,
чортибатьказнащо, балабон.

На плечі його рветься підтяжка,
без штанів привселюдно гуля.
Ніби м'ячик, стрибає дворняжка,
трам-там-там, тру-лю-лю, тра-ля-ля.

Не лупи в барабан кулаками,
як блаженний, не лізь на шаблі.
Я і сам воював з вітряками,
я лежав, як і ти, на землі.

Як і ти, я на ярмарку свята
скільки раз озираюсь навспак.
Намагаюсь це сонце піймати,
і піймати не можу ніяк...

Він сміється, а дівчинка плаче,
плаче він — і сміється вона.
Ти пошли йому, боже, удачу,
ця вистава занадто сумна.

Придивись — він самотній, він хворий,
поможи — хай накине пальто,
відпочине і прийде нескоро
на сліпучий манеж шапіто.

Та несе його праведна сила,
вже й не ходить — літає, мов птах.
Навіть горе когось відпустило,
відпустили досада і страх.

Обережно з цим трюком, циркачу.
Чи ж забув ти, що кругла земля?
Він сміється, а дівчинка плаче,
трам-там-там, тру-лю-лю, тра-ля-ля...

ЦІЛУЙТЕ МАТІР НА ПРОЩАННЯ

Коли розлука як наслання,
коли душа в сльозах, німа,
цілуйте матір на прощання,
любіть руками обома.

Цілуйте матір на прощання,
не піддавайтеся журбі.
Гризоти ваші й безталання
лишила мати при собі.

Стоїть, тамуючи ридання,
услід летіла б — крил катма.
Цілуйте матір на прощання,
бо вже вона немов зима.

Нехай мовчить собі мовчання,
час витікає і сплива,
цілуйте матір на прощання,
з найкращих слів знайдіть слова.

Життя під знаком запитання,
хоча й гнучкіше від лози.
Цілуйте матір на прощання
і не соромтеся сльози.

І дай вам боже не востаннє
прощатись так біля воріт.
Цілуйте матір на прощання
премного літ, багато літ.

ГОЙДАЛКА

Гойдалка — вниз, гойдалка — вгору.
Як облягає тебе крепдешин!
Тіла твого наливну непокору
Фідій різьбив
чи вітер вершин?

Гойдалка — вниз, гойдалка — вгору.
Це вже вдвадцяте цвітуть картоплі.
Скільки з небес відкривається зору,
що не побачиш того при землі.

Гойдалка вгору злітає, злітає,
захват сміється, дух завмирає.
Ти — наче птаха, я — наче птах,
як би лишитися нам в небесах?!

Як би узяти цю мить за опору
на майбуття проти стресів і криз?
Молодість наша — гойдалка вгору,
наша немолодість — гойдалка вниз.

Що ж порятує нас від розору
там, на останнім щаблі?
Гойдалко, вгору!
Гойдалко, вгору!
Іншим цвітуть картоплі.

ДВІ ПРИСВЯТИ

1
О парадокси світу!
Їх багато.
Згадав такі, що зримі й для сліпця:
безкрилий вчить крилатого літати,
дурний повча, як жити, мудреця.

Смішний єси: в цяцянки-фрази граєш,
безкрилий, а літати научаєш,

та все не по прямій, а по кривій.
Пливеш мимо людей, немов на таці,
в словесній цвілі, в пір'ї декламацій,
в ледачій чванькуватості своїй.

Що путнього ти посадив на полі?
З ким радість поділив? Розраяв болі?
Кому прийшов на поміч швидкома?
Масні й слизькі ті фрази, як оліфа,
я пробував їх лущить, мов горіхи,
але ж поживних зерен в них катма.

Спасибі долі — вже тебе не бачу,
не слухаю тебе. Чому ж, одначе,
так холодно? Чому душа болить?
Остуда пам'яті!
Іду як по росі я.
Та знай: бур'ян, який ти вперто сіяв,
колись і над тобою зашумить.

2.

Живого мене поховали.
Ти, злобо, жартуєш — помер.
Гукаю тобі з перевалу:
— Я житиму довго тепер!

Та чим же віддячить за все це? —
міркую, мов пращур Адам.
Мій захист — беззахисне серце.
І я тобі словом воздам.

Є здатність у слова — карати
і тим очищати ріку.
Є сила у слова — вбивати
бридоту людську.

Торкнешся його випадково
ненависним зором на мить,—
і вибухне полум'ям слово,
і слово тебе спопелить!

Гриб, що проламує землю важку,
птаха, яка поривається в небо,
злак, що уперто зіп'явсь на піску,
дерево й камінь, тварина й амеба —

все в протиборстві, зусиллях, борні.
Вічний візник напинає вудила.
Сило затята!
Дай і мені
ще раз підняти й розправити крила!

Дай подолати опір стихій,
Дай перебути знемогу і змору!
Ще ж не допив я скажений напій,
не налітався натрудженим зором...

АНДРІЙ М'ЯСТКІВСЬКИЙ

ТРАВА ЗІТХНЕ ЗА НАМИ

◆

Замружиш очі — і пішов-подибав
Туди, де ще ніколи не бував:
І дном морським між дивовижних рибок,
І небом перехмареним уплав...

Лишалась хата, завше златоуста,
Хлівець маленький, перед котрим гній,
Лишалася сизіюча капуста,
Розкрилені метелики на ній...

Замружиш очі — й підступ до Берліна,
І восьме пекло, і пекельний чад,
І попелу з іржею по коліна,
Й осколки над тобою шкабарчать...

Не хочу того, хочу до Полтави —
І Ворскла вже, як дзеркало, тобі,
Неначе море, ходять в лузі трави,
Зелені зблизька, далі — голубі.

Замружиш очі — і світання вербне
Тобі, хлопчині, котики зрива,
І терпне світ, і все на світі терпне,
І молодість обстріляна трива.

РОЗМОВА З ВІТРОМ

— Що тобі треба, осінній вітриську?
— Листя на осінь, на зиму колиску...

— Куди це ти бігав, що хочеш заснути?
— В далеке-далеке, в забуте-забуте.

— Листя в саду, а від мене що хочеш?
— Хочу тобі подивитися в очі.

— Що в цих очах? Я ношу окуляри.
— Хочу побачити давні пожари.

— Нащо тобі ті бої, ті походи?
— Хочу хорошої в світі погоди.
Годі тривоги та годі засмути,
Тільки про давнє не можна забути.

ДОРОГИ МІЖ МЕДАЛЯМИ

Дороги між медалями й од ордена до ордена
Уже давно заорані, давно заасфальтовані...
Не будемо ми, дідику, сьогодні дуже гордими,
Бо вже нас шанували, ми геть перешановані.

Дороги між медалями нам видяться по-старому,
Дороги ті, що пройдені, нам гримають, як гримали,
По них проходять з гамором, по них проходять парами,
А ордени на грудях в нас лишилися як символи.

А ми волами їхали, а ми на танках мчалися,
А ми повзли по гравію і мочарами плавали...
Трава зітхне за нами, про нас шепочуть праліси,
Які ми лиш відстояли й, хто вмів, то і прославили.

Могили між медалями тепер в граніт обрамлені,
Траншеї між медалями, як дріт колючий, вилися...
Ми стали вже при пам'яті так, як тоді при знамені,
Назад лиш озираємось, в майбутнє задивилися.

Бо світ чимдуж тривожиться, та за минуле гордо нам,
Ми подумки на Волзі десь
та за отими далями,
Де чорне поле порване, де сотні верст до ордена,
Колючий дріт звивається й дороги між медалями.

СЕЛО

Село — як подих, як проміння — поле,
Легкий вітрець — як шепоти тепла...
Я із села не виїжджав ніколи
Й не виїду ніколи із села.

В мені живе і оранка, й пожнив'я,
Весняний цвіт і шепоти отав.
Колись од нього в розвідку ходив я
І з розвідки до нього повертав.

Розказував йому про зграї вовчі,
Про перемогу ніс для нього вість.
Воно мені про горе перемовчить
І про найменше щастя розповість.

Воно мені, як молодість, присниться
Та, як липневий сонях, засія...
Про нього знає і моя столиця,
Й чужа якась, далека, не моя...

Воно напоїть силою земною
Мене, людей, і пташку, і зело,
І де б не був я, а воно зі мною —
Подільське недомріяне село.

РАНКОВИЙ ПЕЙЗАЖ

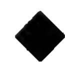
Кольором тіла дівочого небо взялося на сході —
Яблуні квітнути мають, а може, і ружі...
А Буг такий синій, аж чорний насподі,
І тиша стоїть досвіткова в Забужжі.

— Півні, повстаньте! — перший гукнув з-за стодоли —
І покотилось по всьому селу аж до лісу...

Нині, як вчора, а може, таки як ніколи...
І за хвилину став зайвим над вербами місяць.

Кольором тіла дівочого сонце ледь-ледь ворухнуло.
Та, що люблю, мабуть, спала в світлиці.
Спало за лісом моє голубе неминуле,—
Птиці казали, бо виділи птиці.

Відра спішили води наносити до хати,
Криниця дзвеніла, що має глибокі джерела...
Вийшов на ганок старий бородатий,
Хитро на грядці дівочій всміхнулася ружа весела.

Нічне божевілля у травні, при цвіті...
Бузок не клекоче, бузок обійма
Усе, що на серці, усе, що на світі,
Усе, що існує й чого вже нема.

Нічне божевілля нічим не погасиш,
Лиш серце, і волю, і мрію затис...
Літають без вершників горді пегаси
То в небо високе, то каменем вниз.

Любов, що примеркла, звеличиться втричі,
Зросте за хвилину на пустці трава...
І щось мене кличе, і хтось мене кличе,
Та хтось вже бікфордами стежку зрива.

І стіни, і стеля підводяться круто,
І мислі — як ластівки із-за тинів.
Ясніє забуте, гряде півзабуте
З байдужих ромашок, з гірких полинів.

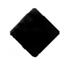
Вдивляюсь у небо, бо знаю: вгорі ти
Чи сном, що забувся, чи вже наяву...
Нічне божевілля не дасть постаріти
І нині, і завжди, допоки живу.

ДАВНЄ ЩЕДРУВАННЯ

Передні хати, хати кутні,
Одна за вигоном, сама...
Такі вони вже незабутні,
Як та, ще непманська, зима.
Дзвенів дзвіночок дуже срібно
На щастя поля і села...
Не шестирога, як потрібно,
Із нами в небі зірка йшла,
А п'ятикрила, гострокута,
Ще й зачервонена така!..
Щедрівка наче вже забута,
А зірка пам'яті торка.
Прибутки в нас були нулеві —
Горішок, бублик, чорнослив...
Але ми зірку куркулеві
Під самі вікна піднесли.

За те ми чорну мали дяку —
Куркуль ні шеляга не дав,
Лиш з ланцюга спустив собаку
І нас, безбожників, цькував.
Дзвіночок всюди було чутно,
І Новий рік наш був щаслив —
Червону зірку п'ятикутну
Ми гордо й трепетно несли.

На стежки натруджені й неприспані,
На весною ткані спориші
Опирались міцно хати призьбами,
Опирались крилами душі.
Хати милувалися лелеками,
Тішились, як цвів довкола сад...
Призьби одійшли уже далеко так,
Душі залишилися у хат —
Дивляться вперед і озираються,
Бачать сонце, грози і сніжок,
На міцні дороги опираються,
На ліричне плетиво стежок.
Вечір пахне, наче груші влежані,
Зорі розбрелися по росі,
Місяць призьби уявив мережані,
На яких сиділи дідусі,
Уявив, як пташка тихо тенькала,
Як ставав мудрішим кожен двір,
Й на собі малює посиденьки ті,
Хоч перемальовуй на папір.
Зорі опромінити стараються
Все село, ріку і моріжок...
Хати на дороги опираються,
На ліричне плетиво стежок.

Спинитись в теплім шелестливім полі,
Ім'я назвати й довго наслухати,
Як шемрає воно в шаленім серці,
А потім квітне в соняхах високих

І як потік бджолиний переносить
Його на квіти, щоб цвіли рясніше,
І думати про зустріч несміливу,
Про дотик рук, з якого почалося

Оте щемке, яке уже ніколи
Не скінчиться, не вигасне, не зникне...
Побачити тих брів солодкі злами,
Уста ледь шерхлі, промінці в зіницях,

І знати все, й не відати нічого
За маревом великого кохання...
Авжеж, спинитися, ім'я назвати
У теплім полі, де ходило сонце.

ОЛЕНА МАТУШЕК

ПУЛЬСУЮЧЕ СВІТЛО

●

Людині
потрібна людина,
Як світлу — безобрійна даль,
Як вічності — кожна година,
Як щастю
потрібна печаль.
Людині
потрібна людина —
В космічні поля занесло
Її, життєдайну зернину,—
Зернині
потрібне тепло.
Долоні
потрібна долоня —
Щоб доторк, і хліба шматок,
І усміх, і сльози солоні
Навчитись
ділити на двох.
Навчитись ділити до крихти
І сонячне, і голубе...
Людині потрібно відкрити
У іншому серці себе.
Бо тільки у серці
відкрите
Над морок пітьми й забуття
Фонтанно спалахує світло,
Пульсуюче світло життя,
Й безсмертя пронизливий подих
Тоді крізь віки пророста,
Коли він — із погляду в погляд,
Коли він — із вуст у вуста...

ПОВЕРНЕННЯ З ХОРТИЦІ

Шовковиця — юне дівчисько —
Щедрота у ранніх плодах,
Так радісно, рясно і низько
Себе роздає — не шкода!
Упевненість горда й безкрая
Над Хортицею луна:
До неї, мовляв, поспішають,
Чарує всіх тільки вона.
І що ці натомлені скелі,

ОЛЕНА МАТУШЕК

Похмурість прадавніх могил
У цій полиновій пустелі
Без неї повідать змогли б?..
Пробачте їй, списи і стріли,
Пробач їй, дніпрова вода,
Вона й усього, що дозріла,
Насправді ж вона молода.
На Хортицю щойно ступила
Нога її в травах густих,
В глибини, де слава і сила,
Їй треба іще прорости.
Тож хай собі солодко родить,
Солодкість свою роздає —
Хіба це нас, врешті, обходить,
Коли у нас Хортиця є?

Порятуйте красу —
у стеблі, у росі, у зернині,
Порятуйте красу —
у бджолині і в солов'ї,
Бо з усіх дефіцитів
найбільше потрібні людині
Нелинялі, нетлінні
скарби безкоштовні її.

Порятуйте красу —
у привітному доброму слові,
Порятуйте красу —
у відправленім вчасно листі.
Ви її порятуйте
в своїй безкорисній любові,
Ви її порятуйте
в душевній своїй чистоті.

Ви її поверніть, заблукалу,
в натомлену днину,
Доки німб сонценосний
у ночі потворній не згас...
Ви її захистіть,
як малу безпорадну дитину...
Порятуйте красу —
і вона порятує вас.

У США набуває поширення гра для дорослих «Атракціон «воєнних дій».

З газет

Дорослі грають у війну —
Така безвинна гра заморська:
Тебе розстрілюють безжально,
А ти всміхаєшся, і все...
А смерть іде не бутафорська,
А смерть іде не бутафорська,
І на плечі не бутафорську,
А косу атомну
несе...

Життя не грається в життя —
Є день. Є квітка. Є малеча.
І втома у руках надвечір,
І голос друга, і пісні.
А ще самотина ночами,
І сльози на очах у мами,
І у старенькій вічній рамі
Мій юний батько на стіні.

Оце б у нього запитати —
Яка тій справжній грі ціна,
Як розтинають світ гармати
Коротким вибухом — «війна»,
Як справжня куля справжньо цілить
І справжньо тіло розрива
І як прокляттям на могилах
Кричить трава...

Оце б у нього запитати...
Та він уже замовк навік.
І починають знову «грати»
Усі, хто грати світом звик,
І, ніби з'їхавши із глузду,
Вже смерть береться до коси,
Щоб
як більярдну кулю в лузу,
Пустить планету
навскоси...

●

А горам завжди значно важче жить.
Рівнині — що?
Вона як є — рівнина...
На горах небо зморене лежить,
Ховається в них пташка і звірина.
А гори не ховаються — стоять,
Такі, як є, усім вітрам відкриті...
Комусь же треба небо підпирать,
Щоб нам було надійніше у світі.
Комусь же треба першим буть в ряду,
Приймать на себе грози і лавини
І від рівнин відводити біду,
Собою прикриваючи рівнини.
Вони відкриті.
Це таких січуть
І шепотки́, плітки і поговори,
Вітри шмагають і морози б'ють.
Та гори — вистоять.
На те вони і гори...

ДВОБІЙ

Чи життєві долаємо гори,
Чи в обхід посилаєм свій шлях,
Нас, бува, переслідує ворог,
Найпідступніший ворог —
СТРАХ.
Влучно він обирає мішені
По лякливих збілілих очах,

Вбогі душі, неначе кишені,
Вивертає він по ночах.
На прицілі його пістолета
Кожен відступ — в словах чи в ділах...
Хто
в поеті
убив поета?
СТРАХ!
Хто
у випробувальну годину,
Крізь мовчання сургуч на вустах
Викрав з кращого друга Людину,
Оболонку лишивши?
СТРАХ!
Він столикий, і він сторукий,
Він не знає вагань і втом,
Правді він зав'язує руки
І у наклепах йде напролом.
Ні вблагати його, ні впросити,
Він глухий до найвищих слів...
Треба просто його убити,
Доки він
тебе не убив.

В ГОСТЯХ У ЯБЛУНІ

Цій яблуні щораз ламали руки,
Гілляччя проріджаючи густе,
Авторитетно ж довела наука,
Що «не туди» ця яблуня росте.
Бо всі її причесані подружки
Чемненько, чепурненько поросли,
Весною в унісон квітують дружно,
Задерши бруньок пещені носи.
А яблуня — крислата, кострубата,
Як нетутешня, аж якась не та,
Такі родила яблука завзято,
Що дзвоном їх дзвеніла висота.
А їй ламали віти — приручали,
І репалася шкіра від вапна...
Та криком у собі вона пручалась,
І вперто не стандартилась вона.
Весною фейєрверком золотистим
Пагіння посилала в небеса,
А восени виповнювалась змістом
Її шалена зморена краса...
...О яблуне, крислата, кострубата,
Я знов і знов іду в твої сади
Учитися не лише виживати,
А й яблука,
А й яблука родить.

Жінки старіють так раптово —
Як ніч на місто опада...
Душа така ще світанкова,
Така ще мрія молода,
Ще ледь притишено зітхання,

Ще ледь примружено наїв,
Ще береже весняна пам'ять
Прозорість найдорожчих слів,
Ще тільки — перший крок дитини,
Іще в очах — надії даль,
Іще сивинки — не сивини,
Іще задума — не печаль,
І квітам струшувать пелюстки
Пора ще тільки настає...
А жінка дивиться у люстро —
Себе у нім не впізнає.

Вмирають поети,
Лишаються вдови.
Втікають Пегаси —
Порожнє сідло.
Лишають на згадку
Маленьку підкову,
Немов недописану літеру «о».

Лишаються вдови
Між холоду літер,
Скупих телеграм
І пекучих безсонь...
Гуде над судьбою
Самотності вітер,
Навік погасивши
Живильний вогонь.

О, як же невтомно і як терпеливо
Були вони жрицями
Цього вогню.
Всі бачили тільки
Поезії диво,—
Вони ж їй себе
Віддавали по дню.

О, як вони вміли
Чекать і прощати,
Від протягів часу
Вогонь берегти.
Усе розуміти —
Не все помічати
І все до краплиночки
В серці нести...

Лишаються вдови —
Стихають промови,
Лиш думи нетлінні
Встають звідусіль...
І цокають, цокають
Часу підкови,
У серці,
у слові,
в пекучій сльозі...

РАЇСА ІВАНЧЕНКО

ЗРАДА БОГІВ, або ЯК СТАТИ ВОЛОДАРЕМ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ОГЛАВОК ЧЕТВЕРТИЙ
ПУТІ ОРЛА НА НЕБІ

Літа минали в невсипущих діяннях і тому непомітно. Для вічних богів вони були тільки миттю у споглядані. Для живущих та мить була вічністю.

Одного дня князь Тур збагнув раптом, що за його плечима вже пролягло безконеччя літ і що він спинився біля своєї межі, поза якою не здатен уже нічого великого вдіяти. Усе, що міг звершити у своєму житті і на своєму місці,— звершив. Усе, що мав у собі,— вичерпав. Від того здавалося, що став сам для себе легким, як порожня бочка, і що при цьому йому стало важче жити — важче думати, дихати, ходити. Якась глибока перевтома вселилась у його тіло і думи.

І він збагнув, що зістарився. Спустошився. Втомився. Як увесь довколишній світ, що лежав у безрушній осінній задумі. Нова цікавість проклюнулась в його душі — тепер дивився окруж себе по-іншому, ніби з якоїсь незримої вишини виважував содіяне собою і те, чого ще не встиг содіяти. Те мав продовжити його син. Оскольд.

Шкода було, що виріс Оскольд не в його домі. А може, то й на краще. Знав, почім глек лиха. Мав тверду руку, зіркий погляд і вперту вдачу. Оскольд залишається в оточенні його людей, мав довершити його справи разом із ними.

Перебирає старий князь у пам'яті оті давно знані обличчя своїх бояр, виважує їхнє сумління на нових терезах. Багато їх, радців зичливих, зібралося нині біля княжого столу — тисяцькі, воєводи, посадники, тіуни, биричі, стольники, чашники, постельничі, конюші, двірські, огнищани, гриді, купчини і градські мужі-билі. Є ще й інші — голови київських рукомесних братчин і кінців Подолу: гончарного, ковальського, кожухарського, рибальського, від зброярів, теслярів, здателів, човнярів, оратаїв, пастухів...

Що ж бачив тепер старечими зіркими очима князь Тур?

Бачив передусім велике юрмище прислужників і прихильників князя-самовладця. Та не бачив серед них тих, хто міг служити істинно. Бачив повно радців, і не бачив тих, хто чинив би по раді. Бачив тих, хто кричав супроти лихоїмства і мзди — і бачив, що всі вони були лихоїмцями і мздоїмцями, з бездонними черевами і безмежними жаданнями. Тягли всі руки до князя і до богів, як до своїх боржників. Розігнати? Замінити новими? Але ці вже мали оселища, землі, борті, бобрячі гони. Прийдуть нові, молодші,— ті будуть з порожніми черева-

---

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1987, № 1.

ми і гострішими зубіями! Розшматують, розтягнуть землю!.. Погублять його справу. А він недосипав, недоїдав, не відсиджувався у своєму теремі, по краплині стягував докупи племена і землі русівполян. Тих манив лагіддю, іних хоробрістю, ще іних пільгами і златом-сріблом, а бувало, що й мечем...

Постала тепер земля полян-русів на Славуті-Дніпрі так високо, що всі її бачать. Прозвали Тура льстеці каганом, великим царем. І то правда! Великим він став царем у своїй землі, яку зібрав докупи і вивільнив од хозарської данини. Данина та не так біднила полян, як принижувала їх. Тепер купецькі ватаги слов'янські вільно ходять по Дніперу до Болгарії Дунайської, до Ромеї... вільно торгують і по Дону-Бузану, і вільно ходять знову за Джурджанське море...

Багатіють, можніють двори бояр, купців і старшої дружини. Дивись, то там, то сям хтось мурує вже кам'яний терем із білого тесаного каменю або повалущу... Мають своїх опасителів. Але все мало! Прийдуть нові — ті зажадають більшого... А може, й ні?..

Ось серед тих новоявців є Бусл — муж відважний і терплячий. Добре громив хозар коло Білої Вежі. Без ока чоловік повернувся — та сина його, Оскольда, а свого онука, вибивав із полону. Іще серед них новгородець Братило, побратим того обшарпаного воєводи Вадима. Мовили, се Вадим і привів до стійбища Бохана дружину Ольми, що кінно ішла тоді на з'єднання з Туровою раттю... Вадима того вже нема — згинув доблесно під хозарським арканом...

Але то й добре, менше ворохобників у граді буде. Нині настали непевні часи у Києві княжому. Людіє на торговищах все частіше свою возносливість стали піднімати, чинити сваволю. Жити стали можніше після того, як погромили хозарські орди, от більшої волі й захотілося!..

Спливла сірими снігами ще одна зима. Знову Дніпро виповнився повінню. Знову гриміли увози, бо до Києва прибували од багатьох земель слов'янських лодії із полюддям... Вирували торги. Тур намислив іти у похід до смольнян, радився з Ольмою, з Буслом і Братилом.

І раптом на княжу гору увірвалась вихором лиха вість. Влетіла в гридницю разом із солоним морським вітром, разом із незмивним запахом поту, риби, який пахтів від рибалки з далекого острова Березані Олія. Того самого Олія, що був сином вигнаного з Києва боярина Добрита.

Гонець з дніпровського пониззя приніс тривогу. Вона тінями повзала по обличчях тисяцького Ольми, боярина Радима, боярина Микульчича, боярина Бодця. Навіть Бусл витягнув від подиву свою суху довгу шию, від чого аж наче видовжився його гачкуватий ніс, ще вихрястішим став острішок чуба над випуклим лобом. І билі, і купчини, що сиділи на ослоні попід стіною гридниці, теж неспокійно човгали підошвами по мостинах. Не могли йняти віри тому, що чули: їхні набутки, їхні добра, котрі повезли до Царгорода київські купчини на чолі з відважним мужем Скоптієм, загинули! Купецькі лодії не дійшли навіть до болгарської землі, не досягли гирла Дунаю.

Ще біля порогів купецькі мечники ледве вирвались із пастки, яку влаштували їм печенізькі орди. Уже сорок родів печенізьких кочують біля Дніпра-Славути!.. Їх напустили хозари на Подніпров'я. Ледве пробились купці-русичі. На Березані відпочили, набрали припасів і вийшли в море. Як тільки допливли до першого рукава Дунаю — до Селіна, де град Кілія, їх оточили ромеї. Побрали всі добра і лодії і повели і мечників, і купчин у полон. Декого тут же продали печеніжинам у рабство!

Такого погрому руси-поляни ще не знали!

— Княже, збирай дружину. Будемо рать держати! — мовив спокійно Ольма.

— Супроти ромеїв? — здивувався хтось із радців.

— Минулого літа вони також шкодили нашим купчинам. Побра-

ли з них несправедливо велике мито за наші добра! — пригадав рідкобородий боярин Микульчич.

— А печеніги? Хто сказав їм: бийте полян-русів? Ромеї! Без них вони не зачепили б нас... — обурився, аж увесь зачервонів, як варений рак, боярин Радим.

— То не ромеї, то хозари печенігів на нас напускають,— статечно прогудів Ольма. Він достеменно знав, що печенізькі орди, як і орди угрів-мадяр, а перед тим булгар, що заповнили Хозарію в часи міжусобиці, тепер вона, Хозарія, виштовхує з себе і напускає на сусідів-полян.

— Ромеї і хозари у союзі проти нас! — сказав князь Тур. — Он і Білу Вежу — Саркел їхній — вони проти нас разом поставили. Допоки не зламаємо свій меч об їхні голови,— будуть вони нищити нас.

— Збирай дружину, княже... — гуділа, аж здригалась гридниця. На обличчях радців миготіли червоно-зеленаві відблиски сонячних променів, що пробивалися крізь вузькі кольорові віконця гридниці.

— Веди нас, володарю. На Царгород.

— Леле! Що надумали! Супроти ромеїв! Ще ми не ходили.

— Хто рече сіє? — обурено роззирнувся на думців Ольма. — Іще за Кия наші прадіди повоювали Подунав'я ромейське. І град Києвець і понині там стоїть.

— До Царгорода! Приб'ємо свій щит на воротах Царгорода! — злетів над гомоном і гудінням чийсь високий молодий голос.

— Се ти мовив, княжичу? — Всі обернулись до Оскольда.

Він стояв поза спинами бояр-думців і ловив кожне слово, сказане тут. Блиснув темно-синіми очима з-під тонких навислих брів.

— Я теє мовив, воєводо,— гордо відповів.

Усі принишкли.

— Воно-то так. Переказують, що ходили діди і прадіди на ромеїв. Та й он у Сурожі наш воєвода Бравлин владу собі відвоював... — чухав потилицю Микульчич.

— Не собі, ромеям!

— І за Дунай дружини ходили. Але до Царгорода не добувались.

— Час настав і для Царгорода! — виклично кинув Оскольд і подивився з захватом в очі князя Тура.

— А чому б і не піти. Зараз весна. Всі дружини наші повернулись із полюддя. Прибули й лодії, і полотно для вітрил! — сказав Тур.

— Новгородська дружина теж допоможе,— докинув своє слово Бусл.

— Хо-хо, радці мої,— похитав сивою головою київський тисяцький. — Загонистими й ворохобними ті новгородці стали після хозарського походу — розбагатіли!

— Та не тільки вони — уся чернь київська возгордилась! — додав Радим.

— То й вивести її з града,— промовив Бусл.

— Мудро! Мудро речеш, Бусле,— зрадів Тур. Таки ж він не помилився у цьому чоловікові. Бути йому найпершим думцем при ньому!

— Ото діло... ото діло... — сяяв очима березанський Олій. — Як уже відомстити, так у самому Царгороді!..

Олій захоплено видивлявся на Оскольда. Весело гомоніли радці, ніби вже бачили той щит, який збирався прибити на воротах Цареграда їхній княжич. Справжній Києвич! Справжній провідця!..

Серпанковий світанок тихо запалював небо на сході рожевим полум'ям. На бірюзовій гладіні ще спали примхливі вітри Мармурового моря і Боспорської затоки. У сизій імлі тонув білостінний імператорський палац Влахерн, що стояв на найвищому, сьомому, пагорбі поліса — града Костянтина. Як і давній гордий Рим, Константинополь

з волі свого засновника також розкинувся на семи пагорбах — так і належало достойному супернику вічного града.

Тепер велетенський град притомлено мовчав. Дрімав у сутінях досвітку і збитий удень тисячами ніг іподром. Його тремкий сон стерегли ряди давньогрецьких статуй і колон, які звозили сюди з усієї Еллади імператори Східної Римської імперії, що потім назвали Візантією. Тут же, біля іподрому, непорушно стояв знаменитий обеліск Феодосія (його перетягли аж з Єгипту), не менше знаменита Зміїна колона — туго переплелись в ній три зміїних тіла, вилитих із бронзи (її перетягнув із Дельф сам Костянтин Великий). У світанковій імлі ховались колонади форуму, довкола яких засновник града поставив тріумфальні арки і портики; білі колонади базиліки Юстініана і золочені бані й хрести святої Софії, церков святого Сергія й Вакха, Пантократора, Іоанна Студитського, святого Спаса на Хорі, що поблизу адріанопольських воріт...

Ще спали всі чотирнадцять округ міста, відпочивали від гомону, плачу, п'яного реготу, стогону, проклять і тихих лукавих речей. Не спішив пробуджуватись могутній суперник старого Рима — вічного города на семи горбах,— золотоглавий Константинополіс, Царський град.

Патріарх Фотій стояв біля розчиненого вікна своєї ложниці. Звідси, з висоти його палацу, було добре видно, як ворушилась золотисто-рожева мла над бухтою Золотий Ріг. Над нею розкинулись великі й малі доми багатої частини города — набережної Фанар.

Ані подиху вітру. Ані шелесту, ні посвисту ще сонного птаства. А він, Фотій, уже давно не спить. Отак уже два роки, відколи усівся на патріаршому троні у царгородській патріархії. Ось тут його кат — оце крісло, дивне творіння людських рук! Різьблене із чорного дерева, інкрустоване перламутром і перлами, з шовковим балдахіном на двох стовпцях і шістьма двоглавими орлами. Трон, на якому возсідав іще святий Іоанн Златоуст!

Дивина. Доки не брав у руки патріарший жезл, доки виборював цю вожделенну патріаршу митру, спав блаженно і міцно, яко праведник. У снах лише марив тією владою, вище якої не возноситься на землі навіть влада кесаря. Марив? Ні, й уві снах відстоював своє право по роду — вітець його був родичем патріарха Тарасія, міцно дотримувався законів православної віри, у єресі не робив скоків, за що невірні іконоборці відібрали в нього во дні своїх перемог і землі, і палаци. До того ж брат Фотія, патрицій Сергій, був одружений з царівною Іриною, сестрою старої імператриці Феодори...

І ось він, Фотій, у свої сорок літ доскочив тієї найвищої влади в імперії! Поборов свого найлютішого суперника, злісного скопця Ігнатія, що просидів у цьому кріслі більше тридцяти літ. Велика перемога Фотієва!

Не так легко було стягти з патріаршого трону сина імператора Михаїла Рангава, якого повалили і запроторили в монастир ще при попередньому правителі — Леві Вірменинові. Свіріпий старець Ігнатій, всіма зненавиджений, гонитель мудрості й душитель муз, ніби висушив усе довкола себе, ніби розіп'яв усі трепетні серця, що жили й творили для слави Візантії. Літераторів кидали в темниці; висміювали і гноїли в підземеллях поетів; художникам було дано право малювати тільки страдницькі обличчя апостолів з одержимим блиском в очах. Своїм суворим, пронизливим поглядом вони мали нагадувати скопця Ігнатія — інакше їх топтали в багнюку!.. Хроністи й історики мали право описувати лише чудотворні діяння й терпеливість святих мучеників.

За ці тридцять літ панування Ігнатія та його прихильників-ігнатіан духовне життя імперії немовби завмерло. Там, де ступала нога Ігнатія, де цюкнув його посох, де упала тінь від його кощавого тіла,— там усе робилося мертвим, сухим, бралося іржею фарисейства, лжі, мсти і підступу...

Страшна постать Ігнатія викликала мовчання. Але — тридцять літ владарювання! Він наче врісся в те чудотворне патріарше крісло. Його не могли зіпхнути ні всесильні змовники, ні заколотники. Бо й сам був істинним мучеником, істинним страдником.

Народ, чорний люд, молився на його муки, як на свої. Ще дитиною був оскоплений ворогами свого дому; тридцять три роки просидів у монастирі... Чимало часу, щоб пізнати і людське добро, і людське зло, щоб виважити гріхи людські й поцінувати житейську мудрість, щоб пізнати істинні путі державців і силу лукавців... Але, певно, надто багато зла пройшло через його душу і зробило ненависником усього світлого, усього, що тяглося до знань, що прагло пізнати істинну стезю бога в душах чоловічеських. Бо та стезя, упевняв він, приводила до м'ятежу духу і відступництва од віри.

Словесами уповав на бога, іменем же божим гнав спраглих, які шукали правди й мудрості, й освячував темниці, у яких конали доброчесні й розсудливі, піднімав собі подібних гонителів розуму і кощунників...

Тяжкі гріхи обтяжували патріарха Ігнатія. Скільки він позакривав і погубив схол, книгозбірень і тих, хто дбав про них і про велич Візантії. Але жила в ньому і якась іскра справедливості. Як люто він постав проти самого кесаря Варди, який, жадаючи себе зміцнити, просив насильно постригти в черниці свою рідну сестру — імператрицю Феодору!..

Знав Ігнатій і про Фотія, молодого строптивця, гвардійця імператорського дому, згодом канцеляриста імператорського. Наперекір патріаршим узаконенням він збирав у своєму домі книги; скликав друзів, мав своїх учнів. Про все вони судили, до всього докладали свої мірки і свій сміх...

Не один раз суха, кощава рука патріарха погрозливо здіймала свій жезл у бік Фотієвого дому. Не раз челядини Фотія перехоплювали чорнорясих невідомців, які невідь-звідки проникали до бібліотеки... О, це гніздо свавільного духу й думки більше й більше приваблювало до себе грішні душі, спонукало їх до непослуху і м'ятежу духу, загонисто возносило себе над варварами, до яких відносило і латинян, і весь Рим, і весь світ — і тих, хто, як і Ігнатій, прихилявся до Риму. Фотій не знав жодної іноземної мови, він був істинний візантієць — пікся лишень за своє, як древні елліни. Отож він і став духовним провідцею тих, хто виступав проти зазіхань Риму на зверхність над Візантією.

Над головою Фотія уже прогриміли були, як грозові хмари, прокляття Ігнатія і його лакуз. Для Фотія вже були уготовані сирі підземелля Студитського монастиря, чернецтво якого стало чорною гвардією Ігнатія. Фотій знав, що чекає на нього, але не відступився від своєї стезі. І від нього не відступились його учні й прибічники. Костянтин із Солуні тінню ходив за ним — беріг від несподіваної напасті. Ночами товкся біля його ложниці, бесідував із новооберненим своїм чадом витязем Буєм, тлумачив йому жахливою мовою — греко-слов'янсько-свейськими словами — учення Христа. Той, обіпершись об свій меч, кліпав очицями, доки не засинав. Тоді Костянтин ішов до слов'янина Местивоя... З ним можна було гомоніти цілу ніч і стерегти свого вчителя. Фотій із жалощів став відпроваджувати від себе солунця — той зробився від безсоння жовтим, худенним. Лиш велетенські очі блискали синіми світляками. Тоді Буй поставив біля ложниці свого господина велетнів-мовчунів. Вони не були християнами, але вони чесно заробляли своє золото... Сікофанти Ігнатія нічого не могли довідатись про роковані наміри Фотія.

Тепер патріарх Фотій міг посміхатись у свою бороду — коли б лютий скопець довідався ще тоді про ці наміри!..

Рожеве полум'я світанкової зорі кинуло золотисті пасмуги на сизий морський простір, десь на обрії заграли сонячно хвилі... Отак і в його життя раптом увірвався небесний золотий промінь, який

прийшов із воцарінням молодого імператора Михаїла Третього. Просто з мирян за кілька днів Фотія висвятили в єпископи, а 25 грудня 858 року він возсів на патріаршому троні... Ігнатія ж насильно вивезли з Константинополя у вигнання, на безлюдний острів Теревінф з трьома десятками прислужників...

І ось сонце вже увірвалося у виталище Фотія нездоланним світінням. Як та перемога його над кощавим скопцем, що враз перевернула його життя. Славославні хори й гімни у святій Софії потрясали над ним небеса; розширяли неозорі овиди його духовної влади. Вона сягала за межі Візантійської імперії, на захід, на північ, на схід. Від неї тепер залежала світова слава ромейської імперії і світова слава його, патріарха Фотія.

О, яка ти важка, патріарша митра! Який важкий жезл став у його руках! Бо ти була над усім охрещеним і ще не охрещеним світом... Над його майбуттям!..

Тепер тільки збагнув Фотій, що влада, коли вона справді володарює, а не користолюбствує, то смертельно важка річ, і не кожен може її нести на своїх плечах. Лише мужі, обрані долею. Але скільки марнославних душ тягнуться до неї в усі часи! Та хіба для того, щоб утверджувати велич свого часу? Більше для того, щоб звеличити свою недолугість, а то ще й напхати власні кишені золотом! Ніби від того додасться їм розуму чи краси... Не всім дано збагнути цінності життя: одні ганяються за ситістю живота; інші — за блиском тіари; і рідко хто із владців шукає розсудливості, зневажає зарозумілість і гординю, жене від себе лукаві слова і не кривить душею... Істинний володар володіє не золотом, не силою — володіє душами людей і їхніми помислами. Від того державне кермо в його руках несхитне. Істинний володар не дає сну очам своїм і дрімання веждам своїм — обдумує стезю для ноги своєї і путі для підвладних своїх...

Воістину, як мовить святе писання: набувай мудрість і всіма надбанками своїми набувай розум. Мудрість возвеличить тебе і вславить! Вона ж одягне на твою голову вінок вічної слави...

Фотію не треба було набувати при владі ні золота, ні титулів — мав те удосталь по роду. Фотій кладе свої труди і безсонні ночі для ствердження й возвеличення мудрості, бо вважає себе достойним переємцем мудрості еллінів. Ось він і творить свою «Амфілохію» — думки й міркування про книги «Битіє», п'ятикнижжя, псалми, євангеліє. Це ніби його бесіди, суперечки із кизикським митрополитом Амфілохієм, до нього ж він і звертається тут по імені, тому й «Амфілохія». Сюди Фотій вписує свої диспути з приводу писань Іоанна Дамаського, Феодорита, Кирила Александрійського та інших отців церкви.

Але душа його не тут — душа приліпилась он до того рукопису, який назвав «Бібліотека» або «Миріобіблон». «Від плода уст своїх чоловік вкусить добро»,— сказано в писанії. І він вкушає його на повну силу тут. Пише цю книгу на просьбу брата свого Тарасія, але там його зачаєні думки, погляди, судження про все прочитане, там б'ється його живе серце і мисль. Там віє духом Ксенофонта, Платона, Арістотеля, Фукідіда, Павзанія, Полібія, Плутарха, Гіппократа!.. О, любий Ігнатію! Тобі не вдалося викоренити у візантійців їхньої любові до свого великого минулого, не вдалося знищити їхню пам'ять про свій рід. Бо без пам'яті про минуле яка ж велич у сучасному? Без минулого — яка ж будучина?

Пророчими і святими були думи й діяння Фотія. Вони прорвались крізь криваву завісу лихоліть і возвеличували його час, його батьківщину, коли вже не було її самої...

Хтось важко біжить по мармурових сходах. Серце враз завмерло. Кроки навально ближчають... гупають ось поруч... Хто рано так?.. Фотій хапає в руки залізний жезл із золотим хрестом-державою, заносить над головою. Це ігнатіани!.. Хочуть вчинити над ним розправу! О, доле державців і мудреців... За блиском вашої величі хто бачить

постійну небезпеку вашого людського існування, на яке важить кожен заздрісник і недолужець?

На порозі нарешті постає витязь Буй: борода розкуйовджена, обличчя перекошене, червонуватий короткий ніс із широкими ніздрями зжовтів.

— Біда... до града прийшла біда! — сипле від ляку.

Фотій так затиснув у руці держало жезла, що аж збіліли пальці. Хто? Імператор? Помер? Як часто й несподівано гинуть у Константинополі імператори!

Але Михаїл кілька днів як вибрався із столиці із сорокатисячним військом і пішов у Малу Азію воювати арабів, цих одвічних нечестивих ворогів імперії. Їхні спільники — павликіани — зачаїлись у Константинополісі і лише чекають приходу клятих сарацинів...

— Що з імператором? — тихо скрикнув Фотій. Від його обличчя поступово відливало тепло.

— Ні-ні... не знаю... Але вони йдуть і йдуть! Якісь варвари йдуть на Константинополіс... Їх тьма. — Останні слова Буй майже прошепотів.

— Варвари? — уже спокійніше здивувався Фотій. — Звідки? Які варвари? — А пам'ять блискавично все розставляє по місцях. Михаїл з військом у Малій Азії. Увесь флот пішов на острів Кріт воювати піратів. Хто ж захищатиме столицю?

Імператор сказав йому: «Залишаю тебе, отець, і патрикія Никиту Орифу для захисту столиці. Гадаю, що все буде спокійно, але ж. Навколо нас усі вороги втишені. І в столиці народ замирений зараз — ситий і при ділі».

Справді-бо, не було видко ніде ніяких ворогів. Та ось прийшли якісь варвари...

— Де Никита Орифа?

— Чекає на тебе у святій Софії. Звідти гінця прислав.

Фотій кинувся швидко вдягатись. Руки його тремтіли, він метушився, не міг знайти ряси, пояса... Щось падало з рук, щось плуталось під ногами... Витязь Буй допоміг йому знайти сакос, омофор, зверху накинути епітрахиль. Тремтячими руками Фотій наклав на густе чорне волосся митру, узяв у руки жезл і широким кроком рішуче ступив до порога.

І враз Буй одним стрибком догнав його і схопив за плече. Фотій з несподіванки різко повернувся й водночас вивернув жезл, як спис, і стукнув ним у груди Буя. Але під шовковою тунікою витязя була залізна кольчуга. Буй тільки задоволено реготнув, коли жезл патріарха брязнув об залізо.

Фотієве обличчя потьмарилось люттю. Буй збагнув: Фотій приймає його за ворога.

— Та ні... Ось чого! — Буй рукою показав на ноги патріарха: вони були босі, без обущ. Патріарх у золотій митрі, із золотим хрестом на жезлі, у золотистих одяганках — і босий!..

Фотій кинувся шукати свої м'які, як тканина, багрецеві бачмаги із габелку. Кликати постельничого, щоб допоміг узутися, не було вже часу, і патріарх так блискавично швидко сам натягнув обущі на ноги, що Буй тільки очі розкрив ширше,— наступник бога на землі, виявляється, уміє хутко вдягатись, не гірше за бувалого воя з його ватаги!..

Никита Орифа нетерпляче очікував Фотія біля дверей святої Софії. У червоній шовковій туніці, поверх неї плащ-хламида із сріблисто-білого шовку. Патрикій, як і всі візантійці того часу, уже носив ногавки, які заправляв у широкі розтруби чобіт. Ті ногавки — чисто варварська одяганка, яка, проте, добре прижилася у ромеїв. На голові у Никити був важкий шолом, оздоблений на чолі пластиною із зображенням лаврової гілки. З маківки шолома стирчав жмут цупкого волосся кінського хвоста. Войовничий вигляд патрикія підкреслював меч, що висів при поясі. Отже, тривога була справді велика. Орифа навіть не привітався з патріархом — відразу кинувся з новиною.

— Варвари обступили столицю!
— Які варвари? Звідки вони? — допитувався Фотій.
— Ніби упали з неба... — розвів руками патрикій.
— Господи, прости його, грішного! Пощо хулиш небеса?
— Та ні, звичайно ж, не з неба, отче,— поправився Никита, згадавши, що небеса у віданні бога і патріарха, а йому належить стерегти сушу і море. — Гадаю, з моря прийшли. Варта на стінах Константинополіса бачила величезну кількість вітрильників — на березі Золотого Рогу. З них виходять цілі натовпи озброєних воїв — у шоломах, кольчугах, зі списами й щитами черленими. Ідуть старі, вусачі і безвусі... Босі і в шкіряних або плетених з вірьовок обущах. Схоже, поляни-руси це. Одні йдуть від Золотого Рогу, другі — від фортеці Ієрон. — Великі очі горіхового відтінку патрикія насторожено дивились в обличчя Фотія. Муж хоробрий і доблесний, Орифа був розгублений. Це погано. Коли в душу воєначальника продирається страх, він губить в ньому керманича подій. Бо для керманича упевненість у собі — це вистояти! Перемогти!..
— Поляни-руси? — патріарх здивовано підняв до лоба чорно-смолянисті шорсткі брови, пойняті вже сивизною. — Руси! Скільки ж їх?
— Не злічити!.. Натовпи... Юрбища... всі в білому одязі... — здригнулися тверді уста Никити. — Варта мовить: із кожної лодії вискакує по півсотні, а то й по сто ратних мужів. І в шереги не лаштуються, а йдуть просто так — і всі йдуть до стін Константинополіса...
— А лодій скільки?
— Мовлять по-різному. Дві тисячі, мовлять, не менше. Вони вже спустошили все побережжя, усі монастирі й оселища... Кажуть, що добралися до острова Теревінфа...
— До Ігнатія!.. — спалахнув Фотій. І осікся: чи варвари туди пішли випадково, чи, може, їх туди хтось покликав? Може, клятий скопець туди їх призвав!.. Щоб звільнили його від ув'язнення... Патрикій Никита Орифа зрозумів мовчання Фотія, патрикій був не лише добрим адміралом і воєначальником, а й мудрим візантійцем — він давно пристав до партії Фотія і Михаїла і також не хотів повернення старого ідола.
— Ні, ці варвари не звільнили Ігнатія. Вони вбили двадцять два його прислужники — ченців із Студитського монастиря...
— Але ж він може втекти звідти...
— Може,— погодився патрикій. Сніп цупкого кінського волосся на шоломі розсипався віялом.
Фотій пристукнув своїм жезлом. Блиснув золотим хрестом-державою, що правив за навершя. Грізно насупились його важкі чорні брови. Вони мають будь-що відкинути цих варварів... знищити... розтоптати. Але — чим?
— Патрикію, що ми маємо? Які сили? На що можемо покластися?
Доблесний муж і воєначальник Никита Орифа, який уславив своє ім'я у багатьох війнах із нечестивими арабами, тільки розвів руками.
— Найбільше можна сподіватись на стіни Константинополіса... і на швидке повернення Михаїла з військом...
Так, могутні стіни оперізували столицю ромейської імперії ще від часу заснування Константинополя першим імператором, який став християнином. Щоправда, землетруси поруйнували ті стіни, але на їхньому місці наступні імператори возводили нові й нові стіни.
Швидким кроком патріарх Фотій рушив до амвона собору, легко постукуючи жезлом об мармурові плити. Упав на коліна перед іконою богоматері. Тьмаво висвічувались у вранішньому світінні сонця різьблені чудотворними руками царські врата.
Лики святих апостолів дивилися на нього строгими, настороженими очима, немовби запитували молодого патріарха: «І ти покинеш нас напризволяще?» — «А що маю робити? Що?! Де взяти сили?» —

«У слові сила. У твоєму слові, яке тобі дав господин наш небесний». — «А що слово без меча?» — розпачливо вопрошала душа патріарха; він возніс над головою жезл. Від цих гріховних запитань, ввижалось йому, ворушилось на голові волосся під митрою, сивіли скроні... Але апостоли застережливо підносили вказівний палець і суворо дивилися йому в душу: «Якщо не віриш у силу слова — пощо узявся за цей жезл? У слові — мудрість; у слові — істина; у слові — натхнення для сущих на землі. Тільки зумій видобути його із дна душі своєї, із самого дна! І напій ним, цим словом своїм, душі спраглих, переляканих, розгублених. Укріпи їх у вірі своїй — і вони стануть твоїм непорушним захистом. Он дивися, скільки городян суне уже до храму. До всіх церков святих! Вони ідуть, Фотію, до тебе, і ти відповідаєш перед богом за них і їхні долі! За всі храми і святині. За велеможні роди і за свій знатний рід. Бо тільки тобі дана найсильніша на землі зброя — слово! Встань же, огляньсяі Вони упали ниць і чекають твого слова!..»

Фотій припав гарячим чолом до холодного сірого мармуру підлоги. Якесь шаленство, внутрішнє сп'яніння колихнуло його душу...

І тоді патріарх зірвався на ноги, рвучко озирнувся. Довкола мерехтіли вогники свіч — він бачив їх ніби крізь якусь імлу. Довкола тьмяніли обличчя — люди стояли щільно один біля одного й дивилися очікувально на нього... На його блискучі розширені чорні очі, з яких струменіли сльози. На великі краплини поту, що скочувались з його чола, з його вилиць...

— Чада!.. — голос патріарха захрип, добувався з грудей важко, наче проривався через кам'яне річище. І він натиснув на могутні легені. І тоді голос його пророкотав, луною ударився у високе склепіння храму, об стіни, колони, хори... — Чада мої!.. Чорна хмара нависла над вічним градом, над Константинополісом. Це гнів божий і удар його десниці нестримної! Чим согрішили ми, о боже, супроти тебе? Чим заслужили цю тяжку кару? Навіщо наслав на нас цю страшну полунощну грозу? Руський меч, руський спис нависли над нашими головами! Над життям наших дітей. Які темні хмари пристрастей і які долі могутніх зіткнень запалили проти нас цю всеспопеляючу блискавицю? Маємо знати ворога, від якого мусимо боронитись. Народ сей вийшов із країни полунощної, посунув на нашу землю, як на другий Ієрусалим. Слов'янські племена, що розселились на півсвіту, піднялись від краю і до краю, спрямували проти нас свій спис і свій меч! Вони дикі, жорстокі й немилосердні! Голос їхній шумить за стінами города, як величезне море!..

Уже нічого не бачив Фотій, окрім того лютого білопінного моря, яке цілило в його град, в його серце списи, стріли, мечі, сулиці,—і стукіт їхній об кам'яні стіни уже відлунював у вухах.

— О, боже милосердний, творче неба та землі. Даруй нам мир міцний і мир скорий! — Фотій потрясав над головою золотим жезлом.

Храм обнадіяно зітхнув:

— Даруй мир! Даруй... скорий мир...

Патрикій Никита Орифа розправив плечі: мир! Тільки мир — негайний і настійний — порятує Константинополіс. Когось треба зараз же туди послати — до тих варварів, що вже видираються на стіни.

— Ці варвари дикі достойні бути лише нашими рабами, а вони вламуються у наш дім. У наші ложниці!.. Їхні жорстокі залізні руки тягнуться до нашого горла, до нашого багатства! Ви, городяни, маєте захистити себе самі! Тільки ви! Ніхто вам не допоможе, окрім вас самих!.. І бог наш хай пребуде з вами!

— На стіни!.. На стіни!.. — гукнув Никита Орифа. А сам подумав, що ці городяни, які ніколи війною не займались, недовго витримають на тих стінах. Треба мир...

Фотій не сів — упав знеможено у крісло. Де ж зараз імператор із військом? Коли він зможе прийти? Ганьба зсивить його голову завчас-

но, коли ці варвари таки видеруться на стіни столиці. Треба якось протриматись, виграти час.

У соборі загучали чиїсь тверді поспішливі кроки. Вони наближались до амвона. Фотій підхопився на ноги. Не розумів чому, але вибіг за царські врата. Перед ним стояло двоє чорноризців. Костянтин-філософ і його старший брат Федір, який після постригу носив ім'я Мефодій...

Патрикій Никита Орифа спокійно вів лік злочинствам варварів:

— Вони пограбували все побережжя... розорені довколишні острови... Обібрані наші святині... Град скоро піднімуть на свої мечі... Оборонців меншає... Вони вже скоро розберуть усю стіну навколо Влахерна...

— Навколо Влахерна? — стрепенувся Фотій. — Там же найбільша святиня православної християнської церкви — риза святої богородиці! І рака із срібла й золота...

— Вони їх скоро заберуть,— невмолимо спокійно віщував Орифа. — Заберуть і це... — Очі єпарха злипались від безсонних ночей і від лютої червневої спеки, що нависла невимовною задухою над Константинополісом того літа, 860-го від народження Христа.

— А де Костянтин-філософ із братом? Пішли до них?

— Пішли. Іще не повернулись...

— Коли мають повернутись?

— Учора повинні були б...

Ні вчора, ні сьогодні їх не було. Не було їх на другий і на третій день. На четвертий прибіг гонець: вождь русів-полян жадає розмовляти лише з імператором.

В спекотному повітрі пахло густіше небезпекою.

І тоді патріарх Фотій зібрав усіх єпископів і священиків цареградських храмів. Вирішили вночі рятувати священні скарби Влахернської церкви. В ній відбувалися найурочистіші церковні служби і моління імператорів та патріархів у найсвятіші і в найтрагічніші дні імперії.

У Влахернському храмі молитва розпочалась увечері. Під піснеспіви хорів зацюкали удари сокир об раку — в ній лежала не одне століття багрецева риза богоматері. Ось її витягли, розгорнули, показали присутнім — молільники упали ниць і вознесли руки угору:

— Матір божа, захисти нас!

— Пошли нашій землі мир... Віджени супостатів...

Патріарх Фотій обережно взяв у руки розгорнуту ризу, виніс її з храму і попрямував до берега моря. Натовп молільників ринув за ним. Ось Фотій умочив край ризи у воду, ось знову... Молитва про спасіння летіла до небес... Молитва про мир... не про відомщення... Мстити не було кому і не було чим. Імператора не було. Та коли б він і підійшов до града, то увійти в столицю не зміг би ні з якого боку — вона була у щільному кільці.

Скарби Влахернського храму врочисто понесли до центру Константинополя — до святої Софії...

Уже над морем розсівався новий світанок, коли на вулицях затихли останні кроки молільників. Наставав сьомий день облоги.

Патріарх Фотій зняв свій важкий вінець, який давив його голову, обережно поклав на столик, за царськими вратами святої Софії поставив свій державний жезл. Важко гупало в скронях. Хотів напитися води, і згадав — води у граді тепер не було. Тіло налилось гарячою млістю, мабуть, бог послав для нього — саме для нього! — це неймовірне випробування. Як колись послав його Аврааму, сказавши: «Візьми сина твого єдиного, якого ти любиш... і принеси його в жертву...» Він же, патріарх Фотій, чув себе зараз розпростертим на купі дров, які ось-ось спалахнуть вогнем всепожираючим... на купі списів,

варварських списів, які розітнули його тіло, його мозок, його владу, його державу!..

У храмі тиша. Сановиті молільники і простолюдини давно покинули його самого у цьому храмі. Чи, може, він сам заховався від них за золотими воротами амвона. Однаково... Треба вже дочекатися ранку. Брати-солунці Костянтин і Мефодій мають хоч сьогодні принести якусь звістку.

Фотієва голова обважніла. Він схилився на руки, але сон не брав його. Крутіжились-марудились думки. Як сталося, що якийсь далекий невідомий народ, хоч і чисельний, заніс над їхніми головами свій меч? Це божий меч! Божа кара їм усім за гріхи непростимі, за неувагу і зневагу народів великих і малих, відомих і маловідомих, іменитих і неіменитих...

Слов'яни — найбільший народ. Імперія має з ним рахуватися. Балканські слов'яни, що тепер стали називатися болгарами, уже кілька століть хитають трон константинопольських кесарів. Їхні сородичі — дніпровські слов'яни — постійно чинять набіги на городи Понтського побережжя, на Каспій — Джурджанське море, Азов, Подунав'я... Ось уже стільки літ, як слов'янин Бравлин із північного Новгорода відбив у них колишній град Сугдею й урядує там свавільно. Щоправда, зараз його хочуть відвоювати хозари... Дружини русів-полян ходили і до Корсуня, і до Амастриди...

Імперія давно мусила спрямувати на них інші народи, перетворити своїм золотом добрих сусідів слов'ян в їхніх добрих ворогів. Поблизу слов'ян дніпровських володіння Хозарії. Давній і вірний спільник ромеїв. Внутрішні чвари і війни на час відвернули увагу кесарів від неї, та й там було неспокійно. Соупрязь колишніх двох владичиць-держав розірвалась. І незчулися, як у Хозарії серед знаті закоренилось іудейство. А могло ж бути і християнство! Візантійські місіонери там зробили вже чимало, зібрали багато своїх віруючих, добре потіснили магометан. Та ба! Іудейство встигло витіснити і тих, і тих. Приходили ж посли від саркельського володаря бека Барджіля, просили захистити християн. І треба негайно ж їх захистити! Кагана і царя-бека потрібно будь-що привернути до соуззя з ромейською імперією. Їхніми мечами найліпше й тримати войовничих русів-полян на прив'язі біля своїх оселищ. А ще потрібно вгамувати сих варварів новою вірою. Се буде міцна прив'язь їх до імперії... І треба все це робити негайно ж...

Ніби якийсь рух пройшов попід стінами іконостаса. Фотій розплющив очі. Тріпотіли пломінці свіч. Може, то дух божий витав у храмі й добирався до нього.

— Отче... — зашепотів хтось поруч. — Се я... Не лякайся!..

На Фотія пронизливо дивилися великі страдницькі очі апостола Павла. Його довга сіра туніка торкалась щиколоток. Права рука раптом піднялась над Фотієм і завмерла...

— Ісусе Христе... — сахнувся патріарх.

— Се я, Михаїл...

Постать апостола Павла ворухнулась, відділилась від іконостаса, стукнула дерев'яними сандаліями об мармурове підмостя, гаряче дихнула в його обличчя.

Перед Фотієм стояв молодий муж... Полотняна сіра туніка його була притиснута до чересел тонким ремінцем, великі грубі чоботиська до колін угорі випускали з широких халяв сірі полотняні ногавки. Хвилясте темне волосся підстрижене до вух, як у простого ремісника. Але очі... обличчя... Це був таки імператор Михаїл!.. З його одягу скапували долу брудні краплини багнюки.

— Ледве пробралися у град... — втомлено шепнув Михаїл.

— Як же вдалося?

— Через русло струмка Авхос. Там, де для води у стіні зроблено отвір. От через той отвір... Ми удвох лише з Василієм Македонянином... А що тут? — Михаїл був молодий, дебелий у плечах, з відважним, як

у лева, серцем, з довірливою, як у безкрилого пташеняти, душею... Позад нього чипів тінню імператорський конюший — Василій Македонянин. Муж зрілий, муж дивної чоловічої краси тіла й обличчя, могутньої сили в широких плечах і, як виявилося трохи згодом, неабиякого практичного розуму.

Цей простолюдин з-під Адріанополя, який виріс у рабстві у болгар, поки що тільки услужливо хилив голову перед своїм царственим другом і господином, до всіх придивлявся мовчки, щоби потім одним помахом руки перехопити з голови довірливого і добросердного Михаїла імператорський вінець...

— Біда, Михаїле.

— Знаю.

— А де військо?

— Воно повертає сюди. Через тиждень буде тут. Вистоїмо?

— Без помочі божої не вистоїмо!

Михаїл переминався з ноги на ногу. Тільки тоді Фотій побачив, що він товчеться у добрій калюжі болота.

Патріарх зсунувся з крісла і став на коліна, ударив чолом об підлогу. Михаїл так само поспішив стати поруч з ним. Василій Македонянин притулився спиною до стіни й прикрив пекучі повіки... Кожен молився по-своєму і про своє до єдиного бога...

Не помітили, як вранішнє сонце золотими снопами променів пронизало сутіняву у вишині храму святої Софії. Через усі сорок вікон довкола центрального сферичного склепіння ринуло сяєво дня. Воно висвітило двоярусну колонаду галереї південного боку, заграло блисктками на мозаїках круглих склепінь, на золотих окладах ікон, царських воріт... Сліпучим сонячним блиском спалахнув усередині воістину божественної краси цей найвеличніший у світі храм.

Простір його поступово виповнювався людом. Ставало тісніше, шурхотливіше. Градяни вже знали, що із стану варварів-русів ішли брати-солунці, Фотієві посли — Костянтин-філософ, отой, що відмовився від дочки епарха Орифи Єлени, і його старший брат, чернець з Олімпу — Мефодій.

Скоро обидва ступили на мармурові плити храму. Мольільники, що очікували послів, збились докупи, утворюючи їм прохід до амвона. Нетерпіння, квапливі вигуки, важкий рух многолюддя відразу ж поставили на ноги Фотія і Михаїла. Забачивши братів, що наближались, Фотій перший кинувся до них. По очах Костянтина, по його обличчю здогадався: вони прийшли з перемогою!

— Отче! — тихо сказав Костянтин. — Вони підуть. Дай їм усе, що вони взяли. І дай іще все, що можеш.

— Хай беруть!.. Хай беруть — і скоріше йдуть. Слава Іісусу!

— Слава!.. — загомоніли довкола.

— Віддай їхніх купців, що взяли із Скоптієм біля Дунаю.

— Де вони? Хай беруть! Знайдіть, кому продали тих русичів.

— Печенігам, мовлять...

— Шліть гінця до печеніжинів — заберіть того Скоптія і всіх бранців... Доправте до Києва... — Фотій сердито дивився на Никиту Орифу: пощо було громити цих торгових людей? Не великий хосен був від того погрому, а яка біда бурею прикотилась до імперії... Скількома головами заплачено!.. Якими скарбами!..

— Іще вони хочуть укласти з імператором ряд. Про мир і любов.

— Хай присилають своїх послів для того.

— Ми їм так і сказали: присилайте свою сольбу, і ваші мужі дістануть багаті дари шовковими одяганками, золотом і сріблом. І тоді буде з ними говорити імператор. По закону ромейському і християнському... — переказував подробиці Костянтин.

— Їхній князь сказав: давайте спочатку викуп, а потім пришлемо послів,— уточнив Мефодій і подивився на мовчазного імператора, упізнавав і не впізнавав його.

— Викуп даємо! — заметушився Фотій і радісно поглянув на Михаїла. Той щасливо усміхався, зітер росу на чолі й полегшено зітхнув. Городяни, що обступили їх, не могли здогадатись, що сей молодик у одязі простолюдина був їхній вінценосець. Лише згодом хроніст Симеон Логофет і хартофілакс Георгій напишуть про те, як імператор Михаїл Третій, переодягшись у одяг простолюдина, пробрався до святої Софії і лежав розпростертим ниць на кам'яних плитах храму, разом із Фотієм благаючи у богородиці заступництва...

— Патрикію! Шукай своїх людей. Хай ідуть до храму — будемо брати золото, паволоки, брачину, перли... Будемо готувати викуп!.. Радуйся! Радуйся, богоматір наша, що відкинула мучителя від града священного! І ви, чада мої, радуйтеся і несіть сюди своє золото й срібло...

Радість шаліла й клекотала в грудях патріарха. Ударили переливчасто дзвони на дзвіниці. Вони рознесли по городу радісну вість — закінчувалась страшна седмиця облоги!

— Чада мої!.. Поклонімося богоматері, нашій заступниці, яка своєю ризою священною закрила наш град од ворога!

— Отче! — запально вигукнув до Фотія Мефодій, що стояв біля нього. — Вони ще стоять під стінами града. Їхній князь, веле гордий Оскольд, прибив свій черлений щит до воріт Константинополіса!.. Він чекає імператора...

В чутливій, переляканій тиші храму ця осторога дзвінко ударилась об колонади ярусів й потонула під склепіннями. Пригасло сяяння мозаїк.

Черлений руський щит прибитий на воротах Царгорода! Слов'янський щит... Він завжди буде страшним для тебе, горда Візантіє, бо захищатиме себе від твого меча! Від твого лукавого підступу!.

Руські вітрильники повільно пливли уздовж північного берега Понту — моря, «іже сливет руське». Навантажені добутими мечем і списом добрами, обтяжені визволеними рабами, вони тепер не поспішали. Приставали до берегів Варни, Константії, інших градів на землі болгарських слов'ян. Подовгу стояли в придунайських оселищах. Князь Оскольд і його воєводи не поспішали вертати у свою землю. Про щось тихо перемовлялись.

Оскольд відчував себе щасливим. Його черлений щит залишився на воротах Царгорода — отже, невдовзі й повертатись русам-полянам доведеться! Сміялися його темно-сині очі під тонкими чорними бровами. Впевненістю й гордовитістю виповнилося тіло. В похід ішов юнаком, а повертався мужем у славі. Останні посли Фотія, брати-слов'яни, відразу ж збагнули, хто верховодить серед цих варварів, і весь час зверталися до нього, до Оскольда. Тепер пригадував їхні слова. Спочатку по-слов'янськи, а потім по-ромейськи говорили з ним.

— Хто бере у своє серце християнську віру, той прилучається до могутності бога,— сказав упевнено Мефодій. — Поглянь, княже, скільки ворогів існує у ромеїв — усі варвари шарпають їх, гребуть їхнє золото, багатство. Але невичерпні скарби бога, який повнить світ своєю щедрістю. Подумай, княже, і ти про свій народ. Візьми для себе і для нього християнську віру, як болгарський цар Борис. Тоді вознесешся сам і вознесеться над світом твоя велика земля. І станеш поруч із Візантією. А ми тобі допоможемо...

— Ми прийдемо в твою землю, княже, якщо покличеш нас. Із словом божим прийдемо! — підтримав брата Костянтин-філософ.

— Ваше слово боже? Воно ж буде ромейське! Хто його збагне? — Оскольд знову осміхнувся глузливо. Гордовито обіперся об древко списа.

— Ми прийдемо із словом слов'янським, княже,— пообіцяв Мефодій. — Із книгами слов'янськими. Хай наситять вони твій народ вели-

кою мудрістю... Ось цар Борис: він тепер суперничає з самим імператором! І ти станеш таким могутом!..

Суперничати з імператором?

Тепер Оскольд плив уздовж болгарського берега, розглядав болгарські городи, болгарських поселян і городян на торговищах. Розмовляв із київськими бувальцями, що знали Болгарію, її війни з блискучою Візантійською імперією. Справді-бо, ці слов'яни болгарські уже не одне століття стукотіли мечами у ворота Цареграда. І тепер цар Борис став найближчим другом і найнебезпечнішим суперником ромейського імператора. Сказав Оскольд воєводам:

— Хочу бесідувати з царем Борисом. Він наш сусіда і наш соузник супроти ромеїв.

— Слушно, княже Оскольде, мовиш! — похвалив його Ольма. — Тільки ж нині часи непевні, соуззя таке треба в'язати міцно. Бери собі в жони дочку у царя Бориса. Довіку матимеш собі його вірність. Ось моя рада.

— Діло! Діло... — гомоніли старшини. — Твій отець, князь Тур, упокорював он скільки часу Хозарію і теж узяв собі у жони дочку їхнього царя... Сам відаєш... Бери дочку у Бориса...

Оскольд захвилювався. Рада воєвод була слушна. Але ж чи віддасть християнський цар Борис свою дочку йому — поганинові, який має у серці багатьох добрих своїх богів?.. Якщо й не віддасть, то байдуже: Оскольд хоче бесідувати з царем Борисом.

Богорис-Радивой сидів на троні, різьбленому із червоного дерева, в оточенні своїх бояр і билів. Він був у царському вінку — золотий, зубчастий вінець сидів глибоко на чолі, стискуючи густе чорне волосся, що рівними блискучими пасмами спадало до пліч. Поруч з ним, на нижчому троні, возсідала суха, жовтолиця жінка в довгій ромейській туніці, зверху загорнута у пурпурову палу. Темноволосу голову її облягала зубчаста тіара, а з шиї звисав довгий золотий ланцюжок, на якому виблискував великий хрест, обсипаний діамантами. Цариця-християнка! А цар Богорис-Радивой? Мефодій казав, що й він увірував у ромейського бога і що тепер готується увесь народ свій перевести в цю віру...

Тим часом воєводи Ольма і Бусл кланялись болгарському цареві, і цариці, і боярам, і билям — градським мужам значним. Ольма говорив красні слова, якими віншував царське сімейство іменем київського князя, жадав здоров'я во славу Болгарської держави, просив для молодого князя-звитяжця Оскольда руки болгарської царівни.

— А цей князь — ось він перед троном — прибив щит черлений руський на воротах Царгорода, одвічного ворога болгар. Якщо болгарський дім порідниться з київським домом — два щити слов'янських загородять ромеям-хапугам шляхи до владарювання на слов'янських землях! — гордо докінчив велеречивий воєвода Ольма. І коли це він став таким гнучким та мудрим?

Бусл же мовчкував, поправляв ремінець, який прикривав його понівечене хозарами око, і тільки бив поклони до землі. Го, навчився вже й оболонський рибар гнути хребта перед царями! Бачили б отсе його оболонські родаки,— не повірили б...

Бояри й билі приязно захитали високими шапками — їм до вподоби слова київського тисяцького. Але цар Богорис-Радивой ніби зів'яв од них, увібрав голову в плечі і не дивився в очі полянським мужам. Зате цариця гнівно випрямила своє сухе тіло, зійшла з трону і пішла просто на Ольму.

— Немає у нас царівни! — відкарбувала по-ромейськи.

— Тихо, тихо, чого сердишся? — скинувся Богорис-Радивой і скривив у болісливому відчутті свої уста. — Якої віри жадаєш мати жону? — спитав у Оскольда.

— Тьху, від нього ж кінським потом тхне! — заверещала цариця. Вона затулила від Оскольда своє обличчя й одвернулась, як від якоїсь

мерзоти. Хоч говорила вона по-ромейськи, воєводи, тим паче Оскольд, збагнули все. Обличчя їхні ставали темними від такої зневаги.

— Пощо втручаєшся не в свої справи? — уже гримнув на царицю Богорис-Радивой.

— Мовчи, язичнику! Сам поганин і хочеш зятя мати такого ж!

У цьому домі відбувались побоїська між християнами й поганинами не менші, ніж під стінами Константинополя!..

Богорис-Радивой наблизився до Оскольда.

— Я єсть язичник, поганин і єсть цар болгарський. Її слів не беріть на карб — то все ромейські священики її так навчають та моя сестриця. Вона була колись захоплена в полон ромеями, і її виховувала сама імператриця Феодора. Отож і зробила християнкою. Потім за викуп повернула. І наче біс вселився в неї... Отакий клопіт!

— Але ж чернець Мефодій мовив, ніби й ви... — почав був відважний Оскольд, але пригніченість Богориса-Радивоя його спинила. Цар тільки розвів руками.

— Мефодій переложив святе писання на слов'янський лад. То я покликав його до себе, щоб з ним познайомитись. Ромейські проповідники і без того побільшують своє стадо. Християнство уже закоренилось тут. Отож і виходить, що його нам дадуть або насильно, або ми самі його візьмемо так, як захочемо. Ось і маю вибирати. — Він зиркнув спідлоба на бояр і билів, що насторожено пильнували за кожним його словом. — А царівну ми тобі дамо, князю! — поспішив докінчити Богорис. — Хочеш — візьми християнку, хочеш — від старої нашої віри поімеш. У мене жони, по старому звичаю, нащадили того добра вдосталь! — Очі його знову заблищали весело й зухвало.

Обидва київських воєводи поспішливо вклонились. Статечно схилив голову й Оскольд.

Київські гості недовго затримувались у Преславі — саме стільки, скільки треба було, щоб розгледіти царівну Нонку й зібрати її у дорогу...

Дід Соловій вже збився з ліку, скільки сонцеворотів стрічав на своєму віку, скільки разів стрічав із вирію лебедині зграї. Але щоразу, коли чув у високих чистих небесах переможні дзвони прилітаючого птаства, серце його ніби оживало заново, гучніше ходила по тілу кров, очі молоділи. І тоді плечі його ніби струшували з себе тяжкоти багатьох літ, спина розгиналась, а ноги твердіше ступали по землі.

Він знову стояв посеред свого двору; однією рукою опирався на свою ковіньку, другою тулив долоню до чола, вдивлявся у сонячну прозорінь висі. Його старечі очі бачили тепер далеко, виловлювали в блакитній імлі неба тонкі мереживa розпростертих крил пташиних зграй. У вухах радістю віддзвонювало курликання журавлів, гортанні оклики лебедів, посвисти жайворів.

І тоді він переводив погляд на високий солом'яний дах своєї оселі, де з прадавніх часів чорніло лелечине гніздо. Лелеки-буслі завжди приносили роду Соловія, як і роду його діда та прадіда, а може, й усім його пращурам, щастя-долю. Під дахом, де гніздились священні птахи, було завжди багато дітей, багато робочих рук. Тут виколисалась і його доля, і доля його братів — Сваруна та Німані, доля їхніх дітей.

Тепер надійшла черга його внуків і правнуків. Яку ж долю принесуть нині у його дім буслі-лелеки, охоронці його роду?

Ось-ось вони мали зі свистом прорізати височину й закружляти над рідним гніздом.

Дід Соловій напевне знав, якого дня прилетять у його двір буслі. З ранку одягнув чисту сорочку, підперезався очкуром. Густим гребенем розчесав довге сиве волосся, підправив навіть брови. Взувся у нові постоли й вийшов на обійстя. Тепер, приклавши до очей руку, вдивлявся у небо.

І ось знайома бентега небес знову вливається в душу. Звідкись, із

сонячних глибин, почувся посвист крил, і над старим гніздом закружляли його лелеки. Довгими, тонкими, червонястими ногами нарешті зачепилися за дах, залопотіли великими крильми і вкопано стали в гнізді. З подивом, витягуючи довгі тонкі шиї, озирали двір, блискучим чорним оком — то одним, то другим — видивлялись на білого дідиська. Упізнавали в ньому свого господаря, і радісно, бо все на місці, бо все, як і колись, вигнули догори голівки й по черзі послали в небо свій вітальний клекіт.

Соловій помахав їм рукою і пішов до хати. Справді-бо, все добре, все гаразд, все як і справіку. Бо коли священні птахи, охоронці твого роду, поселяються на твоїй хаті, то певний знак, що старі боги не відрікаються від тебе і від твоїх нащадків, що діва Доля не забуде твоїх кревних і що нитки життя, виткані Рожаницями для твоїх дітей, онуків і правнуків, і далі вестимуть їх по землі. Аби тільки руки не випускали чепіг плуга, та сітей невода, та сокири.

От тільки шкода, що не знаєш, у кого яка та нитка — з шовку, з льону, з грубої конопляної куделі чи... павутиння. Втім, його родові завжди сукалася найпростіша нитка з коноплі. Проте дід Соловій не переймався від того печаллю, бо — найміцніша.

Мало кому Доля й Рожаниці вділяли шовкової чи навіть лляної пряжі. Зроду-віку вони простолюдини — оратаї, рибарі, древоділи, а коли треба — то й кожум'яки, і бондарі, а ще добрі вої. Бо хто ж здатен найліпше захистити свій рід і свою землю? Лиш той, хто тяжкою працею, своїми крутими мозолями здатен творити, множити багатство — вирощувати хліб у поті чола, розводити худобу. Хто знає справжній смак сухої перепечі чи пряжма; уміє винести на своїх плечах усі тяжкості воєнних походів, усю пекельність смертельних січей. Війна-бо — найтяжча робота-напасть, яку боги вділили людям, щоб випробувати і їхню силу, і їхню відвагу, і їхню честь, і вдачу. Еге ж — і вдачу!

От як у його Бусла вийшло.

Коби не ті походи на хозар, ніхто і не відав би, що Буслове життя зсукане з шовкової нитки. Відтоді вже на ромеїв пішов із князем молодим яко воєвода. А тепер, коли Ольма геть зістарився, воєвода Бусл вивищився над усіма. Має зірке око, хоч одне, друге хозари під Саркелом витягли. Має дужу руку. Найперший радець Тура.

Але що з того? Бусла немовби хтось підмінив. Став загонистий, гордовитий, дратівливий. Годується зі столу самого князя воєвода Бусл Кривоокий, дід переємця київського столу князя Оскольда. З тих пір, як повернувся з Цареграда, так і застряв біля молодого князя. В'ються довкола нього челядниці, холопки, болярични, наложниці князеві, сліплять своєю красою та пошанівком. І прикипів Бусл-воєвода до гори і до її звичаїв. Забув про рідне вогнище, про своїх синів — Гордослава та Ізтока, що вже й переженилися і дітей своїх народили. Он буслі-лелеки іще принесуть їм скоро нових нащадків...

Тільки ж Соловію шкода Гніви. Ходить як мара.

Соловій мовчки дивився на все те з вишини своїх літ. Знав, що Доброгніва не дочекається вже свого мужа. Хіба що лелеки-буслі принесуть якусь несподіванку.

Лелечиха висиджувала у гнізді пташенят. Лелека ж нишпорив болотами, видзьобував молоденьких жабок і гадючок і приносив їх лелечисі. Та миттю ковтала їх і знову нерухоміла в гнізді. Чекала нащадків. Нарешті розкололась шкаралупа яєць, з них на волю вибрались голошиї, довгоногі, незграбні лелеченята. Двоє. А третє — леле! Як глянула лелечиха — на місці й зомліла. Як зиркнув лелека — зірвався злобливо ввись. Короткошиє, коротконоге пташеня з широким пласким дзьобиком. Каченя, та й годі! Підкидьок! Чужак!.. І оце вилупилось під білими крилами його лагідної лелечихи? Звідки взялося те яйце? Хто поклав у гніздо добрих птахів цю дзьобату ненажеру?

Лелечиха здивовано пританцьовувала біля гнізда, наставляла то

одне, то друге блискуче око на того виродка. Не знала, що робити,— виникути чи годувати?

Каченя тягло до неї свого дзьоба, широко розкривало його, жалібно крякало. Лелеченята з писком просили їсти й собі. Як відмовити живій душі, що вилупилась під твоїм крилом? Хоч воно й виродок несусвітний. Лелечиха змахнула крильми, полетіла на болота, набивала жабами воло й довгу шию, потім вкидала по одній жабці у розкриті дзьоби усіх своїх вилупків. Лелека ж забився у високість, розпачливо закинув на спину голову й ронив на землю чорні тверді сльозини відчаю разом із відчайдушним клекотанням...

В його пам'яті проносилися моря й степи, які вони разом з лелечихою долали з вирію, пригадував спрагу й утому в крилах, коли вони летіли до свого гнізда, в якому народились і в якому жадали пізнати щастя. Оживали в очах весняні зорі й дзвінкий клекіт їхнього кохання, і млосне очікування нащадків, і невтомне бр'ьохання в болотах у пошуках найсмачнішої їжі для лелечихи... І ось — вилупився під її грудьми чужак. Чорна зрада чаїлася в її клекоті, в її чорних очицях, в її гордій поставі!.. Лелека востаннє закинув на спину голову, востаннє відчайно затуркотів, а потім склав крила й каменем упав на землю...

Дід Соловій почув, як глухо щось гупнуло під вікном, щось ніби промайнуло тінню чи зблиснуло білизною. Покинув на столі шило — робив онукам чи вже правнукам постільці,— вийшов з хати, ступив на ганок і завмер: перед ним лежало незрушне тіло лелеки. На заплющених очах, біля вушок і дзьоба, загусла кров. Крила були складені уздовж тіла, ноги витягнуті. Соловій підняв птаха, крутнув його, оглядав, шукав ознак життя. Лелека був теплий, але вже мертвий.

Тяжким каменем на душу Соловія упало передчуття біди. Боги давали йому знак — щастя зрадить його рід...

Важко поніс лелеку на вгород, рилом вирив глибоку яму, засипав птаха землею. Занімів. Звідки ж, з якої дороги суне біда на його вогнище? Може, зі степу? А може, від княжої гори?

Нікому не сказав про той знак зради богів. Та хіба вбережешся від людського ока? Хтось бачив, як лелека падав каменем з високості. Хтось чув його останній клекотливий зойк. Усі бачили на даху в лелечиному гнізді саму лелечиху, яка безнастанно годувала своїх ненажер. Скоро вони вже піднялися на ноги, змахували крильцями, витягували довгі шиї з гнізда, оглядали світ. Тягло свого широкого плаского дзьобика й чорне каченя. А лелечиха все носила та носила в гніздо жабенят і гадючок. З якоюсь гарячковою паморочливістю відгодовувала своїх дітей і чужого підкидька, ніби нічого й не сталося. Ніби вона й не бачила загибелі своєї пари. Товклася від зорі до зорі біля своїх вічно голодних дитинят — нікого не обділяла увагою.

Нарешті настав день, коли її пташенята, уже великі червононогі білокрилі лелеки, змахнули крилами й пролетіли над Соловієвим обійстям — раз, вдруге... і знову. За ними слідом змахнула у високість своїми прудкими чорними крильцями і важка свійська качечка. Змахнула — випурхнула з гнізда і звалилась на дах, а з даху покотилась на город, в огудину огірків... Не всім-бо, хто має крила, судилося злітати у небо...

А молоді лелеки опустилися на дах, заклали голови на спини, заклекотали до сонячних небес одвічною піснею життя. Для них воно було у високості. Соловій зітхнув — таки ж обійде стороною його рід біда! Загинув один птах, двоє інших виросли в гнізді. Повернуться знову навесні до свого рідного неба.

Приклав руку до чола, спостерігав, як молоді лелеки-буслі кружляли над його двором, як набирали більше й більше висоти і нарешті зникли з очей.

Раптом відчув тривожний посвист над собою, якийсь шурхіт крил. З високості просто на його дах летіла біло-червона грудка. Летіла

стрімко, мовби випущена вправною рукою стріла. Не встиг збагнути, що се, як на дах упало мертве тіло лелечихи.

Мати виростила своїх дітей, дала силу їхнім крилам... Та жити без вини винною уже не могла...

Молоді лелеки спускались із піднебесся поволі, робили великі кола, завмирали на мить на місці — милувались світом. І світ милувався ними. Ось вони нижче... нижче... ось уже зовсім над гніздом; почали спускати довгі ноги — і враз зметнулись ввись — побачили матір... Летіли, перевертаючись, мовби зачіпались у повітрі за якісь перетинки... Летіли невідь-куди. І більше не повернулись...

Соловій сидів на колоді біля воріт, зажурено виглядав з небес своїх лелек. Розгадував майбуття своїх нащадків...

Знову й знову зводив до неба свої глибокі очі. Ні, не вертаються назад лелеки-бусли... Боги зрадили його рід. Поки тільки він один знав про те.

Херсонеський стратиг Петрона Каматіра нарешті знову чувся на високій хвилі. З тих пір, як він, найближчий підручний покійного імператора Феофіла і його владної жони Феодори — своєї царственої сестриці, побудував хозарам фортецю проти русів-полян Саркел, про нього немовби забули. Брат його старший Варда міцно був ухопив оброть державного керма і нікого й близько не підпускав до трону, навіть свою сестру Феодору. А в першу чергу стежив за ним, Петроною. Добре, що Петрона сидів у Тавріді й до Константинополя не поривався. Усі ці роки зачаївся у Херсонесі, урядуючи й владарюючи в ньому. Знав, рано чи пізно візантійські державці змушені будуть кинути погляди на схід, до Хозарії, свого давнього союзника й опасителя на східних північних рубежах. Відтак мали згадати передусім про свої таврійські володіння, що межували тут із хозарськими, і про Петрону, який уже й зістарився під тавридським сонцем.

Каматіра уважно стежив за Константинополем: він бачив, що там зайняті більше ближчими до себе справами,— то боротьбою за трон, то з іконоборцями, тепер знову чвари з римськими папами розгорілись. А з півдня на імперію тиснуть араби, з півночі — неспокійні болгари. Та й інші обсідають її володіння звідусіль. Тож самій їй не дістати до Русі. І буде вдаватися, за своїм старим звичаєм, до інших народів і держав. Передусім до Хозарії. Поляни-руси теж добре шарпають хозарські землі; то миряться з хозарами, то знову міряються своїми списами. А віднедавна забрали у хозар чимало земель на Танаїсі — на Дону. Відпала від них навіть Сугдея.

Хозарський тархан Ієхуда ще з літа обложив цю неприступну фортецю, де сидить слов'янський воєвода Бравлин. Хоче повернути її назад. Обложив та й застряв. А вже глибока осінь.

Сухі-пересохлі трави шарудять під ногами. Вітер давно обірвав зжовкле листя садів. Море вичахло, потемніло. Щораз вищі й навальніші хвилі накочувались на білі береги; ночами бухкали шалені прибої об скелі й зчорнілу гальку. Сіре небо клубочилось розшматованими хмарами. Осінь!.. Ось-ось прорвуться на землю нестримні холодні дощі; завихорять мокрі, нетривкі сніги... Не час для подорожей. Але він знав, що гості таки будуть.

І вони прибули. Море викинуло їхні пошарпані лодії на мокрий берег. Прибули священики, ченці, їхня охорона, тлумачі. Вони супроводжували двох послів — братів-ченців. Молодший — Костянтин-філософ — був учнем самого Фотія, нинішнього патріарха і великого самовладця. Наймення старшого — Мефодій.

Посольство прямувало до Хозарії. Петрона Каматіра мав сприяти їм у цій подорожі — спорядити кіньми, людьми, дати провідників — і довести до хозарського порубіжжя. Це порубіжжя було звідси зовсім недалеко. Поруч із кліматами — підвладними землями, що належали

Херсонесу, стоїть із військом під Сугдеєю найперший довірений хозарського царя-бека тархан Ієхуда.

Та посли не поспішали. Костянтин-філософ побачив у Петрони Каматіри давні книги й засів за них. Далі погруз у бібліотеці величезного християнського монастиря святої Богородиці біля стін Херсонеса. Там він розшукав рештки засновника цього монастиря — святого Климентія, якого сюди заслав ще в першому столітті по народженні Христа імператор Траян. Колишній римський єпископ, сподвижник апостолів Петра і Павла, залишив чимало своїх писань про цих апостолів та їхні діяння, послань до різних народів, у яких схиляв їх коритися законним властям.

Великий клопіт Петроні Каматірі від цих послів. Але й велика гордість увійшла в його душу. Сам патріарх Фотій, сам імператор Михаїл виявили до нього велику довіру. Авжеж, ніхто краще від нього не підготує це посольство до подорожі в Хозарію!..

Раз по раз по білих кам'яних плитах Херсонеса проїздить колісниця стратига Каматіри — у граді мусить бути чисто; всі храми хай будуть відчинені; водогін щоб не протікав і не утворював калюж. Адже про Херсонес і про його урядовців тепер будуть знати в палатах самого імператора. Отож нехай гості запам'ятовують тутешні святині. Де ще є така ікона — рельєфна, з шиферу — Георгія і Димитрія? Або величезна, бронзова, з позолотою ікона богоматері. Хай дивляться посли на тутешні дива! Он неприступні стіни Херсонеса. Каматіра їх возвів на колишніх руїнах римського владарювання. Жоден варварський загін не може подолати! Через них Херсонес і здобув собі волю від хозарських тарханів, як тільки Петрона тут став стратигом і першим патрикієм. Тепер Херсонес — опора візантійських володінь у Таврії, а Петрона не лише гостинний господар, а й представник імператорської влади тут.

Гості юрбою ходять по Херсонесу, до всього додивляються, вихваляють чистоту й затишок вулиць, базилік, торгових площ. І це після Константинополіса!

Щоправда, ходять більше опасителі на чолі з слов'янином Местивоєм та тлумачі. Посли-брати сидять за книгами. Настоятель монастиря — чорноризець Рус — полонив їх своїми книгами і своєю вченістю. Петрона поїхав до монастиря — треба ж нарешті привезти гостей на обід.

Вони утрьох сиділи в бібліотеці, ніби придавлені книгами. Костянтин-філософ припав грудьми до стола, низько схилявся над грубезною книгою в ошатному золотому окладі. Каматіра кинув погляд на цупкі сторінки — вони рябіли великими літерами, що чаїли в собі мудрість якихось слів. О, цей учений філософ! Йому мало тих книг, що їх він перечитав у бібліотеці патріарха Фотія! Та й тут, бач, щось знайшов. Пильно вдивляється в пергамен, аж піт заряснів на воскових скронях.

Петрона поглянув на настоятеля: мовляв, чи можна відірвати ученого мужа від читання? Що там єсть?

Чорноризець Рус прикрив свої старечі очі повіками й тихо пояснив:

— Євангеліє суть. Руськими письменами писане.

— Як-то — руськими? — і собі здивувався Петрона. Скільки на світі живе, не чував, щоб існувало руське письмо. Якісь ризи й начерти, правда, були у них, у тих слов'ян. Ними вони писали на дерев'яних дощечках або на глиняних чи на бересті. Але щоб святе письмо та руськими словами писане — такого не могло бути. Такого ніде ніхто не бачив і не чув. Руси-слов'яни свого письма не мають. Ніхто, окрім ромеїв, не має свого письма. Щоправда, хозари мають письмо, але то не їхнє, у стародавніх іудеїв взяли. Слов'яни ж зовсім дикі!

— Слов'яни? — звів голову Костянтин й швидко-швидко замигав очима.

Кволий, який кволий сей учений муж! А мріє, певно, вознестись

у слові, яко апостол або як сам Ісус Христос. Та й літ уже має стільки — тридцять три!

— Слов'яни, патрикію, мають своє письмо. Ось... Ось воно! — схопив важенну книгу й підніс її до очей Каматіри. — Я теж думав, що немає у них своєї азбуки, що її треба придумати. Ми з братом потроху переписуємо на слов'янську мову святі книги, усі які є. Беремо для того грецькі знаки і пишемо ними по-слов'янськи. Але виходить недоладно! У слов'ян є звуки, які не можна передати грецькими літерами. А ось тут, бачите? — на всі звуки є знаки їхні. У слов'янській мові більше звуків, ніж у грецькій, тридцять вісім. Отака мова!

— Тридцять вісім і є,— підтвердив настоятель і посміхнувся усіма тонкими зморшками на обличчі. — Наші проповідники часто ходять до слов'янських оселищ. Несуть їм та іншим варварам святе слово. Серед них є багато християн.

— Ти і сам, Досифею, із слов'ян! — засміявся Каматіра. — Так-так, тому й називають тебе усі — чорноризець Рус.

— Істинно,— підтвердив Досифей.

— Тоді, отче, навчи мене говорити так, як говорять тутешні слов'яни. Преподобний отець наш, патріарх Фотій, мовив, що у Хозарії повно слов'ян. Маю з ними добре порозумітись.

— Фотій сказав діло. Бо й сам суть хозарський слов'янин.

— Фотій — слов'янин? — округлив очі Костянтин. — Пощо ж ніколи не відкривався?

— Патріарх може відкриватись у всьому тільки богу,— повчально мовив білий старець.

І тоді Костянтин пригадав, як одного разу розгніваний кесар Варда кинув патріархові Фотію в обличчя презирливе «хозарська морда». Тоді всі подумали, що Фотій хозарин. Тепер мовлять інше: Фотій — слов'янин. Може, це істина? Може, через те Фотій привіз до Константинополіса обдарованого слов'янського хлопчика із Солуні — Костянтина? Може, саме тому він, Фотій, так ретельно навчав його, а разом ще й інших дітей слов'янських, у себе вдома? Може, тому зараз, посилаючи його з Мефодієм у Хозарію, спрямовував їх більше на слов'янське населення, яке заповнює і землі Тавріди, і довкола Дону-Танаїсу, і береги Меотійського моря...

Воістину непостижимі путі людської долі! Як непостижимі путі орла в небі!

Давно вже тархан Ієхуда нікуди не поспішав. Сльотава таврідська зима застала його під клятою Сугдеєю. Земля розбухла від туманів і дощів, копита коней в'язли у червонясто-жовтій багнюці. Потрібно чекати морозів, щоб можна було зрушити або в той, або той бік. Проте вірив, що Сугдея ось-ось попросить пощади і відкриє свої ворота. Знав, що глибокі кам'яні ями-льохи, де зберігали зерно, овочі, фрукти, вино, спустошені. Цілу осінь Сугдея простояла в щільному оточенні хозарських та угорських орд, які перекрили підвіз продовольства. Її жителів годувало тільки море. Тепер зима відбирала у сугдейців і море. Скоро цюкнуть морози — у повітрі вже сіялась снігова пороша. Отже, з'явиться й крига. А по ній уже легко пройдуть ординські коні в город. Тих слов'янських дружин, що влітку збиткувалися з Ієхуди, давно нема — відійшли назад. Отож дні Сугдеї добігають кінця.

Тархан лежав на м'якій кошмі у своєму наметі, посмоктував кумис із бурдюка й намагався долічитися, коли ж ударять тут морози. Саме в ці його розмисли увірвались слова джури — під Сугдею прийшов загін на чолі із херсонеським стратигом Петроною Каматірою. Він супроводжував сольбу візантійського царського двору до хозарського кагана і царя-бека. І ось Каматіра зажадав говорити з Ієхудою. Негайно!

Ієхуда сердито відсунув бурдюк убік. Сей ромей-велеможець поводився тут як всесильний тудун — намісник візантійського імператора, самозванно величав себе «патрикієм і стратигом кліматів», давав тим самим зрозуміти, що не лише город Херсонес, а й довколишня земля — клімати — підвладна йому, тобто ромеям, а не хозарам...

Та мусив іти на розмову. За спиною Каматіри стояла могуть Візантії.

Стискував уста; гамував у серці гнів, мусив коритися. Скочив на свого тонконогого коня і в оточенні опаситeлів рушив до табору стратига. Не міг, проте, пригасити образи в своїй душі. Його, великого тархана Ієхуду, кличуть на розмову, як провинного хлопчака! Його, наближеного радця й родича царя-бека Ханукки!..

Кусав немилосердно губи, хльоскав коня, люто підсмикував золоту оброть. Але чим далі їхав, тим більше вичахав. І знову говорив сам собі: набери у груди, Ієхудо, вщерть повітря і не дихай. Хай працює твоя голова, а не серце. Хіба не бачиш — твій ворог хоче тебе принизити, розлютити, розгарячити. А ти?.. «Спраглому дам задарма від джерела води живої...» — так говорив бог. І ти, великий тархане, ковтни живої води із мудрості, а не з лютості. Остуди свій мозок. І спокійно подумай. Для того і голова твоя на плечах, а не на списі...

Трохи таки вгамував себе. Справді-бо, його гарячковість й упертість можуть викликати гнів не лише у Каматіри, а й у ромейських послів. А це стане відомо ромейському двору. Хто знає, може, цього й жадає лукавий Петрона? Візьме й ударить своїми ратями в спину хозарській орді, що обложила Сугдею.

І тоді розпочнеться: Сугдея, ясна річ, відразу ж перекинеться до ромеїв. За нею піднімуться й інші городи й оселища; підніметься тамарханська земля. Повстануть усі християни, яких одвіку тут плодять християнські проповідники-ромеї. Вони підуть усі до ромеїв, проситимуть у них захисту. Звісно, імперія тільки того й чекає — візьме їх під своє крило.

Так він, тархан Ієхуда, вчинив би на місці ромейського царя. Тоді... що ж хоче від нього Петрона? Певне, примусити Ієхуду, гордого і владного тархана, довіреного царя-бека, щоб той першим порушив і без того нетривкий мир між хозарами і ромеями у Тавріді, щоб тут піднялося повстання. О, тоді Візантія легко витіснить звідси свою суперницю!

Та Ієхуда недаремно товчеться у палацах Ітиля. Добре знає, що його повелитель цінує в ньому не лише відвагу, а й рисячу вдачу-уміння зачаєно вичікувати, відступити в тінь, щоб потім упасти блискавичним смертельним стрибком і вгризтися в шию своєї жертви... Ні, тархан Ієхуда не дасть приводу лукавому ромею розпочати війну з хозарами тут, під Сугдеєю.

Після таких розмірковувань тархан охолонув. Легенько приостopожив коня, попустив оброть. Передихнув. І вже коли під'їздив до ромейського стану, був зовсім інакшим.

Забачивши опасисту, загорнуту в добрі слов'янські хутра поставу херсонеського стратига, Ієхуда привітно блиснув очиськами. Проте Каматіра ніби того не примітив. Некліпно спостерігав, як гість сплигнув з коня, як поволі наближався до нього пружною ходою, трохи подавшись уперед грудьми, ніби в шанобливому поклоні.

Чорними очима з-під широких, навислих брів стратиг Херсонеса кресонув по довгих смаглявих пальцях Ієхуди — погляд його закляк на випещених, білих лунках нігтів. Тархан притиснув руки до грудей і трохи запобігливо хилив голову перед Петроною Каматірою. Патрикій важко дихав — його душили важкі тілеса, що обросли смальцем за роки ситого, безвиїзного урядування в Херсонесі. До того ж у нього був похмурий настрій. Він дратувався. Принизливий вигляд хозарського тархана розбивав його намір розпочати з ним круту розмову.

— Пощо прийшов сюди з великим військом, тархане? — Петрона

проймав Ієхуду примруженим поглядом. — Пощо тримаєш Сугдею в облозі?

Ієхуда втягнув у плечі голову, ніби відчув на собі тягар власної вини. Петрона був задоволений тим приниженням і не помітив у кутиках чорних очей тархана лукавого осміху і ту відповідь, яку він приготував для возносливого стратига, та не поспішав висловити. По мовчанці тархан почав вкрадливо:

— Сугдея і її клімати: і Фулли, що поруч, і інші гради Тавріди — не сплачують належної данини кагану. Не визнали тудуна — намісника Юрія Тархана, вигнали тудуна... Цар-бек Ханукка сказав: піди, Ієхудо, нагадай тутешнім правителям, що вони живуть на землі хозарських володарів і що з їхньої ласки вони володарі і можні люди... — голос Ієхуди тихо, м'яко жебонів. Тархан без поспіху вклонився Петроні й нишком окидав оком багатолюдний стан ромеїв.

Чимало коней, повозів, ченців і священиків. Ратників мало — тільки охорона, певно. Отже, Петрона Каматіра не буде починати з ним війни. А може, велику рать залишив десь-інде? За пагорбами десь...

— Сугдея і її жителі просять захисту у ромейської держави. Вони хочуть вільно сповідувати свою християнську віру і відбувати службу в своїх храмах. А ваш каган і цар-бек руйнують храми християнські!.. — Петрона так твердо притискував щелепами, що від його беззубого рота розліталась бризки слини. — Християни таврідської землі і християни хозарської землі просять ромейського імператора захистити їхню віру і свої вогнища. Іди звідси, Ієхудо. Іди звідси зі своїм військом! — Ці останні слова Петрона Каматіра викинув із рота, як каміння з пращі.

— Не можу піти,— зітхнув Ієхуда. — Земля Тавріди належить хозарським каганам — вони взяли її мечем. Тому цар-бек сказав: нагадай таврідським володарям, з чиєї ласки вони володарі. Хай дають данину. За всі роки хай дають, за які не давали. Сугдея не давала майже двадцять літ... І я тут. І я воздам непокірним по ділах їхніх. І буду ходити перед своїм царем у білих одяганках. Бо стану достойним цієї високої шани. А ти, Петроно, будеш мені дякувати разом із своїм царем: ти ж не знаєш, що в Сугдеї, і в Фуллах, і в Тамархані, і в усіх довколишніх кліматах уже давно немає твоєї великої віри Христової. Є віра поганська. Сугдейці тепер кланяються великому священному дубу і вепровим іклам, як їхні пращури дикі кланялись. Їхній топарх — воєвода — слов'янський варвар Бравлин і дружина його, хоч і охрещені ромейськими хрестителями, але не взяли твого бога в душу. Ти не відаєш, великий добрий Петроно, яка біда нависла над таврідськими городами!.. — Ієхуда притиснув до грудей руки, і Петрона знову дивувався: які ж тонкі й випещені пальці у цього хитруна! Певно, сам ніколи не тримає в руках меча, інакше руки його були б грубі, мозолясті, а плечі не такі вузькі.

Та про яку біду іще мовить тархан?.. Обличчя патрикія видовжилось. Пильно вдивлявся в лице гостю.

— Сугдею повоювали руські дружини. Окольні городи також повойовані руськими ратями. Влітку моє військо відбило велику дружину з черленими щитами — то були поляни-руси також. Вони хочуть повоювати всю Тавріду!

Петрона мовчав. Виважував слушність цих слів, вимірював силу нової небезпеки, про яку говорив тархан і яка й справді була... Дружини русів-полян частіше з'являються на побережжі Понту. Вони грабують, палять городи й оселища, беруть великий полон і велике золото і багато узороччя.

Та знав Петрона і про те, що сугдейці вчасно прилучили воєводу Бравлина й міцно прив'язали його до могутньої фортеці жіночими пестощами та новою вірою. Приходило нове слов'янське військо? Зрештою, Ієхуда його відбив. Та Сугдея не хоче коритись кривому хозарському мечу! Нині головне це. Сугдея стала язичницькою? Не

лише вона! У Петрони є для цього інша зброя, яка відновить християнську віру. Її везуть імператорські посли — Костянтин-філософ та його брат Мефодій.

— Сугдея розчинить ворота не перед мечем, а перед словом божим,— твердо сказав Петрона. — А ти іди геть.

— А данина кагану? — розвів руки тархан. Йому й самому надокучило товктися тут. Він би й пішов геть, коли б мав право сказати, що взяв данину від Сугдеї і від інших городів. Тоді й мав би білі одяганки переможця! Здається, Петрона зміг би йому допомогти.

— Данина? — перепитав стратиг. Хай би вже тархан забрав ту данину та забрався б швидше звідси. Тоді сугдейці даватимуть данину ромеям — про це вже він сам потурбується! Ці проповідники допоможуть відвоювати у хозар душі християн і душі язичників. І в тих душах запанує дух великої імперії, яка є справжньою заступницею їх. Отоді не знайдеться меча, який би знищив ромейську владу тут!

— Добре, тархане. Ти візьмеш свою данину. Матимеш білі одяганки! Але зніми облогу.

— Ге-ге, зніму, коли матиму данину, стратиг.

— Тоді ходімо зі мною,— Петрона важко почвалав до середини стану.

— Куди ж? — озирався Ієхуда. І знову відзначив, що військ у стратига тут нема.

— Великі посли від імператора Михаїла ідуть до твого царя і кагана. З ними підеш і ти.

— Чого вони хочуть?

— Хочуть встановити істину святу у твоїй землі. Несуть велике слово боже! І возридають усі племена і народи землі перед ним.

— Про що мовиш, Петроно? — розгублено спитав тархан.

— Я єсм альфа і омега, початок і кінець, говорить господь, який є, і був, і гряде...

Херсонеський патрикій ховав свої думки за словами молитви своєму богові. Що ж, хай молиться своєму богові, а він, Ієхуда, помолиться своєму.

Головне, щоб лукавий ромей не обдурив його з тою даниною. Без неї не можна вертатись до Ітиля. Отож не спіши, Ієхудо, язиком своїм, слова твої хай будуть нечисленні. Умій терпіти і вистоїш на своєму.

Брати-проповідники зустріли стратига Петрону Каматіру і тархана Ієхуду біля входу до свого намету. Обидва високі, хоч і вузькоплечі; рудувато-золотисті бороди їхні надавали їм і зовсім варварського вигляду. Вони були схожі на тих полян-русів, яких він, тархан Ієхуда, відбивав з такою напругою. Якби не чорні ряси, підперезані широкими шкіряними пасками, і не посохи в руках, якби не той уважний позирк очей — немовби в самі зіниці дивилися! — можна було б вважати цих мужів добрими молодцями, які прийшли із давньої слов'янської казки і які в тій казці шукали царівну-лебідь.

Ієхуда посміхнувся в свою кучеряву смолянисто-чорну бороду: раптом згадав свою няньку-робу, яка колись годувала його своїм молоком, колисала, співала над ним своїх слов'янських пісень, а коли він уже підріс, щовечора в солодких сонливих присмерках починала тихо вести мову про дивний світ, де жили добрі й злі духи, котрі допомагали людям або шкодили їм; де жили відважні, добрі молодці та красні дівиці, злі чаклунки, відьми, упирі, русалки, домовики, нав'ї і всяке інше чудодійство.

Ієхуда наслуховував ті оповіді няньки-роби, тонув у снах, які зливалися з тим казково добрим і водночас страшним світом, де він мав бути спритним, відважним, дотепним і чесним, щоб вистояти і перемогти. Давно забув високорідний тархан й ім'я тієї няньки. Коли

його посадили на коня й опікуном до нього приставили дядька-конюха, ту жінку вкинули у річку з каменем на шиї, бо стала непотрібною отроку-тарханичу і не мусила оповідати іншим, що зростила його. Аж ось тепер згадав її Ієхуда, побачивши братів-проповідників. Може, це сталося тому, що обидва дуже вирізнялись світлими своїми лицями серед чорнявих і гонористих ромеїв.

— Ось він, хозарський тархан Ієхуда,— відсапуючись, кинув Петрона до послів. — Це його військо тримає Сугдею в облозі.

— Навіщо? — суворе обличчя старшого посла, Мефодія, ще більше спохмурніло. — Навіщо стільки крові лити?

Ієхуда зиркнув очиськами в один бік, в другий — ніби шукав десь там відповіді. Не знайшовши ніде підмоги, благально подивився на херсонеського стратига: хіба їм не відомо, що Сугдея підвладна була здавна Хозарії, а потім вийшла з покори?

— Сугдея... вийшла з покори.

— У Сугдеї живуть хозари? — подав голос молодший посол.

— Ні, там живуть ромеї,— мусив згодитися тархан. — І слов'яни. Усім править топарх русич, він повоював давно Сугдею і Фулли та інші гради. Він усіх повернув тепер до поганських богів.

— Але ж... тут стоять християнські храми! — обурився Петрона. — Бравлин давно навернений на стезю істинної християнської віри. Це зробив митрополит Філарет!

— Ге-ге, то було. Тепер сугдейці кладуть треби старому дубу і вепрячим іклам, а не вашому богу,— зловтішно скривив уста тархан. — Тепер вони не християни і не хочуть підмоги від християнського царя. Наша віра і наш цар милостиві. Вони кажуть: хай кожне плем'я і кожен народ вірує у свого бога, але підкоряється тільки кагану. Сугдейці ж не платять данину уже двадцять літ.

Молодший посол, Костянтин-філософ, розхвилювався. Худе лице його з сухою шкірою взялося плямами. Почав швидко перебирати на своїх грудях тонко ковані золоті кружальця верижиці, з якої звисав невеличкий хрестик. Він став обмацувати той хрестик, наче перевіряв його справжність.

— Двадцять літ... Чада чоловічеські упали у гріх невіри... Віддали себе на поталу розтлінителям духу великого!.. «Не вступай на стезю нечестивих і не ходи на путі злих...» — мовлено... Їхній путь веде в пітьму! Вони блукають кривими стежками. Маємо поспішити до них, брате. — Костянтин ладен був уже бігти до Сугдеї. — Показати їм шлях істинної віри...

— Вони не пустять нас, отче,— сказав Петрона. — Військо тархана обложило град звідусюди. Тархан не відступить, доки не візьме боргів.

— Я пропущу вас... — згодився Ієхуда. — Тільки з умовою: сугдейці мають дати данину за всі роки.

— Нехай і так. Скажу. Але тоді тархан відступиться від града? — втрутився Мефодій. Колишній правитель славинської землі у далекій своїй Македонії завжди умів дивитися на справи по-земному, більш практично, аніж одержимий високістю мислі й духу його брат-філософ. Він одразу ж збагнув, що тархан Ієхуда хоче дістати перемогу найлегшим шляхом.

— Відступлюсь! — блиснув посмішкою тархан.

— Чого б і не відступитись? — сердито буркнув стратиг, якому вже набридла ця торгівля.

Костянтин стрімко зірвався на рівні. Легка, летюча хода його по змерзлій грудкастій землі була неспинима. Правою рукою далеко вперед закидав свою патерицю, лівою вимахував так, ніби розгрібав попереду простір і підгортав під себе повітря й цю кам'янисту, мерзлу дорогу, яка вела до воріт стародавньої Сугдеї.

— «Маючий вухо да почує... перемагаючому дам вкушати від древа життя... хто перемагає й дотримується слова мого, тому дам

владарювання над поганинами... Маючий вухо да почує!..» — шепотів Костянтин.

...Мине вже не так і багато часу, коли святе житіє слов'янського просвітника Костянтина-філософа, святого Кирила, оповість християнському світові про одне із сотворених ним чудес — знищення поганського требища та дуба й навернення городян-відступників до християнської віри. Буде розказано і про те, як чудесні діяння святого Костянтина-Кирила зняли облогу хозар з великого таврідського града, назва якого буде відновлена лише сучасними дослідниками-істориками. Щоправда, при переписуванні житія загубляться імена людей, які не стали святими, бо не творили чудес, а були просто земними людьми, вірили і зневірювались, раділи й печалились — і все те робили дитинно щиро, щедро, бо вірили й справді в чудеса і в святощі, котрих не було, але котрі були для них так потрібні, щоб вижили вони самі і їхній рід...

Хозарські провідники — Ніссі та його троє братів — вели посольство з Константинополя уздовж Дону до Саркела, який сусіди-руси називали Білою Вежею. Разом з послами йшла й охорона їхня на чолі з бодричем Мestивоєм, священики, тлумачі, ченці.

Бек Барджіль, певно, не сподівався, що його посланці повернуться з такими високими послами — від самого царя і від самого патріарха. Хозари-провідники сподівались на велику подяку від бека. Бо й вони розуміли, що такою увагою імператора Михаїла і патріарха Фотія їхній господар вивищився над іншими велеможцями в хозарській землі.

Ніссі та його брати догоджали з усієї сили послам. В сусідніх оселищах добували свіжий хліб, капусту, буряки, яйця, брашно, кожухи, повстяні обущі. Вміло розпалювали серед снігів вогнища. На зроблених тут же вертелах обсмажували добутих у посельців ягнят і козенят, гусок і курей.

Зима вже цілковито панувала на степових безмежжях Подоння. Випали глибокі сніги. На роздоллях гуляли круті морозяні вітри й завірюхи. Стогнали береги закутих у кригу річок. Тож почали заходити на ночівлю в оселища. Ночували у звичайних селянських хатах, рублених з колод, або в мазанках. Але всюди господарі були гостинні, щедрі на приязнь, цікаві до подорожніх. Костянтин запитав першого господаря, у якого знайшли притулок на ніч:

— Чи далеко ще до землі хозарської?

— Оце вже і є земля хозарська,— статечно відповідав господар.

— Але ж ви слов'яни!

— Так і є, слов'яни. Та живемо тут з правіку. Сіємо хліб, годуємо худобу.

— А хозари ж... далеко?

— Не так щоб далеко, але взимку й не близько. Вони ходять зі своїми табунами біля Саркела та біля Волги, а по-їхньому — Ітиль.

Тут, у Подонні, всюди була слов'янщина. Тільки тепер збагнули посли, чому Фотій послав у Хозарію саме їх. Від гирла Дунаю до гирла Дону слов'янська стихія заповнювала родючі землі степів. Вона ж виповнила й володіння хозар, як і володіння ромейської імперії, як і болгарську землю на Дунаї, де тюркська орда булгар уже розчинилась у слов'янщині. Лише через півстоліття її витіснять з цих просторів орди печенігів, угрів, а далі половців, монголо-татар та інших ординців-кочовиків...

— У якого ж бога віруєте? — допитувався Костянтин у поселян.

— У нас богів багато, і в усіх віруємо. Усе, що наповнене творінням, і єсть бог,— повільно оповідав господар, склавши на колінах свої великі натруджені руки.

— Язичники єсте,— скрушно хитає головою Костянтин. — Ісуса Христа, істинного бога, відаєте?

— Чували. У ромеїв сей бог. Дехто і в нас хилиться до нього.

— Скоро він прийде і до вас, до всіх слов'ян,— запально обіцяв Костянтин.

— До нас? Навіщо? — дивувався господар й здвигував плечима.

— Темні єсть душі ваші, господарю, і стезя ваша веде в пітьму,— засмутився проповідник. І очі його ніби згасли. Знову якась думка ожила в них. — Світло істини да просвітить вас!..

Нарешті на білому овиді простору, де земля зливалась із небом, мандрівники побачили темні вежі якогось града. Ніссі радісно вигукнув:

— Шаркіль! Біла Вежа!..

Дружина підтяглась у стременах. Яке ж воно, це грізне гніздище хозарських шулік? Стільки розмов... Стільки страхіть...

Низьке сліпучо-біле сонце котилося по обрію білого неба і падало в білі сніги. Валка цареградських послів уже наблизилась до воріт фортеці. Могуть Візантійської імперії завчасно відчинила залізні ковані ворота цієї неприступної кам'яниці. Тепер гості зблизька могли поцінувати творіння нинішнього херсонеського стратига.

Фортеця стояла на пласкому кам'янистому виступі лівого берега Дону, поблизу старого гирла річки, упираючись в його берег на сході. Із заходу вона була захищена широкою річкою. Трикутник між старим і новим гирлом Дону був обкопаний глибоким ровом, обнесений свіжонасипаним, ще не до кінця довершеним земляним валом. За цим валом знову був рів — під самими цегельними стінами фортеці.

Сама ж будова являла собою величезний, мурований із цеглисирцю чотирикутник з гострими зубцями стін угорі, завдовжки майже у двісті аршинів, а шириною до ста тридцяти. Важкоголові наріжні вежі з вузькими вікнами-бійницями вгорі замикали собою ряд менших вежиць, що возносилися над стінами й виступали з них аршинів на п'ять убік. Важкістю й недоладністю обрисів фортеця в чомусь нагадувала свого творця.

Брати-проповідники, загортаючись в овини, мабуть, водночас подумали про це, бо враз перезирнулись і заусміхались.

— Стоїть міцно і грізно,— прогучав у бороду Мефодій.

— А супроти кого, брате, як гадаєш? — гострий розум Костянтина-філософа уже перебирав рій усіляких припущень. І поки повільніший у рухах і в словах Мефодій здогадувався, Костянтин додав: — Окрім слов'ян, тут ніде нема іншого народу. А поляни-руси поруч. Їхня київська держава зараз піднялась!

— Так і є... — погодився Мефодій.

За останній рік спільного життя з Костянтином Мефодій в усьому підпав під його владу — мудрого, палкого, одержимого своїм діянням брата-філософа. Та, на відміну від нього, любив ретельно обмізкувати всі судження, знайти реальний грунт для здійснення його намірів чи його рішень.

Тому й зараз, подумавши, обгрунтував висновок Костянтина:

— Князі київські Дир і Оскольд підбили під свою владу багато племен по Борисфену. А коли ще пригорнуть слов'янські землі по Танаїсу, їхні володіння стануть більшими, аніж уся ромейська імперія. Се і буде колись, брате. Буде!

— Вірю і я в це,— відповідав Костянтин. — Нині дружини київських князів ходять цим шляхом звично. Вони тут як у себе дома. І наше поле також отут, на цій великій слов'янщині. Тут урожай наш буде щедрий. Бо народ тутешній великий, і земля його несходима...

Вони увійшли у ворота Саркельської фортеці й ніби опинились у кам'яному мішку: перед очима знову була мурована стіна. Посередині вона підносила на своєму хресті найвищу вежу — з неї, певно, оглядали дозорці простір від обрію до обрію. Ніссі й брати завернули їх за якийсь ріг.

Нарешті вони зайшли в низьке тепле виталище, все завішане

й застелене овечими шкурами. Тлумач посольський, що мовчазною тінню слідував за братами, старий хозарин, який ще в дитинстві був вивезений до Візантії Фотієм, тепер рішуче виступив й гордо підняв округлу виголену голову:

— Посли імператора Михаїла і його преосвященства патріарха Фотія. Мир і слава дому цьому.

Перед послами стояв опасистий, широкотілий бородань в округлій повстяній шапочці на маківці, в довгому балахоні, підв'язанім золотим паском під грудьми. Бек Барджіль. Він виставив уперед ногу в гостроносому черевику, в перлах, й різонув своїми вузькими очицями по обличчях гостей. Широкий рот його розтулився, виставивши напоказ два ряди жовтуватих міцних зубів. За беком зігнулись дві кощаві спини — ні очей, ні облич не видно. Певно, також тлумачі.

— Бек Барджіль,— сказав один із них по-ромейськи.

— Правитель Саркела,— додав інший, також по-ромейськи.

Барджіль ствердно кивнув головою, щось швидко проговорив. Підняв угору палець, осміхнувся, схилив свою важку круглу голову на плече й завмер. Перший зігнутий кощавець витлумачив:

— Ми вас чекали з радістю. Можемо розпочати нашу бесіду тут.

— Ми йдемо до кагана Захарії... — почав був Костянтин.

— Т-с-с... — просичали у два голоси бекові тлумачі. — Імені його не можна називати простим смертним.

— А царя-бека? — здивувався філософ.

— Його можна.

— Скажи їм,— звернувся Мефодій до свого тлумача,— ми посланці ромейського імператора й наступника нашого бога на землі — патріарха. Тож можемо говорити тільки з рівними їм!

— На землі нікого рівного нашому кагану нема. Можете говорити лише з царем-беком.

— Да буде! — погодився Мефодій. — До нього просимо провести.

— А чому не пішли з тарханом Ієхудою? — раптом спитав Барджіль. В його голосі виникла якась підозра.

— Тархан Ієхуда з ордою пішов супроти угрів.

Бек Барджіль ніби аж злякався.

— Ні, він з'явився відразу в Ітилі...

— Напевно, хотів прийти раніше й підготувати для нас врочисту зустріч,— заусміхався Мефодій.

— Він покорив Сугдею і Фулли? — доскіпувався бек.

— Сугдейці відкупилися даниною.

— А чия влада в Сугдеї? — не вгамовувався Барджіль.

— Візантії, звісно,— знову заусміхався Мефодій.

— Я так і знав! — від обурення бек Барджіль аж почорнів. — Він не підкорив таврідських городів. Він побіг до царя-бека, щоб збрехати першим... Негідний пес! А я послав до вас Ніссі з братами. Нема кому у нашій землі заступитись за християн. Їхні храми повержені.

— Да воздасться тобі, бек Барджіль, добром і милосердям від нашого бога! — вклонився Мефодій. — Ми заступимось за християн і всіх виведемо з полону...

— Християнин хай іде, коли хоче, із землі моєї...

— Да воздасться тобі добром. А тепер скажи, від чого назва цієї фортеці — Саркел?

— Це ви кажете — Саркел. У нас мовлять інакше — Шаркіль — білий дім. Колись на цьому місці стояла орда мого роду. Стерегла порубіжжя із полянами-русами. Вельми небезпечний народ! Тоді наш каган і цар-бек повеліли поставити тут кам'яницю. А ромейський імператор прислав свого довіреного будівничого — Петрону Каматіру. Лукавий муж!

У Саркелі жили тільки охоронці Барджіля — гузи й печеніжини, яким платити золотом за службу. Тому гостей повели до найближчого стійбища зятя бекового — Бохана, яке було звідси поприщ за п'ять.

Для гостей уже стояли — півколом до сонця — великі білі вежі; в них уже тліли вогнища, що обігрівали виталища. Челядини готували вечерю. Після кумису й м'яких гарячих шматків м'яса гості почали відразу ж укладатися спати.

Лише опасителі Местивоя гибіли на чатах біля веж — осторожники великих мужів даремно хліба не їли. А таки знайшли хвилю прикрити повіки у млосній знемозі.

І треба ж! Тої миті, як Местивой, загорнувшись у кожух біля вогнища, провалився у м'яку безвість, його хтось трусонув за плече.

— Бодричу, се ти? Местивою! — Якась тінь прикривала над ним шматок чорного зоряного неба, важко дихала в зледеніле обличчя. Местивой злякано підхопився і тоді побачив, що лякався даремно: перед ним стояв Вадим! Це був Вадим! Його голос... Його очі... і рубець на вилиці, що рожевів у відсвітах вогнища.

— Вадиме!.. Ти чого тут? — прошепотів Местивой.

— Я в полоні... В полоні, брате...

— Лихо!.. Ходімо до царських слів... До отця Костянтина. Вони хочуть усіх християн вивести з полону. Ти не християнин? Хай охрестить зараз же...

— Як же се?.. А наші боги? Розгніваються.

— А ти відмолишся у них, брате. Чуєш? А завтра отці й скажуть бекові, що ти єсть християнин і вони тебе хочуть забрати.

— Та я не сам, брате... Нас багато. І Славина тут.

— Хто се?

— Діда Соловія онука, а Гнівина дочка. Жили ми у них у Києві.

— Ти знайшов її? То бери з собою!

— А інші бранці?

— Інші? Їх теж треба охрестити! — палко шепотів Местивой.

— Тоді веди отців.

Коли Местивой випірнув з-під повстяного полога вежі, де вкладались спати цареградські посли, він побачив біля вогнища чоловік з десять. Тихо рипіли шкуряки на снігу.

Мефодій, що висунувся слідом за Местивоєм, возніс до неба руки:

— Десниця твоя, о господи, уславилась силою і зціленням!.. Хто тут воєвода? — Вадим ступив крок уперед. — Падай на коліна і шли господу вседержителю хвалу за спасіння своє. Призрів тебе всемогутній і навів на слід твій. Брате! — гукнув до Костянтина. — Воззри на сих рабів божих!

— Воістину, диво господь сотворив і навів на слід спраглих до істини. Усі єсть християни?

— Ні, отче,— боязко підступив до нього Местивой. — Вони роби, бранці. А коли охрестиш їх зараз, усі підуть за тобою яко християни.

І звідки вони, оці малі й безмовні люди — челядини, повари, осторожники, достеменно знають, про що домовлялися царські посли з Барджілем?

— Підемо, отче, хоч на край світу.

— Аби з неволі...

— Да буде! — поспішливо мовив Мефодій і широко перехрестив Вадима і всіх людей, що стояли перед ним у снігу на колінах. — Віднині і вовіки-віків... І ти, воєводо, і рід твій...

— На коліна... падайте всі... — ченці й челядини послів виповзли зі своїх повстяних домівок і підказували тим, хто підходив до гурту бранців.

Мефодій накреслив пальцем на чолі і грудях Вадима хрест і поклав руки на голову.

— Господине, володарю єдиної істини, твоїм іменем, іменем сина твого єдинородного і твого духа святого кладу свою руку на слугу твого... воєводу... як же ім'я твоє, сину? — нахилився Мефодій до Вадима.

— Вадим, син Величара-лодійщика із Новгорода...

— На слугу твого Вадима, сина Величара-лодійщика із Новгорода... Поможи йому знайти дорогу праведну... виповни вірою, надією, любов'ю... Тільки ти єси єдиним праведним господином і твій єдинородний син, наш бог Ісус Христос, і твій святий дух...

Костянтин творив свої молитви над іншими бранцями, висвячував нове стадо господнє...

І саме в цю мить почули гнівний голос Бохана:

— Що тут діється?

— Що діється? — переполохано підхопили тлумачі.

— Сіє християни возносять богу своєму молитву,— спокійно підійшов до нього Мефодій. — Вони хочуть іти з нами. Мовив бек Барджіль: християнин хай іде, коли хоче, із землі моєї.

— Християни? — вереснув Бохан. — Це не християни, не ромеї, це язичники — поляни-руси... слов'яни!.. Вони кладуть треби своїм ідолам. Р́оби се!..

— Тепер вони християни,— дзвінко возніс свій голос Костянтин. — Щойно Ісус Христос наш прийняв їх у своє стадо.

Бохан скреготнув зубами. Бек Барджіль грає з ромеями в грища супроти Ієхуди. Але ж... усі його р́оби стали враз християнами! Ізійдуть із стійбища! То хіба бек Барджіль буде доїти йому корів і кобилиць? А тепер ось він, Бохан... лишається нагим і бідним!.. Ні, р́обів своїх не віддасть...

Швидко підійшов до першої шереги своїх бранців, що чипіли на колінах, став поміж Вадимом і Славиною.

— Оці хай ідуть з вами,— повернувся лицем до Вадима. — Оці хай лишаються тут. Буде по правді і для вашого бога, і для нашого! — рішуче сказав Бохан. Бо й справді ж: не сваритися йому з беком!

Вадим кинувся до Мефодія.

— Отче, се жона моя... Жона перед богами і перед людьми. Візьми її! Славину мою...

— І нас візьми!.. І мене!.. І я!..

— Дай згинути на волі! — закричала, збентежилась юрба Бохановых бранців-робів.

— Будемо просити бека Барджіля... — похнюпився Мефодій. — Щоб усіх бранців-християн вивести.

— Помолимося богу за сей ісход із хозарського полону. Як із полону єгипетського! — побожно склав руки Костянтин. Пильно дивився у збентежений, ридаючий натовп.

А скільки ще попереду буде таких стійбищ? Скільки іще р́обів-бранців слов'янських гибіє в них біля незліченних стад і табунів хозарських орд? Хіба усіх виведеш звідси? Воістину гірке вкушання плодів тяжкого путі і добрих помислів... Мойсею було легше, коли він виводив своє плем'я з єгипетського полону — всевишній прокладав їм шлях через море, боров ворогів їхніх, годував і поїв...

Ці ж мусять самі долати труднощі. Христе-боже, подай нам своє світло й правду!

І враз Костянтин урвав молитву: адже Бохан вірує в іудейського бога?

— Добрий господарю, чи відаєш заповіді свого бога іудейського? Чи свято їх тримаєш у своєму серці?

Бохан схилив голову на груди на знак шаноби до заповідей свого бога.

— Коли шануєш, маєш знати второкнижжя Мойсея: в сьомий рік зроби прощення: прости борг і дай жебраку по нужді, а р́оба свого в сьомий рік відпусти від себе на свободу. Відпусти не з порожніми руками, а дай від стад твоїх, і від гумна, і від точила... Бо ти сам був р́обом у землі єгипетській і тебе визволив твій бог... Отож і звільни р́обів своїх, господарю!

— Але то... мовиться про робів — євреїв і євреянок. А я хозарин! — блиснув очима Бохан.

— Хозарин і єврей мають одного бога, і єдині його заповіді й закони,— смиренно мовив Костянтин. — І сказано ще: за шість років роб твій заробив тобі вдвічі більше проти найманого. Твої пастухи, Бохане, уже більше шести років у тебе!

— Уже десяток літ!

— Я сім років!

— Уже й не злічу... — почулися вигуки з натовпу, який притихло слухав умовлення Костянтина.

— А коли твоє око, мовить заповідь твого бога, зробиться немилостивим до жебрака і ти порушив заповідь бога свого, твій роб вопіє до господа, і впаде на тебе гріх!.. — суворо докінчив проповідник.

— А мої табуни... стада... — розгублено закрутився на місці Бохан.

— Господь твій поможе тобі, коли не порушиш його заповіді.

Бохан подивовано оглянув товписько своїх робів і цих ромейських посланців. В його душі збурилися вагання й сумніви, десь усередині нуртувала лють. Але... він не наважився порушити заповіді свого бога.

— Зроблю по слову бека Барджіля: християнин хай іде, коли хоче, із землі моєї...

ОГЛАВОК П'ЯТИЙ

ЗРАДА БОГІВ

І знову був винен в усьому зухвалий Перун. У батька Рода від розгубленості тремтіли руки, коли дізнався, що в Перунових володіннях дедалі більше ратаїв, а найперш купців і дружинників хрестять собі груди й лоби, творять молитви до вседержителя-творця Христа, ніби, окрім нього, Рода чоловічеського, існує іний творець!

Даждбог-Ярило і його брат-близнюк Хорс-новгородський достеменно вивідали про всі ці справи Перунової землі, і стало ясно, що цей гуляй-нога, цей волоцюга-молодичник Перун поруйнував ущерть високий людський дух у своїх володіннях, надав волю й іншим богам говорити від себе слово, розвів, бачте, демократію! Тож у землях, заселених слов'янами, подекуди звелися до неба і храми нового бога. Хрест проникає в князівські й царські палати й витісняє усіх богів слов'янської землі. Ще трохи часу — і нікому не знайдеться місця ні в домі, ні в лісі, ні в полі, ні в душі людській! От і дай волю сваволі!

Лада й Жива по-жіночому гірко схлипували — де ж тоді вони подінуться? Вони, які так люблять життя, які дбають про його продовження, нині мусять щезнути, піти в небуття?..

Даждбог-Ярило, він же Хорс, усівся на білогривого коня Світовида і звозив усіх братів і сестер до найбільшої оболоки батька Рода. Навіть сивий, облізлий від старості прадід Сварог, очистивши мітлою небо, розплющив наполовину велике ясне око й сумовито оглянув своїх метушливих нащадків. В його часи було спокійніше — кожен робив свою справу, а не вдавався в амбіцію!

Дядько Велес надимав товсті губи і ображено мовчав. Уже й кістки його болять від трудів отих невсипущих, аби зібрати ядиво яке роду чоловічеському! А вони — невдячні! Сказано, малі діти хліб їдять, а великі — серце. Погордою виповнились. Погордою, бо не знають, що то є тяжка праця на хліб насущний. Зрештою, він покинув би оте своє ремесло. Насовався по світу! Хай би тепер молодші попрацювали, як він! Та що ж виходить? Молоді нині не здатні утримати й того, що вони, старі, їм надбали й заповіли...

Рід-батечко тепер не гримав на притишеного, змарнілого Перуна. Тільки й мовив:

— То розкажи, сину, як же це все трапилось?

Перун засунув п'ятірню у вогнисто-руду чуприну, кинув довкола оком. Брати й сестри хихотнули, мовляв, знаємо, останні весни підно-

човував у тієї клятої білої чаклунки — золотокудрої Зорі-Денниці, що потай від свого господина Дажбога-Ярила катала його вранці по небесному полю на білогривих конях.

Старий Сварог уже недобачав, і йому було байдуже, хто сидить у білій колісниці лукавої Денниці. Забила хлопцеві паморoки — забув про свою роботу. Палко кидався в її обійми, те й робив, що ворожив, коли вже той самовпевнений Дажбог-Ярило покотиться геть із золотої ложниці білотілої Денниці, щоб самому шубовснути в її м'яку постіль. О, клята спокусниця! Тож недарма вони завжди остерігались кликати на свій сонм невістку. Звичайно, Перун про це не розказуватиме. Придумає щось інше...

— А що трапилось? Нічого й не трапилось, батьку. Все іде, як мусило йти. Я дам своєму народові меч, аби відбивався од ворогів всюдисущих. Я дам йому впевненість у своїй могуті — і він повірив у себе. Добре це чи погано?

— Ну, припустимо... — обізвався гордовитий Світовид. Його це найменше торкалось — приморські слов'яни міцно вірували в Аркону, воскуряли дими в капищах, інших богів не дуже шанували; стійко помирали у бранях за свій рід, за свій дім, за свого бога.

— Чого ж припускати? Треба визначити точно — це добре чи погано? — вимогливо подивився Перун на Світовида. Той вайлувато стенув своїми плечиськами:

— Ну... добре. Ясно ж!

— Далі. Щоб земля усяка стояла твердо, мусить у ній владарювати твердою рукою єдин державець. Так було одвіку. Так ведеться і в нашому божеському роду. Спочатку старшинствував прадід Сварог, а коли постарів, батечко наш Рід узяв кермо до рук. Доки він був молодий, доти й лад був серед нас. А руки ослабли — дивіться, що діється: Світовид розледачів на своїй Арконі й возгордився своєю величчю, нічого не хоче ні бачити, ні чути. Дажбог і Хорс, сонцеликі брати мої, опікуються лише тими, хто вишиє їхній лик на своїй корогві. Стрибог — той тільки всюди крилами розмахує, а діла ніякісінького! Навіть полочанську землю свою занедбав. Пустив вітер, мовлять про нього. Ну й усі інші собою лише заклопотані.

— А ти? — хитнув сонцесяйним обличчям Дажбог.

— А він у ложе Денниці стриб! — гиготнув у кулак Стрибог.

Від загального реготу гойднулись у синьому небі важкі білі оболоки. Тільки Рід не сміявся. Рід був ображений. Як він постарів — з нього можна збиткуватись? Чинити ослух? І всі вони, отже, потай, поза його спиною насміхаються з нього. Усі! А говорить про це лише відважний Перун?

Авжеж, постарів-таки він, сам це чує. Не вженеться за ними, молодими. А вони ж які стали всі — спритні, корисливі, честолюбні, мізерні... Тільки коли їм хочеться прикрити свою вознесливість, на яку хтось наступив, тоді тільки штурхають його на печі: мовляв, іди, батьку, омири нас! Або: іди, карай цього ослуха небесного — Перуна, бо він на наш мозоль наступив. Що має він, Рід, чинити? Карати знову?

Але не був би Рід-батько великим богом, коли б не тямив, що Перун мовить гірку правду. І нікуди від неї не подінешся. А за істину карати — гріх перед небесами і своїми дітьми. Настав час віддати комусь свій кормчий жезл та й доживати свій вік у затишку, як ото прадід Сварог робить. Але нова заковика — кому ж віддати свій жезл? Як подивитися на всю цю компанію, то виходить, що наймудріший і найрозважливіший таки Перун. Хоч братики його та й сестриці, певно, збунтуються. І така небесна війна почнеться, що й світ перевернеться догори дном! Он скільки їх, богів-синів і синовців. Кожен тягнеться до владарювання. Кожен сидить у своєму уділі та й лукавить супроти ближнього свого. Ще й старого батька спонукає, аби він їхні лукавства прикривав. Дожився!

Рід важко зітхнув. Сиві очі його туманились од прикрості.

— Гірка правда, діти мої! Коли багато богів — багато й кумирів, яким кланяються. І кожен норовить тягти в свій бік. Здавна знаю цей паскудний звичай, а про вас думав: ви не такі будете. Усі ж мої кревні діти, усіх люблю однаково, то й ви будете такі.

Громада божеська принишкла. Усі витягли шиї, наставили вуха — до чого хилить їхній батько Рід? Що надумав? Кому хоче віддати тепер перевагу? Невже Перуну? Своєму пестунчику... Знову Перун! Ні, кому завгодно, хоч лисому Чорнобогу і його злому племені, тільки не Перуну-зухвальцю. Це такий тип, що всіх змусить залізти на свої уділи й працювати у поті чола. А подяки, нагороди від старших кому тоді? Звісно, йому ж, Перуну. О ні, вони вже дорослі, надто спізнали смак владарювання. Коли на те пішлося — підуть проти волі батечка свого...

Спохмурнів Дажбог, роздвоївся, потроївся — і вже поруч з ним холодно блискав своїм голубим колом Хорс-новгородський; сліпив у безтямному шаленстві Ярило, криво посміхався кругловидим ликом. Набурмосив свої білясті брови на крутому чолі світловолосий Світовид. Стрибогові крила уже лаштувались зметнутись ввись на знак протесту. Обличчя Лелі, Лади і Живи поблідли — важкий-таки характер у Перуна, самою усмішкою з ним не домовишся. Як тільки й домовляється з ним Зоря-Денниця!.. Навіть Сварог вичікувально лупнув оком. Дядько Велес байдуже позіхнув, відкинув свої турячі роги на хмару-подушку й блаженно захропів. Йому що — аби всі були ситі. А те, що від ситості народець починає здіймати колотнечі, то вже не його управа...

— Я н-не з-зголен... — першим не витримав Стрибог.

— І я! — гордо відкинув білого чуба Світовид.

— У чому не згодні? — скинув до них очі Перун. — Істина давня: єдина воля єдиного державця міцнить народ і землю. Он як у полян... Князь Тур зібрав довкола себе всі землі полян-русів, тепер наклав руку на частину Подоння; всі інші йому данину шлють — від Новгорода й Ізборська до уличів і тиверців. Державіє Русь полянська!

— Я проти такої державної сили, коли єдин владця кермує усім,— обурено прогучав Світовид. — Ось мої племена: тисячу літ живуть на побережжі Велетського моря, по Лабі, і живуть без владців. Навіть поморські слов'яни, які мають єдиного князя, влади йому не дають. Віче керує ним. Демократія!

— О, уже й він цим словом чужим козиряє! — засміявся принишклий десь у кутку деревлянський бог Сімаргл-вовчище. Тільки тоді побачили всі, що й він тут є, до всього дослухається, усе нанизує на гострий погляд своїх зачаєних зеленавих очиць.

— Не чіпляйся, брате, до слів. Дивись у суть,— огризнувся Світовид і презирливо відвернувся. Тьху, від того болотяного чудиська тхнуло несвіжим духом...

— Я вам скажу: громада — великий чоловік. Давно мовлено теє,— раптом прокинувся Велес.

— Це так, коли на чолі громади стоїть справді чоловік великий, а то хоча б тямущий! — заперечив Перун й іронічно оглянув божеську громаду. — А то ж, як правило, тупі, байдужі чи й лукаві мздоїмці, що хочуть себе возвеличити довірою людей. Та — слава розуму! — люди тепер інакші. Стали мудрими, не гірше від богів! І все бачать, бачать, як лукавці кермують громадою чи вічами. Он що накоїли в Новгороді... і в Полоцьку...

— А в Києві віча хіба немає? — блимнув півоком Сварог.

— Віче є, але з цією... як її, з демократією... не дуже. Хай-но писне хтось на тому вічі хоч слово проти князя або його владця якого! Го-го, як ославлять його волхви в усіх капищах, довіку не одмиєшся, коли живий лишишся.

— Тю на тебе, куди ж ти дивишся, покровителю? — несподівано

рикнув Рід. — Маєш-бо стежити за рівністю й за істиною, яка надихає людську душу вірою в життя.

— Невідомо, батьку, що ту душу і чим наповнює, знаю одне: об'єднати свою державу можна лише силою: вусібіч доводиться відбиватись моїм мечем. От як київський князь Тур: вранці утишує хозар, в обід мститься ромеям, увечері йде на смольнян, а вночі переймає печенізькі або угорські орди.

— І Оскольд з ним? Той, що взяв у жони болгарську царівну? — Дажбог не пропустив зручної миті, щоб і тут не підколоти Перуна-суперника.

— Ну, той Оскольд у нас єдин,— уточнив Перун, ніби й не помічаючи єхидства свого братця. На це глузливо хмикнув мовчкуватий Хорс-новгородський. Йому теж не до вподоби болгарська царівна. Якщо стверджувати державну міць, то навіщо брататися з християнами-царями? Своїх владців немає, чи що?

— Авжеж, єдин! — вибухнув гнівом Ярило. — Жону-християнку взяв. А з нею у терем прийшли її хрестителі й святителі різні. Всюди розповзаються! У гради деревлянські заглядають! А що шукають?

— І се правда, Перуне?

— Правда, батьку. Болгарська царівна християнської віри, але й від своїх, від слов'янських кумирів не відмовилась...

— Що за світ!.. Лукавий світ!.. Молиться старим і новим богам!.. І хрестителям, і чортам... — пробурмотів собі під ніс Сварог. І знову замовк.

— Людям, як і богам, треба, щоб хтось сказав: слухайте мене! Моє слово істинне — і більш нічиє. Я даю вам благодать і милість свою — я даю смерть і покуту... — вихопився Перун.

— Чому ж ти не скажеш тих слів, братику? — захвилювалась Жива. — Воно б, може, й справді усім спокійніше жилося, коли б сподівались, що їхній супокій бережеш ти, що ти даси і благодать, і милість.

— Я? Ха-ха-ха! — гучно й щиро розсміявся Перун. — Я не можу цього сказати, бо мене отець мій чадолюбивий не так виховав. Це раз. А друге — ти спитай у своїх братів і братеників, що заспівали б вони, коли б я таке сказав?

— Ми не жадаємо тебе!.. Не хочемо, аби ти єдин над нами вознісся,— погрозливо загомоніли довкола.

— То що — краще хай чужий бог іде в наші володіння? — здивувався Рід.

— Він таки йде... — сумно сказав Перун. — Людям потрібна певність в їхньому житті, в їхніх прагненнях.

— Віддай нам свій меч! — поцупив за рукав Перуна розлючений Стрибог. — Бо насильно заберемо!

— Заберемо, чого ж. Давно треба забрати! — рішуче звівся на свої високі ноги Світовид і ступив до Перуна.

— Беріть! — Перун витяг з піхов меч і кинув його під ноги Родові.

Світовид з підстрибом підбіг, підібрав його, зламав надвоє й відкинув убік.

— А чим буде народ наш відбиватися від орд? — схаменулась Лада.

Перун мовчки ковтав образу. Заздрість! Ось вона, одвічна, люта заздрість до сильнішого, удачливішого, щасливішого. І чому ж ти заснула в цю мить, мати-мудрість? Чому не зняла полуди з очей цих засліплених заздрістю створінь? І ти, старче Свароже, мовчиш... І ти, Велесе... І ти, батьку Роде... Хіба ж не відаєте того, що ця заздрість знищить не мене, ні! Вас, родаки мої, кревняки мої низькодухі!.. І що, осліплені власною величчю, якої у вас немає, ви зрадили і народ свій, і обичай його, і себе, і своє майбутнє...

Зрада, чорна, сліпа зрада клубком прокотилася поміж богами.

— А що воно таке — християнський бог? — почухав спросоння

між рогами дядько Велес. — Може, воно й того... нічого... якось дасть нам дожити свого віку.

— Не відаю сього. Спитайте в нього самі! — саркастично кинув Громовик дядькові.

— Коли хочете поговорити з ромейським богом, я що... Я не проти. Розберіться, що і як... — Розвів руками Рід.

Перун не чекав такої м'якотілості від свого батька. Сказано, старість! Та, власне, чого він чекав? І, власне, що йому серед них робити? Серед цих мізерних душею і помислами честолюбців?

Стрибнув у свою колісницю, крикнув:

— Прощавайте!.. Ви ще мене згада-а-а-є-те-е!..

Гур-р-р-! Гур-р-р-! Тільки вогненний слід метнувся позад його колісниці.

— Він що, збожеволів? — охнув Рід. — Куди ж побіг? Розмова ще не закінчена. Все ж у слов'янському світі має бути верховний владця серед богів. Інакше що бачимо? Кожен возносить свій норов. Кожен рве славу тільки собі. Дай вам волю, недолугим, розшматуєте і землю слов'янську, і небеса! Перуну хочу передати свій жезл. Тільки йому. Так я зараз вирішив. А ви всі поклоняйтесь, яко старійшому і мудрішому. Таке моє рішення!

Усі заклякли на місцях. Перша опритомніла Лада.

— А може, хай прийде новий бог? Просто цікаво! Що скаже він?

Послужливий Стрибог уже лестився до всіх.

— Я можу по нього полетіти. Це недалеко. За Руським морем. Послухаємо його, поговоримо. Може, воно й нічого. А тоді вже вирішувати будемо.

— Хай буде по-твоєму, вітрогоне веселоокий! — кинула ласкаво Лада і з посмішкою зиркнула на братів-честолюбців. Ті посміхнулись у відповідь — згода й лад запанували у божеському сімействі. Примирлива порада Лади-сестри давала можливість усім здаватися чесними й порядними.

А Стрибог уже розправив крила й понісся до полуденного Руського моря.

Чомусь воно було чорне.

І раптом з виру морської чорноти вибухнув великий білий стовп — із піни, диму, вогню і мги. Шалений вогненний вихор підхопив Стрибожі крила й закрутив їх.

— Що це? — застогнав переляканий Стрибог, неспроможний справитись зі своїми дітьми й онуками-вітрами. І враз почув над собою громовий трубний глас:

— Я господин народу свого, якого вивів із землі єгипетської, із землі рабства. Я господь бог, що карає дітей за вину батьків, які мене ненавидять до третього й четвертого роду. І творю милість до тисячі родів тим, хто мене любить і блюде заповіді мої... Ти хотів мене бачити, Стрибоже?

— Так, ми всі хотіли тебе бачити. Поговорити хотіли... — часто змахував посланець обпаленими крилами й цокотів зубами. З ним говорив той вогняний стовп. — Чому я не бачу тебе? — Стрибог мружив очі, бо й справді нічого не бачив довкола.

— Мене ти не побачиш. Бо я скрізь. І не шукай мене. Й інших богів, окрім мене, немає.

— А ми? Як же ми? — не збагнув Стрибог своєї долі.

— Ви також створені мною і мною ж будете погублені. Краще забирайтесь геть самі!

— І Рід? І Сварог?

— О, давні знайомці! Хіба вони ще живуть? То передай: і їхній час вичерпався. Бувай!

Знову метнувся над морем стовп білої піни, диму, вогню і мги. Вогненний вихор відкинув Стрибога шаленим поштовхом кудись у невідомість.

Коли розплющив очі, побачив над собою схилені знайомі обличчя Рода, Велеса, Дажбога, Світовида, Лади...

— Що з тобою приключилося, братику? — защебетала Лада.

— Ти бачив їхнього бога? — стривожився Рід.

— Т-с-с... Не вимовляйте вголос цього слова. Він сказав, що усіх нас... — Стрибог долонею різонув під шию. — Що наш час вичерпався. Щоб ми забиралися геть.

— Ой! — Лада від переляку закрила рукою вузьке голубооке лице.

— А... де ж це наш громовик — Перун? — раптом крутнувся на високому каблуку Світовид. — Він же у нас войовник. Хай би повоював цього зухвальця.

— І справді, це по його вдачі... — закліпав короткими щіточками вій над круглими очищами Дажбог.

— Образили Перуна. От він і пішов од нас,— зітхнула Жива.

— Назавжди? — зиркнула на старшу сестру Лада.

— Коли йдуть такі, як Перун, то вже назавжди,— заплакав батько Рід.

— А як же... ми? Хто нас захищатиме? — розгубився біловолосий Світовид.

— Ти зламав щойно його меч, а тепер просиш захисту! Ну й ну! — крутнув головою вовчище Сімаргл. Такої підступності він не зустрічав і серед звірів, не те що серед богів.

— Діти мої... Лиха година спостигла нас. Не сваріться хоч тепер... — втихомирював Рід своїх нащадків. — Ми зрадили себе... зрадили свій народ. Згубили найкращого серед нас! Чим окупиться ця наша зрада?

— Рано ще тужити, батьку. Рано! Ми ще поборемося самі! — блиснув холодною синявою очей новгородський Хорс.

— Борися, коли хочеш. А я поїхав! — Світовид свиснув до свого білогривого, той стукнув біля нього копитом і помчав свого повелителя до Аркони. В інший бік покотився Дажбог. За ним в різні кінці попливли Хорс і Ярило.

Велике Рóдове гніздо безвладно розвалювалось.

У кожного дня своя краса; у кожної людини своя правда. Тільки для Гніви тієї правди вже не було.

Роки нещасть випалили в її душі усі надії, що живили її правду. Спустошена душа цієї жони нагадувала рóздерть, на попелищі якої нічого вже не могло зрости. Бо вигоріло й коріння.

Доброгніва зовсім зістарилась. Була сива, беззуба, зморщена, щоки провалились у порожнину рота, а сміх і зовсім залишив її. Як і сльози. Як і доброта. Лише ненависть, чорна ненависть до всього зчорнілого в її очах світу жила в ній. Найпаче до князя, що увірвався в їхнє життя й понівечив його. Через нього загинула десь Славина; через нього з'їхав з глузду Бусл. І вона, Гніва, втратила свого мужа, свого ладу — свою любов. Від горя зчорніло, обвуглилось у ній серце.

Тепер це вже був не її Бусл — роботящий, цибатий, лупоокий мовчун, на якого вона завжди гнівилась і якого завжди жадала. Цей, новий Бусл був уже інакший. Він так і не повернувся до неї після царгородського походу. Її молитви і треби не допомогли.

З-під Царгорода Бусл привів чимало лодій усяких добр, ошатних вдяганок. Навіть золоту навушницю проткнув собі в ліве вухо — справжній тобі грізний воєвода! І хоч став кривим на око, від чого й прозвали Кривооким, або простіше — Кривим, та набрався повно возносливості й пихи. Іще б! Став довіреним мужем при старому князеві, дядьком-навчителем молодого Оскольда, хоч був йому правдивим дідом. Поставив свій терем під княжою горою — поруч із двором Ольми. Не захотів жити в батьківській хаті. Либонь, боярська гривна

марилась Буслові! А скоро й повісив її на шию — старий Ольма мусив поступитись молодшому при князеві.

Гніва залишилась із його родом, у старій хаті, на оболонському висілку, при дідах.

Бусл привів у новий дім і нову жону. Ситу, як вгодована телиця, бояричну Величку. Сам князь Тур вибрав йому із своїх наложниць. Бо старий зробився, збайдужів до жіночих пестощів. Та Бусл похвалявся, що візьме іще одну жону — добр у нього вистачить, щоб їх утримувати.

Такого давно вже не було в полянських родах. Лише князі та бояри-можці тримали по кілька жон. Простолюдини ж дотримувались покону іншого: мали по одній жоні. Та й то ледве могли прогодувати їх з дітьми. Хліб насущний давався нелегко, одяганки й обущі так само з неба не падали. До всього треба докласти рук.

Тож Бусл найглибше скривдив Гнівине серце: доки був бідний — ділив з нею ложе; розбагатів — багату під бік поклав.

Колотилась душею. За віщо її отак зганьблено, честь її розтоптано?

Почала цуратися людей, не шукала роботи. Ото візьме ковіньку та й подасться на луки чи в поле... Ходить, щось бурмоче, комусь погрожує кулаком. Іноді сяде на траві й сушить проти сонця свої пересушені на попіл сльози... Гей, не дивуйте, добрії люди, коли побачите оту жону! Боги вділили їй — знайте! — надто велику чашу кривди людської. Випити її до дна було для неї надсилу...

Іде, бреде, цюкає поперед себе ковінькою, а за нею метеляє хвостом рудий бездомний пес. В усіх оболонських реп'яхах, з розірваним надвоє правим вухом, з перебитою задньою лапою. То нюхне її слід, то головою торкнеться об ноги й побіжить попереду. Ціле літо отак бродять удвох, розмовляють. Гніва говорить, а рудань лиш очі прикриває білястими повіками, шкірить ще не такі старі зубища. Чи так погрожує її кривдникам, чи так до неї осміхається... Удвох перелітували, удвох перебули й сльотаву осінь. А тепер прийшла і зима. На свої кволі плечі Гніва нацупила стару кожушину, взяла ковіньку. Та й побрела на луги. У засніжені білі безмежжя, де сонце давало очам чистоту і прозорінь неба. Дихалось вільніше. Сльоза полегкості обпікала серце. Бо яке життя не випадає людині, допоки вона чує себе людиною й усвідомлює світ, радість і велич його хоч інколи бринять в душі.

За Гнівою шугав по хрумкій цілині Рудик, піднімав догори носа, ніби принюхувався до білих снігів. Щоб не замерз, Гніва прикрила його спину шматком ряднини.

Отак і йшли невідь-куди і невідь-скільки. Аж раптом пес наїжачився; спина його здибилася щіткою, вуха настовбурчились. Він уперся передніми лапами в сніг й почав несамовито гавкати. Аж завивав від лютості. Гніва обіперлась на свою ковіньку, стала вдивлятись у той бік. Скоро її очі, що могли бачити дуже далеко, розгледіли велике темне юрмисько, що розтяглось на обрії й поволі посувалось до Києва. Воно було безконечне — закривало собою весь овид.

І Гніва здогадалась: то котиться якась орда. Руки й ноги у неї обімліли. Душа виповнилася страхом. Вона почала гладити по голові свого Рудика й примовляти:

— Лишенько ж яке... Орда якась суне на град. Ой, Леле, порятуй нас від напасті! Рудику! Скачи до града — щосили скачи. Либонь, ворота відчинені... — Вона зняла із пса тремтячими руками шмат ряднини. Пес відчув у тілі полегкість й з усіх чотирьох кинувся по снігу, перестрибував через сухий бур'ян, через замерзлі калюжі, через кучугури.

Гніва лишилась стояти на місці. Тепер уже її очі виразно бачили верхівців, що йшли просто на неї...

Тільки другого дня, коли все скінчилось, кияни почали пригадувати, як воно почалося. Усі твердили: рудий пес-приблудько прибіг до сторожової вежі подільських воріт увесь забрьоханий снігом, почав

цупити зубами за поли кожухів стражників, тягнув униз, до замерзлої річки. Коли хтось нарешті ненароком подивився в той бік, побачив чорну орду, що котила, як на вітрі перекотиполе, до города. На сторожовій вежі ударили в клепала. Город зачинив ворота.

Ординці відбігли за Дніпро, стали станом на Трухановому острові, посеред засніжених верб і лоз. Цілу ніч вони палили вогнища. Цілу ніч на стінах Києва воїни не змикали віч.

І тоді прийшла новина: з княжого терема зник юний отрок, син Оскольдів і болгарської царівни Нонки — Вишеслав. Зник, як і не було ніколи.

Двораки один одному переповідали, що, коли дружина і всі гриді й мечники пішли з князями на стіни, до терема ступили з челяддю бояри Микульчич і Бодець. Шукали Бусла, хотіли про щось говорити з ним. Але Бусл із дружиною і князями стояв на валах біля подільських воріт. Забрав навіть варту від либідських воріт. Туди й помчали бояри зі своєю челяддю. На княжій горі метушилися тільки жінки. Вишеславом ніхто не цікавився. Отак і зник безслідно. Ходили різні чутки. Але всі сходилися на одному: ота орда, що більше галасувала під стінами, ніж збиралася ломитись у ворота, сюди приходила недаремно. Що то за орда? Бувальці мовили: орда угорська. Інші, також знаючі, твердили: то орда булгарська, то чорні булгари, яких підбили під себе хозарські кагани і які кочували разом з печенігами та уграми по полуденній межині київської землі.

Пізніше східні хроністи напишуть про цей хоробрий, войовничий народ, який страхав усіх своєю жорстокістю, який мав багато овець, зброї і військового спорядження: «Внутрішня Болгарія перебуває у стані війни з усією Руссю».

Але під Києвом війна була дуже коротка. Із княжої гори зник юний нащадок Вишеслав. І якщо його хтось викрав, то се викрали ті ординці. Так чи інакше, а тут без Лупкині не обійшлось!

Шепотіли по кутках князевого терема. Пригадували, що Лупкиня щосили догоджала князевій жоні-болгарці. А для чого? Хіба в її чорному, засушеному серці виросла любов до жони, яка народила ще одного Києвича?

За тими перемовами, пересудами, здогадами, перешептами ніхто й не згадав жінки, яку знайшли подільські рибалки мертвою на засніженому лузі.

Тіло її було розчавлене, понівечене, втоптане в сніг — по ньому пройшли сотні копит ординських комонників... Ніхто б і не здогадався, що це була ота згорьована від безчестя Гніва, коли б не рудий пес. Рудько прибіг сюди вже після відходу орди. Невідомо скільки він просидів віддано біля її розчавленого тіла. Його знайшли тут уже тоді, коли він сам перетворився на мерзлу кістку, а його кошлате, руде волосся вкрилось густим інеєм. Тільки розірване навпіл праве вухо упало на скляні вибалушені очі. Тоді всі згадали про Гніву. І вперше люди назвали її нарешті повним ім'ям — Доброгніва...

Навесні її тіло проросло густими травами; коріння їхнє м'яко обплело кістки, ніби хотіло воздати цій многострадній жоні добротою за людей, від яких не мала добра, і шаною від землі, на якій вона тільки страждала і якій віддала своє горде, скривджене серце. Тепер із нього проросла віть калини. Згодом вона перетворилась у великий кущ. Під ним стали мостити гнізда чайки, які, зриваючись у вись, літали над лугом, над Дніпром і плакали Гнівиним голосом...

Такої війни ще не знала древня земля Подунав'я. На берегах великого Дунаю одвіку лилась кров між ордами, різними приходнями-войовниками і тими, хто жив тут одвіку. Одні захищали свою землю, своє коріння, своє каміння, свої джерела, другі рубали їм голови, бо хотіли забрати те все собі. Вони й забирали, утверджувалися,— тоді

приходили інші войовники. І все починалося спочатку. Але такого побоїська, яке вчинилось того, 865 літа від народження Христа, дунайська земля ще не знала. Свій повстав проти свого: цар Богорис-Радивой з військом своїм зачиняв у дунайських городах бояр і билів з їхнім військом, і доки не винищував їх до коліна, не опускав меча.

У болгарській столиці — Преславі — панувала гнітюча тиша. Царський двір торжествував перемогу серед переляканої мовчанки. А перемога була значна: візантійський єпископ Іосиф, якого послав патріарх Фотій для хрещення всього народу болгарського, водночас скріпив із царем Богорисом вічний мир і союз та від імені імперії підтвердив згоду на передачу Болгарії усього південного схилу Балкан.

Тепер болгарський цар дістав нове християнське ім'я — Михаїл. Влада його вознеслась у Болгарії над усіма боярами й билями. Слов'янська Болгарія тепер стала нарівні з імперією ромеїв перед єдиним християнським богом.

Справа проповідника Мефодія, яку він давно розпочав у болгарській землі, була завершена. Мефодій збирався йти в Моравію, до князя Ростислава, де на нього чекав брат Костянтин. З Мефодієм збиралися і його вірні мечники-осторожники Местивой і Вадим. З часу їхньої зустрічі у стійбищі Бохана вони були нерозлучні. Відгодовували вівсом коней, в дорогу закупляли зерно, хліб, рибу, копчене м'ясо, сіль. Моравія ніби й недалечко — рукою подати до притоки Дунаю — Морави, була для них країною невідомою. А всяка невідомість чаїть у собі несподіванки. За роки блукань та поневірянь і Вадим, і Местивой те знали достеменно.

Ось і тут, у Болгарії, скільки несподіванок вони побачили! Про царя Бориса різне мовили. Мовили, що довго вагався він перед тим, як християнську віру дати всьому своєму народові. Сам ніби й хилився до цієї віри, але не жадав приймати її з рук ромейських святителів. Мабуть, боявся загребущих рук імперії. Тільки коли його трон добряче хитнули бояри і билі, коли ці ліпші мужі почали коромолити, колотити змови, а під його дахом запанували християни, вибору в нього не лишилося.

Бояри і їхні дружини, що повстали проти християнського царя, були розбиті. Тільки в Переяславці засіло кілька коромольників, яких очолив старий боярин Цок. Той самий старий заколотник Цок, який виступав іще проти Крума.

Цілий рік раті Бориса-Михаїла не могли взяти Переяславець. Коли обложені знемоглися, вони послали до царя своїх послів:

— Не хочемо тебе, царю, і твоїх ромеїв прияти в себе. Дали присягу онуку твоєму, отроку Вишеславу. Віддай вінець йому.

— Немає у мене такого онука! — заволав розлючений Борис. — Це все підступи лукавців!

— Є такий онук. У Києві. Народжений твоєю дочкою і князем Оскольдом. Віддай Вишеславу вінець!

Цар Борис тільки тоді згадав свого зятя — київського князя. Про онука не відав. Хіба у царя є час клопотатися про долю своїх дочок, яких він і не пам'ятав? Жон у нього було багато, наложниць ще більше. Кожна когось народжувала. Ледве встигав запам'ятовувати синів, бо їм треба давати у спадщину і землі, і владу. Тепер він став християнином-царем. Отож має дбати лише про тих своїх дітей, які народжені від християнки. Тут все чітко і ясно — його спадкоємець Симеон. Про інших синів клопоту нема. Про дочок та онуків навіщо йому знати? Про них нехай печуться їхні матері та всевишній бог.

— Коли від князя народжений, то є князеві син і його нащадок. Болгарія ж має свого спадкоємця — цесаревича Симеона! — кричав розлючено до боярських послів.

— Не хочемо тягти на свої шиї ромейський хомут!

— Симеон — християнин!

— Не хочемо християнина! Хочемо мати заступника давніх своїх богів.

— Але ж... син Оскольда в Києві! — дивується Борис.

— Тепер він у нас. Переяславець приніс йому присягу! Віднині вся Болгарія йому присягне!

— Супроти закону сіє! — затупав багрецевими чобітками Борис.

— Віддай сам вінець Вишеславу!

Коромольні бояри із Переяславця потай піднімали проти царя Бориса-Михаїла всю землю іменем істинного спадкоємця трону.

Відрубані голови зухвалих послів із Переяславця були підняті на списах, щоб усі бачили кару коромольникам, які осмілилися виступити проти законного державця. Але Переяславець несподівано дістав підтримку від іншого дунайського города — Доростола. Доростольці присягнули на мечі Оскольдовому синові... За ними піднялись західні гради Болгарії. Боярська смута трясла болгарську землю.

Цар Борис-Михаїл пообіцяв за голову отрока багато золота.

Вадим і Местивой з тривогою збирались у дорогу. Мефодій враз перестав поспішати до Моравії: ходив межи людьми, умовляв не піднімати руки проти царя, якого послав болгарській землі всевишній бог. Звичайно ж, бояри й билі придумали онука-княжича. Звідки б він тут узявся? Ще й таке: царська дочка не могла повстати проти свого отця, законного болгарського царя!

Боярський м'ятеж сіяв велику смуту.

— Може, се й правда, що тут син Оскольда,— хвилювалась Славина. — Мовили, що його викрали чорні булгари за золото боярина Цока. Маю довідатись...

— Хіба поможеш йому? — журно сказав Вадим.

— Може, Оскольд і не відає, де його син. А напевне ж думає, що в хозарах... — Душа її знову терпла, коли згадувала про свій полон.

Пішла до отця Мефодія.

— Се правда, отче, про княжича Вишеслава?

Мефодій ніколи не таїв правди від людей, коли знав. Тому й сказав:

— Бояри й билі викрали княжича у Києві. Їм допомогли київські бояри. Се істинно. Хочуть вернути свою стару віру і старих богів. Тому жадають поставити царем язичника...

— І... так воно й станеться? Вони переможуть царя Бориса?

— Тому не бувати ніколи, жоно. Царю Борису помагає бог. Як він сам не переможе, то йому в поміч прийде імператор Михаїл.

Тривога всотувалась у серце Славини. Воно роздвоювалось. Там Оскольд, син, у біді. Тут Вадим, муж її. Голос біди кликав її... Має бігти до Києва борзо! Бо над її родом знову розвіває чорними крилами зловісний Див. Що зробиш — не людина обирає свою долю, а доля обирає людину.

— Отче, відпусти мене до Києва. Рід свій навідати... — несміливо попросила отця Мефодія.

— До Києва? Хочеш іти із черницями цариці?

— Не знала того, отче. Які черниці?

— Цариця Борисова посилає до дочки царевої. Умовити її, щоб забрала Вишеслава. Іди з ними.

— Піду з ними!

— Молися богу нашому, і нехай твій рід візьме його в душу свою.

— Се я робитиму, отче. Робитиму!.. — і знову слалася дорога перед Славиною.

Дороги життя... Дороги Хозарії... Стійбище під Саркелом... А потім Ітиль на Волзі, куди прийшли вони, визволені з неволі братами-проповідниками... Дивний град Ітиль з його мечетями і банями синагог... з його палацами й брудними юртами, напівзваленими мазанками... Бридке й смердюче гніздище хозарських шулік...

Для Славини і всіх визволених з полону християн тепер існував єдиний бог і його єдина правда. Йому вірила, бо хотіла вірити. Бо щоб

жити, щоб вистояти в круговертях життя,— треба вірити в людей, в добро, в справедливість чи в бога... Без надії і без віри, як і без любові, немає людини. Старі боги відступились від Славини; новий бог був поруч — в устах проповідників-братів, в устах їхніх ченців і священиків, в діяннях їхніх... Щедре серце жіноче! Незмірно великий твій дар любові, бо даруєш життя і не домагаєшся за це мзди; мовчки страждаєш і гордо гинеш від розпуки й відчаю... І лише надія і віра — твоя опора.

Великі важкі краплини воску скапували у підсвічник. Гридниця тьмаво просвічувалась слабкими, полохливими плоімнцями, що були вже не в змозі переборювати світіння Денниці-Зорі, яке пронизувалось тонкими пасмугами крізь високі й вузькі віконця княжого терема. Сутіні-діди ховалися по темних закутках, збивали докупи важкі сум'яття, що ширяли тут і плутали мислі.

Оскольд звівся з оленячих шкур, якими було заслане його ложе, пройшов по мостинах. Тіло його було неначе перем'яте в руках доброго кожум'яки. У скронях шумів сипучий пісок. Сто разів перейшли в ньому думи й розмисли, а колесо передумів все вертілось, хурчало в голові, ніби намотуючи на своє обіддя кошлате, нечесане клоччя вагань. Чувся безнадійно розгубленим. Лишився один перед собою, заблуканий у собі. Не міг кинутись на течію життя, щоб винесла його з безвиході.

Оскольд знав, що йому належало пройти круті й важкі путі життя — це затямив змалечку. Тож гартував своє тіло й оберігав душу. І рука його була тверда, бо готувався міцно восхопити правило своєї великої землі. І погляд його був пронизливо-пильний — навчився багато чого дізнаватись із таїни людських очей, а не зі слів. Його любили ті, хто був на відстані; страхалися ті, хто був поруч; але шанували всі, а найбільше ті, хто не вмів лити єлею, а сипав в очі грубою щирістю.

Після царгородського походу князь Тур пішов походом на полочан і взяв Оскольда з собою. Добре повоювали там вольницю голодну! Спалили лісовий градок на Полоті, де верховодив Уліб Полочанин. Побили бояр, що закликали з Новгорода дружину Рюрикову,— усіх перебили. Пізніше літописець скаже: «Воєваша Оскольд і Дир полочан і много зла сотворища»... Зла таки чимало накоїли! Бо гадали: без насилля яка ж влада?

Міцніла Оскольдова рука. Його визнали і полочани, і смольняни і вже справно посилали данину. До нього хилилися й бояри-радці більше, ніж до старого князя. Отець-князь був ображений. Забули значні мужі, з чиєї долоні воду пили! Забули, хто першим возніс землю полянську і їх самих! Почав ревно стежити за Оскольдом. Худосмердий вилупок, здається, забув, чиєю ласкою вознісся!.. Переманив до себе любов холопів його!..

Та не забув нічого Оскольд. Завжди пам'ятав, хто він є. Але ж кланяючись і дякуючи щоднини й щогодини, хіба віддячиш за добро? Тільки трудами своїми відборгуєшся за нього перед отцем, і перед землею, і перед людом своїм. Тур не розумів цього. Глибока старість роз'їдала його серце іржею, решетила пам'ять. Єдине, що лишилося незайманим в його душі,— це жадоба шани, величі й поклонів.

На княжому дворі не одне лихо товклося. Від болгарського царя Бориса прийшли ченці, принесли нову вість про Вишеслава. Живий його син. Чи надовго? Мама Слава до ніг йому припадає, кличе йти со дружиною до стін Переяславця. Знає, що не встигне,— ромеї прийдуть, уб'ють отрока. Ромеї і там носа встромляють, повсюди себе утверджують. Бояри й билі-язичники висунули його дитину проти лукавих і знахабнілих ромеїв яко щит. О дитя, розумно дієш, коли плачеш при народженні!.. Бояри сподіваються на народ, який ще тягнеться до

своїх старих богів і не хоче приймати чужих заповідей. Але той народ мовчить.

Та що робити йому? Йти чи не йти до Переяславця? Ось-ось зійде весняна падорога. Угомониться розводдя, підсохне земля. Трави ще низькі, не будуть плутати ніг його гарячих комоней. Отих, що з орди Бохана прихопив!.. Але тільки-но він підійде до Подунав'я, ромеї відразу ж пошлють свої легіони цареві Борису в поміч супроти язичників-м'ятежників. Їм ближче — дійдуть швидше. Ченці від царя Бориса гамують його біль про сина. Чи дивляться уже на Вишеслава як на мерця? Не йти на поміч до Переяславця? Та чи можна не йти на поклик своєї крові, свого сина?

Оскольд упав на коліна, припав чолом до землі. Ніхто не має бачити, як сивіє, аж ворушиться волосся на його ще молодих скронях. Як розпач вливається в його божевільне серце. Ніхто не може знати про те покаяння за гріхи, які вже мав на своїй душі — за криваву учту на полоцькій і смоленській землі... Ніхто — ні отець, ні челядин, ні вої. Лише мати може все те бачити. Бо вона мати...

Славина бачила все. Усе розуміла. Душа її німо благала весь світ за сина... вже не за онука. Благала за багатостраждального Оскольда... Поклала руку на його голову, знерухоміла над ним. Хотіла перебрати в себе хоч частку його розпачу.

В якусь годину полегша таки прийшла до нього.

— Мамо, се ти? — Він до неї звертався так ще малим. І зараз здавався собі малим, беззахисним, кволим... — А що б ти вчинила зараз на моєму місці, мамо?

— Я?.. — Що вона вчинила б? — А певно що, пішла б рятувати своє дитя...

— А коли б знала, що се його вже не порятує? Що від того ще більша біда прийде у болгарську землю? От я прийду, стану со дружиною своєю під Переяславцем, а ромеї свої легіони посунуть в поміч цареві Борису, щоб розбити і бояр-язичників, і руську рать. Вони ж не забули мого щита на воротах Царгорода!..

— Коли б навіть знала все те, однаково пішла б... Вишеславу було б легше помирати, якби знав, що батій його поруч із дружиною стоїть. Надія полегшує смерть.

Оскольд звівся, сів поруч з матір'ю на підлозі, обхопив руками коліна... Мати завжди ходить путями свого серця. А він муж державний. Має ходити путями свого розуму. Путями, які вказують боги. У яких богів питатись про них?.. У своїх чи в материних? І чи такий уже владний християнський вседержитель, як про нього кажуть? Ось він, поганин, а наступив ногою на цареградський меч, а щит свій черлений прибив на воротах вселенського града! Ще не відав, що новий імператор Василій Македонянин за це назове його «прегордим каганом північних скіфів».

Цар Борис став повним владцею у своїй землі, коли взяв християнську віру для свого народу. Тепер за ним, царем-християнином, увесь християнський люд. Віра ця карає ослухів царя і бога заодно, карає і на цьому, і на тому світі.

Болгарські бояри не хотіли єдиновладдя — хотіли мати своїх богів і бути самими владиками у своїх отчинах... Мудро зробив цар Борис: де багато богів, там стільки ж і велеможців, які хочуть один одного переважити. Ось вона, та сила, якої бояться болгарські коромольники і яку збагнув цар Борис. Оскольд тепер знає її. Отож — хочеш стати авдономом у своїй землі — чини так, як зробив Борис. Тільки ж оті влазливі ромеї... Прийдуть, як добрі сусіди-гості, та й випхають із власної хати. Бережися, Оскольде! Остерож себе надійно! Ромеї дивляться на світ загребущими очима. Де тільки об'явиться віра в їхнього бога,— а вони її всюди протискують,— там відразу ж стають і їхні легіони.

Ось і тепер. Оскольд відає, що як тільки він, поганин, стане з дру-

жиною під Переяславцем,— ромейські раті підуть на Дунай. І цар Борис опиниться в лабетах Цареграда.

А Вишеслав? Що буде з Вишеславом?

— Мамо, заспівай оту пісню, що колись... у вежах співала.

Славина здригнулась — пильно глянула на закам'яніле воскове лице Оскольда. Що з ним? Чи має при собі глузд?

— Забула вже свої пісні, сину... — Ні-ні, не забула їх. Не могла співати. У горлі і в грудях щось давило. Та чує, ніби ту пісню співає хтось інший. Оскольд, тільки нинішній, сумно, протяжисто вів у сутінях гридниці:

Летів голуб понад морем, падав в море пити,
Тяжко-важко сиротині із чужими жити.
Ой вийду я на вулицю, стану під ворота,
А хто йтиме, запитає: що плачеш, сирота?

Славина вперше чула, як співає її Скалко. Ба й не співанка то була — судомою придушене тихе ридання...

Очі Славинині самі плакали. Якби могла, підставила б свої плечі під ваготу Оскольдового горя. Якби ж могла, забрала б його біду в своє серце. Леле, заступнице дитячих душ, поможи йому...

— Встань, Оскольде! — раптом сказала Славина. — Підемо до нашого роду. До дідів підемо...

Оскольд ніколи не бачив їх — знав лише від матері. Бусл не любив згадувати свого старого гнізда — воно було тепер для нього низько покладеним.

...Оскольд зійшов з коня, низько вклонився пращурам своїм. Ті й не зворухнулись. Славина кинулась до Соловія:

— Се ж Скалко наш, діду!.. Не впізнав?

— Чому ж, упізнав,— прогучав старий тим же густим жерелом, що і в давнину мав. — Як не впізнати орла в небі!

— Горе у нього... — почала Славина, ніби до цього не оповідала сто разів дідам і всім оболонським кревнякам, і братам своїм — Ізтоку та Гордославу.

Соловій труснув білою гривою, вирік:

— Нехай князь пошле до Переяславця на Дунай велику сольбу. Ми підемо туди.

— Ви-и-и? — в один голос скрикнули Славина й Оскольд. — Старі-бо!

— Правда твоя, онуко. Старі ми вже, і наш час настав. Хочемо померти з честю.

— Так, з честю! — підтвердили Соловієві брати.

— Але ж як ви... що скажете? — Оскольд не міг утямити, яка ж сольба має іти до Переяславця, до кого — до бояр чи до царя Бориса?

— З добрим словом підемо. Готуй, княже, багату дарницю їхнім боярам. Ми втрьох умовимо їх. Утрьох іще й дуба вирвемо — сили у нас вистачить.

— Го-го, а й вистачить! — загомоніли оболонські слобожани, що оточили їх доокруж.

— А що? У мене око бачить на три поприща! У Сваруна руки ковача — і зараз підкову зігне. А Німаня ще такі сіті сплете — пів-Дніпера захопить у них! Наші парубки — онуки, а твої брати, Славино, перегребуть і Дніпер, і Руське море, усякий камінь знають. То нам і йти. Доки велика вода не розгулялась,— твердо докінчив свою мову Соловій.

— Авжеж, хай ідуть,— гомоніли оболонці. — Мо, наші боги їм так наврочили. Соловій — той знає. Віщий старець... Гірко, людоньки, за свою кров...

Того ж дня під вечір від оболонської слободи відпливло по Дніпру на Низ кілька човнів. В них на кормі сиділи Соловій, Сварун і Німаня.

Оболонські рибарі і сини Доброгніви — Ізток та Гордослав — на всю широчінь своїх могутніх рамен рвали веслами дніпрову хвилю...

Вже й весна минула, настала й друга. Гуляли великі води на Дніпрі. І прилітали з вирію густі лебедині зграї. І падали на тихі плеса оболонських озер і річок. І біле світіння йшло від них в короткі весняні ночі, коли клекотом клекотала велика любов на київських горбах, у дібровах, у гаях, у плавнях. У лозняках та очеретах шерхотіли молоді вітри... шелестіли пошепти...

Тоді на подільському торжищі пішов поголос:

— То чисті душі пращурів повернулися... Соловій з братами.

— Як се?

— У болгарській землі головами наклали.

— А Вишеслав?

— На списі царському й понині стирчить...

— Хто бачив тебе?

— Боярин Олій з Білобережжя. І купчина Скоптій. Щойно повернувся лодіями з Низу.

На торговищі товпився, юрмився неспокійний люд. Наставляв вуха, витягував шию, ловив перешепти, притискувався до старого гусляра, який тривожно бринів струнами.

— Як у тому у граді, у Переяславці,
Да засів-заліг лютий Скимен-звір,
Зі своїм стадочком зміїниїм.
Походжало там три богатиря,
Три богатиря, сила-силища.

— То про наших пращурів билина-бувальщина!..

— Що баєш? То про богатирів, добрих молодців, а діди наші старі були.

— Еге, старі. А як підхопили на плечі стовпи, що підпирали терем Скимен-Лютича, усе й звалилося на голови вражі!

— Як ударив звір у главу першого —
Гострий спис на тріски роздробився.
Замахнувся він та на другого —
Харалужний меч його пощербився.
А як третю главу почав відтинати —
Сіті-неводи його сплутали,
У Дунай-ріку зволочили-от
Три богатирі, сила-силища,
І самі тоді скам'яніли-от,
Понад берегом Дунаю зупинилися...

Оскольд уже не виглядав човнів із Низу дніпрового...

А київський літописець скупо записав: «Убієн бисть от болгар Осколдов син...» Та ні сліду не лишив у своїх пергаменах від тої жури і печалі, яка важким каменем упала князеві в серце і якою кияни оплакали світлу душу останнього Києвича і його захисників.

Бо ніхто ще не зміг освятити сліз, пролитих просто... від людської злоби...

Тихо, ледь хлюпаючи веслами по хвилях, ковзали лодії крізь зарості лепехи, осоки й очеретів, які розкошували зеленими островами на обмілинах Дніпра, і найбільше там, де Почайна єднала свою течію зі Славутою. Лодії пірнали в зарості й знову виринали. Ніби зграя диких качок-нирків, що ховались під хвилю.

Уже був ясний сонячний день, коли ніким не помічена рать, обійшовши за островами й заростями почайнівський увоз, спинилась під високими крутими кручами. Стрімке глинисте прямовисся стін, на якому зрідка поросли покручені кущики берестів чи колючої дерези, тут близько підступало до самої річки.

Вузька смужечка піщанистого берега ледве вмістила великі лодії. З них поспішливо витовплювались озброєні ратники — в кольчугах

і шоломах, при мечах, луках і списах. Попереду біг невисокий важкотілий вой, який рукою мовчки показав угору. Ратники почали дертися по кручі. Хапались за коріння рослин, за глинисті виступи, які обсипались під ногами й руками. Вої сповзали вниз — на голови їм зсувалась лавина сухої землі. Вони заходили з іншого місця і знову дерлися вгору.

Нарешті частина воїв і їхній провідця вихопились на плаский пагорок. Кремезняк, важко дихаючи, зняв свій шолом. І тоді вітри, Стрибогові внуки, що повівали сонно на дніпровських схилах, заворушили його вогнисто-руде волосся, а Дажбог-сонечко кинув перший ласкавий промінець у рожеве, геть зовсім безволосе обличчя, й воно осміхнулося: упізнало деревлянського князя. Авжеж, то був Нískиня.

Тепер він на повні груди вдихав трунки квітучих трав, що п'янили, дурманили й манили в забуття, як те буває тільки в межені літа. В його очах, прозоро-голубих колах, над якими кліпали безволосі повіки, пливли хвилі захвату й подиву. Трохи одвисле, по-старечому важке підборіддя робило Ніскиню опасистим і грізним.

— Київ-град... — Деревлянський князь уперше в житті бачив омріяний ним город. Звідси, з пагорба, добре було видно високі земляні вали, насипані, може, ще князем Києм, а може, ще й раніше. З-за них визирали вежі княжих та боярських теремів.

— Ото і є княжа гора,— повернувся він до своїх ратників. — Тут колись була фортеця деревлян. Тут могили моїх пращурів.

— Вічний спокій їм...

— Мають лежати у землі деревлянській, біля наших капищ.

— Для того й прийшли... — загомоніли вої. — Тепер тут буде деревлянська земля.

Усі, хто вибирався на верховину кручі, ставали поруч і розглядались. Перед очима, скільки сягав погляд, відкривався широкий овид задніпровських плавнів — з озерами, старицями, заплавами. Від високого нагір'я, де стояли деревляни, і плавнів їх відділяло плесо дніпрове, що було широке, як море. Ріка звивалась своєю течією біля самого підніжжя цих обривистих круч і плинула далі, припадаючи хвилею до високого правого берега.

— Отут колись і був край деревлянської землі,— мовив Ніскиня.

— Нині візьмемо свою правду... Край і буде.

— Хтозна...

— Ходімо! — змахнув Ніскиня рукою і першим рушив до земляних валів княжої гори. Він тепер ніс під однією рукою шолом, другою тримав древко, на якому затріпотіло деревлянське знамено: із трикутного голубувато-сірого полотнища усміхався круглий лик Дажбога — Красного сонечка. Як схожий був на нього Ніскиня!..

Круглі очі деревлянського князя з подивом озирали довкілля. Перед ним міцно вростав у високий пагорб град старого Кия. Залитий вранішнім сонцем, напоєний прозорістю неба, він розморено підставляв пестливим гарячим вітрам літа молоді й дужі плечі-вежі. І вже тоді він почувався градом, який пронесе через всі лихоліття незнищенний дух своєї Пам'яті і Слова.

Деревлянська рать тихо підійшла до валів Києва-града з полуночної сторони, де старі вали спускалися вниз, до Подолу, й обривалися над урвищами. Легко обійшла кінець валу. Обережно ступила в глибину града, до княжих теремів. Довкола були розкидані колоди й зруби старих будов. Пахло гаром. Ворота, проте, були зачинені. Сторожів ніде не чути.

Ніскиня розгубився: він прийшов сюди отай со дружиною своєю, аби взяти стару правду своїх пращурів — відібрати Київ, прилучити до своєї землі, поставити отутечки свою сторожу, і тоді деревлянам буде належати увесь Дніпро, від Ірпеня до Руського моря, і тоді вони, деревляни, замкнуть своєю силою великий торговий путь, і всі купчини, що попливуть по Великій ріці вгору і вниз, через усі слов'янські землі, будуть сипати срібло в їхні міхи, а не в міхи киян і їхніх веле-

можців. Так заповідали Ніскині зробити його пращури. І ось він тут, щоб звершити се.

Колись порубіжжя з полянськими слов'янами проходило не по Ірпеню, як нині, а по Дніпру і по Стугні. Тому оті Змієві вали, що насипані були проти навал сарматів, готів, гунів, аварів і що тяглися від Тетерева до Дніпра, захищали велику й сильну деревлянську землю. У ті давні часи дніпровські кручі крутого правого берега були сторожовими вежами деревлянської держави. І ось Ніскиня, розбудувавши свою землю за роки мирного урядування, поставивши ряд городків, пішов до Києва шукати прадавню велич і прадавню славу землі деревлянської. Він прийшов сюди з мечем — прийшов силою забрати у сильного суперника свого град Київ. А суперника не було.

Не було нікого в гніздилищі старого Кия на давній княжій горі. Ні князів, ні бояр, ні дружини, ані челяді. І тоді Ніскиня зиркнув на своє знамено, з якого посміхався Дажбог-Ярило, цюкнув древком об землю.

— Наш заступник Дажбог віддав град ворогів у наші руки! Заходьмо у княжий двір. Будемо господарювати!

— Вовіки!.. Наші боги з нами! Пращури допомогли нам!..

Добре веселилась тепер деревлянська рать. На горі палахкотіли вогнища; з овин і кошар цупили до них телят, ягнят, козенят; котили з медуш бочки з медами і з питвом; тягли молодих жон і дівиць з палат... Боги їм віддали сей град і його багатства! Шуміла брага у поставцях і глеках; шуміла кров у тілі від легкої перемоги...

Перемога!.. Як легко далася ця перемога. Їм допомогли боги. І волхви їхні так само віщували.

Та коли пізній сизо-голубий сутінок оповив гору, коли її підніжжя, що впиралося у подільські вулиці, потонуло у глибокій воруxкій тиші, Ніскиня відчув якусь бентегу. Іще не знав, від чого вона, йому здавалося, що вона йде від тиші. Прислухався до темряви — нічого не чув, окрім потріскування вогнищ, хмільного реготу, блудливих речей, вереску осмілілих жон і челядниць... Хмільна, щаслива мить перемоги! Як заколисує душу її облудна сила... як занурює в солодощі жіночих пестощів, бо все, все доступне переможцю! Все дозволене — безгрішно і безкарно. Від переможця відступає честь і сумління, даючи йому повну волю показати себе таким, який є насправді.

Ніскиня не знав, що найбільше випробування людини — дістати повну волю. Упивався радістю вдень і звечора, забувши, що після ночі настає ранок, а після радості горе... Забув, що княжа гора — ще не весь Київ. Що Київ — то іще велетенський Поділ, що розкинувся уздовж Дніпра-Славути і його приток — Почайни, Глибочиці, Киянки, Либеді, і також численні слободи, посади, оселища, в яких жили ратаї-плугатарі, рибарі, кричники, пастухи та інший трудовий люд, спрацьований, згорьований, але гордий духом, виколисаний вільними вітрами і водами дніпровськими...

Тож, забувши про все те, Ніскиня і не глянув, що ж робиться на Подолі. А на подільських вулицях і торговищах відбувалось дике побоїсько — князі і бояри гори зі своєю дружиною загнали подолян на площу до Велесового капища й добивали ворохобників, котрі посміли прийти на княжу гору й палити боярські двори, котрі підняли руки на всіх велеможців, на їхні добра. В міцних руках воєводи Кривоока двосічний руський меч розгулював по беззахисних головах повсталих, що важили на його життя і його багатства.

Ні для кого не приберіг він у своєму серці ні милосердя, ні прощення. Його осліпла від ненависті душа жадала тільки помсти. Помсти! За втрачені надбанки, за поганьблену честь, за згублені літа, за незвершені надії. Ниций душею, холоп своїх забаганок, осліплений жадібністю й заздрістю, осипаний зневагою простих людей, яких він зрікся, і можців, які його остерігались і ненавиділи, він усім хотів тепер довести свою любов до князів і відданість їм. Більше нікому він не був потрібний... Мерзеннішого властоїмця, коли ним стає ниций, на світі нема...

Старий Тур бачив лютість Бусла і знав, що воєвода старається не для нього — для Оскольда.

Молодого князя утверджував своїм мечем, йому прокладав дорогу ворохобними головами. Йому слугував жорстокістю, зненавистю і твердою рукою.

Старе, ослабле серце Тура заходилося від підозри. Вони чекають його смерті! Бусл-воєвода хоче бути найближчим до Оскольда, і всі заслуги, усі труди великі Турові дістануться їм. Уже й зараз імені Тура майже ніхто не згадує. Ніби він помер, ніби його немає серед владців. Проклята година, в яку Тур вирішив вознести Оскольда й Бусла!

І вступила у серце Турове ревнивість і заздрощі до свого Оскольда і до Бусла-воєводи. Ждуть його смерті, щоб самим вознестись! Он він, кривоокий Буслище, оком своїм єдиним тільки зблискує! Прорубується крізь щільний заслон кожум'як і гончарів, що обступили його. Турова рука зі списом піднялася вгору, виважила спис і стрімко кинула його в гущавінь натовпу, де бився Бусл. Спис не долетів до Буслової спини — застряв у крупі коня. Воєвода ловко крутнувся, вирвав той спис, порятувався.

— Вітець, що робиш? — кинувся Оскольд до Тура. Старий князь люто рвонув оброть коня, здибив його.

— Мовчи... Он твої родаки що вчинили із градом. Це все жадібний Бусл! Не можна возносити чернь худорідну — вона постане супроти тебе...

Звістка про напасників, що захопили княжу гору, була як удар блискавиці.

Це була велика біда. Відколи Києвичі утвердили свій дім і свій рід на столі, Київ не потрапляв до рук ворогів.

Ніч проминула в бентежжі. На світанні дружина тихо обступила гору. Але взяти приступом вали, ворота, вежі було неможливо. Послали сольбу з обіцянкою дати великий викуп. Лише тоді на вал вийшов Ніскиня. Деревлянський князь відновив свою правду і з Києва іти не хоче.

Минув день, і другий минув, і третій. Тоді Оскольд сказав:

— Треба просити подолян. Самі не здолаємо..

Просити подолян? Яких щойно побили? Хіба ж вони тепер доможуть?

Оскольд же думав про Київ. Ніхто, окрім народу, простолюдинів, не порятує град. Послав свого отрока Звірка до подолян. І вони прийшли.

— Обида наша велика на тебе і на твоїх воєвод. Але ти нас покликав, і ми прийшли,— сказали старійшини кінців.

— Деревляни хочуть Київ і полян підбити під свою руку.

— Деревляни?!

— Хочуть взяти свою правду, яку ще князь Кий поламав, коли відібрав у них полянську землю і ці гори. Поможіть.

— Поможемо, Оскольде,— сказали статечні мужі, старости від кричників і рибарів. — Град свій заступимо. Пришлемо тобі доброго молодця, який птицям небесним і звірам польовим відправить тіло їхнього князя, як тільки він стане з ним на герць...

— Да буде... — погодився Оскольд і став чекати доброго молодця.

Той парубок скоро й прийшов. У полотняній, нижче колін сорочці, у вузьких білих ногавках, полотняних же, за плечима торбина, на голові бриль пастуха, а в руках добрячий кий.

— Де ж твій меч, парубче? Або спис? — запитав Оскольд. — Чим ворога можеш потяти?

— Ось... києм оцим,— сказав, ніяковіючи, пастух. Обличчя його юне, смагле, у краплинах темного воску чи меду, потемніло від густого рум'янцю: сам князь Оскольд балакає з ним!

— У ворога всюди залізо — шолом, і кольчуга, і меч харалужний.

Одягни мої ратні обладунки! — Оскольд стягнув із себе шолом, кольчугу, опоясся з мечем.

Пастух, ніяковіючи до сліз, почав те все натягувати на своє кремезне тіло. Та тільки-но втиснувся в заліза, як відчув, що груди йому підпирає, руки не згинаються, кільця кольчуги врізаються в тіло. Він пройшовся раз, вдруге, сказав Оскольду винувато:

— Красно дякую, княже. Але твоя броня для мене не підходить. Забери її... — і почав стягувати із себе залізо. — Я краще отак, як звик на звіра ходити.

— Як се?

— А з києм. І ось руками. Коли вовчиця або вовк підбереться до отари чи ведмідь де наскоче, то я — києм у горло, а руками задушу.

Пастух узяв свого кия і поволеньки пішов на гору. За ним попростував Бусл і дружинники. Стали біля воріт, почали гукати:

— Гей, ви, там, за валами! Уже злізли зі своїх дерев? Прийшли володарювати над киянами, а боїтесь їм показати свого носа!.. Ходіть сюди — поміряєтесь силою із нашим добрим молодцем. Поборете — візьмете те, за чим прийшли. Не поборете — будете холопами нашому князю довіку! І землю вашу поберемо, і ваших жон з чадами!..

Довго ніхто не озивався з-за валів. Пастух насунув на очі бриля і ніби дрімав, сидячи просто на траві. Потім улігся зручніше, прикрив голову брилем і заснув. Нарешті від деревлян почувся голос:

— Даємо вам свого доброго молодця! Чим будуть битися?

— Киями!

— Хіба полянський князь не має меча, щоб дати своєму хороброму вою? Ото князь!.. Що, ваш покровитель Перун не вділив вам меча?

Пастух прокинувся, потягнувся. Сказав голосно:

— Не хочете битися киями — давайте битися руками! — Відкинув свого кия вбік, скинув з пліч торбу, нагнувся, узяв у руки гострий камінь і гукнув: — Виходь, хто там є! — за пазуху вкинув той камінь і пішов назустріч супротивнику.

Став, широко розставив ноги, ніби вріс у свою землю.

Від деревлян підійшов ратник, у кольчузі, шоломі, з щитом в руках, на ногах залізні наколінники, все сяяло на сонці бронзово-мідяними відблисками. В руках у деревлянина був меч.

— Кинь меч! Все одно роздеру тебе, яко вовка,— спокійно попередив пастух.

— Ти? — зареготав деревлянин і розкрутив меч. Але в останню мить парубок відхилився вбік, і меч ударився об землю й загруз у ній.

Деревлянин відкинув за спину щит, обома руками ухопив черень меча й потяг на себе. А пастух блискавично перегнувся, ухопив ратника поперек тіла, підняв над собою, перевернув догори ногами і почав його роздирати навпіл. Несамовитий крик ратника ошелешив воїв з обох сторін. Деревляни, що стояли на валах і дивилися на герць, кинулись тікати, Ніскиня не міг спинити жодного з них. За ними погналась полянська дружина. Пастух перший видерся на вал, догнав у два стриби Ніскиню, ухопив за червоно-мідяне волосся й поволік до Оскольда.

— Він твій, княже!

Ніскиня лупав переляканими очима, ухопив Оскольда за руку:

— Рядницю маємо з батієм твоїм... Про мир і любов. Хай буде так!

— Пусти його,— сказав Оскольд пастухові.

— Пощо пускати? — пастух недовірливо дивився на молодого князя. — Не кликали — сам прийшов. Яко тать. Смерть, яко татю.

— Пусти, зараз побалакаємо... То маєш рядницю з київським князем, а прийшов яко грабіжник і тать.

— Блуд поплутав... Волхви-кудесники так наволхвували...

— Іди,— сказав Оскольд зігнутому Ніскині. — А Києва тобі не бачити. Хай пам'ятає твій рід. Київ — стольний град полянської землі і всіх племен слов'янських. Вовіки!

Пастух незадоволено випустив Ніскиню, штовхнувши його добряче в спину. Ніскиня побіг до воріт, за ним шикувалася його рать. Деревляни спішили покинути княжу гору.

Тим часом пастух підійшов до свого кия й торбини, підібрав їх і подибав кудись убік. Поспішав до отар чи до череди, стерегти їх від вовчих зграй і татей людських. За метушнею ніхто так і не спитав імені пастуха, доброго молодця землі полянської, який порятував град Київ і киян від деревлянської неволі й не попросив за те ані милості, ані ласки... Був — і нема. Та коли треба, з'явиться знову! Як із землі виросте, бо така вже одвіку земля полянська, чаїть у собі до часу незвідані сили, яких ніхто не може зборoти.

Ще Поділ відсапувався від погрому, а княжа гора не вигребла усього попелу від спалених киянами боярських дворищ, щоб на їхньому місці поставити нові, вищі, муровані тереми, як на увозі біля Почайни забіліли вітрильники. Із низу Дніпра прибула до Києва велелюдна грізна дружина витязя Буя. Вертала із далеких країв на обтяжених до́брами лодіях; бряжчала у шкіряних гаманах і міхах ромейським сріблом і золотом, хорезмійськими тарелями і чашами, бухарським узороччям. Та коли добре приглянутись до тої ватаги, то відразу ж можна було угледіти, що не всі вої-варяги хизувались тими благодатьствами. Іниї ледве вибирались із лодій на берег — пошарпані, зранені, змучені.

І витязь Буй уже був інший — зникла возносливість, самовпевненість, був зовсім зсивілий, бронзоволиций, наче шматок крем'яної скелі з моря. У своїх старих хутрах, що звисали з крутих пліч, скидався на старого, загнаного, але від того ще лютішого пардуса.

Гострим позирком з-під брів нишпорив довкола, щось прикидав, приміряв, зважував. Го! За роки тяжких блукань у погоні за багатством обійшов чи не весь світ. І ромейську землю пройшов, і таврідську, і таманську, і хозарську.

Від Фотія, який не ощедрив його золотом, Буй подався у перські володіння... Не оповісти, чого набачився там...

Найтяжчим був похід у Берду, потім до Шірвану, Гіляну, Табаристану. Спочатку все йшло добре: захопили острови поблизу Баку і звідси почали нападати на беззахисні городи й поселення багатого мусульманського краю. Скільки поруйнували палаців! Скільки добра́ набрали! Ніде було й складати. Хотіли влаштувати тут свою державу. Буй хотів. Пощо вертатись назад, коли всього багатства несила й забрати! Коли кращого сонця і ласкавішого моря не знайти в світі! Тут було все — земля, яку вони взяли мечем, раби, яких можна було брати скільки треба... Жінки великої краси...

Дружина було погодилась. Своя держава — свій володар, своя правда. Що краще? Але тоді сталося неймовірне: кожен зажадав обрати королем свого ближнього, аби тільки не Буя. Його не хотіли. Владний, жорстокий, запальний, невблаганний, за довгі роки блукань став усіма зненавиджений. Хотілося спокою, миру, добрих слів. Вони давно вже не чули їх, одвикли, але раптом згадали й нестерпно зажадали. Бо й зістарились усі під окрики й лайки Буя та його ватагів, під прокляття й сльози тих, кого вбивали й грабували. Тепер нараз захотіли відчути себе справжніми людьми. Коли Буй стане королем, хіба він дасть їм це відчути? Не хотіли Буя одностайно.

І тоді вперше за всі роки мандрів Буй подивився на своїх завжди мовчазних веслярів-воїв з лютою ненавистю.

Така вона, вдячність людська. Він їх зробив казково багатими! Чимало літ вів у світи; виводив із небезпеки, щоб зберегти їм життя; добував золото і срібло! Знайшов оті благословенні острови... І тепер вони ненавиділи його люто, невблаганно, відверто. Вони, які відчули себе багатичами, володарями вільної землі!

Уперше в житті Буй плакав. Уперше проклинав землі і води, які сходив і перегріб веслами... Уперше відчув, що бути владцею — то володіти не силою, не зневажати залежних від себе, які мовчки зносять твою зневагу (до часу зносять!), а ставити їх на один рівень із собою та водночас і тримати на відстані.

Буй цього не міг зробити — він не міг поставити поруч з собою раба, якого колись переміг у бою або купив на торгу...

І почав вікінг Буй слати молитви до свого бога Одина, а заодно згадувати християнські молитви, яких навчав його колись Костянтин-філософ.

Не ті боги почули волання Буєвого серця. Одного ясного дня біля берегів їхнього острова з'явилися високі кораблі і лодії, що були ущерть набиті ратниками. Мулли дзвінко читали молитви, простягали руки до неба і благословляли воїнство Ширвану для битви з невірними. Сам правитель Махді — у високій білій чалмі, у залізному панцирі — вивів своїх ратних мужів на берег острова. І почалася битва. Тоді ослушники-воїни Буєві знову закричали: «Веди нас! Ми з тобою!..» І витязь Буй повів своїх досвідчених рубак проти численного, але безладного воїнства Махді. І скинули усіх у море. Побрали кораблі та лодії, багато днів грабували побережжя Ширвану, Гіляну, Табаристану. Але Буя, проте, не обирали королем, всі жадали вертати додому...

Буй повів їх додому. Пливли вони по Джурджанському морю до Ітиля і тут послали сольбу до царя-бека: дамо тобі по обичаю десятину наших багатств, дозволь пройти твою землю до переволоки на Дон, на Саркел, а звідти підемо руським шляхом у Дніпер. Звичайний торговий путь із греків у варяги був їм добре відомий.

Цар-бек Ханукка сказав послам: «По обичаю дозволяю». Буй виділив десятину для царя, частку — для булшиці Ітиля і пішов на веслах угору по річці, до переволоки. Не знав, що величезні багатства його викликали заздрість у хозар. А ще й воїни-мусульмани сказали царю-беку: «Дозволь нам розправитись із сими варягами. Багато зла вони вчинили братам мусульманам».

Ханукка знав, що арсії, його опасителі-вої, хочуть забрати собі багатства цих невідомих людей. Думав про те, що він давно вже не платив своїм охоронцям і що буде добре, коли вони самі собі заплатять за службу. Але скільки ж тих варягів?

— Десять тисяч воїв і п'ять сотень кораблів.

— А вас скільки?

— У нас п'ятнадцять тисяч верхівців та ще піша рать — мусульмани-градяни з Ітиля.

Ханукка подумав про те, що ця ватага варягів буде переможена вмить. І то добре. Менша небезпека для Хозарії від таких бродячих войовничих дружин, і арсії дістануть добру плату. Дозвіл він дасть. Бо коли й не дасть, ці арсії-мусульмани все одно нападуть на тих варягів. Але знав, що тим порушує обичай своєї землі: спрадавна Хозарія багатіла від тої десятини, яку давали нескінченні купецькі валки й ватаги сторонських купців, грабіжників, войовників та іншого бродячого люду, що шукав собі багатств. Якщо порушить обичай, ці здобичники обходитимуть стороною хозарську землю. А сусіди піднімуть на неї свій меч і своїх богів. Погано се... погано...

— Як самі вирішите,— мовив до вождя арсіїв.

Той зник. Ханукка ж покликав тархана Ієхуду.

— А ти йди борзо попереду арсіїв. Дожени варягів і скажи: «Бережіться! На вас пішли з мечем мусульмани хозарські. Захищайтесь!»

— Скажу, царю,— вклонився тархан і позадкував до дверей.

Потім Ханукка усім скаже: він справедливо зробив — усіх задовольнив. І тільки тархан Ієхуда покрутить головою. Лукавий Ханукка боїться і своїх опасителів, хоче, щоб варяги їх добре поколотили... а потім, зрештою, щедро заплатили мусульманам замість царя...

— Наш цар-бек є найсправедливішим правителем,— сказав Ієху-

да витязю Бую. — Він тобі каже: бережися! Тебе доганяє мусульманське військо — хоче мстити за своїх єдиновірців.

— Скільки їх?

— Багато... — Ієхуда сів у човен і шугонув у очерети, як вуж.

Їх справді було багато. Своїми лодіями перекрили ріку, своїми кіньми топтали їхні шереги... Встелили буйні голови варягів-здобичників увесь берег Ітиль-ріки.

Потім хроністи скажуть: полягло у тій битві тридцять тисяч від мусульман і від варягів. І все добро і золото, все побрали арсії. І збагатилися вельми.

Лише п'ять сотень Буєвих ратників добулися до Дніпра. Сказав тоді Буй:

— Се нам кара від бога нашого, від Одина. Возгордились духом і постали супроти його обранця!.. Тепер ідіть. Усім воля вольная! Ідіть самі тепер. Витязь Буй уже старий і не піде з вами.

Буй хотів спочинку. Та в серці грала жадоба помсти за свої нездійснені мрії. Ціле життя поклав на силу меча — здобув лиш невигойні мозолі. Хоча і мав усе для того, щоб бути не просто знаменитим йєльте — витязем — у своїй землі, а й поважним рікманом — багатичем, ба навіть фюрште — князем! О, який великий труд усього його життя загинув на берегах Ітилю! Лстивий Ханукка гадав, що обдурив варягів? Го! Він усе розгадав, про все дізнався у бека Барджіля в Саркелі.

Тепер у Києві спинить Буй свій біг, відігріє втомлене тіло. А далі... хозарська земля звідси — подати рукою...

Отож і вдивлявся незвично витязь Буй у знайомий і не знайомий йому град на Дніпрі. Чомусь не вирували зараз тут многолюдні почайнівські увози, не шуміли торжища і не озивались дзвоном молотів вулиці ковальського кінця. Щось тут вчинилося. Якась біда. Бо ніхто не зустрічає їх на пристанищі біля Почайни. Не видати ні тіунів княжих, ні тисяцького Києва, щоб від них узяти належний потяг — як із прибулих купчин сторонських. По обичаю усіх городів слов'янських. Його вої витягли на берег і розкидали просто на землі деякий крам: хто шматину вольниці, хто камку, хтось навіть килим, а то й бархоти чи якісь напалки, що лишились після того побоїська...

Витязь Буй прискіпливо вдивлявся в княжу гору. Гора до нього не йшла — тоді він сам піде до гори. Узяв кілька воїв і пішов. Побачив щось незвичне: за валом чорне згарище від боярських дворів. Челядь, холопи вигрібають обвуглені колоди з землі, зносять до возів, запряжених волами, й вивозять через ворота. Інші повози на розчищене місце привозять нові зруби; тут вкопують у землю стовпці, ставлять підкліті, кладуть нові колоди. Оддалік складена рівними стосами червоняста тонка цегла — плінфа; інші здателі-будівничі розкривають старі вапняні ями, лопатищами вкидають вапно у велетенські бочки...

Буйне полум'я, видати, палахкотіло над княжою горою — того княжим людям не до увозів, будуються. Гора будується заново. Схоже, що кияни будуть ставити не лише рублені будівлі, а й кам'яні, як у ромеїв. Тепер Буй здогадується, чого це так зачаївся Поділ. Певно, добре погуляли княжі молодці по головах та по хребтах людей у велелюдному місті. Так добре, що аж до тями не прийдуть. Отож київському князеві зараз і поміч потрібна, вірна рука, на яку він може обіпертися.

— Де ж тут київський князь, велеможець сих гір? — окликує Буй до здателів-будівничих.

— Князі в палатах, де ж їм бути. Хто єси? — наставляє на гостя кругле око Бусл. — Го, давній знайомець! Чи в греки, чи з греків прийшов?

— З греків. Прийшов до київського князя.

— Чого б це? Чи ромеї мало золота дали? — уколов гостя поглядом єдиного ока воєвода. Та витязь сей був товстошкірий. За багато літ звик набувати й втрачати, повелівати й повзати. Усього навчився

витязь Буй. Тільки не навчився власними руками дбати про добро. За все життя не виростив ні колосочка, ні деревця, ні бадилинки, ні птаха. Умів — добре умів! — тільки брати, гребти чуже добро. Та не знав, що боги так уже судили: хто не вмів творити добра, у того воно й не затримувалось. Як і доброта людська: у кого не було її в серці, у того всередині гуляв вітер або ще гірше — товклися чужі жадання. Через те витязь Буй не завважив на ущипливі слова Бусла.

— Го, ромеї золото дають, та з рук не випускають! — засміявся незлобливо.

— Ондечки і князі. Знаєш їх, бачив? — Бусл вказував кивком голови на Тура й Оскольда, які вийшли зі своїх хоромин й оглядали забудову.

Забачивши чужинців у хутрах, князі повернули до них.

— Ось наш давній знайомець, витязь Буй. Іде, мовить, із греків до варягів,— звернувся Бусл до князів.

— Доброї путі! — обізвався Оскольд і насторожено зиркнув ув обличчя Буя. Не любив бродячих ватаг чужинських — усе щось винюшкують, щось крадуть, щось вивідують... Дивись, під їхніми хутрами на спинах ховається щось лихе. Хай ідуть собі, куди йшли. І повторив: — Доброї путі добрим воям!

— А ми до тебе прийшли, княже! — Буй рішуче поклав руку на руків'я меча. — Наш меч тобі вірно служитиме.

Оскольд пригаслими очима подивився на варяга. З чим же ходять по світах отсі буйні вої? А звісно — шукають вигоди собі за рахунок чийогось життя, чиєїсь долі.

— Красно дякую. Але золота й срібла у нас немає. Он бачите — все попалено. Треба купувати отой білий камінь тесаний. Здалеку його будуть возити до нас галицькі купчини. Треба платити здателям і древоділам. Аби поставити великі палати — яко в Царгороді! — блиснув у посмішці білими міцними зубами Оскольд. — Київ теж на горбах стоїть. Яко і Цареград. Яко і Рим. А скільки ще треба будувати його!

— Стривай! — раптом перебив його Тур, що досі мовчки стояв поруч. — Витязь Буй пропонує служити Києву мечем. Захищати його... Так?

— Так! — зрадів Буй. — Я захищав царгородського патріарха Фотія. Захищав перських вельмож. Захищав усіх, а мені платили.

— Будеш нині захищати Київ. За плату також,— сказав Тур.

— Але ж, батьку! — Оскольд не хотів пускати у Київ чужаків. — Пощо нам чужий меч? Своїм здатні себе захистити. Наш бог Перун постоїть за нас! Віруємо в нього і в себе.

— А ми поклонимось вашому Перуну, княже, і нашому Одину, і ромейському богу, якщо захочете. Багато моїх воїв християнами стали. Але я не зраджую свого бога. Хай усі боги помагають нам. Великої ж плати ми не візьмемо. Лише дай нам землі з оселищами і частину полюддя дай. Десятину від полюддя.

— Не треба нам чужого меча, батьку! — наполягав Оскольд. — Чужий меч у чужих руках. Він лиха накоїть!

Але Тур уже не дивився на Оскольда. Розмислив: варязька дружина Буя триматиме всіх у покорі: і чернь, і бояр, і спадкоємця його.

— Бути по сьому! — Тур поклав тремтячу руку на плече Буєві. Витязь Буй і собі поклав обидві руки на плечі старого князя. Рядниця була укладена.

Бусл сердито кинув:

— Коли боги хочуть згубити мужа, вони спершу відбирають у нього розум.

Оскольд кинувся до княжих палат. Сів на сходинках ганку, скуйовдив голову. Що се з ним діється? Чомусь останнім часом чує, як слабість вливається в тіло, як зникають усякі бажання, як збайдужіння до всього сковує його мислі. Ось і зараз — спалахнув був, мало руки

з мечем не підняв на отця за нерозумний учинок, а тут же й вичах. І вже не хоче нічого — ні влади, ні клопотів ніяких. Заснути б...

Незчувся, як біля нього спинилася чорна тінь. Чи то від спеки у нього в очах почорніло. Полудень приніс жароту й задуху. І таки ніби хтось стоїть поруч. Скочив, аж головою вдарився об стовпець, який підпирав різьблений дашок ганку. За другим таким стовпом стояла темна постава.

— Ти? — скрикнув Оскольд. — Чого прийшла, Лупкине? Що хочеш?

— Я все знаю, Оскольде,— тихо заговорила зчорніла, суха княгиня. — Вони хочуть оселитись назавжди у Києві і мстити моєму отцю, цареві хозарському. Вони кажуть, що арсії-мусульмани зробили царя жербаком і що цар-бек заплатив арсіям добрами варягів. А ти не пускай їх у Київ! — палко шепотіла Лупкиня. — Вони накличуть біду велику на град. Я знаю! Прийде сюди орда хозарська, поб'є їх і тебе поб'є...

Оскольд здивовано влип очима в стару Лупкиню. Вона не хоче, аби хозари, її родаки, прийшли сюди?

— Але ж чому ти не хочеш цього? Прийдуть твої кревняки і заберуть тебе додому. Житимеш на волі. У царських палацах!

— Ні! — сумно захитала головою у чорному пов'язі стара жона Тура. — Вони прийдуть і мене вб'ють. Скажуть: не шанувала заповідей свого бога. Не виконала заповіді і отця свого, царя-бека.

— Яку ж се заповідь? — Оскольд посміхнувся: всі порушують обітниці, заповіді... Перевівся світ...

— Тебе вбити... — сумно сказала Лупкиня.

— А справді — чому ж не вбила?

— Жити хотіла, Оскольде! Коли б тебе не стало, твій рід убив би мене...

— Се так,— погодився князь.

От іще одна душа, яка заплуталась у сітях життя і смерті. Чи радість коли-небудь входить у серце тих, хто владарює і хто близько стоїть до владців?

— Але... як же я вижену варягів? Супроти отця не смію піти. Боги мене покарають.

— Ах, боги!.. Одні карають, інші милують.

— Боги мого роду не простять мені.

— Тоді візьмеш собі іншого бога.

— Твого?

— Ні, мій не бере під свій покров іноплемінців. Він тільки для мого народу, обраного ним. Візьмеш бога ромейського — він усіх милує.

— Важко все це збагнути... Та мені, власне, нічого не треба. Іди від мене... Я нічого не хочу.

— Я знаю, се твоя втома, се від зілля. Тепер се минеться,— Лупкиня сльозливими чорними очима в запалених червонястих повіках страдницьки заглядала йому в лице.

— Від зілля? Від якого?

— Уже не буде того напару підносити тобі у стравниці челядь. Будеш знову сильним і палким.

— А, це ти мене труїла? Труїла? — Оскольд ухопив її за руку.

— Труїла, княже. Так мені наказав зробити Ітиль. Тепер уже не буду. Не хочу я. Я! Я хочу, щоб ти не пустив сюди хозарських воїв. Я хочу померти у сьому теремі своєю смертю... Хіба мені відпущено два життя?

— А я?

— А ти князюй владно, Оскольде. Не бійся мене! — Лупкиня стиснула міцно вуста, аж випнулись дуги щелеп, накинула на обличчя кінець чорно-прозористого, із золотими блискітками убруса й тихо попливла до жіночого терема.

Хто вона, ся жінка, ся чорна тінь, що ось уже тридцять літ витає у княжих палатах? Що насправді вершить її тонка, випещена рука? Кому тепер готує отруйний напар?

О, сії чужинці у землі слов'янській... То силою меча, то лукавством, то підступом хочуть зігнути її міць.

Тепер доля відкрила йому ще одну таємницю княжої гори. Певно, боги судили йому не відрікатись від керма землі полянської. А коли так, має затиснути його в своєму кулаці...

Оскольд трусонув густим темно-бронзовим волоссям, ніби відганяв останні сумніви й вагання. Широким поспішливим кроком, викидаючи вперед високі коліна, попрямував до Бусла.

ОГЛАВОК ШОСТИЙ

ПУТІ ЗМІЯ В СКЕЛІ

Сонце ішло зі сходу на захід. За сонцем ішла Славина, також зі сходу на захід. Ішла та й ішла через землі й ріки, ішла, осліплена своїм сонцем. І ніде не могла спинитись, бо сонце її світило в душу і в очі, і було воно неспинне, і вело за собою, вело...

У Преславі Вадима вже не було. Великий солунський філософ Костянтин, уже зовсім хворий, покликав брата свого Мефодія до себе, за Дунай, у Моравію. Мефодій поспішив туди. Треба було допомогти своєю вірою моравському князеві Ростиславу утвердити незалежність його держави, щоб відбитись від німецького короля Людовіка. За Мефодієм пішов і Вадим. Сказав господарю-болгарину Ставку, у якого вони жили:

— Як прийде жона, хай іде за Дунай.

Старий болгарин непевно хитав головою:

— Вона не прийде... Гой, як далеко звідси Київ!

— Славина прийде, другаре. Вона така... прийде.

— Проси, другаре Вадиме, отця Мефодія, хай тебе тут поки що залишить. Дочекаєшся своєї жони. А потім до нього прийдеш, тут недалеко,— радив старий чоловік.

— Отця Мефодія не можна пускати самого. У нього багато книг священних для слов'ян. Моравам треба везти. А ті книги важчі від золота!

— О, сії книги важкі... Яко мудрість чоловіческа... — погодився Ставко. — Може, там, за Дунаєм, ваш бог Ісус Христос краще поможе людям, аніж тут, у Болгарії.

Вадим низько вклонився господареві.

Справді-бо, настало непевне затишшя у землі болгарській після бунту боярського. Цар Борис утвердив свою корону від зазіхань коромольних велеможців, що хапались за старих богів. Цар жорстоко покарав Цока і всіх поганинів-язичників. Але нова небезпека лізла тепер у другі двері. Кастонтинопольські хрестителі разом з архієпископом Іосифом порядкували в болгарській землі як хотіли. Церковні служби служили по-ромейськи, не зважали на священні писання й переклади солунських книжників. Проповідували коритися й визнавати верховним володарем не Бориса, а цареградського імператора Михаїла Третього.

Цар Борис, якому спочатку здалося, що він міцно схопив владу в свої руки, відчув, що ця влада вислизає вужем. Цареградський імператор Михаїл і патріарх Фотій відмовили дати Болгарії окреме патріаршество, дивилися на неї як на провінцію імперії.

І ось тоді цар Борис зібрав велике посольство до Риму, до папи Ніколая Першого. Уже чотири роки римський папа войовничо проклинав патріарха Фотія за узурпацію влади і домагався повернення засланого на острови Ігнатія. Латинська церква все більше сварилася

з візантійською, намагалась посилити свою могутність прилученням до апостольського престолу святого Петра сусідніх володарів, тож з радістю прийняла посольство й великі дари царя Бориса. Цар болгарський віддав найцінніший свій скарб — броню, в якій бився з бунтівними язичниками-боярами. Натомість просив утворити окреме патріаршество — він хотів бути єдиним повновладним господарем у своїй державі.

Папа Ніколай возвістив усі підвладні свої землі про велику милість божу: багата, могутня держава, постійна суперниця Константинополіса, добровільно перейшла під захист апостольської римської церкви і її владик у Ватікані! Се був знак великої перемоги римського папи над константинопольським патріархом.

У Болгарію відразу ж пішли папські єпископи Павло і Формоз, уже по-своєму дохрещували недохрещених болгар і навезли туди своїх латинських книг, настанов для церковних служб, які тепер правились по-латинськи, почали виганяти із Болгарії інших проповідників, вводити латинські церковні звичаї... Але патріаршества папа римський установлювати тут не хотів...

Окрема, не залежна від Риму вища духовна влада була небезпечна для папи римського, як і для візантійського патріарха. Тоді цар Борис став домагатися від Риму хоча б окремого архієпископства.

Навколо Болгарії сварився, сперечався, шаленів увесь християнський світ. І раптом новина: убито царя Михаїла Третього! Єдиновладець імператор Василій Македонянин вигнав Фотія і повернув із заслання старого патріарха Ігнатія... Папа позбувся свого сильного й мудрого суперника. Але тепер захитався Борис.

Болгарію і її царя стрясали прокляття й анафеми і з Рима, і з Константинополя. Слов'янські просвітники, брати — проповідники християнства, тепер заважали і тим, і другим. Лише сусідня Моравська держава, що безперервно відбивалася від німецького імператора Людовіка й утверджувала своє існування серед південно-західного слов'янства, жадала дістати підтримку слов'янських просвітників, які своїм словом і вірою в єдиного бога цементували б її народи — моравів, полабів, словаків — у єдину державу. Князь моравський Ростислав мусив відбиватись не лише від меча німецького імператора, а й від його латинських місіонерів, що віддавна сіяли свою віру у землях Моравії і Паннонії і через неї зміцнювали в цих землях владу німецької імперії.

Отоді-то Ростислав, князь Моравії, Святополк — князь Нітри, і паннонський князь Коцела відправили до Фотія у Константинополь своїх послів: «Земля наша охрещена і несть у нас учителя, іже би ни наказал і поучал нас і протолковал святії книги».

Фотій знову покликал свого колишнього учня Костянтина-філософа, який щойно повернувся з Хозарії: «Я знаю, що ти хворий і слабкий. Але ж хто, окрім тебе, допоможе слов'янам Моравії? Хто перепише для них священні писання по-слов'янськи?»

Костянтин хитався від слабості. Його зжовтіле висохле обличчя було таке зістарене, ніби він тримав на своїх плечах сотню літ. Однією рукою упирався в патерицю, другою тримався за впалі груди. Щось його душило, не давало дихати.

— Я ладен піти до слов'ян-моравів пішки, босий. Ладен померти за християнську віру... Я... піду...

— А твій брат Мефодій? — Фотій ховав очі під кошлатими бровами. Знав же, що брат Мефодій застряв у Болгарії біля царя Бориса, що він прагне відторгнути Бориса від латинян. О, коли Мефодій того не зробить, Болгарія стане найгрізнішим ворогом імперії в руках ненависного Риму! Тоді вони здавлять горло Константинополіса обома руками...

— Мефодій... ще буде боротись за царя Бориса... — прошепотів Костянтин-філософ. Знав-бо, чого Фотій ховає очі — не сміє просити

смертельно хворого Костянтина іти до Моравії самому. — Хіба що... Хіба що сили зовсім мене залишать. Тоді він прийде, я покличу...

Костянтина пишно зустрічали князь Ростислав і весь його народ. Йому назустріч скрізь висилали коней, виносили на вишиваних рушниках хліб і сіль; його самого несли на руках, величали своїм учителем і просвітником. Латинські священики переполохано забились у шпарини, вичікували. Але хіба обійти всю Моравію хворому Костянтину! Її долини, ріки, ліси і гори довкола річок Морави, Оскави, Бечви, Ольшави, Гани, Блатни, Диї, де густими оселищами сиділи слов'яни-ратаї!

Важко кволому чоловікові нести слово істинної вітри, повертати душі людські до свого бога, витісняти латинських священиків, переписувати книги слов'янськими письменами. Костянтин скоро зовсім зліг. Велів однести себе до монастиря, прийняв схиму і нове ім'я — Кирило. Він готувався до смерті. Покидав на землі усі свої нездійснені мрії, нерозділену любов, недовершену працю. Її міг продовжити тільки його вірний сподвижник — брат Мефодій.

Мефодій ще застав брата живого.

— Брате... — кволий голос схимника Кирила тремтів. — Брате, не покидай сеї нашої праці. Ми з тобою, як два воли, усе життя вели одну борозну. Тепер я іду... На суд до нашого бога... А ти не здумай лишити наші труди учительства! Чуєш, брате? Не покинь сього...

— Чую, брате... чую... — хитав сивою головою Мефодій. Ось він, молодший брат його, талановитіший, ученіший, і так рано залишає сей світ.

Мефодій тепер мав сам упрягти свої широкі рамена в ярмо і самотужки тягти свого плуга... Довкола нього було багато людей — священиків, ченців, проповідників, писців, осторожників. Се були слов'яни від різних родів і племен, охрещені Кирилом і Мефодієм, навчені ними, які вірували більше у своїх великих вчителів, аніж у їхню віру. Бог був далеко, чудеса творив давно, а сі брати-проповідники творили їх тут, на очах. Як же не піти за ними у пекло і в болото, як же покинути їх? Ні Вадим, ні Местивой і не помишляли про таку зраду.

Вони прийшли з отцем Мефодієм у Моравію, у великий зелений град на річці Мораві — стольний Велеград...

Та Славина не знала всього того. Не знала, чому Мефодій мав кидати Болгарію і йти за Дунай. Не знала, чому столиця Моравії Велеград, куди вона прийшла з болгарськими ченцями, лежала у руїнах і попелищах.

Ішла чорними вулицями Велеграда і боялася дивитись на обвуглені чорні стовпи обіч дороги, на сірі згарища, де ще диміли головешки. Довкола вештались розгублені люди. Плакали діти. Проклинали білий світ мужі.

Розпитувала у зустрічних:

— Де знайти отця Мефодія? Де святителі слов'янські?

— Тамечки, за градом... У домі священика Славомира...

Дім Славомира, племінника князя Ростислава, стояв за валами града, садом виходив до лугу. Був дім той дерев'яний, на підкліті, як у новгородців і киян. Але не згорів. Двір не був загороджений, і люди вільно переходили із двору до лугу, до річки Морави, де паслися коні. Косили трави, звозили сухе сіно...

Серед косарів Славина відразу ж упізнала Вадима. Бронзоволиций, сивоголовий, у білій сорочці, яку вона йому вишила, широко розмахував косою, вів добрі гони за собою. Піт щедро скапував з чола, але він його не помічав.

Побігла через нетолочені трави навпростець, простягла руки.

— Вадиме-е... Ва-ди...

Скільки доріг пройшла вона, скільки горя людського пересіялось крізь її серце; скільки добра несла вона в своїй душі для людей —

далеких і близьких. І все намарно. Всюди добро відступало перед злом, гинуло, щезало. Але й там, де воно брало гору, було нетривалим.

То чи варто їм отак ціле життя ганятись за тим добром? Живуть вони, як бездомні приблуди,— ні свого вогнища, ні роду, ні землі своєї не тримаються. Ідуть, бредуть за примарами щастя, у пошуках якогось добра. Комусь, може, й несуть його. Та хто зна, чи добро се. Бо ось і тут, у Велеграді моравському, настигає їх біда. Пожежа... Страхітливий чорний град. Плач дітей... Голосіння жінок...

— Чому тут так? — відірвала вона руки від обличчя.

— Се помста латинян за добро наше, за світло науки,— сумно сказав Вадим.

— Помста... скрізь лютує жорстока помста...

— Се щоб велеградці більше не слухали божої служби в церквах по-слов'янському.

— Ходімо додому, Вадиме. У Київ.

— У нас з тобою немає дому...

— У рідній стороні всюди дім. Де станеш ногою — станеш на свою землю.

— У Новгороді мої пращури. Туди мені й нести свою голову.

— У Новгороді!.. — Славина дивилась на Вадима і ніби крізь нього. Ніби намагалась угледіти щось таке, чого раніше не бачила.

— Досить нам блукати по світах.

— Правда се... А що ж у Києві нашому?

— У Києві біда. Витязь Буй со дружиною тепер князя Тура підпирає. Супроти Оскольда.

Вони сиділи на березі Морави, сиділи поруч, притомлені незгодами життя, два листочки від могутнього слов'янського дуба, яких життєвий вихор крутить-кружляє у піднебессі, то десь опустить на чужу землю, то знову підхопить і несе невідь-куди. Важко лежали на колінах їхні натруджені руки, які вміли усе робити, які й робили все, та лише не для себе, не для свого роду, не для своєї землі.

Здаля враз чується якийсь гук. Оглянулись — лугом до річки біжить чоловік. Косарі, конюхи, усі, хто був на лузі, кинулись до нього.

— Сюди! Боржій! До двору!.. Прибули посли від папи! — вигукував на всі боки Местивой. — Кличуть наших отців до себе. На суд кличуть!..

— Леле... на суд! За віщо?

— Латинці домагаються... покарати наших братів! Щоб божу службу у церквах тільки латиною читали... — пояснював Местивой, витираючи піт рукавом сорочки.

— Але ж бог єдиний, християнський. І хвалу йому возносять однаково всі, на всіх мовах. За що карати? — дивувалася Славина.

Ніхто їй на те не одповів...

Такого стовпища Вадим не бачив ще у своєму житті. Велеград не вміщував за своїми валами натовпів, які прибували вшанувати померлого свого навчителя, що відкривав їм мудрість божого слова і світ науки книжної — Костянтина-Кирила. Багато з прибульців тільки чули про нього і про його брата Мефодія. Та ось Кирило, сей святий чоловік, помер. І до Велеграда прийшли від усіх слов'ян — пастухи, плугатарі, древоділи; від Чесько-Моравського нагір'я — гораки; з долини Гани прибули у своїх сніжно-білих гачах і довгих сорочках орачі — ганаки; з долини Бечви припливли на лодіях у барвистих вишиваних сорочках і тілогріях словаки; навіть лахи, що жили у своїх убогих хижах на пасіках, в лісових пущах і на вершинах гір, також прислали своїх старійшин. Уся моравська земля з'єдналась, як ніколи, у великому плачі над труною свого просвітника.

За труною Костянтина-Кирила поруч з Мефодієм, ченцями, священиками ішли з похиленими головами моравські князі. Високий кряжи-

стий муж з довгим, до пліч волоссям, що було вже густо пересипане срібними нитками,— то князь Ростислав. Об'єднувач землі моравських слов'ян у Задунав'ї, гроза і найперший войовник земель сусідньої Німецької імперії був у великій, у справжній скорботі. Його очі втупилися в землю, яку він з такою невтомністю й відвагою утверджував своїм мечем, гордим духом і незнищенним словом.

Ростислав дістав моравську землю від свого батька, князя Моймира. Він уперше вибавив слов'ян Моравії і Паннонії з-під влади франків. А син його Ростислав зробив цю державу могутньою.

Поруч із Ростиславом ішов у задумі його перший сподвижник у боях племінник Святополк. Трохи нижчий зростом, але такий же кряжистий, світловолосий і світлоокий муж. Поверх білої лляної сорочки на його плечах була накинута коротка мантія із пурпурового шовку, що застібалась на правому плечі великою срібною фібулою.

Над труною померлого читав слова заупокійної молитви велеградський священик Славомир, виучень Кирила. Зовсім молодий, могутньої статури муж, якби не риза на плечах, був би більше схожий на славного богатиря біблійного Самсона, який ніс на плечах ворота із замками від іудейського града Гази і руками розірвав пащу лева. Глас Славомира тремтів у гарячому повітрі, як туго натягнута могутня струна:

— Ти єси бог, сошедший во ад і узи окованих розрішивший... душу раба твого, отця Кирила, упокой!

Обличчя Славомира було мокре чи від гарячих сліз, чи від густих краплин поту, що вкривали чоло. Славомир був улюбленим учнем схимника Кирила. Тепер він щиро і гірко оплакував смерть свого наставителя.

Вадим пригадав, як недавно Костянтин-Кирило і Мефодій змусили задзвонити в усі дзвони храми великого і вічного града землі — Рима. Того самого Рима, який прикликав їх на суд і осуд...

Папа Ніколай Перший не дочекався із Моравії братів-проповідників — помер за кілька днів до їхнього прибуття на суд. Новий духовний владика Ватікану Адріан Другий був обдарованіший і розважливіший. Він поклав не відштовхувати від себе цих слов'янських проповідників-просвітників, а пригорнути до свого престолу. Тим паче що брати ці везли до Рима і прах святого Климентія, який вони колись добули в Херсонесі і який Костянтин-Кирило взяв у Моравію.

Тож який подив охопив усіх, коли вони, наближаючись до Рима і готуючи свої душі й тіла для кайданів, зустріли врочисте, святкове католицьке духовенство, яке вітало їх високими і велемудрими словами!

— Благословенна славна мудрість нашого заступника, що страждав за людей і своїми стражданнями зробив безсмертними смертних!

— Святий Климентій повернувся до свого храму!

— Превелебний отець Адріан чекає... Радуйся, пречиста діво, радуйся!..

Ватіканський палац гостинно розчинив свої зали для гостей. Папа Адріан облачився у врочисті сріблясто-білі шати. Обіймав Костянтина-Кирила і Мефодія, дякував їм за поширення віри християнської серед язичників-слов'ян. Папа вдавав, ніби він не знає, що Костянтин і Мефодій виучні константинопольського патріарха Фотія, владу якого гордий Ватікан не жадав визнавати, проти впливу якого люто боровся, поки не поборов. Папа з осяйною усмішкою на вустах прийняв євангеліє, псалтир, патерик, навіть книгу Фотія «Намоканон», які брати-просвітники переклали на слов'янську мову...

І ось по цих книжках у римських церквах правили службу... по-слов'янськи!.. Дзвонили в дзвони... Рим вітав слов'янських проповідників. Тепер же Моравія оплакувала смерть найдостойнішого з них.

...Через кілька днів Велеград спорожнів. Прибульці поверталися у свої гори, долини, у свої оселі. Мефодій поїхав у Паннонію. Там

продовжувати мав свою справу. З його повозами збирався рушати і Местивой.

Вадим і Славина також збирались іти з Велеграда до Новгорода. Від Моравії це не так і далеко: поруч з моравами і чехами живуть лужичани, від них легко добутись до Одри, а по Одрі вийти до великого торгового града поморських слов'ян Волиня чи до острова Рани. Звідти звичним шляхом по морю до Ільмень-озера.

Додому! Додому! Скільки б людина не жила на світі, скільки б не мандрувала по краях дивних і прекрасних, а завжди її тягне додому... помирати! Душа людська боїться минучості, боїться безслідно згинути серед чужих людей, які не збагнуть її правди, жадань, не відчують і не повірять її тузі...

Дивна єси, жива душа людини! Як потрібно тобі, аби хтось вірив у тебе, як потрібні оті погляди довірливі, ласкаві й добрі слова, які тебе окрилюють, вдихають упевненість, що твоє життя проминає недаремно. І що хтось, не відомий і далекий тобі, колись стане над твоєю могилою і мовчки схилить у шанобі голову... І скаже: то була Людина.

Немає більшої нагороди для людської душі, немає!..

Поволі відбудовувались спалені вулиці Велеграда, вставали нові будинки і нові церкви. І раптом тиша здригнулась від тисячі ударів копит у кам'янисту землю. Хмари пилюги вставали слідом за верхівцями, що мчали від північних воріт града. Вадим і Местивой, що й тепер жили разом, підхопились, взяли мечі, побігли на вулицю. Хто се? Що се? Яка ж це навала увірвалася в город?

Повз них вихором мчали верхівці до княжого палацу. Вадим тільки й встиг побачити, що попереду їх летів на чорному степовому огирі князь Святополк. Його пурпурово-шовковий окрил червоним змієм звивався за плечима; червоні чобітки втискували в боки жеребця золоті стремена.

Ось промчали ще вої. Попереду майорить знамено: на полотнищі лев, дракон і розкрилений орел.

— Сакси!.. Сакси й баварці!.. Тікаймо! — гукнув хтось поруч.

— А князь Святополк?

Ніхто нічого не міг збагнути.

Лише пізно ввечері від княжої гори таємно пробрався в свій дім отець Славомир.

— Вадиме, збирай своїх опасителів. Будемо тікати в гори.

— Що сталося? Яка біда?

— Немає нашого князя Ростислава! Його зрадив Святополк. Привів саксів, і ті схопили його в заліза...

Нарешті король німецький Людовік міг полегшено зітхнути: він відомстив Моравії за свою ганьбу! Він поставив на коліна цих варварів-слов'ян, які стільки десятиліть колотили своїми мечами його імперію! Тепер йому не потрібен був той честолюбець Святополк, який гадав, що сакси й баварці взялися за зброю для того, щоб дати йому в руки державну владу. Сміховинні вони, оці зрадники, розум їхній не бачить далі свого носа! Завжди вважають, що сусіди, які загребущими очима дивляться довкола, будуть лити свою кров заради возвеличення їхнього ницого славолюбства!

Сміявся Людовік: як принижувався перед ним цей вузькодухий нечестивець! Поспішав заздрісник до багатства і слави, а не знав, що його чекають міцні кайдани. Тепер настав час викинути Святополка на смітник.

Нового моравського князя схопили в заліза й посадили під варту. Ростиславу ж був призначений суд у Регенсбурзі...

Славомир тепер молився усім богам за порятунок Ростислава. Але боги зайнялися своїми небесними чварами, покинули людей напризволяще. Боги мовчали, а суд наближався.

Король Людовік Німецький і його син, баварський герцог і престолонаслідник Карлманн, зібрали у столиці Баварії — Регенсбурзі — сейм баварських, франкських і підвладних їм слов'янських велеможців. Вони мали судити Ростислава за ті поразки, які його батько Моймир і він завдали німецькому королю в попередні роки.

Суд був короткий.

— Смерть! — сказали франки і сакси.

— Смерть! — слідом за ними повторили баварці.

— Смерть! — підтвердили слов'янські лакузи, бо знали, що за інше слово їм зітнуть голови. А помирати гордо лакузи ніколи не вміли...

А Ростислав, втомлений перемогами і зрадами, зовсім зсивілий і згорблений, сидів перед ними, закутий у кайдани, які гриміли при найменшому поруху.

— Нехай живе! — криво виокруглив свій рот король німецький. — Тільки нехай нічого не бачить!.. — великодушно повелів...

— Не хочу жити! — гримнув кайданами Ростислав. — Не хочу твоєї милості, кате... Тьху! — сплюнув у бік короля.

Великий князь Моравії Ростислав був осліплений і ув'язнений у монастирському підземеллі...

...І тоді знову прийшли до Славомира старійшини моравські і Вадим Хоробрий. Вони вже були при мечах, у кольчугах, хто у броні — сорочках, густо вкритих залізними кружальцями.

— Благослови! Ідемо супроти німців.

— Помилуй вас, господи, помилуй... — розгубився Славомир. І заплакав.

— Ходімо з нами! — сказав йому Вадим. — Поведеш свій народ.

— Іду з вами, браття,— коротко сказав. — Ведіть!

— Слава тобі і твоєму роду!

— Воєводо Вадим, бери Славомира під свою опасу!

— Вадиме! — зойкнула поруч Славина. — Куди ж ти?..

— Чекай, жоно! Ось поб'ємо сих лютих ворогів — і тоді додому. Але ти, мабуть, іди зараз до Києва. Бо я тут... трохи затримаюсь!..

Хроніст розповів: «Тоді [німці] відпустили Святополка, обдарувавши його багато, і він вирушив до себе на батьківщину на чолі німецького війська: він обіцяв [сину короля] Карлманну повалити Славомира, для чого його і звільнили [з ув'язнення]. Він привів військо до стародавньої Ростиславової столиці [Велеграда], залишив його тут закріплятися станом, а сам пішов у град [до Славомира]; раптом увірвався Святополк з великою раттю в німецький стан, багатьох захопив живцем, більшу частину перерізав. І обернулась уся радість нориків [баварців і південних німців] за минулі перемоги у плач і в горе».

Німецькі війська Людовіка і Карлманна, які знову рушили на Моравію, були розгромлені. Німецька імперія на колінах просила миру у Святополка...

Моравська держава увійшла в блискучий час свого існування.

Минуло ще кілька сонцеворотів.

На Славенському кінці у Новгороді, на Волхові, уже давно забули про Вадима-гусляра і Величара-лодійщика. Коли й згадував хто, то неодмінно приказував: «Вадим-гусляр, воєвода бідацький; Вадим Хоробрий, що ото його син Лодимир». Тепер знали Лодимира-лодійщика, що довбав лодії, як і його дід, як і його прадід.

Жив Лодимир із бабою на старому обійсті. Був уже добрим молодцем, та жони ще не привів у дім. Іноді допитувався у баби Дани:

— А батій коли зник? А мати від чого померла?

Людана оповідала все знову. Про Вадима ж найбільше. Він має неодмінно повернутись додому назавжди. Усі знають, що коли Вадим повернеться, то Ольгу й Рюрику настане кінець. Старі люди мовили:

Вадим Хоробрий Новгород переверне, а правду свою застоїть! Ось тільки б дочекатись, коли повернеться...

Чекав батька Лодимир.

Як прийде він, вони удвох мали відомстити багатичам новгородським за матір Вісну. Передусім Ольгу-посаднику. Ізборець той, забравши силою собі дочку Гостромисла, забрав і золотий пояс його, і землі, і посадництво в Новгороді, всю шану і славу новгородського віча.

Купецькі лодії, що йшли від бодрицького града Старгорода, підібрали Вадима у Волині, а далі через Ладогу та Ільмень-озеро увійшли по Волхову в Новгород. За звичаєм стали біля мосту, що упирався в торговище. Купчини пішли до гостиних дворів, Вадим же — до свого дому.

Ішов добре знаною вулицею. Ніби якихось дві седмиці був відсутній. Ось дім і кузня їхнього сусіди — дядька Біди. Он високий паркан біля їхнього дому.

З дверей вийшов дебелий молодик. У нього в руках була Величарова сокира; світле волосся підв'язане тонким ремінцем, щоб не падало на очі. Чимось він був схожий ніби й на Величара, а чимось на когось іншого, добре йому знаного. Звичайно ж, схожий був на нього! Звичайно ж, це був Лодимир.

Доки Вадим обмацував юнака поглядом і виважував його справжність, хлопець цюкнув сокирою в колоду, залишив її там і повернувся до нього.

— Нарешті з'явився-таки, отець.

— Так... з'явився... А ти Володимир?

— Володимир. А простіше — Лодимир.

— Так тебе ще малим прозвали... — В очах Вадимових стала пекуч, земля хитнулась під ногами. І в пам'яті ніби щось перевернулось.

— З ким же ти живеш? — спитав Вадим, і якась надія ще блиснула в його серці.

— З бабою...

— Жива наша матінка! — зрадів Вадим, а гірка складка довкола уст стала ще глибшою... — Дочекалася... хоч одного...

У світлиці все було так, як і колись. Ті ж лави під стінами, той же стіл, полиці, та сама піч і рогачі біля неї в кутку. Вадим сів край столу, обдивлявся. Звідусіль віяло на нього пусткою, сирістю, убогістю. Якесь очужіння вповзало в його душу, витісняло радісне чекання зустрічі, що так зігрівало його в останні роки. Усе було ніби те, але вже й не те — похмуре, тяжке, приречене. Може, це від того, що вже не витали у світлиці імена Величара, Будимира, Далька. Що його ім'я тут було вже чужим і забутим. Усе треба починати спочатку... Все!.. А де взяти сили, щоб усе почати?..

Хтось тупав на східцях, струшував із підошов пісок. Рипнули двері.

— Вадим ніби повернувся? — заскрипів голос. На порозі роззиралася скоцюблена, зморщена стариця. Хто вона? — А мій Біда загинув ще тоді, Вадиме, чи й знаєш про се...

Тільки тоді Вадим здогадався, що це їхня сусідка — жона ковача Біди.

До світлиці зайшло двоє парубків. Крутоплечі й невисокі — справжні ковальчуки! Обличчя їхні, світлоокі і ясні, усміхалися до Вадима.

— А се вони — Яромир і Ситко, мої сини,— гордовито сказала Бідиха.

— Дядьку Вадиме, ми тебе всі чекаємо тут,— озвався один із дужаків і п'ятірнею пригладив волосся на маківці.

— Увесь Новгород тебе чекає,— додав другий і так само пригладив свою маківку. Вони були схожі між собою, як дві краплини роси. Близнюки.

— Се ж пощо так? — здивувався Вадим.

— Вимітати сміття із града настав час.

— То я вже старий для такої роботи, добрі молодці... — сумно одказав їм Вадим. — Се вже ваш клопіт — молодших.

— Ви тільки зробіть заклич, а дружину ми самі зберемо! — сказав один із ковальчуків — Яромир чи Ситко, не розібрати хто.

Вадим замислився: ішов додому, жадав знайти спочинок для душі. А життя знову затягає у вири.

Другого дня новгородське торговище жило новиною — повернувся Вадим Хоробрий! Ну ж, тримайтеся віднині великі бороди, золоті пояси! І ти, лукавий Ольже, і ти, старий вовче Рюрику!..

Одного дня зловісно хряпнула хвіртка. На мостинах двору загупав чоботиськами Дудиця, Ольгів тіун, який ціле життя згинав спину не від бідності, а від жадібності до чужого багатства. Тепер уже ходив зігнутим за звичкою, може, від ще більшої заздрості до багатичів, хоч уже й сам був значним можцем — дістав у держання кілька погостів на Лугу, під Новгородом.

Вадим тесав колоди сокирою. Тріски летіли на всі боки — добре знайома робота заспокоювала найбільше. Шерхотіли пахучі стружки й тріски, м'яко входила в дерево сокира — набагато приємніше відчувати під лезом сокири податливе дерево, аніж беззахисне людське тіло під лезом меча... Не відразу помітив Дудицю. Коли ж той ступив поруч, упізнав. Здивувався його незмінності: знайомі скрадливі кроки, безлітні очі, в яких просвічувалась наскрізь порожнеча, ніби прожиті літа не лишили в ньому ні печалі, ні радості, ні мудрості.

Лакуз і час щадить! Мабуть, тому лакейством проросли усі часи й епохи!..

Важка крижінь нараз упала в душу Вадимову. Якесь передчуття біди, ба навіть упевненості в ній. Величар сказав би: го, чи ж з добром приходять до простолюдинів боярські чи княжі тіуни!

Легко кинув сокиру на колоду — вона врізалася в дерево, затремтіла сокирищем.

— Хе-хе, прийшов, сказали, Вадимко Величарів,— облесно посміхався Дудиця. — То я й не повірив. Ніби ж був загинув... там, біля мосту... — А от голос у Дудиці став інший — якийсь сиплий, чи від старості, чи від переситі...

— А, прислали твої посадники! Переконатися хочуть...

— Хе-хе... — зиркав довкола себе гострими очицями тіун. — Воно й так... Сказали і тобі давати посадникам потяги: посошне, і мостове, і торгове.

Вадим розціпив уста.

— Ще не встиг боярського хліба з'їсти, а вже шкуру дерутъ,— сказав ніби спокійно. Але рубець на щоці враз почервонів. — Почекають хай! — кинув сердито і взявся знову за сокиру.

— Воно ж те... почекати і можна б. Але варяги у нас. І гриді боярські. Дружина велика, ротів багато. Неспокій вкоять — буде худо.

Вадим провів великим пальцем по лезу сокири і знову почав цюкати по дереву. Тесав дошки для лавиць на лодії, вирубував кочети. Дудиця трохи постояв, пом'явся з ноги на ногу й здимів, так само тихо й скрадливо, як і з'явився. Ніби й не було тут поруч чоловіка.

Задумався Вадим. У Новгороді порядкує Рюрик. На Білоозері — брат його Синьовус; в Ізборську — Трувор. І не добереш, де кровопивці ті від чужих племен, де — від слов'янських. Варязька дружина різношерста, але всіх єднає одне: вони чують себе тут потрібними, їм за це платять золотом і сріблом, землями й челяддю. Від них залежить благодатство господарів і владців цього краю. Де вже тут думати про державну міць! Не відбилися від загребущих чужаків. І то істина єсть: від них відбитись можна лише державною міццю. Навіть зрадливий честолюбець Святополк Моравський збагнув се.

Чим ниціша людина, чим менше боги виділили їй таланту й розуму, тим чіпкіше вона тримається влади й настійніше хоче вивищитись над

достойнішими від себе. Тим непереможніше її жадання принизити, упослідити кращого від себе. Так і бояри новгородські: не дозволили нікому стати над собою владцею, страхалися, що хтось затисне мечем і їхню сваволю. От і влізли через той страх пронири-находники. А що далі?

Єдина надія на Київ...

Отямився Вадим від гуків на вулиці. Люди чомусь бігли в бік торговища. Засунув за пасок сокиру й собі поспішив туди.

Товпище люду крутилося в хмарі пилюги: хтось когось товк, збивав з ніг. Нарешті збагнув: новгородці оточили купу варяжинів і відпихають їх до Волхова. Виросли у граді нові коліна новгородців, а звичаї ті ж самі. Находники-варяги так і не прижилися тут.

Чому зчинилася бійка, уже ніхто не знав. Одні казали, що вар'яти оті грабували сторонських купців, а заодно і новгородських. Інші переказували, що ті варнаки глумилися з дівиць, за яких заступилися хлопці. І тих парубків похапали, щоб продати їх у рабство за море.

Нарешті товпище вгомонилось. Варяги, добравшись до Волхова, вскочили в лодії й попливли до Ладоги. І тільки тоді новгородські мужі збагнули, що ті лютосні вар'яти захопили-таки кількох молодиків. Казали, що був серед них і Лодимир зі своїми задругами — Яромиром та Ситком.

Ні хитрому, ні лукавому, ні гораздому не дано обійти своєї долі. І хоч у яких богів проси милосердя — чи у старих кумирів своїх пращурів, чи у бога, до якого тебе прилучили святі отці слов'янських народів Кирило і Мефодій, та мудрі рожаниці випрядуть тобі свою нитку життя. Яка вона — шовкова, золота, чи лляна, чи з конопляної куделі,— про те довідаєшся перед сконом. Про те знає лише твоя Доля, яка ховає цю таємницю у семи світлицях високого терема — людського буття.

Дивна, таємнича діва Доля. На всіх землях, за всіма великими і малими річками і морями, де тільки живуть люди, вірять в її силу. Лише отець Мефодій не хоче вірити в неї, як не вірив покійний його брат. Вони вірують тільки й свого бога єдиного і тільки йому несуть свої молитви. Та Местивой-бодрич хоч і прийняв у серце їхнього бога, проте не відрікся і від своєї віри. Добре й робив. Бо ось, бач, що вийшло: новий бог Мефодіїв не захистив його від нещастя, хоча стільки трудів поклав святий отець для поширення й утвердження його слави...

Коли після смерті брата Мефодій прибув у Паннонію до князя Коцели яко єпископ, в його долю увірвався чорний вихор біди. Та біда вилетіла із пастки дракона й лева, піднялась на розпростертих крилах хижого орла, хоч перед тим чаїлась тихо в гніздищах латинян.

Зальцбурзький архієпископ зі своїм собором, Людовік Німецький, його герцоги, спадкоємці й поспішителі, що зламали облудно Ростислава Моравського, тепер вирішили викоренити і те духовне древо, яке посадив він у своїй слов'янській державі. Кирила вже не було, його діяння продовжував Мефодій. Слово його й книги слов'янські проникли вже й до сусідньої Чехії; уже Мефодій охрестив і її князя Бурівоя і в його землях запровадив слов'янське богослужіння; учні його вже пішли в Сілезію, Польщу, до слов'ян на Лабу. Слов'янщина утверджувалась тут і силою меча, і силою свого слова й духу.

І ось серед білого дня озброєні вої й ошалілі від ненависті ченці зальцбурзького архієпископа та його лютого вікарія Ганнона увірвалися в дім отця Мефодія, взяли його руки в ланцюги й повели під мечами до повоза, запряженого в трійку гарячих вороньків. І покотили...

Куди? Для чого? Князь Коцела другого дня послав навздогін гінців. Дізналися: собором високих преосвященств отця Мефодія присудили до ув'язнення... за те, що слово боже мовив не латиною, а по-слов'янському, що воно відразу входило в душу варварів-слов'ян

і ставало їм близьке й зрозуміле, робило їх мудрішими, а тому й сильнішими духом. А це був гріх. Слово боже для простолюдина повинно було нести не мудрість і розважливість, а страх; не силу і віру в себе вселяти в їхнє рабське серце, а жах і непевність перед невідомістю, покору тим, кому воно відкривало свою таїну... Тож і повезли отця Мефодія у Швабію, в далеку німецьку землю.

А як же Святополк? Він тоді саме відбивався від ратей Людовіка і Карлманна, які прийшли в землю моравську, щоб покарати подвійного зрадника...

І ось Местивой пішки подався услід за Мефодієм. Перетнув моравську землю; з купцями ромейськими дістався по Дунаю через Баварію в Регенсбург, де в підземеллях помирав сліпий Ростислав, і тоді прибув до Швабії, у Рейханау, до цього зловісного громаддя сірого каменю, яке звалося монастирем. В його сирих, пліснявих, слизьких нутрощах конав отець Мефодій. Доля!..

Так несподівано й жорстоко вона обірвала світлий, хоч і многотрудний шлях цього безгрішного подвижника. Скарала жорстоко за його великі невсипущі труди... Боги ж землі й небес високих чомусь не рятували сього мужа святого від муки й страждань... Мабуть, оці глибокі білі сніги, що вкрили щільно землю глухою білою ковдрою, зробили їх глухими до людських кривд. Чи люті морози, які зненацька скували і озера, й потічки, і навіть Дунай, заморозили їхню животворящу силу...

Уже другий день вірний осторожник Мефодія Местивой сидить на камені, навпроти монастирських воріт. До болю в очах вдивляється в стрімкі кам'яні стіни цієї велетенської гробниці. Мороз висріблив на його благенькій повстяній шапчині білі пасмуги. Притрусив інеєм плечі й коліна, прикриті ветхою сірячиною. Рятували тільки теплі хутряні обущі, які добув у ромейських купців, що везли свій товар з Києва до німецької землі. Адже цілих чотири седмиці веслував лодії ромейські, доки привів їх сюди.

Купці ромейські торгували новгородськими хутрами, полянським воском, рибою, свепетом, лляним полотном... Скоро вже мали вертати й назад, а він, Местивой, сидів тут і не знав, як порятувати Мефодія. Чужа земля. Чужі люди, чужа мова. Хто подасть руку допомоги? І сам уже чув себе бранцем оцього морозного сонця, неба, цього сліпучо-мертвого простору й зловісної тиші.

Завищали-заскреготали залізні ворота. З них виїхало кілька повозів і попрямувало до торгової площі. Це челядини монастиря. Вони мають, певно, щось купити і повернутися назад. Местивой зірвався за ними бігцем. Доки добіг до торговища, челядини-ченці уже купили мерзлі туші гов'яд, бочки з воском і медом, торби усякого збіжжя й усе це тягали до возів. Местивой підійшов до одного ченця, який котив бочку, почав допомагати йому. Той задоволено кивнув головою, авжеж, удвох легше котити й на повіз перекинути її.

Чернець зичливо усміхався до Местивоя і тоді, коли всідався на передок повоза й брав до рук батіг, посунуся на своєму сидінні вбік, даючи поруч з собою місце. Местивой спритно вискочив наверх, сів поруч із ченцем. Але той ткнув йому в руки батіг й почав розшнуровувати свої благенькі повстяні взувачки. Затим став смикати хутряні обущі Местивоя.

Местивой знизав плечима, та щоб не сваритися з цим приязним чоловіком, скинув свої хутряні чоботи. Чернець швидко підхопив їх, натягнув на свої ноги й задоволено поляпав свого нового друга по плечу, мовляв, взувачки підходящі! Местивою нічого не лишилося, як всунути свої промерзлі підошви в повстяні й латані бачмаги ченця. Доброго задруга придбав Местивой!

Так вони й проїхали через оті кляті, неприступні воротиська у кам'яний двір монастиря. Почали тепер усе вивантажувати в підземні комори. Местивой щосили старався. А сам нишпорив очима по

подвір'ю — либонь, у такому кам'яному мішку десь тут і сидить отець Мефодій.

Тільки-но подумав, як побачив, що з протилежного боку чотирикутного кам'яного двору виходять ченці у чорних довгих туніках-альбах, з вузькими рукавами й відкладними комірцями; поверх цих тунік одягнені округлі казули, схожі на коротку ризу. З лівої руки у кожного ченця звисав ручник — широка барвиста стрічка, бахромою підбита. Слідом за ченцями йшов у золоченій митрі й багато оздобленій сріблистою вишивкою туніці єпископ.

З тих же дверей вивели отця Мефодія. У подраній чорній рясі, босоногий; старечі руки були зчеплені за спиною залізними ланцюгами. Довге, зовсім уже біле волосся й борода розкошлані, злиплися в пасма. А обличчя! Зсиньцьоване, зрубцьоване, з чорних впадин зблискували старечі очі.

Местивой притиснувся спиною до стіни, щоб не впасти.

Спочатку отця Мефодія водили, підштовхуючи в плечі, по двору, слідом за єпископом. Потім пустили самого. Він поволі ступав зчорнілими босими ногами по снігу, гордо закинувши назад голову, ніби вдивлявся в безхмарне й безколірне, як вимерзле, небо. Уста його мовчали. Чи заніміла душа, чи, може, уже всі молитви отець Мефодій давно послав до бога за два роки своїх поневірянь отут і тепер тільки чекав від нього на відповідь. А може, не лишилось у його серці ані благання, ані краплини віри. Хто зна...

Местивой відчув, що в його власному серці пустка. В цю мить він уже нічого не боявся.

Підбіг до Мефодія й простягнув до нього руки.

— Отче...

Мефодій кліпнув важкими, набряклими повіками, упізнав свого вірного осторожника.

— Се ти, Местивою!.. Як же ти...

— Тебе шукаю, отче... Як помогти?

— Помогти померти? Не треба. Он вони й поможуть,— простуджено бубонів Мефодій. — Швидко вже поможуть...

— А твій бог? Він бачить се?

— Бог усе бачить,— впевнено сказав Мефодій. — І все кладе на терези сумління.

— То чому ж не поможе тобі? І хто подасть поміч?

— Добрий муже,— зітхнув Мефодій. — Бог карає, бог і милує. Непостижимі його замисли... А хочеш помогти — іди до папи. Скажи: не винен я. Усе, що знаєш, повідай. Немає гріха за мною.

— Скажу...

— Мовлять: Святополк розбив Людовіка. Чи так? — швидко зашепотів Мефодій.

— Розбив ущент, отче! І Людовіка, і Карлманна.

— Спасибі тобі, господи. Підніметься тепер Моравія. А за нею і всі слов'яни... — Очі Мефодія зблиснули життям. — Іди...

Уже вкотре Святополк Моравський посилає своїх гінців на чолі із Славомиром до замку у Форхгейм, де сидів збентежений Людовік і його син Карлманн. Славомир іменем моравського князя-переможця уперто домагався:

— Святополк, волостель Моравії, востаннє сказав: візьме мир і любов із тобою, королю, і з твоїм сином також, коли твої ченці випустять на волю отця Мефодія.

Обвисле Людовікове підборіддя по-старечому тремтіло. Карлманн, жвавий сухий чоловічок, знову починає кружляти, як чорний кажан, довкола стола.

— Але ж я не маю влади над архієпископом і його собором! — благально дивиться король на велику руку Славомира, що лежить на черені меча. — То справи нашого бога. Король і його сини також ходять під богом... Зрозумійте ж...

— Великий моравський князь Святополк, чеський князь Бурівой, паннонський князь Коцела мовили востаннє... — Посланець від слов'янських державців повернувся до дверей.

— Я спробую, спробую-таки. Але ж потрібен час. Чи князь Святополк не порушить миру? Я зараз відішлю до Рима гінця. Але Святополк має дотримати миру й не порушувати свого слова!

— Дотримає. Слов'яни уміють дотримувати свого слова,— сказав Славомир і зник за дверима. Там до нього першим кинувся Местивой.

— Просив не порушувати миру, доки пошле гінців до Рима...

Людовік тим часом підійшов до Карлманна й мовчки подивився йому в очі. Той лише згідливо кліпнув повіками. Справді, іншої ради у них не було.

Минав вісімсот сімдесят четвертий рік від народження Христа...

Лелеки більше не селились у гнізді на старій хаті Соловія.

Давно вже зник із пам'яті киян відважний воєвода Бусл із роду Соловія — намість нього міцно в'ївся в печінки тисяцький княжої гори Кривоок. Але рід Соловія мав уже нового Бусла — сина Гордослава, який ще був малим хлоп'ям, бігав по левадах і діброках, допомагав рибалити й мав вирости кремезним молодцем.

Тепер у слободі і в хаті діда Соловія старшинствував цей Гордко — муж дужої сили і здорового розмислу. Бо якби не був таким, не повернувся б із далекого Дунаю, із того пекельного Переяславця, де збирався знайти як не долю, то життя для сина Оскольдового Вишеслава.

Коли прийшла додому Славина, брат її — Гордослав — був уже значним огнищанином, статечним господарем у слободі, перед яким шанобливо знімали шапки оболонці й подоляни. Сказав їй:

— Досить, сестро, шукати щастя в чужих краях. — Зламав свої пшеничні широкі брови й додав: — Поставимо тобі нову хату, та й живи на своїй землі.

Широкий у плечиськах, поважний у рухах цей Гордко. Світлий лицем і короткий у мові — викапаний дід Соловій.

— Дяка тобі, брате, за шану... — губи Славини тремтіли. — Вадим прийде — відробимо родакам за поміч.

— Прийде, буде нам за брата,— погодився Гордослав.

Так усе й налагодилось у Славини.

Ходила по рідній землі, як по хмарах. Легко ступали її ноги по знайомих стежинах і левадах; від доторку до давніх речей радістю озивалось серце. І тоді вона подумала, що людині дуже мало потрібно для щастя — треба жити на своїй землі, серед своїх людей.

Набачилася Славина всього. І збагнула науку життя. Тепер має передати її іншим. Найперше сину своєму. Може, через те Доля повернула її назад, у Київ. Авжеж, через те. Бо вона мати. І незрадливе слово її, і вірне серце її, крізь яке пройшли всі болісті й незгоди людські, мають стати для її державного сина тією силою, яка підіпре його владу... Бо хто ж, як не мати, посміє відкрити синові правду життя.

А правда ця тяжка. Чим більше днів спливало над оболонськими левадами, чим більше хвиль відносив Дніпро до теплого моря, тим більша тривога вселялась у серце Славини. Передусім люди недобре дивились на витязя Буя і його ватагу варягів. Мовили — з усіх боків обступили старого князя, а той уже виживає з розуму. Від давнішньої мудрості лишилось одне — чути, який він превеликий, премудрий і преславний.

Оскольд не наважується силою відтіснити князя-батька. Бо він владця. Не зважає Оскольд на те, що він державний переємець. Зважає лише на одне: отець його — державець. Добрий син у нязя Тура! А тільки чи добром обертається для людей і для землі така доброта!.. Хто зна... хто зна...

Славина пішла до Оскольда. Осінила себе хрестом, як навчили її

колись проповідники-брати, пошепки проказала свої благання до господина вседержителя. Щиро-бо вірила в його силу. Адже вивів її з хозарського полону бог ромейський! Адже навчив багатьох володарів слов'янського світу міцно кермувати у своїй землі. То благала тепер навчити цього і її сина. Трохи подумавши, вклонилась і до мисника, де стояв ідолець Перуна.

Та враз пригадала слова свого святителя: «Інших богів не упоминайте, да не чуються їхні імена із уст ваших, бо потрапите в сіті до них, і наш бог вседержитель одверзе від вас серце своє...» Казав — не упоминайте, відмовтесь від своїх богів. Але як не упоминати? Може, старі боги полянської землі більш свідущі й більш владні? Бо скрізь вони, в усьому пребувають — з них-бо витканий світ, цей добрий і водночас жорстокий білий світ, такий відкритий і такий таємничий для неї, Славини, простої киянки. Як не понести їм, старим домашнім богам, свого благання за сина?

Для Славини увесь білий світ був божеством, вмістищем добра і зла, істини й кривди, якими Доля наділяє людей. Отож і молитися усім добрим силам своєї землі для неї не було гріхом. Який же це гріх возносити творців і опікунів світу, благати в них милосердя для власної дитини?

Тож хутенько зібрала в кошик яєць, сиру, кинула окраєць пряжма і подалась до діброви. Раділа зустрічі з рідними місцями. Ще дівчинкою бігала цими стежинами й протоптами. Ось і калиновий кущ, той самий, де загинула, переказують, її мати. Шелеснув їй навстріч густим листям. Певно, мавка сховалась у гіллі — Славина сполохала її. Стежина перебігла через дзюркотливий потічок, а на його дні — ой-ой-йой! — скільки тих камінців.

Либонь, лукавий Перелесник хотів якусь мавку знадити й ото сипав каміняччям на намисто. Клени, статечно спинившись обабіч стежки, скапували додолу живими краплями — листками золота. Бо вже зозулька відлетіла у вирій, понесла з собою ключі, щоб ними відчинити двері теплого краю-раю, що біля самої теплої землі, біля самого теплого моря. Туди й летять нині усі птахи.

Ген-ген простяглися журавлині ключі. Зблискують крилами лебедині зграї. Летять лелечі пари. Навіть, кажуть старі люди, вужі й гадюки туди повзуть на зиму. Скоро поснуть мавки. Ні з ким буде бавитися Перелеснику — сяде у скелі й жбурлятиме, злостивець, камінням у кожного, хто посміє до нього наблизитись. Тільки боїться сей облесник берегинь. Берегині не сплять ні восени, ні взимку, їм треба не око милувати людське, а берегти їхні вогнища й добра, їхніх дітей і худобу. Славина йшла до великого озера, яке часто ввижалося їй у чужих краях — воно вигойдало на своїх хвильках її дитинство.

Отам, на його берегах, і закінчилась її коротка юність. Там уперше побачила князя Тура. Оченята її спалахнули захватом: ось він, могутній володар полянської землі, міцно сидить у сідлі, натягує тугу тятиву... Куди ж він цілить? Перевела погляд у напрямку стріли, побачила: молода олениця з білою зіркою на чолі сумирно визбирувала м'якими губами зелені пагінці. І не підозрювала, що в її пласке чоло цілиться смерть, що зараз в її очах скаламутиться й скривавиться білий світ.

Серце дівчинки на мить спинилось. Але ноги самі винесли її до князя. Вона опинилась перед ним, широко розвела руки:

— Не вбивай!..

Тур від несподіванки здригнувся, опустив лук на коліно. Дивився на дівча, на її округлені від переляку й рішучості очі, на розсипане по плечах біляве волосся, на випнуті під сорочкою гострі груденята, на широко розставлені ноги й руки — всім тілом своїм вона загороджувала шлях смерті.

— Ти хто? — Дівчина мовчала. — Мавка?

— Я? — Їй враз стало смішно. Як це вона може бути мавкою,

коли вона просто собі Славина! — Я Славина! Бусла-рибаря дочка. Онука Соловія.

Тоді князь іще не знав її великого роду. А коли Славину привели у двір яко челядницю, не опізнав її, велів лише поставити у покої до Лупкині...

Скільки літ спливло відтоді, важко й пригадати. Либонь, Оскольду вже за тридцять. Про себе не знає, чи вона стара вже, чи ще молода: душа лишилась така ж ніжна й палка. Тільки, може, ще палкішою й жагучішою стала. А мислі!.. Скільки їх снується в її голові! Скільки передумано, перетолочено, перетовчено в них дум і болів людських!.. Та що від того — собі не додалось нічого, хіба що людям знадобиться яка її рада. Хоч би й Оскольду. Де ж таки видано, щоб оце волостель пустив у свою землю чужаків-варягів, які б кермували тут усім, хоча б і іменем старого князя?..

Наче він, і наче се був уже не він. Оскольд, її син. Оскольд, київський князь. Темноволосий, синьоокий, лицем світлий, та вже щедро поборознене зморшками чоло. Зморшки схопили в дуги й перенісся. Так і хотілося торкнути їх пальцями й розправити, розгладити. Бо хіба ж мати може повірити, що її дитя, її чадо вже підставило плечі важким рокам і головою сягає високого неба! Від того й рання сивина заплелась у скронях. Від того й настороженість у прозористо-синіх очах. І навіть пшеничні вуса настовбурчились якось допитливо.

Мимохіть спливло обличчя Ростислава Моравського. Щось було в них спільне — ота кремезність у статурі й ота сторожкість в обличчях. Ростислав! Якби Оскольд знав про нього!

Славина й розповідала про нього синові. Він тільки посміхався, недовірливо хитав головою. Об'єднати довкола себе всі племена слов'янські? І навіть деревлян — найближчих сусідів — прив'язати до Києва? Це неможлива річ. Клятий Ніскиня тільки й видивляється, аби у Києві щось сталося, щоб вискочити на княжу гору! Але тепер, коли що, візьме у батька-князя варязьку дружину й донищить Ніскиню!

— А людії прості, сину? Краще, аби вони підперли тебе своєю волею. Тоді будеш сильним — і перед своїми, і перед чужими ворогами. Варяги — чужаки: поб'ють, пограбують і деревлян, і полян. Народ зненавидить їх і тебе, що користаєш їхньою поміччю. Чужими руками у своїй землі слави не здобудеш. Бери нову віру. Пригорнеш нею людей.

— А нова віра — яка вона?

— Вона каже: сину, хилися єдиному богові і єдиному господину. Тоді будеш праведним. Після смерті житимеш у раю. А як ні — у пекло потрапиш на віки вічні. Амінь. — Славина рішуче перехрестила себе.

— У рай? Так усі ж захочуть у той рай! — засміявся Оскольд.

— Усі, Оскольде. Тому всі й будуть слухати єдиного свого волостеля, як єдиному богу молитися. Через те й інші владарі в усіх землях беруть собі єдиного ромейського бога. Міцнять свою владу його словом.

— А наші боги? А Перун? Розгнівається...

— Нехай і наші будуть. Аякже. Ми до них звикли. І вони не забувають нас... — Сказала і злякалася, бо знову згадала першу заповідь: «Іних богів не упоминайте...»

Оскольд звівся з лавиці, почав розмірено ступати по гридниці. Тихо поскрипували, вгинаючись, мостини під його кроками. Ніби зітхала від якоїсь важкості чи сумнівів душа.

— Чи простії люди захочуть брати собі нового бога?

— У рай, сину, всі захочуть. На грішній землі простим людям жити часом гірше, ніж у пеклі. Хоч надія буде на той світ.

— А батько? — він з острахом дивиться на матір. — Що я? Не владний князь... Сам нічого не можу вдіяти. Та коли й почну — він проти мене варягів кине. Мушу коритись нині не тільки батькові, а і його варягам.

Оскольд знову сідає на лавицю, упирається долонями в коліна й відводить погляд убік.

Славина розуміє його скруту. Все по правді робить Оскольд.

— Зачекай, мамо. Хочу тобі сказати... — Серце у Славини завмерло: не пам'ятає, коли він називав її матір'ю... Здивовано потяглася до нього: що тобі, синку? А очі його враз стали затуманеними. — Хочу йти війною на Ніскиню деревлянського. — Сказав, і дрібні росини поту висіялись на чолі.

— Пощо так? — тривога вигострила її світлі очі.

— Не хоче віддати мені в жони свою дочку Ярку. Каже, заручив із полоцьким князем. Не те. Боїться, що землі його до себе пригорну.

— А ти як, хочеш підбити його під свою руку?

— Неодмінно! Хоч з Яркою, хоч без неї!

Славина усміхнулась — не такий він уже й безвольний державець!

— А вона ж до кого хоче?

— Хоче... у Київ. Вона сказала, що втопиться, коли віддадуть її у Полоцьк. За старого Ізяслава...

— Не треба йти війною, сину. Мудрість завжди ходить мирними путями. Треба умовити Ніскиню.

— Якби ж міг!

— Тоді!.. Знаєш обичай наш — умкни дівицю.

Тої миті, коли вона переступила поріг сіней, із двору почувся пронизливий жіночий крик. Славина кинулась назад. Оскольд зірвав зі стіни свій меч з опояссям, на ходу оперезався ним і побіг на подвір'я.

Тут кипіла якась колотнеча. Буєві вої когось цупили за ноги й за руки, когось відштовхували, когось вели до воріт. Буй же незрушно стояв на порозі ганку, що вів у покої старого князя, широко розставивши свої дебелі ноги. З його плечей звисало соболине корзно, що прикривало міцні рамена. Зовсім облисіла голова ніби поринула в шумовиння рудої бороди, яка починалась аж під очима. Збайдужілим, замерзлим поглядом він дивився кудись у другий кінець двору, де верещав, а потім і затих жіночий голос.

Оскольд кинувся до нього.

— Що вчинилось тут? Чому твої вої тут бешкетують?

Буй мовчки перевів погляд на молодого князя. Очі його звузились, перетворились у дві крижані цятки.

— Вони чинять справедливий суд, княже,— мляво відповів сиплим голосом.

— Над ким суд? — Оскольд огледів ураз спорожнілий двір. — Кого забрали?

— Хозар забрали, одвічних ворогів твоїх. І моїх також.

— Яких хозар? Тут лише челядь!

— Вони забрали княгиню! Лупкиню забрали! — заверещав поруч жіночий голос.

Оскольд насупив темні брови. Жорстко ворухнулись його пшеничні вуса. Важко поклав руку на руків'я меча:

— Свавілля чиниш, варяжине... Поверни княгиню!

Буй і собі поклав руку на меч.

— Пізно. Лупкиню віддадуть у жертву Тору.

Ніби щось перевернулось у грудях Оскольда. Лупкиня з роду хозарських царів! Смерть її — ганьба для княжого дому. Привід для нападу хозар.

— Не твоє се діло, княже,— прохрипів Буй. — Не того захищаєш! Я заприсягся відплатити хозарам за наругу наді мною. І я відплатив!

— Нашою волею?.. — смикнувся знову Оскольд до меча.

— Оскольде, відійди, сину. Так судили їй, певно, боги...

— Але ж це війна з хозарами, мамо. Батько-князь зле вчинив... У такий час! — Він закрив долонями лице.

Славина міцно стиснула уста. Від кутиків їхніх прогнулись дві глибоких зморшки. Обличчя її стало суворим і рішучим.

Після загибелі Вишеслава жона-болгарка більше не народжувала Оскольдові нащадків. Покинула недавно й Київ — повернулась додому. Дочка ж деревлянського князя Ярка мала подарувати йому сина, який утишить зазіхання деревлян. А далі Полоцьк і Смоленськ. Велике плем'я полоцьких і смоленських кривичів нависає над торговим шляхом, що йде з полунощних морів через верхів'я Дніпра у Руське море. Знову воно перетнуло дорогу до Новгорода — звідти не йдуть до Києва ні лодії, ні гривни. Новгородський посадник Ольг чи не запродався зовсім своїм варягам. А може, вони тримають його в своїх руках, як і Тура Київського...

Оскольд має розчистити шлях до Новгорода...

Ходив збурений по гридниці, розітнутий жаданнями, стискував кулаки. Чув — час його настав. Він хоче багато що зробити. І зробить. Вірить у це!

Спинився раптово біля дверей, відкинув багряницю, яку привіз колись із Царгорода і яка тепер завішувала вхід до гридниці, потяг за ланцюжок, що звисав з одвірка. Десь за дверима дзенькнуло. На порозі постав отрок. Це Звірко, син якогось оболонського бондаря. Змалечку його віддали на двір княжий в челядники, заробляти собі кусень хліба.

— Клич Гордослава-огнищанина, хлопче. І всіх бояр клич.

— Угу! — Звірко тільки п'ятами блиснув.

Оскольд розмірковував: справді, бояр не обійти, та вони й самі вже піднімають голос проти чужинців, що обібрали їх...

Гордослава він пошле до Преслави. Той ще не забув туди шляху. Попросить у царя Бориса священиків. Нова віра! Може, й справді єдина віра в єдиного бога зцементує навколо Києва племена слов'янської мови, які він збирається підбити під свою руку.

А до Коростеня пошле таємну сольбу. До Ярки! Він викраде її за поконом слов'янським.

Ох, Ярко! Як він думає про тебе усі ці дні. Може, десь уже у пущі ти, за Двіною, у глухому теремі старого Ізяслава. Мовлять, полоцький князь єднається з Ольгом та Рюриком новгородськими. І сей Рюрик вділив йому своїх воїв на підтримку. Старий князь і в Полоцьку хоче підперти свою неміч чужим мечем!.. Доведеться Оскольдові вибити той чужинський меч із рук підступного змія варязького...

До світлиці зайшов тисяцький Бусл. Підступив до Оскольда, націлив у його обличчя своє велике блискуче око.

— Що скажеш, Скалку? — назвав його так, як колись іще отроком називав. Тепло огорнуло душу Оскольда. Бусл-воєвода вірить йому! — Куди повертаєш свій меч? Супроти кого?

— Супроти варягів і Буя... — глухо кинув Оскольд, ніби ще боявся собі в цьому голосно признатись.

— Давно час!.. Але з ким ідеш?

— Підніму на стань чорних людій, воєводо.

— Слушно, княже! Але народьство легше підняти, ніж потім заспокоїти. Затям! — воєвода повчально підняв угору вказівний палець.

— Їдьмо на подільське торговище. Тамо увесь люд київський. Тамо й раду будемо держати,— сказав Оскольд.

— Раду? — скривився Бусл й суворо наставив на нього своє кругле око. — Народові потрібна не твоя балачка, а твій наказ, що і як треба розумно робити. Затям! — Бусл-воєвода знав, що таке рада чорних людей — народне віче.

— Добре, воєводо, ти це діло краще знаєш. Тобі й слово мовити до людей. Хай беруть у руки мечі — будемо гнати свавільців із Києва. Ото і все.

— Да буде! — погодився воєвода й побіг надвір. — Гей, соцький, біжи на княжий двір, бери всю князеву дружину — старшу і молодшу. І бояр київських клич! Будемо гнати варягів.

Гриді напружено прислухались до слів воєводи. Очі ніби відведені

вбік, руки стримують нетерпеливих коней, а вуха ловлять кожне слово. На безрушних вусатих обличчях ані тіні цікавості. Але у рвійних рухах їхніх рук, у розпростаних плечах і притиснутих до кінських боків стременах прагнення стрімко кинутись у бойовисько, скинути із града Києва чужинські сіті.

Спустились крутим узвозом на Поділ. Виїхали до торговища — стали скраю.

Шумувало й вирувало велелюддя на березі ріки Почайни, біля старого Велесового капища. Вивищувались купи рум'яних, крутобоких горщиків, макітер, глечиків, мисок і полумисків. Перед горами цих дзвінких посудин хазяйнує плечистий смаглолиций муж із густою шапкою темнорусого волосся. То старійшина гончарного кінця з роду відомого подільського гончаря Бестужів.

Поруч з ним починаються нескінченні ряди бондарських виробів — білобоких кадубів і кадібок, бочечок, бочок, діж, діжечок і ряж, цебриків, кухлів і ще якихось посудин, для яких завжди знайдеться місце в домашньому господарстві. За ними ряди кожум'яцьких виробів, ще далі ткацькі дива — білосніжні лляні полотна, смугасті верети, рядна... Кількома рядами стоять звіролови, піднявши на жердинах сріблисті хутра чорних лисиць, соболів, куниць, рисі, ведмедів, оленів... А вже стільки того брашна різного, меду, риби, яловичини, овець, кіз, корів, коней; лодій, сітей, возів, верстатів — усе, що потребують людські руки і людське тіло, можна придбати на цьому торжищі. Різні дива заморські продають у своїх ларях сторонські купці — корали, бархоти, брачини, оловири, тонкі сріблисті паволоки, пахноти й солодощі...

Прибульців із княжої гори помітили відразу ж.

— Князь... Князь... — шелестіло довкола, ніби хвиля шугонула од невидимого вітру по площі.

— Людії! — виїхав уперед тисяцький Бусл і підняв угору бунчук. Кияни спинялись, здивовано прислухались до його слів.

— О, дивіться, Кривоок чогось прибув! Чого б це?

— Звісно, новий потяг придумав!..

— Але ні, со дружиною і князем нашим.

— А бодай би їх земля поглинула!

— Людії! — розмахував бунчуком воєвода і крутився конем в усі боки. — Князеве повеління передаю. Беріть у руки мечі й списи, станемо супроти варягів-находників!

— Еге, у нас не питали, коли їх сюди принаджували...

— Давно по них плаче Дніпро-батечко!..

— І то: загостювались зайди!..

— Ондечки і непрошені гості сунуть! — здійняв хтось пронизливий голос над торговищем. — Тікайте! Знову будуть грабувати!

— Не дамо! — гукнув воєвода Бусл і погрозливо замахав бунчуком. — Гей, дружино, ставай до бою!

Оскольд із захватом дивився на Бусла. Ось де він — справжній відважець! Палкий! Рішучий! Ось коли вихлюпує з його душі сила, яка здатна вести за собою людей.

— Гей!.. Дружино!.. — підхопив і Оскольд войовничий оклич Бусла-воєводи.

Крутим подільським узвозом зсовувалась уже вся Буєва дружина. Чи зачула щось недобре, чи хтось вказав на небезпеку, чи просто хотіла знову поживитись за рахунок киян. Буй із старійшинами своїми спинився віддалік, по обичаю виставили поперед себе мечі й списи, а вої варязькі кинулись до торгових рядів із хутрами. Мечами зривали в'язки пухнастих шкурок з гаків, запихали їх у шкіряні міхи й тягли до місця, де стояв із старшинами їхній ватаг.

Торговці — купчини й звіролови — здійняли лемент, виривали своє добро із рук грабіжників, виламували жердини й киї з огорож

і почали дубасити злодіїв. Їм на підмогу кинулись купчини з сусідніх рядів, почалася бійка серед торговища.

Але добратись туди князевим дружинникам не було змоги. Тоді Бусл-воєвода з двома своїми гридями під'їхав до Буя і його старійшин. Вони стояли незрушно, широко розставивши ноги в червоних ромейських чоботях, спирались на свої списи, як на герлиги. На Бусла-воєводу ніхто й оком не повів.

— Віддай людям їхнє добро. Пощо купчин київських грабуєш? Забери своїх злодіюг!

Буй тільки ворухнув плечем, на якому гойднулось соболине корзно. Ніби відганяв набридлого ґедзя. Його старійшини в броньових сорочках і ногавках щільніше зімкнулись в залізну шерегу. Погрозливо зворухнулись їхні списи.

— Добрі молодці, ану беріть-но оці міхи! Не дамо грабувати дóбра київських купчин! — повернувся Бусл до своїх осторожників. Ті зіскочили з коней, підбігли до міхів, вирвали їх з рук варяжинів й поцупили до своїх.

Обличчя Буя потемніло. Глибокі очиці під важким надбрів'ям наливались ненавистю. Повільно, немовби нехотя, він підняв руку, ніби давав знак завмерти, але тої ж миті кілька його охоронців підбігли до Бусла-воєводи ззаду й з розгону вдарили йому в спину списами.

Бусл підстрибнув у стременах, наче хотів щось крикнути, але голос його заклекотав по-лелечому в грудях і єдине око вирячилось, та так і засклянiло. Воєвода хитнувся в сідлі, кінь його рвонув уперед і поніс вулицею...

— Убили воєводу! Убили!.. — крикнув хтось із гридей.

Оскольд обступав своєю дружиною Буя і його людей.

— Беріть їх у мечі! — різко гукнув до своїх дружинників і першим опустив меч на тих варягів, що витягували свої списи із тіла Бусла-воєводи. Вся його дружина з диким ревом кинулась на Буя...

А на торговищі київський люд уже кіллям добивав грабіжників. Коли червоне сонце сідало за обрій і проводжало своїм світінням потомлених воїв Оскольда, що піднімались крутим подільським узвозом на гору, жодного варяга-грабіжника уже не було на київській землі.

Полегшено зітхала у вечірній прохолоді торгова площа. Розгромлені, розтрощені ятки й торгові лавки перетворились на купи трісок. Хтось підпалив їх, і вже скоро величезні язики вогнищ шугали у прозоре бузкове надвечір'я.

Дружинники, що подекуди лишались іще тут, стягували до тих вогнищ мертві тіла забитих варягів. Полум'я Перуна з тріщанням і сичанням возносило їхні жадібні, ненаситні душі у царство Пека, в його темні, залиті киплячою смолою підземелля.

Потім забрали тіло воєводи Бусла, поклали на білу попону й пішли до Буслової гори, що піднімалась біля гирла Либеді. Мовчки спішились. Мовчки розпалили вогнище й поклали в нього затвердле тіло старого воєводи, аби Перун возніс його бентежну й грішну душу у високість неба, у хороми Вираю, де він знайде справедливий суд богів за свої вчинки на землі — добрі й злі.

Славина йшла до Ярки. Йшла і думала про те, що деревлянська князівна має бути доброю і мудрою, коли полюбила її сина. І що Оскольд буде із нею нарешті щасливий. А ще, думала Славина, Ярка має принести щастя і всій землі полянській. Авжеж, вона примирить лупоокого Ніскиню з київськими князями. Деревляни не будуть більше зазіхати на Київ і на київську землю. Обидва великих князівства мирно з'єднаються під рукою єдиного володаря київського столу. Бо ж Ніскиня старий уже, нащадки його, мовлять, недолугі... Добрий посаг у князівни Ярки!

Через те й казиться Ніскиня — не хоче поступитись Києву. Ніски-

ня мислить, певно, так: коли Ярка дістанеться Оскольду, хоч не хоч — деревляни мають стати соузниками полян і Києва. Хоч не хоч — Київ вивищиться від того соуззя. Коли ж віддати Ярку старому Ізяславу в Полоцьк, тоді Київ буде оточений з трьох сторін суперниками його — полочанами, смольнянами і деревлянами. Тоді нелегко буде Києву зірвати зі своєї шиї їхній зашморг! О, сину, на твою голову ціле життя важить як не лютосний хозарський меч, так меч сусідніх володарів. Чому таку долю вона дала своєму синові?

Уже здаля забачила зубчасті вежі стольного деревлянського града Коростеня. За спиною лишились темні, прохолодні пущі деревлянської землі, крізь які струмували тихоплинні зелені річки. Отакою річкою лісовою вона й добралась сюди, до Коростеня. Тихими притоками Тетерева човном перебралась до притоків Ужу, на якому стоїть Коростень. Її веслярі — оболонські рибарі-брати доправили її майже до стін стольного града деревлян.

Славина спинилась. Сіла на м'яку теплу траву, роззирнулась. Ген-ген на зеленому килимі лугу біліють три берези. Схилились над землею, напевно, шепочуться про щось з вітром. Хмарки над ними пливуть золотисті. І соколи шугають у високості. Полудень.

Повз неї проїжджають з гуркотом і скрипом повози, що тягнуться до коростенських воріт із двома вежицями по боках. На широкому лузі, який перетинає ця торована дорога, пасуться табуни коней, стада корів, отари овець. Тут багаті випаси — сита худобина у деревлянського князя! Багаті несходимі пущі, в яких нуртують стада вепрів, табуни єленів, турів, повно усякого звіра пушного, і бортей, і бобрових гонів. Багато й спокійно живуть деревляни за спинами полянськими. Зі Степом не воюють. Не знають, що таке хозарський меч.

Сторожа не показується на вежах воріт. Безпека! Та й те сказати, Славина ніколи не чула, щоб на деревлян хтось та нападав. Поляни сидять за річкою Ірпінь, більше як за двадцять поприщ. Але їм не до нападів — то пильнують Степ, то відбиваються від хозар, від булгар, від угрів чи від печенігів, а нині й варягів мусять стерегтися. З інших сторін деревлянську землю обсіли бужани, дуліби, волиняни, дреговичі. То все мирні сусіди, слов'яни-кревняки. Та й деревляни від них нічого не жадають. Зате красень Київ не дає їм супокою.

Ось і княжий палац, невисокий, дерев'яний, темні зрубні стіни його свідчили про давність, а статечний, добротний вигляд, різьблені вежі по чотирьох кутах — про силу й багатство його володарів. Неподалік від нього в кам'янистому річищі жебоніла, перевалюючись через каміння, світла й чиста вода річки Уж. Двір був увесь вистелений дерев'яними мостинами, по яких без кінця сновигали челядини. І знову ніде ніякої сторожі.

Славина, не затримуючись, пройшла в двір, проминула медуші й онбари, зайшла з другого боку княжого терема. Тут були одні-єдині двері з ганком. Придивилася — ще одні двері, уже без ганку. Кинула свою торбу під кущ калини, почала длубатись біля нього, ніби вишукувала якусь траву. Хтось же та вийде із якихось дверей. Може, Ярина сама вийде. Впізнає її одразу. Оскольд мовив — золотокоса його зваба, а очі має сині-сині, як льон. І рум'янці на щоках. Де ж таки не впізнати такої дівиці!

Відразу ж її і впізнала, як тільки розчинились двері на ганку, і золотокоса дівчина у білій лляній сорочці крутнулась на сходинках його. Волосся її розвівалось віялом з-під срібного начільника, з якого звисали, видзвонюючи, довгі срібні підвіски.

— Ярко, се ти? — тихо окликнула Славина. Дівчина на мить завмерла, потім різко повернула голову в її бік. На неї пильно видивлялась якась невідома жінка.

— Хто єси? — прошепотіла Ярка збілілими вустами. Чомусь щоки її стали жовтаво-прозорими. Ніби переполох якийсь гойднув її тіло.

Та вже наступної миті Ярина усміхнулась. На рукавах і на подолі

сорочки цієї високої жінки яріли червоні калинові кетяги вишиваних узорів — узорів полянської землі... До неї прилетіла звісточка з полянського краю!..

— Тобі ось... від судженого твого... — Славина простягла їй на долоні золотий напалок. — Мовив, що відаєш, від кого...

Обличчя дівчини почало знову рожевіти. І враз воно спалахнуло червінню. Пухкі вуста її здригнулися:

— Відаю... — мовила тихо й міцно затиснула перстень у долоні. — Ти по мене?

— По тебе, коли не передумала іти в Київ.

— Завтра вже маю в Полоцьк іти... — На очах Ярки забриніли сльози.

— Завтра? — здивувалась Славина. — Тоді нам треба йти сьогодні.

— Зараз! — прошепотіла Ярина. — Ти вже йди, а я за тобою... — Спритна та бистра на розмисл ця Ярина!

Отакою і побачив її Оскольд отам, над Ірпінь-річкою, коли полював у борах на вепрів. І справді такою.

Вискочила йому назустріч із човна, як руда вивірка. Пливла із своїми челядницями до Києва, на подільське торговище, бо хто не відав у слов'янських землях про дива й багатства, якими славились київські увози й пристанища, де купчини з усіх сторін світу звозили сюди свої дóбра й набутки! А найпаче чарівних паволок, намиста, солодощів, пахнот було для дівчат! А навушниць і напалків! А баусового каменю і женчугу, й бірюси, і ще всякого такого дива, що й словами не сказати... Небаченої принади надають вони тим, хто має їх.

Тож свавільна деревлянська князівна потай від отця й повеліла своїм челядинам доправити її до подільського торжища. Але як тільки добрались до піщаного горба, який річка Ірпінь ніби розрізала своїм плесом навпіл, веслярі її уперлися — не підуть далі. Київські осторожники їх умить опізнають, у ріг скрутять. Знають про це добре, бо ходили з Нискинею на Київську гору. Коли хоче — нехай далі пливе зі своїми челядницями сама. Вони ж тут їх чекатимуть на зворотну путь.

Стояли половину дня на причалі біля ірпінського оселища. Аж тут на правому березі зграя гончих псів обізвалась. За ними вискочили з бору верхівці — княжі ловчі з соколами на плечах, з луками, тулами, повними стріл, з перевісами.

Веслярі завмерли з несподіванки. Княжі лови! Он і сам князь серед них!

— Котрий? Котрий з них? — Ярка до болю мружила очі, вдивлялася в обличчя мисливців, що вже поїли коней у річці. — Невже серед них київський князь? Де ж він?

— Ото, ондечки, високий такий, що веде коня за оброть... Он, до води веде!

Ярка метнулась з підстрибом по берегу. Під осінь Ірпінь-річка обміліла, звузилась. Добре гребонути веслом — і човен її вмить перескочив би цю невелику смугу плеса... А вже верхівцям і зовсім рукою подати до них. Насторожено стежили за мисливцями і гребці — зрештою, їм нема чого боятися, вони на своїй землі. Та лічили, скільки тих, скільки їх — прикидали, коли що... ближче підсовували до себе мечі, що повкидали під свої лавиці на дно човна. Коли що, то чи вистачить...

А Ярка підбігла до самої води, склала вузькі руки біля рота й дзвінко загукала:

— Аге-ей! Княже-е! Дозволь ступити на твою землю!

— Хто єсте? Що за люди? — розглядав людей у човні і золотоволосу дівчину княжий конюший Воїнь. — Пощо хочете сюди-и?

— До Києва правуємо! На торги-и!..

— А що там хочете брати? — скалив до дівчини зуби княжий конюший і косував нишком на князя.

— Пощо маю з тобою говорити? До князя звертаюсь! — тупнула

Ярина ніжкою в червоному чобітку, і тільки тоді Воїнь збагнув: пташка не проста, ромейським чобітком на нього тупає.

— А ти хто єси? — строго спитав.

— Ярка! Дочка Ніскині! — гордо піднесла голову й тріпнула розпущеним золотим волоссям.

— Княже, чуєш? — повернувся Воїнь до Оскольда. Він був розгублений від несподіваної зустрічі й тепер уже не осмілювався вести перемови з тією зухвалою золотоволосою дівчиною.

Оскольд осторонь спостерігав її. Дочка Ніскині? Червоношкірого, безбрового, лупоокого деревлянського князя? Зухвалого, підступного й мудрого лукавця деревлянської землі, що колись панувала і над полянами!

Боги, певно, почули його моління чи, може, мати Славина випросила у свого бога для нього сю зустріч. Їхав на лови. Далебі, усім так оповів. Бо лише у тайниках душі своєї знав, що їхав оглянути межу своїх володінь й попробувати мечем край землі деревлянської. Знав, скоро мав сказати Ніскині своє тверде слово.

Деревлянський володар сидів у нього в оці як найболючіша порошина. Не витягнеш, нічого довкола не побачиш, нічого не здатен робити. Куди б не зібрався йти, який би задум не хотів здійснити, завжди над Києвом нависала тінь деревлянського меча. Оскольд, прегордий володар скіфів, уже не міг далі так жити. Київ мав бути вільний від тієї небезпеки.

Ото й зібрався на лови. Хоч краєм ока хотів заглянути на ті ірпінські пущі, за якими розляглася ця загадкова й нездоланна земля. Лише Бусл-воєвода, споряджаючи князя на ці лови, про щось здогадувався. Блимнув на Оскольда своїм єдиним оком, уп'явся поглядом у напружене князеве міжбрів'я, ніби розгадував його зачаєну думку. Нічого не сказав. Покликав конюшого Воїня, довго наставляв, яких коней краще взяти, яку зброю підібрати. Лови ж будуть на межі полянської і деревлянської землі — все може статись. А добра зброя в руках добрих ловців — то безпека від усякого звіра й підступу.

Оскольд не відав про ті Буслові настанови. Думав-гадав, яким би це побитом хоча б відсунути Ніскиню від такого близького порубіжжя хоча б до річки Здвиж чи до Тетерева. Подумати тільки: стольний Коростень від полян і від Києва віддалений на сто п'ятдесят — двісті поприщ за глибокими пущами, річками й болотами. Київ же від деревлянського порубіжжя всього на двадцять п'ять поприщ стоїть! Який же володар деревлянської землі відмовиться від спокуси вискочити зі своїх лісових нетрів і впасти зненацька на полянський стольний град?

І раптом оця князівна. Мовить, Яркою зовуть. Хоче іти на торг до Києва. Бач, до Києва, до його стольного града жадає дістатися, бо й справді ж по всьому Подніпров'ю не знайти таких багатих торжищ, стільки всіляких див і приваб хоч би й для вередливої князівни.

А те, що Ярка добра вереда, видати одразу. Он як гордовито стріпує своїм золотим волоссям, ще й червоним чобітком притупує на конюшого, що той аж розгубився. Князівське поріддя загонистого Ніскині! Бач, жадає говорити тільки з ним, з князем.

Та чого це він отак розбентежився? Аж ніби оглух від хвилювання, бо якась гарячінь наче вихлюпнулась з його душі й обпекла серце. Такого не відав ніколи за собою. Зціпились уста, він мружився, хоч сонце било йому в спину й висвічувало на протилежному березі Ірпеня Ярку. Вона через те здавалась ще золотішою, немовби бджола в перзі. Крутилась, вертілась, від нетерплячки пританцьовувала, а золотисте її волосся від тої нетерплячки переливалось золотаво-мідними барвами, перекочувалось м'якими хвилями то на одне, то на друге плече, то розвівалось віялом. Диво, та й годі, оте волосся Ярки,— величезна копиця на голові, притиснута на чолі й на скронях високим начільником. Здавалося, що аж тут, на цьому березі, чутно тонкий

передзвін срібних підвісок. Чи то, може, важкі низки коралів на її тендітній і довгій шиї видзвонюють.

Доки гамував у собі бентегу й розглядав Ярку, вона встигла розсердитись на нього.

— Князь полянський, певно, без'язикий? Чого мовчить? — сяйнула очима і засміялась вільно, розкуто, аж луною ударився той сміх об хвилі річки. Ой, річко, річко! Чому ти розділяєш їх? Коби стояла поруч, він би одним стрибом підбіг, підхопив би оте зухвале, насмішкувате дівчисько за її гнучкий стан, що аж визміюється під білою сорочкою, та посадив би на коня, та помчав би у пущу...

Але насміхання вкололо Оскольда. Ніби та зухвалиця висипала зі своїх жмень купу голочок на його серце.

Поволі підійшов до води. Хвиля м'яко лизнула носки його зелених хзових чоботиськ. Узявся в боки й голосно кинув до нетерплячої Ярки:

— Пощо так далеко забираєшся від дому — і без опасителів?

— А хіба князь полянський зазіхає мечем на дівчат? — блиснула білозубо, й сніп золотисто-червоного волосся віялом розсипався в повітрі. Може, то їх підняв пустун-вітерець, що випурхнув з-під кущів лоз, а може, від її щирого здивування над головою здійнялася та золотиста хмарка.

— Дівчат не воюю. Дівчат охороняю. Воїнь! — обернувся Оскольд до конюшого. — Візьми-но, брате, кількох гридей та й поможи князівні швидше до Києва добутись.

— Ой! — сплеснула в долоні Ярка. — Так ти й справді князь? Справжній Оскольд і є? — Її збентеження було таке щире і правдиве, що полянські ловці дружно зареготали. З ними засміявся й Оскольд. І той сміх вимів із його тіла затерплість і невпевненість, розвіяв розгубу. В ньому знову обізвався володар.

— Мої люди доведуть тебе до Києва і там тобі покажуть усе! — Оскольд широко розвів перед собою руки. В цю мить він був здатен подарувати деревлянській князівні увесь світ. Усе небо і сонце, усі голубі овиди й сині плеса річок...

Ярко, де ти взялася? Які боги прислали тебе на його очі? Якимись глибокими потайними закутками душі відчував,— і це відчуття перейшло в упевненість,— що цей дарунок Долі — найбільше щастя, яке може мати чоловік у житті...

Гостила Ярка у Києві, купувала Ярка бархоти й оловири, багреці й камку, напалки й навушниці. А її серце скімлило-ридало, скиглило й розтиналося на частки. За нею і її челядницями ходили мовчкуваті Оскольдові гриді. А його не бачила більше. Але вона жадала бачити його! Де він? Що робить? Чи згадує її? Не наважувалась запитати у своїх опасителів-гридей. Вони ж були люб'язні до знемоги — усе показували, в усьому допомагали, та про свого князя ані словечка!..

Ярина знетямилась. Мліла від передчуттів скорої розлуки. Обличчям схудла, під очима залягли синюваті видолинки; яскраві уста пересихали від гарячого дихання, а щоки то червоніли несамовитою яскрінню, то восковіли від неясного чекання й безнадії. Вона все затягувала гостювання, видумувала якісь нові потребизни, щоб іще затриматись у Києві... Ходила сновидою по торжищу. Видивлялась широкоплечу Оскольдову постать, яку вона так добре бачила в освітленні гарячого літнього сонця... Ось він упевнено підійшов до самої води, узявся в боки і, не спускаючи з неї погляду, говорить своєму конюшому...

Ярка бачила його таким і вдень, і вві сні. Вона тремтіла від розпачу... Відчувала, що покинути Київ, не побачивши Оскольда, не може. Та десь відразу ж зникла уся її відвага й зухвалість. Вона мліла від думки, що не знайде слів, аби сказати йому щось достойне чи хоча б подякувати за гостювання.

І Ярка захворіла. Насправді. Злягла. Челядниці розгублено збирали її в дорогу. Веслярі-осторожники похнюпили голови — куди ж таки везти хвору? Раптом помре. Що скаже тоді князь. Не зносити голів!

Поговорили з конюшим. Воїнь пообіцяв щось певне сказати наступного дня. Та дні минали, а він не наважувався підступити до Оскольда. Коли ж наважився, князь від несподіванки аж затремтів. Ярка ще в Києві? Хвора?

Нехай несуть у терем! У його хоромини. Хай покличуть найліпших лічців, зелениць, шептунів, знахарів, відунів — он скільки їх товчеться біля немічного Тура!

Надії на щось світле колихали його сни. Зрештою, дім Києвичів має дістати усі переваги. Знову ж думки поверталися до посагу деревлянської князівни. Пригадував слова Славини: у мирі найбільша мудрість...

Ні, він не випустить Ярки з Києва. Візьме із нею шлюб, як тільки видужає. І став чекати тієї години. І не було сили чекати. Хотів щомиті бути біля неї. Водночас хотів негайно ж затиснути в своєму кулаці деревлянську землю...

— Ярко, хочу взяти тебе в жони,— сказав їй рішуче, як тільки переступив поріг її ложниці. — Підеш до мене?

І тут голос його здригнувся. Тривога блиснула в його синіх, аж темних очах, коли він нахилився над ложем. Прикрив повіки, ніби ховав глибше в собі страх за її відмову. Темне волосся розсипалося на чолі, одне пасмо прилипло до вологого перенісся. Який смішний муж, коли впевненість полишає його! Але спробуй бути впевненим із такою поглумницею, як ота Ярка! Та ще коли вона князівна. Та ще коли бере в жони не першою жоною. Болгариня-царівна таки породичала його з царем Борисом, що нині високо вознісся перед богом і державами — сидить поруч із самим імператором у цареградських палацах.

На щастя (яка то примхлива штуковина — щастя!), Ярка не дуже добре знала, якого високого родича має князь Оскольд. Вона бачила іншого володаря перед собою, того, якого деревляни — найпаче князь і дружина — кленуть на всі заставки, але якого вони й побоюються.

А він і зовсім не страшний. Он і сам переполошився, розгублено кусає свої губи в розпачі, чекає на її слово. І вона... що їй лишається? Ось так узяти й погодитись? Як це роблять прості дівчата? Але ж вона горда князівна, і їй приємно бачити, як страждає сей славний володар і лютосний супротивник її роду!

Вітець її нізащо не дасть згоди на цей шлюб. Ось у неї і є змога примусити цього гордого володаря полянської землі, який прибив свій меч на воротах Царгорода, катувати свою душу. Нехай почекає!.. Хай іще сльозу проллє! Ось так, як зараз... Солодка мить перемоги!

І Ярка тихо промовила, тамуючи в душі бурю радості:

— Я не вільна вибирати собі мужа. Князівна єсм. Мушу питати отця.

— Нiскиню? Він не дозволить, Ярко! Хіба не відаєш — ми лютосні вороги з ним! З діда-прадіда! Мусиш сама вирішувати. Коли я... не бридкий тобі...

Сказав — і обм'як увесь. Знітився. Певно! Ярина — юнка, майже отроковиця. Для неї, либонь, він старий! То вона, можливо, хитрує — ховається за слова про свою неволю...

— Ярко... Якщо не любий тобі, силувати не хочу. Скажи... — Дивився кудись убік, але ноги ніби ослабли, сів на край ложа.

Не бачив, як мінились її сині очі, як спалахувало й гасло полум'я червіні на щоках. Стрепенувся від того, що вона обвила його шию гарячими руками, припала золотистою голівкою до плеча.

— Скалку... Я не відаю, чого так буває... Не відаю, що роблю... Не суди мене!..

— Ти?.. Згодна?.. — Він ще ні в що не вірив. Іще чекав поглуму від неї, насміхання, якоїсь вихватки.

— Помру без тебе, Скалку... Утоплюсь! Ні за кого не піду заміж! За тебе тільки... Лада наша, певно, так судила... — гаряче шепотіла йому в очі, ніжно водила трепетними вустами по щоці, по скроні. І тоді

він повірив. — Але нехай усе буде по обичаю. Проси мене у вітця... Шли старостів.

Ох, знову ця її гордість! Не дає спокою їй. Ну, хіба прості дівчата не згоджуються на шлюб без старостів, без обручин? Домовились, побрались, а там, як захочуть, то й весілля справлять...

— А коли твій батечко відмовить сватам? Що тоді? — Оскольд тримав у своїх широких, твердих руках золоту голівку своєї лади; заглядав у її мінливі сині, аж зеленаві очі. Боявся вірити — і не міг не вірити.

Ярка довірливо й тихо мліла на його колінах. Дивно-сяюча, небесна, золотокоса діва, яку він боявся скривдити бодай словом, чи дотором, чи поглядом.

— Тоді що? — Ярка спохопилась: отець, звичайно ж, не погодиться. Київ полянський — прадавній суперник Коростеня деревлянського. — Тоді умкнеш мене. Як просту дівчину. По обичаю...

Оскольд сяйнув радісно очима. Ні, серце його таки не помилилось! Утіхо моя!.. Торкнувся руками до її маленьких рожевих вух. У них сяйнули краплинки перлинових заушниць.

— У Києві купила?

— Ага!..

— А ще добула що?

— Багато чого! Вельми людні торги тут. Дивного узороччя повно! Красен твій град, Скалку! — Щире захоплення її було промовистіше від слів. Оскольд від задоволення розправив плечі.

Київ!.. Стольний град землі полянської... Про тебе летить слава по всьому Подніпров'ю і Подунав'ю. Перед тобою хилять горді, свавільні голови вічові гради Новгорода на Ільмені, Смоленська, Полоцька, Новгорода-Сіверського, Переяслава... Тебе звеличують своїми прокляттями в найліпших храмах ромейської імперії, до тебе тягнуться слов'яни Болгарії, Моравії, варязького Помор'я... На твою славу й багатства зазіхають орди степовиків...

Але ти навічно вріс у кам'янисті кручі дніпровські і стоїш незрушно, замкнувши Ріку Життя гострими мечами...

Вабиш ти до себе кожне слов'янське серце — тут воно б'ється гучніше, тут мова слов'янина дзвенить вільготніше; тут слава племен слов'янських ширше розпростує свої лебедині крила надій. Того й кружляють довкола тебе густі лебедині зграї. Падають білими хмарами на тихі плеса озер і річечок, щоб потім злетіти у сонячну вись й огласити її переможним клекотом. І немає сили, щоб спинити їх. Як немає сили, щоб зламати людей зеленої землі полянської, які утверджують себе плугом, важким колосом, двосічним руським мечем, повнозвучним словом слов'янським...

Чи є на світі сила, здатна знищити оту сонячну високість? Отой важкий колос? Оте дзвінке слово?

Оскольд знає добре — на світі такої сили нема. Але знає і те, що він, князь Оскольд, має примножити славу свого града і своєї землі. Не відома йому раніше впевненість влилась у нього: він се зробить. Його Київ вознесеться над іншими градами — і будуть до нього хилитися всі землі й племена великого слов'янського народу...

— Ярко!.. Я зашлю старостів до твого вітця. Зараз же!

Дівчина тихо притиснулась до його грудей. Але він рвучко відірвався від неї й швидко вийшов із хоромини...

Коли старости з воєводою Буслом повернулись назад і мовчки стали на порозі гридниці, Оскольд не збентежився. Злістю налились його слова:

— Відмова? Я знав про се...

— Ніскиня жадає віддати Ярку полоцькому Ізяславу.

— Без її згоди?

— Еге, ніби у князівен десь запитують згоди! — Бусл важко сів на

лавицю. Без припросин. Мав таку перевагу перед іншими — у хороминах князя сідати без припросин.

— Але ж... вона дала мені слово! — Не хотів повірити, що золотоволоса насмішниця, оте зухвале дівчисько, може дістатись комусь іншому. Крім того... Ніскиня закидає зашморг довкола Києва?! Лукавцю, пійма́єшся сам у сіті, які розкидаєш для інших!

— Два вовки точать зуби на одну вівцю,— журно похитав головою Бусл.

— Я вівця? — обурився Оскольд. — Ну, зачекайте ж!

Таким лютим Оскольда ще не бачили.

— Куди ж підемо тепер? — промимрив собі під ніс Бусл. — Звісно, супроти деревлян.

Але до деревлян пішла Славина-мати. З оболонськими рибарями. Тепер вона поверталась до Києва з Яриною.

Незрушно сиділи обидві на кормі лодії, що тихо ковзала по зеленавій гладіні Ірпінь-річки. Дзвінко жебоніли хвильки в заростях очеретів і лепехи; течія спотикалась об чорне, немовби закам'яніле коріння верб і дубів, які довірливо обмивали у теплій воді лісової річки своє голе тіло.

Славина заплющила очі, а мислі несли її в будучину. Що принесе Ярка її землі і її синові? Славу чи лихо? Щастя чи біду? Оскольде, сину, чи не багато заплатиш за цю золотоволосу дівчину? Чи вдасться тобі схилити непокірну голову деревлянських князів? Може, вона даремно штовхала сина на цю стезю?

Розімкнула важкі повіки, зиркнула на дівчину. Ярка клубочком згорнулась біля неї притишена й покірна. Вона була певна своєї любові, і ця любов її, і ця впевненість заспокоїли тривожне сум'яття матері.

Незримий, але відчутний дух новизни оповив Київ і киян. Ніби нічого й не сталось — князь Тур усе ще тримався на ногах. Оскольд замкнувся у своїх палатах на Берестах з молодою жоною. Так само різномовно шуміли подільські увози й торговища. Так само світило сонце, що вже завертало по своєму одвічному колу до зими.

В повітрі інколи пахло колючим морозцем, що невідь-звідки падав на землю й бурунив душі п'янким трунком бадьорості, настояним на терпких запахах зів'ялого листя, відмираючого коріння, свіжих яблук, калини і ще невідомо на чому. Бентежилась кров у тілі, ясніше бачили очі, вухо вловлювало найтихіші шерехи осені, яка нечутною ступою ішла нем'ятими стежками Подніпров'я, мела по землі довгим подолом із золотисто-чорною мережкою, здіймала вихори сухого листя; підкидала в небо гвалтівливі зграї чорного вороння.

Осінь... Осінь... Пора дозрівання у природі... Пора, коли і людина може розігнутись від праці й озирнутись на себе і на свої діяння, щоб розважливо вивірити їхню вартість. Її мисль вивільняється о цій порі від надмірностей весняних чуттів і надмірностей літнього буяння. Тому вона легше піднімається думкою над паволокою осінніх туманів до рівного світіння в чистих небесах. Отоді людина стає здатною виважити все суще і в собі, і довкола себе.

І нехай навіть завчасно впадуть на землю холодні зливи, перемішані зі снігом, нехай ранні сутіні утнуть сонячні дні, а пізні світання затримають на землі морок ночі, уже ніщо не потьмарить ясності людської мислі. Світло зірок-бо чіткіше проступає на чорноті небесної безодні...

Але нині людські відчуття вловлювали щось інше, незвичне, нове. Не було вже на княжій горі жорстокого тисяцького Кривоока — у пам'яті киян залишився жити воєвода Бусл, той, що вмів добре воювати хозарів та інші орди степові, той, що відважно поліг від осоружного варязького меча. Вдячна людська пам'ять уміє відсіяти й полишити в небутті гріхи й навіть кривди чоловіка, від яких терпіли

люди, а замість того вознести в ньому достойне, що варте доброго, зичливого слова й пошани.

У Києві не було вже і тих всюдисущих чужаків-варягів, що накинули були на людські душі сіті страху. Київ полегшено розправляв плечі, усміхався у золотисто-пшеничний вус, як легінь-оратай після доброї роботи на полі, яка зморила його тіло й отупила душу. Тепер приходив до тями, набирав у груди холодного хмільного повітря, радів світові. І був упевнений, що це лише початок. Що попереду його чекає щось важливе, велике, непередбачене, огром якого не осягнути ні розумом, ні душею. І невідомо, чого в ньому буде більше — важкот, трагедій, драм чи добра, перемог, величі. Але віще передчуття підказувало, що на тій новій дорозі утвердиться його нездоланність, високість духу і правди.

Минали часи, коли звеличувалась нечестивість, коли торжествувало лукавство і гордість марнослав'я, яке принижувало гідність людську. У душах прокидалось жадання дерзати. Дерзати, скільки стачить сили! У цьому — життя. Суть радості земної. І більшого немає!

Щось нове принесли і ті люди, які прийшли нещодавно до Києва з Болгарії. Гордослав привів їх від царя Бориса. Їх було чимало — чорнобородих і русобородих, темнооких і світлозорих, та всі здавалися однаковими: ходили ж бо у довгих і чорних рясах, у темних атласних шапчинах, на грудях мали золоті або срібні хрестики на ланцюжках. Говорили по-ромейськи і по-слов'янськи. Говорили тихо, уважливо й розважливо, пильно дивилися своєму бесіднику в очі, немов бажали проникнути в найглибші потайники душі.

Прийшли ці люди з важкими й великими книжками, оздобленими дивними золотими узорами. Чули тут себе людьми вищими. Ходили, як боги. Ні на кого не виливали ані свого гніву, ані радості, не гудили та й не хвалили нікого, лише до всього прислухались; до всього приглядались і на все відповідали рівним, тихим голосом: «Господу богу так було угодно... Господин бог прославить тих, хто славить його, а ті, хто осуджує, будуть поганьблені й покарані ним...»

Дивними для киян були ці люди. Дивним було й те, що князь Оскольд гостинно приймав їх у себе. Мовили, що на князевому весіллі вони надівали на його голову і на голову деревлянської князівни Ярки царські вінці. Мовили, що ту Ярку ці святителі нового бога проголосили єдиною законною жоною київського князя.

Супроти обичаю пішов Оскольд. Київські значні мужі здійняли ворохбу: поганий знак подає князь людіям своїм! Губить, мовили, покон старожитній, пращурами освячений: давні боги їхнього роду освятили право тримати мужу стільки жон, скільки зможе. І то не гріх, що чоловіки мали по кілька жон: рід слов'янський повинен був множитись й побільшувати свою силу, аби міг протистояти усім нищівним навалам і чорним моровицям, що постійно прокочувались над землею. Одна жона — біда роду! Зубожіє народ на дітей, а отже, стане безсилим, виродиться! Біда! Біда прийде на землю!

Але цей супротив мужеський розбивався об захват жіночої половини Києва. Єдина жона, люди добрі, се ж єдина господиня і єдина мати нащадків, які переймають батькову спадщину — і добра, і славу, і меч, і справу! І вона, єдина жона, благословенна єдиним богом, князем і родом, стає тепер поруч зі своїм мужем, рівна йому, ділить із ним і шану, і славу, і землю,— яко цариця під вінцем стоїть поруч зі своїм мужем-повелителем. Під вінець, жони! Благайте святителів поставити і вас під вінець разом зі своїми мужами, бо єдина жона — єдина господиня в домі, на землі і мужу своєму.

Мовлять, треба хреститись, відійти від старих богів і взяти в душу нового бога — Ісуса. Це таки страшно. Старі боги можуть розгніватись й накликати біду. Але ж... можна потай молитися і їм! Адже князь не убоявся їхнього гніву? Чуєте? Новий храм поставив новому

богові. Щоправда, не на княжій горі — біля Дніпера-ріки, у лісових хащах...

І знову сумніви й сум'яття в душах. Бо слово болгарських святителів вабить кличне й тривожно. Воно обіцяє райські сади — голодним і голим; обіцяє правду — скривдженим; мудрість — спраглим до істини; владу — жадаючим владарювати... Воно заколисувало душу.

Суєту і лжу — віддали від нас! Злиднів і багатства — не давай нам, господине боже. А дай насолоджуватись людям творінням рук своїх... Навчи мудрості й терпіння, щоб винести всіляке зло. Бо воно, це зло, від юності серця людського...

Воістину, старі боги ніколи так не звертались до людських душ, ніколи так глибоко не проникали в їхні наміри й жадання!

От послухати хоча б сивого святителя в Оскольдовому храмі. Мудро рече муж. З дива не виходили кияни. Мовили свідущі: не болгарин той муж — бодрич Местивой, котрого підібрала колись разом із новгородським воєводою Вадимом Хоробрим Буслова Гніва. Повіявся був у світи із витязем Буєм, десь блукав, десь никав по чужих землях, доки не став святителем. Сам святий апостол Кирило та брат його Мефодій повернули його на цю стезю.

Захвилювалась, збентежилась від тих балачок Славина. Местивой у Києві! Давній задруг Вадима. Яким же вітром знову занесло його сюди?

Питала себе і боялась відповіді на це. Тисло їй щось під серцем; бугом перехоплювало горло, сльози бриніли на віях. Згадувала того бодрича-кремезняка, його голубі очі і зачарованість у чорних зіницях... Та що згадувати!.. Местивой був вірним задругом Вадима. Ішов за ним невідступно й самовіддано. І ніхто не пояснить, чому все так буває. Тільки ж... тільки ж той Местивой із Велеграда моравського пішов з Мефодієм у Паннонію... Чому ж через стільки літ він знову опинивсь у Києві?

Славина наважилась піти до християнського храму й послухати мудрі речі священика.

Храм цей стояв у дикому лісочку, на узвишші правого берега Дніпра. Ледь видимим протоптом Славина добралась до храму, дивувалась, що Оскольд ніби заховав його від киян. Може, добре й учинив, бо, кажуть, старий волхв Славута, що сидить на Перуновій горі, прокляв і нових святителів, і їхнього всемогутнього бога, і покровителя їхнього, а тепер ніби намовляє своїх правовірних чад пустити цей храм димом. Мовить, начебто великий Перун уже й вогненну стрілу приготував для того. Страх, якого нагнав старий волхв на людей, уже розставив свої сіті для їхніх душ...

Ішла Славина з тим страхом у тілі й спотикалась об коріння, сучки й паліччя, об густо переплетений сухий травостій; чіплялась руками за голе зчорніле гілля дерев і кущів. Спинялась відпочивати. І тоді вперше їй сяйнула думка про те, що вже чимало літ топче вона на землі свої нелегкі стежки, що сили її починають вичерпуватись і що час їй подумати, як достойно полишити сей білий і сей чорний світ, такий святий і жаданий — і водночас такий жахний і проклятий людьми і їхніми богами...

Та ця думка тільки крилом зачепила її душу, бо вже інша настигла її. Вона прошкує до єдиного, майже потайного храму християнського у Києві. Местивой! Він, далебі, щось оповість їй про Вадима. Розкаже про отця Мефодія. І минулі літа наблизяться до неї, освітять її нинішнє життя, підкажуть стежку до будучини.

Уже опополудні угледіла крізь темні обриси дерев невеличку дерев'яну церквицю. Гостроверхий, високий, як вежа, дах її нагадував будівлю княжого терема на горі. Стіни кладені із зрубів, два чи три віконця, затулених кольоровими смальтовими пластинами, і все. Якби не маленька дзвіниця з одним мідним дзвоном, подумала б, що це

чийсь потаємний теремок заховався у пущі, подалі від цікавого людського ока і людського осуду.

Увірував, мабуть, її син у нового бога. Але якось непевно, з оглядкою. Як і все робив. Не Турова вдача, не його рішучість і відвага. Не знала Славина, чи то було добре, чи кепсько для державця, що він усе робив надто обачно, вимірював і виважував усе до крихти і гаяв на те час, щоб потім зробити твердо й незрушно. Їй би хотілось іншого: відкритої зваги, блискавичних дій, навального руху! Та хто зна, як державцю краще чинити. Он і цар Борис довго не наважувався вклонитись новому богові. Зате Ростислав Моравський — той відразу все вирішив. І народ пішов за ним.

Чому так? І як усе ж таки краще?

Виталище нового храму війнуло на неї подихом свіжого дерева, живиці і гарячого воску. Тьмаво блискало біля амвона три свічі під трьома невеличкими іконами. Над ними висіли вишивані рушники. Та які ж рушники! Славина не повірила своїм очам. З полотнищ на неї весело дивились довгоошиї крутолобі єлені, які несли на своїх гіллястих рогах коло Ярила. А воно було схоже на велику квітку, сміялося й підморгувало тим, хто дивився на нього. Поміж тими єленями і сонцями стояла грудаста й косава Лада — виставила вперед міцні долоні, наче спиняла баский стрибок бистроногих володарів пущ. Над її головою сплелися вінками пагони дивних квітів, з яких у білу вись злітали зграї гострокрилих ластовиць. І виходило, що старі боги ніби також освячували нових християнських святих, які страдницькими очима дивилися в очі людині.

Хто ж вони, оті святі на іконах? Які подвиги вчинили? Прийняли муки за людей чи за бога? Славина довго вдивлялась в їхні мученицькі лики, намагалась пригадати давні оповіді отців Кирила й Мефодія про священні житія християнських подвижників.

Аж тут за її спиною зашерхотіли чиїсь кроки. Хтось скрипнув царськими воротами й великою важкою тінню постав перед свічами, затуливши собою ікони під рушниками.

Славина упала на коліна, припала чолом до чистих соснових мостин. Дошки їх ще пахли живицею. Не сміла звести обличчя до людини у чорній рясі, що вичікувально хрестилась. Славина нарешті оговталась, підвела очі догори, тричі перехрестилась.

Священик підійшов до неї ближче і таким знайомим голосом — голосом Мествивоя! — спитав:

— Єси християнка, жоно?

Славина знову припала чолом до мостин. У неї не вистачало відваги назвати Мествивоя «отцем»... Який же він їй вітець? То лише братів-проповідників вона могла так називати — старих і мудрих. А Мествивой? Леле! Хреститься лівою рукою! Рукав правиці порожній. Де ж се він отак?

І знову хрестилась Славина у сум'ятті. І не знаходила слів розпочати з Мествивоєм бесіду, задля якої так важко йшла сюди. І думала в ту мить не про бога, а про нього, про Мествивоя, про його порожній рукав. І чула себе грішною перед богом, що не могла віддатися йому всіма помислами, душею злитись із ним. Надто земні клопоти й жадання витіснили з її серця усі молитви.

Мествивой же чекав. Стояв поруч з нею й терпляче вичікував. І їй здалося, що раптом прийшли і стали поруч усі її молоді літа короткого щастя, довгої неволі, блукань і недолі... Що поруч стали і ті люди, які колись її оточували; і її любов, і кривди, і надії...

Сльози рясно котились по її незрушному обличчю. Чому ж він не впізнає її? Чому ж бариться його спомин? Так, він чекає на її відповідь...

— Таки ж християнка я... — І додала замість «отче»: — Мествивою!..

Священик миттєво знерухомів. Навіть дихання його щезло.

Мить — це була така довга мить! — він дивився на жінку у білій сорочці із скупим вишиванням на рукавах; на її сірий вовняний навершник; на високий шовковий повій на голові, насунутий аж на брови. Авжеж, це була вона... Славина! Це був її голос... Це її засльозавлені очі дивляться з надією на нього...

— Піднімись, Славино. Я ждав тебе давно. А ти не йшла. Чому?

— Не вірила, що се ти, Местивою.

— І я не вірю, що се я,— зітхнув Местивой і почав швидко теребити свою невеличку русу бороду. — Неначе інший чоловік поселився в мені, як одягнув рясу.

— Навіщо одягнув?

— Дав обітницю отцю Мефодію...

— Хіба він... — З її уст не посміли злетіти слова сумного здогаду. Адже такі обітниці дають тим, хто назавжди покидає живущих.

Раптом погляд Славини знову спинився на лівій руці, якою Местивой осінив себе хресним знаменням. Де ж твоя правиця, відважний Местивою? У якій великій січі мужній бодрич загубив її?

Местивой перехопив її погляд й скрушно похитав головою. І лише тоді Славина застерегла, що його русяве волосся на голові занадто вже світле... від щедрої сивизни... Друже ти наш вірний! І тобі вже мудрість одягла на голову свій срібний вінець!

— Ходімо, Славино. Я тобі все оповім,— сказав Местивой.

Вони сіли на колоді під стіною церквиці. І Местивой враз немовби перестав бути священиком. Здавався їй звичайним зичливим мужем, що смертельно втомився на многотрудних дорогах життя й шукає спочину для свого серця, яке водило його путями в пошуках щастя в ромейські землі, і в хозарські, і в моравські, і в німецькі... А ще ходив до чехів. Разом із отцем Мефодієм. Чеський князь Бурівой прийняв від нього хрещення. У його державі було також запроваджене слов'янське богослужіння...

— Втомився я вельми, Славино. Ціле життя ходжу по чужих краях, і немає мені впину.

— То вже й спиняйся тут.

Местивой мовчкував. Може, в цю мить перед його очима, які він прикрив сивими повіками, майнула ніжними барвами лагідна просторінь його зелено-голубої рідної землі... Чи постало, може, буйногриве море, що часом манить своєю прозорою ніготою, а часом грозово кличе на бій. А може, сліпучо-біле сонце, що котиться зараз низько над землею, засліпило його, і через ту сліпучу осяйність він побачив сліпучо-білий берег Аркони і храм Світовида... Як він колись пишався ним! Як гордився вольністю велетських племен, що не хочуть нікому коритися — ні чужим, ні своїм повелителям. А найпаче ж своїм!.. А тепер? Тепер лише поблажливо посміхався... Знав, через ту свою гордість бодричі й інші його батьківщани-слов'яни не можуть з'єднатися між собою і стати великою державною силою... А Світовид не здатен їх об'єднати. Бо він береже лише волю старійшин, але не єднає їх в єдину міць... Не вчить покори одному державцю і не підводить усіх до єдиної істини — єдиної правди і єдиного гріха.

Славина торкнула його за порожній рукав:

— Де ж се ти?

Местивой стрепенувся.

— Се?.. — Не відразу повернувся до своїх невеселих роздумів. — Се ще за отця Мефодія... — тільки й відказав.

Бо не знав, як оповісти їй коротко про те, що пережив у Швабії, що було потім. А коли оповідати все, не вистачить і дня.

Вечір тихо розпускав над придніпровськими кручами свої золотисто-пурпурові шати. Несміливо зблиснули на синьо-сутінковому небі цятки зірочок. Але й те подумати — навіщо згадками знову краяти серце? Йому й без того тяжко...

Та спомини жужмом закрутили в ньому пережите й просилися на

волю. Тільки б... якось дібрати до них слів... Простих же слів не знаходилось. А виходило чомусь важко, недоладно в його оповіді.

Слухала Славина ту сумну оповідь і не вірила, що таке могло трапитись із отцем Мефодієм. Вознесіння... падіння... майже смерть в ув'язненні... І знову вознесіння. Папа Іоанн Восьмий після визволення із підземель возвів його в сан архієпископа Моравії із званням папського легата. Тим самим ватіканський владика жадав привернути до себе неподатливого Святополка Моравського й знову добути право німецьким пастирям завойовувати душі слов'янські у державі Моймира і Ростислава.

Та німецькі священики не могли довго терпіти Мефодія у цій землі. Він був живим криком протесту проти насильства католиків. Убити його!.. Знищити!..

Але не відали підступні вбивці, що за Мефодієм тінню ходить його вірний осторожник. І коли потаємна рука підняла над спиною слов'янського просвітника меч, він упав не на Мефодія, а на руку Мествоя...

Местивоя лікували у Празі. А в Римі тим часом німецькі служителі істинного бога знову чинили над проповідником свій суд.

Мефодій не визнає своєї підлеглості папі римському. Він єретик! Єретик, вартий того, щоб накинути на його старечу шию зашморг! У довколишніх землях слов'янських насаджує слов'янське богослужіння, ширить слов'янське письмо і сіє слово боже слов'янською мовою, а не латиною — істинно вищою мовою! Збирав довкола себе учнів, які під рукою його ж виучнів — морава Горазда і болгарина Климентія — переписували по-слов'янськи священні книги.

А Святополк? Цей розбещений владою честолюбець, що поринув у грубі насолоди й утіхи земного життя, як вогню караючого, боявся проклять Мефодія, котрий пам'ятав його зраду... його підступність, якою він захопив до рук владу в Моравії! Святополк боявся розвінчань. І тому ненавидів Мефодія. Тож поза спиною святого отця продавав його папі й німецьким священикам, до яких знову почав підлещуватись. Мабуть, шкодував за своє недавнє заступництво за просвітника! Бо з поверненням Мефодія втратив спокій. Жив, як муха над казаном з киплячою смолою. Щоднини, щохвилини очікував викриття свого жахливого злочину проти великого слов'янського державця — свого дядька Ростислава. Через те дедалі більше хилився до західної церкви; знав — вона заховає його чорні, непростимі гріхи від народу.

Через те і підсунув Мефодію — через папу — таємного наглядача, вікарія Віхінга, цього фанатичного шваба. Та не помітив, як враз сам упіймався в сіті, що розставив для Мефодія.

Це вже було після смерті отця Мефодія.

Усіх учнів його — просвітників, книжників, проповідників, переписувачів на чолі з Гораздом і Климентієм схопили, жорстоко катували, морили голодом, а потім довели поодинці до Дунаю й покинули напризволяще... Серед них був і Местивой... Багато тоді цих змордованих людей померло від голоду. Лише декотрі дістались до Болгарії.

Престарезний цар Борис розкрив для них свої обійми. Болгарія під впливом учнів Мефодієвих вступила в нову смугу духовного піднесення.

Аж тут нагодилась київська сольба від Оскольда.

— Царство йому небесне... — тихо промовила Славина, коли голос Местивоя затих. — А до тебе просьба, Местивою. Про сина. Врозуми його мудрістю своєю. Укріпи в його душі віру — має тримати кермо державне міцніше в руках. І нехай не боїться гріха. Конче се треба, Местивою,— додала пошепки.

— Незвична просьба твоя, Славино... — розгубився священик. — Як се? Віру в душу чоловіческу силою не втиснеш — має до неї сам розумом дійти.

— Отож і поможи... — сказала й втомлено поклала на коліна

руки. Правду мовить Местивой: коли немає в душі власної відваги, на чужій далеко не поїдеш. Не поможуть ніякі боги...

— Що йому потрібно? — Местивой пильно подивився в очі Славини.

— Щоб деревляни визнали. Їхній лукавий Ніскиня...

— Знаю... — перебив. — Уже думав. Піду я до того Ніскині сам. Омирю як не словом божим, так мечем.

Славина недовірливо зиркнула на його порожній рукав.

— Нічого! — Местивой перехопив її погляд. — Справлюся й однією. Але ж... у Києві є віче. Як воно, підпирає князя?

— О, те віче!.. Іще князь Тур розігнав його. Бо там завжди коромолили бояри київські. І більше не збирається воно...

— Треба, аби Оскольд обіперся на його силу!

— Та чи й треба? Знову там візьмуть верх бояри... Підімнуть князя і його силу...

— І то!..

Вечір і зовсім накинув темні шати на притихлу, сонну пущу. Славина поволі простувала знайомою вже стежиною. Рахувала свої кроки по цій землі, рахувала, як свої літа, зорі на небі. Говорила до них, чи до себе, чи, може, до богів старих, яких не могла відкинути від себе, бо виплекали в ній кожне слово.

От і добре, що Местивой піде до Ніскині. Він теж за Оскольда печеться... Усі правдиві душею ідуть за Оскольдом, сином її. А коли правда з ним — бути йому вічним! Бути вічним його державі! Іного — нема!..

ОГЛАВОК СЬОМИЙ

СІТІ ЖИТТЯ І СМЕРТІ

Рід проходить і рід приходить,
А земля пребуває во віки.

Із книги Екклезіаста, гл. 1, вр. 4

Сонце уже високо ходило над землею. Скресали ріки, і потемнілі крижини громово розколювались, наскакували одна на одну й шурхотіли у темних вирах повноводдя. Чорні хвилі переповнених рік пружно вигойдували на своїх бурунистих горбах посеред отих тріскотливих крижин широкі київські лодії. Князь Оскольд поспішав додому. Його вітрильники ішли Десною.

Поспішав із Полоччини і Смоленщини, де віднині став твердо й непохитно. Де залишив прах свого престарого отця — велеможного полянського князя Тура, якого ромеї й хозари прозвали Диром. Віднині попіл від його кісток поріднив полян і кривичів навіки. Полоцький князь Ізяслав втік зі своєї землі до Новгорода. Не захотів поклонитися Оскольду.

Полоцький князь мовив: своїх богів — Стрибога й Мокошу — буду боронити мечем, скільки світу в очах. А побіг під захист чужих богів — Велеса і Хорса. І виходить, що ті боги мають також постати проти полянських кумирів. Не по правді се.

Багато богів багатьох володарів своїх і тримають. Усім владцям допомагають добути першість і ведуть родаків одне на одного!

Тепер пригадував Оскольд слова матері своєї. І священика Местивоя пригадував. Мудро йому радили, коли мовили: зроби одного бога у своїй землі! Будеш єдиним керманичем у ній! Єдиний бог — це щит, що охоронятиме твій народ і стане мечем слави його! І тим мечем ти вразиш чресла тих, хто возстає супроти тебе і твоєї правди!

У Київ! Там на нього чекають великі діяння. Чекає на нього Ярка. Сина йому покаже — нащадка Києвичів.

Новий клопіт обсідає голову Оскольда — потрібно добрати своєму переємцю достойне ім'я. Ох, як розбігаються в мислях його оті імена! Як важко знайти, вгадати оте найщасливіше, найдостойніше ймення, щоб і в своїй землі, і в чужих краях звучало дзвінко й гордо ім'я могутнього київського державця!

Оскольд сидів у лодії під вітрильником і мріяв, погойдуючись на пружних хвилях Десни. Довкола мліла у сонячному весняному мреві сіверянська земля. Мирне й спокійне плем'я сіверян густо розкинуло свої оселища по берегах ріки, яка за стольним сіверянським градом Новгородом-Сіверським розливалась широким морем.

В інший час зайшов би сюди. Та не зараз. У Київ! У Київ несіте його, повеневі деснянські води!

Перша лодія, за якою йшла лодія з Оскольдом, круто завернула до берега. Вдивлявся в піщану смугу берега. Угледів: кілька спішених верхівців бігли до берега щодуху, несамовито розмахували шапками, щось кричали до них. Оскольдів кормчий завернув також до берега.

Що за біда? Якась млість скувала на мить його тіло, але вже наступної миті серце його важко погнало гарячу кров по тілу. У вухах залягла глухота. З нетерпінням узявся за весло — швидше б добратись до берега! Нарешті почув:

— Княже, не ходи в Київ! Орда обступила! — гукав до нього забрьоханий киянин і стягнув з голови облізлу лисячу шапку.

— Велика? Звідки? Яка?..

— Не відаєм. Кияни міцно стоять на валах. Твоєї підмоги ждуть.

Посланці були зчорнілі, забрьохані, лише очі гостро виблискували від збентеження.

— Що за орда? Так рано! Звідки ж узялися? — питалися київських послів веслярі.

— Одні мовлять, ніби хозари. Іниї бають — угри з печеніжинами. Хто зна,— кинув той, що тримав у руках лисячу шапку. — А прийшли від хозарського Степу!

Знову той Степ. Над усіма ордами там владарює Хозарія. Хозарський меч б'є у спину полянам завжди зненацька, крадькома! Мабуть, в Ітилі вже довідались про Лупкиню...

— А Ярка де? Як син?

— У Києві. Чекають на тебе, княже!

Київ іще спав. Синій брезг світанкового ранку тільки починав жевріти над землею, коли Оскольдові вої стиха підібрались до його валів. За ними стояли не спутані, готові до бігу коні. Але ординців не було видно. Не було видно й табунів худоби, з якою завжди ходить орда. Отже, не кочовий народ прибув до Києва, прибігли розбійники-таті, які знали, що вони злодії і що потрібно буде швидко втікати.

Дружина Оскольдова кинулась на ворожий стан зненацька, розітнувши посвистами мечей ще сірий світанок. Назустріч їй підхопилась ворожа рать, що опочивала тут же, за валами, на купах шкур чи на сідлах.

І почалася зла січа. А втім, це була таки ординська рать. У шкіряних одяганках хутрами назовні, а зверху кольчуги із товстої шкіри чи броньові сорочки, шкіряні гостроверхі шоломи.

Коли дружинники Оскольдові врубалися клином у товщу ординців, що притиснулись до валів, перед очима князя майнуло тонконосе смагле обличчя з широким розкриллям чорних брів. Майнуло на мить і сховалось під шоломом. Не впізнав би ніколи князь Оскольд чорнобородого тархана Ієхуду в цьому ратницькому одяганні, але ота витончена рука, якою він хапливо насунув на лице шолом, оті випещені тонкі пальці з довгастими лунками нігтів відразу привернули погляди його воїв.

— Диви, давній знайомець! — кинув хтось із київських дружинників.

— Ба, Ієхуда за даниною знову прийшов!

— Ану-но перейміть його!

З-під шкіряних шоломів Оскольда пильнували звідусіль колючі очі степовиків. Здалося, що був знайомий їхній погляд, їхній блиск і лютість. Хто вони? Барджіль? Бохан? Чи це тільки йому здалося. Хозари знову накинули на нього сіті смерті. Щільним кільцем обступали комонники — хочуть взяти його живцем...

Та в цю мить із протилежного боку, з-під круч Дніпра, виповзла, мовби з-під землі, нова дужа рать пішців і пішла приступом на ординців. Попереду неї врубувався у щільні ряди степовиків невисокий дужак в облізлій лисячій шапці, а поруч із ним завзято рубався червонолиций рудоволосий кремезняк. На його шоломі тріпотів червоний ялівець.

Ординські верхівці вмить щезли з-перед очей, лише копита блиснули та віялом розлетілись бризки калюжі, яку витовкли на ще не затравілій весняній землі чужинські коні!

Втер обличчя рукавом, розгледівся і застиг з дива: до нього біг у шоломі з червоним ялівцем розчервонілий, як розпечене коло сонця, Ніскиня і отой посол у лисячій шапці, що перейняв його на Десні за Новгородом-Сіверським.

— Встигли! Вчасно встигли! — радів усім своїм безбровим червоним обличчям Ніскиня і спинився перед Оскольдом. — Коби не сей киянин, не встигли б! — очима світив до того доблесного воя, що й нині був у тій самій лисячій шапці, без шолома, ніби прийшов не на рать, а на гостину.

Киянин білозубо осміхнувся, стягнув з голови шапку. З-під неї висипався на плечі сніп білого, як льон, волосся. І тоді Оскольд упізнав його:

— Пастух! Се ти колись рятував Київ од деревлян?

— Я,— просто одказав пастух.

— Але ж ти тоді так несподівано щез... Імені свого не сказав.

— А навіщо? — щиро здивувався звитяжець.

— Нагороду маєш дістати. Честь Києва врятував.

— Нагородою мені і єсть честь Києва,— мовив пастух, натягнув свою кумедну шапку й посміхнувся. — А тебе добре пошарпали, княже! — він дивився на Оскольда з подивом.

Тоді й інші побачили, що Оскольдова сорочка під кольчугою на спині була розірвана, крізь кільця кольчуги просочувалась кров. Обличчя й руки заляпані багнюкою. І кінь був увесь у рожевій піні, ніздрі широко роздувались, вирлаті очі ще нажахано метали іскри шалу.

— Добрий воронець у князя! — киянин-пастух прицмокнув язиком і ступив крок назад. — Авжеж, князь і мусить мати такого коня! Бо він — князь! — зичливо кинув ні до кого й знову відступив назад.

— Коби не він, не встигли б тобі на поміч, Оскольде,— знову почав Ніскиня. Певно, чекав подяки. Чи хотів забути давнішні обиди. — Тягнув за поли. Біжімо боржій, бо поб'ють Оскольдову дружину! Ну, ми на лодії — і гайда!

Ніскиня лащився, як пес. Авжеж, зять його Оскольд пригорнув під свою руку он які землі багаті! З таким сусідом краще ділити поганий мир, аніж вести добру війну. Та й інше важить: Ярка подарувала нащадка Києвичам, а йому — Ніскині — онука. Бо хто ж не відає, що князь деревлянський Ніскиня вельми чадолюбивий, та тільки має самих дочок. Нині ж онук — нащадок і землі деревлянської.

— Дякую богові нашому і тобі, Ніскине, за поміч. — Оскольд сплигнув з коня й почав розминати затерплі ноги.

— Так се правда? Мовили, хрестився? — здивувався Ніскиня. — А боги твого роду як?

— Як бачиш, також допомагають! — усміхнувся в темний вус полянський князь. — А де ж сей пастух? — спохопився він за мить. Усі роззирнулися — справді, не було біля них того синьоокого пастуха в старій лисячій шапці. Допоки князі обмацували один одного погля-

дами й словами, той пастух уже йшов до своїх кошар. Розмірковував, йдучи, про свої клопоти.

Далебі, нині весна, а вовки о цій порі голодні, заберуться десь до худобини — перепсують геть отару! Який одвіт дасть тоді князеві своєму Оскольду? Та, власне, не йому самому, а отому клятому княжому тіуну, котрий у три ока дивиться за дóбрами у княжому дворі. Треба, либонь, поспішати...

Ішов собі чоловік до своєї роботи. Хе, нагороду, каже, дістав би він, простий смерд київський, за честь стольного града! А що йому та княжа нагорода? Має собі нагороду найвищу — бо робив так, як умів, бо жив так, як розумів жити,— по честі. На чуже загребущим оком не накидав, на чужій біді рук не грів. Та й на шию свою нікому не давав сісти. Волю свою беріг. Як і волю своєї землі, свого Києва. Отсе і є йому найбільша нагорода — власне чисте сумління і власна висока честь, яку він ніс у серці високо й недоторкано.

Тим часом Ніскиня вже оповідав Оскольдові про священика Местивоя. Приблудився до Коростеня. Намовляв і його, деревлянського князя, визнати єдиного владику на небі і єдиного владику на землі подніпровській — Оскольда. Але ж... Як буде тоді з деревлянським Дажбогом? Розгнівити покровителя своєї землі він не наважується.

Оскольд лише посміхнувся. Хитрив лукавий Ніскиня, ховався за свого бога-покровителя. Насправді ж він не хоче визнати полянського князя першим владцею у землі слов'янській. Дажбог мовчав би так само, як і Перун!.. Усі боги замовкли б і нишком скорилися єдиному богу. Та волостелі, що стоять за ними, не жадають того і самі здіймають свої мечі проти єдиновладдя Києва!..

Так гадав Оскольд. Бо ще не знав, що боги не мовчали. Очі Перунового ідола на київській горі вже не раз наливались кров'ю, коли старий волхв згадував ромейського бога і князя Оскольда!..

Може, уперше в житті старий Ніскиня тепер інакше подивився на київського володаря. Десь у душі гордився родичанням із ним. Хоча в закрайках думок ворохобився подив. Еге-ге, сидіти на київському столі не так просто. Тут устигай тільки відбиватись то з одного боку, то з другого, то навіть з третього!

Он і тепер. Де ті хозари? Де їхні орди? А дивись — добігли до Києва, занесли над ним свій меч. Лютий хозарський меч! Йому, Ніскині, того й не присниться! Аж ось коли відчув важкість золотого київського столу. Може, через те нарешті це збагнув, що почав міряти владу князевим життям і славою свого переємця-онука, який он як зараз кричить — на всі княжі палати! Його, либонь, вітає, діда свого — князя деревлянського! І отця свого рідного — відважного Оскольда Київського! Що ж, Ніскиня згоден визнати над собою старшинство Турового сина. Бо він іде, з усього видно, дорогою правди. Скільки кривд, скільки напастей переборов за свої літа! І став від того не слабшим — могутнішим, нездоланнішим. І нема йому смерті, а лиш велич для нього і для його землі! Воістину мовлять мудрі: по дорозі правди життя і велич!

А Ярка була в розпачі. По народженні сина прийшла Ярка на Перунову гору, як і належало княгині, з челяддю й няньками, сюди притягли й молодого бичка для требища. Але назустріч їй ніхто не вийшов. Волхв Славута зневажив княгиню! Не з'явився він і тоді, коли челядини стали голосно гукати його. Зник. Випарився в холодні небеса весняні цей страхітливий віщун, що знав мову богів і освячував долі людей. Чию ж жахну будучину угледів чарівник — її, золотоволосої Ярки, чи, може, нового нащадка київського столу? А певно ж, їхня доля майбутня не обіцяла ні щастя, ні слави. Інакше б уже зараз волхв-віщун припадав би до їхніх стіп... Хто любить обійдених Долею?

То лиш до обранців її всі хиляться й ліпляться, один поперед другого лащаться. Від невдах тікають подалі.

Чутки невидимими потічками розтікалися, розповзалися, розвівалися від княжого двору по всьому граду. То, людове, Оскольдові мста жорстока від старих богів. Кара йому уготована всюдисуща, і впаде вона на весь рід його!.. За той храм, що в пущі поставив! За тих святителів, що прикликав із Болгарії! За забуття старих богів, а найпаче за забуття громовержця — бога Перуна. Мовили, блимає кумир його на горі кривавим оком. Гнів нуртує в ньому великотний! І волхву велів не брати під свій покров княжати...

Плакала Ярка, ховалася по темних закутках терема. Їй ввижалися клубки чорних тіней, що котилися за нею, чи то домовик з баранячими рогами, що трусив своїм бородищем поперед неї, чи то перелесник, що стрибав їй навперейми й міцно зачиняв двері, аби вона їх не відчинила і не могла вийти із виталища. Вночі серед тривожного сну на неї падали хижі шуліки з гачкуватими дзьобами, які цілили їй в очі і в серце. То раптом хтось ніби простягував до її немовляти кістляві руки, і тоді вона схоплювалась на ноги й кидалась до колиски... Весняні сніги спливали в ній чорними сльозами. А тут прикотилась орда...

Оскольд був приголомшений. Справді-бо, оселилась біда під дахом його терема.

— Не журися, сину... — хтось тихо обізвався за його спиною.

Голос матері! Він завжди рятував його в біді... А він забув і привітатися з нею!

О, сини людськії, скільки мук і любові ви приносите своїм матерям, які мовчки терплять від вас цю образливу неувагу. Бо хіба вони забували коли про те, що синів треба зігріти словом, тілом, любов'ю своєю!.. Як ця ваша байдужість віддається в них печаллю і сивизною!..

— Мамо!..

— Я хотіла віднести його до церкви, Оскольде. Хай би отець Местивой охрестив його. Але... — Славина затнулась на півслові.

— Не дам! — Ярка тілом своїм затулила синову колиску.

— Ось, бачиш сам... — сумно похитала головою мати...

І тут розпростав плечі Ніскиня. Його зморщене, ніби спечене, безброве лице зібгалось в усмішці.

— Деревлянський бог дасть йому своє благосне слово, дочко. Захистить від кривди.

— Навіщо? Він спадкоємець київської держави! — насупився Оскольд, тільки гостро блиснув просинню очей з-під темних брів.

Оскольд аж тепер збагнув: мститься йому старий світ, який змогутнів за спиною старого Тура, той світ, що тримався за старе, пручався, шкірив зубія й готувався занести над його головою свої кістляві руки.

Ладен був тут же зірватися й бігти до волхва, відсікти йому висохлу голову, що ледве трималась на тонкій зморщеній шиї. І цей минулий чоловік освячував своїм іменем, своєю впертістю минувшину, у якої вже не було ніколи майбуття.

— Кличте сюди волхва! — Оскольд схопився за меч.

— Не поспішай, сину,— від тихого голосу Славини його рука ковзнула вниз по черені меча. — Славута, гадаю, те не сам придумав. Твої бояри у нього постійно радяться.

— Хто з них?

— Усі велеможці київські. Бережися їх, сину...

Ярка пополотніла: виходить, тут, у Києві, люта змова боярська?! А вона гадала: бог розгнівається!..

— Як же се?

— Заспокойся, дочко. Я все придумала. Піду в Новгород, покличу новгородську дружину в поміч. Оскольд і звалить змовників.

— І я дружиною стану в поміч тобі,— прогудів Ніскиня.

Іншою мірою — іншою! — важив тепер деревлянський князь вагу золотого київського столу!..

— Да буде! — опустив очі Оскольд.

А в пам'яті починав пригадувати призабуті вже імена бояр: рідкобородий вилицюватий Микульчич... Низькорослий, рукатий, схожий на рака, Радим; а той Олій, син вигнаного Туром боярина Добрити... Невже й він?.. Оскольд ніколи їх не кликав до себе на раду — не встигав. Сам усе вирішував, як і Тур. Та й не звик з кимось радитись. У похід також їх не брав. На нових людей опирався. Нові багатіли, а старі мстилися йому підступом...

— Іди, мамо... проси новгородців...

Зраду на київській горі освятили іменем Перуна! Тепер Перун, тобто київські бояри, можуть з'єднатися із полоцьким Ізяславом, з кривичанськими богами Стрибогом і Мокошею. А може, захоплять іще й дреговицького Сімаргла. Чи ж витримає його новий бог цей натиск? Чи не зламається двосічний полянський меч об тупі голови сусідніх владик?

Невимірна у своїх жаданнях і забаганках людина, а надто коли вона вміє бачити далеко, а відчувати глибоко, а мислити широко. Добре, коли серце її те уміння наповнює добротою своєю. Тоді сіє вона довкола себе безмір добра й любові. Та коли зло й заздрість хробаками точить душу — довкола спустошуються серця, змовкає мудрість, торжествує холопство. І життя тоді обминає стезю правди.

Рюрика у Новгороді прозвали Злим.

Відтоді, як пересунувся сюди із далекої Ладоги й зачинився у новому своєму теремі, довкола нього залягла зловісна мовчанка. Новгородські віча перестали збиратися. Велесів волхв не приносив жертв на требищі — новгородці забули дорогу до дідинця.

Рюрик тихо сидів у своїй гридниці та зірко стежив із вузьких віконець за градом, за його волостями — п'ятинами і погостами. Насилав туди час від часу своїх здирців-дружинників.

Та одного разу прибився до нього Ольг. Із Плескова прибіг на санях. Зайшов до гридниці тихо, у бузкових сутінях зимового вечора. Зайшов сам, без слуг, без гридів. Скинув свого вовчого кожуха, з розгону вдарив шапкою об стіл...

Довго важився він на цю бесіду, довго гамував у собі гординю й утишував знеславлене серце. Адже він, новгородський посадник, уже давно був відтиснутий від кормила новгородського оцими находниками-вар'ятами чи просто варягами. Відтоді зник з його лиця постійний приязний усміх. В настороженому погляді очей зачаїлись, кудись поховались підсміхання, що злітали, бувало, з язика гострим слівцем.

Мовчазний, затятий Рюрик своєю владністю і своєю жорстокістю змусив його втекти з Новгорода. Бо мав залізну дружину, сам став роздавати землі своїм людям, брати потяги й правежі, не питаючи ні в нього, посадника новгородського, Гостромислового переємця, ні у віча, яке вже й не скликав на Буєвищі.

Але сидячи у Плескові, який віддав йому колись Гостромисл, Ольг придивився спокійніше до того Рюрика. А придивившись, збагнув: у Рюрика погорди було більше, аніж розуму. Хотів кермувати у чужій землі і підтоптував під ноги її покони й обичаї! Зневажав її волостелів — ліпших мужів. Ніхто у такий спосіб не здатен утриматись при владі довго!

Новгородська чернь бунтувала й лише чекала часу підняти свої мечі на чужаків. Новгородські золоті пояси гуртувалися й собі і ладні були навіть пристати до черні, аби позбутися варягів.

Рюрик, як зацькований старий вовчисько, сидів у теремі й чекав свого кінця.

Отож Ольг і прибіг до нього. Стукнув чоботищами об поріг, оббив налиплий сніг. Тернув долонями замерзлий ніс і щоки, проте не про-

стягував Рюрику руки для привітання. Не поспішав говорити. Дивився йому спокійно в очі...

Рюрик від подиву мовчав. Некліпно дивився на Ольга і дивувався, що колишній новгородський керманич не здіймає на нього меча, не шле на його голову проклять, а ніби співчутливо дивиться в очі. Що на мислі у цього лукавця? Яку потаємну сіть закинув біля нього? Що хоче цього разу впіймати в ті сіті Ольг? Його смерть чи його владу?

Не здогадувався старий Рюрик, що довгі й тяжкі ночі провів Ольг перед тим, як ось так з'явитися на його очі і отак наважитись сказати про те, що він сказав. Не одну думу передумав і не єдиножди перевертав свою душу і перекраював серце. Збагнув: не сяде він більше у Новгороді на посаді, градяни не забули йому ні Вісни, ні її дочки Прекраси, яка сиротиною росла при ньому як вічний докір і вічна пам'ять про його лукавство. Ні Гостромислової слави, яку пригорнув до себе і про яку тут знову нині згадували. Рюрика ненавиділи. Тому час його кінчався. Хтось інший — лукавіший, підступніший, спритніший і меткіший — вихопиться на посадництво. Де тоді опиниться Ольг? І що здумає утнути вольниця новгородська?

Ці перестрахи й надали йому відваги для розмови. Не хотів чекати безрадісної будучини для себе. Хай і витіснив його Рюрик із Новгорода! Але тепер цей же Рюрик утвердить його! Він, Ольг, єдиний зможе приборкати нині Новгород і врятувати Рюрика! Старий Рюрик сам собі обламав крила, на яких тримався. І коли є хоч крапля глузду в старому його, висохлому мозку, має зробити по слову Ольга...

І ось він дивиться в переполошені очі Рюрика. Пронизливі, пісочно-жовтаві, ніби вигорілі від постійного вогню люті...

Раптом в них сяйнув відблиск якогось здогаду. Широкі ніздрі короткого носа ворухнулись, ніби у звіра, що вчув неподалік здобич.

В очікуванні якихось страшних вістей від Ольга він комусь махнув рукою. Тільки тоді гість помітив, що в хоромині була королевична Єфанда. Її тонка, пересушена постать повільно зникла за дверима. Рюрикові очі то гасли, то враз зблискували у прижмурі жовтавим відблиском.

— Не те робиш, Рюрику-соколе! Не те! — нарешті сказав Ольг. — Всюди новгородський люд піднімається на стань... супроти твоїх здирців... супроти тебе! Сей люд зловісний потопить вас у Волхові. Ось тому я тут.

— Де... ворохба починається? У Плескові? — не втямив Рюрик.

— Десь та почнеться. Сіє буде! Я не про те. Про будучину...

— Що будучина? Вона для всіх однакова. Для тебе і для мене.

— Для мене ні. У мене вона інша.

— Лякаєш? Чи мстишся? — насторожився Рюрик. Вилиці його вузького обличчя звосковіли.

— Ти вартий моєї мсти! Відаєш про сіє. Але прийшов до тебе з добром! — Ольг м'яко ступив від порога, де все ще стовбичив, досередини виталища. Під його важким тілом скрипнули мостини. І раптом Рюрик розкрив у подиві очі: Ольг, цей красень-молодець, був нині якимось інакшим. Через всю його чорняву чуприну пролягло пасмо білого волосся! Мудрість проорала в ньому певно свою борозну!..

Ольг спинився перед ним і, дивлячись просто йому в зіниці, тихо сказав:

— Не сховаю від тебе правди, Рюрику. Я недруг твій! Але зараз мушу дбати про тебе. Бо дбаю перш за все про себе! — Він щосили вдарив себе в груди. — Хочу свою шкуру цілою зберегти!

Рюрик стиснув довгі вузькі вуста, від цього щелепи його якось гостро випнулися, шкіра на чолі зсунулась до перенісся — увесь вигляд його зробився враз жалюгідним і... злим.

Який же підступ уготовив йому сей хитрець?

— Я хочу, Рюрику, аби ти зміцнився у цій землі. Так, зміцнився! Хочу, аби ти і твій рід тут кермував довічно!.. Аби твоє чадо Ігор

перейняв твоє владарювання! Але!.. — Ольг набрав у груди повітря. — Маєш знати: якщо хочеш бути великим князем, умій завоювати душі людей. Можних людей і смислених! А ти всіх їх розігнав! Вірних слуг перетворив на вірних своїх ворогів. Біда гряде на твою голову. Про сіє хотів сказати тобі.

Рюрик стрепенувся.

— Мовиш правду, Ольже. Але чому я так учинив? Бо всі оті твої старійшини земські — бояри, посадники, билі — тільки тягнуть до мене руки за мздою. Ніби я і мої боги є одвічними їхніми боржниками. Ми не боржники! Ми владці! Нас кликано сюди по закону. По закону й владарюємо. — Рюрик звів свій розпалений погляд на Ольга. — Хочу обіпертися на нових людей. На своїх людей. Дістануть вони з моїх рук багатства й посади — мені й будуть вірні.

— Нові? — підскочив Ольг. — Го-го-го, брате, даремні твої сподіванки! Нові мають порожні животи й гамани! Доки їх наситиш — ворохба за плечима стане. А велеможці старі, що вже мають погости й волості, поведуть за собою всю землю супроти тебе. Опиратися треба на старих: вони поцінують се ліпше і дбатимуть, щоб утриматись разом із тобою!..

Рюрик збентежився. У словах Ольга чув істину. Справді, сонмище його нових людей було ненаситне. І звідки вони наповзли — оті конюші, стременні, чашники, стольники, постельничі, мечники, огнищани, ємці, тіуни, биричі!.. Радо ходили на полюддя, поспішали радо на учти, які він влаштовував у своєму теремі. Ольг мовить правду: вони наситяться не скоро. Чатують нині на нього по всіх закутках, яко мисливці на звіра, виловлюють з його очей похвалу, а з уст подаяння!.. А він захопився цим і не угледів, як за його спиною нуртувала злоба тих, хто його сюди кликав і чиї сподівання він не виправдав. Мудрий вельми сей Ольг!..

— Коли жадаєш перемогти сю землю — згуртуй біля себе земських ліпших і смислених...

Тяжка тиша глухою стіною пролягла між ними. І ніхто з них навіть не здогадувався, що в сю тишну мить вирішувалась доля не тільки новгородських слов'ян, а й тих слов'янських земель, що лежали в полуденних краях.

Рюрик давно вже відчував, що земля, яку він дістав у дар, а потім яку пригорнув під свою руку мечем, вислизувала зараз з його рук... Ольг знав, як повернути все назад... Ольг допоможе йому!.. Се боги його роду послали йому в цю хистку мить сього мужа!..

Обнадіяно дивився тепер на Ольга. Чекав поради його, як дитина милості...

— Що треба? Скажи, Ольже...

— Того й стою тут. Жени отих людей тихих і лъстивих, що повзають біля твоїх стіп. Що мовчать і навіть не допікають тобі ні в чому, які навчилися мовчки зносити від тебе навіть обрáзи. О, як знущатимуться вони з тебе, коли ти впадеш... Але я не дам тобі впасти. Я піднімаю свою руку на твій захист.

— Я... дам свій меч у твою руку...

— Буду вірно тобі слугувати!.. А ти докінчи справу, яку почав. Забери землі у братів своїх. Пощо вони їм? Владарюй міцно сам! Віддай їх синові своєму.

Ольг виклично дивився в збентежене обличчя ошелешеного Рюрика. Ольг поставив своє життя на лезо смерті. Смерть або честь!

...Відтоді Ольг перебрався знову до Новгорода і став першим мужем і радцею старого Рюрика, охоронцем його влади і честі — і скоро та влада і та честь перейшла до нього.

І знову Ольг пильнував за погостами й п'ятинами; надсилав туди дружину Рюрикову й кермував землею: правив суд, ділив землі, поглядав скоса у бік Рюрикових братів. Бо до них, у їхні землі, бігли товписька народьства, що ховались від здирців-варягів.

Скоро нагло помер менший брат Рюрика — Синьовус... загинув Трувор...

Рюрик нарешті став єдиним волостелем усіх новгородських п'ятин. І то все завдяки спритності Ольга, першого мужа свого і радника. Новгородці називали Рюрика тепер не соколом, навіть не шулікою, а вовком, вовчищем. Ольг же вознісся ще вище. Став дядьком-навчителем при синові Рюрика — при Ігорі. А в руках своїх тримав усю Новгородщину.

Великий град на Волхові зціпив зуби. Немов замерз навіки у своїй безвиході.

Та на нашій землі не буває нічого вічного — ні лютих морозів, ні п'янких весен. І в Новгород прийшла після зими буйна весна. Теплим віялом своїх вітрів змела глибокі сніги; по підсохлих горбочках розсипала волохаті бузкові очі сон-трави і сині сльозини пролісків. Заграв батечко Волхов високою піннстою хвилею. Вирвався з берегів, поніс на своїх білих гребенях міст; залив дерев'яні мостини вулиць.

На Славенському кінці, на подолі, на торговищі доми новгородців опинились у воді. Люди сиділи на дахах зі своїм майном, з дітьми, з худобою... Між ними снували довбанки й човники, лодії й великі купецькі гари... Повінь затопила онбари й комори — загинули запаси зерна, брашна, солоної риби, грибів, копченини... Люди перебиралися на далекий високий берег, ставили курені, намети, аби як-небудь дочекатися спаду води.

І вони дочекалися. Скоро вже ходили калюжними вулицями, брудні, закаляні болотом, зсірілі, знеможені голодом і безвихіддю. Померкло на небі ясне сонце. Потьмарилась весняна яснота. Настали холодні сірі дні. Білий морок оповив землю ніби якимось прокляттям. Голод пустив по домівках сухоребру Морану-смерть з косою за плечима. Вона знову торохтіла своїми старечими кістками по бідняцьких садибах і найперше відбирала від матерів дітей. Та голосіння жінок по садибах скоро змовкли — від безсилля, від невимовної туги й безнадії.

Голод і смерть водночас вивільняли людські душі від страху. То тут, то там юрмища голодних людей нападали на погости чи на боярські двори, забирали збіжжя, худобу, підпалювали оседки багатичів. На торговищі шумували свавільні віча, які вже не боялися ні варязької дружини, ні Рюрика. Навпаки, шукали з ними зустрічі.

Нуртувало нове життя в корінні дерев і зела, шумували повеневі води у Волхов-ріці, нові весняні сили вибухали відчайдушшям і відвагою в людських душах...

Лодії, човни стояли суцільною стіною аж до протилежного берега. По них ходили з берега на берег, як по мостинах, бо міст знесла шалена повінь. І ось по тих наплавних мостинах шугонув лютий вогонь. Горіли вітрила і реї; тріщали риболовецькі снасті; міхи, бочки, і в'язки хутер, і бочки з воском... Дим і мга оповили берег і річку. Вогонь сипав снопами іскор на людей, які кинулись рятувати свої до́бра... Полум'я загрожувало перекинутись на огорожі, на дерев'яні мостини вулиць, на дахи домів, повалуш і теремів обох берегів Волхова.

Нестримне шаленство вогненної сили розковувало в людях пригнічену волю.

У вечорових сутінях видовище буйної заграви було ще величніше і грізніше.

— Пожере Перун ненаситьців наших!

— За мечі, браття!

— Альбо живот, альбо смерть!

Дика новгородська воля вогненним клубком покотилась по боярських теремах. Давно вже не було такої пожежі у славному Новгороді. Дідинець і Рюриків терем уже були в огненному кільці. Разом із

тріскотнявою полум'я настирливо і нестримно підбиралася до них і новгородська стань.

Людська помста за чорні кривди ніби накидала на це гніздище кривдників свій вогненний зашморг.

Рюрик не відривав приреченого погляду від цього палаючого кільця. В його зіницях спалахували відсвіти пожежі, і від того його очі здавалися червоними. До чола прилипло густе щетинисте пасмо. На широких зап'ястях набрякло синє мотуззя жил. Він не оглядався, але знав, що за його спиною мовчки тремтіла висока суха Єфанда й холодними руками тулила до свого боку голову отрочати. Отсе і настав кінець твоєї величі, Рюриче, бодрицький варяжине!.. Умів перемагати, умів сіяти смерть — зумій достойно й померти яко воїн! Візьми свій меч і вийди назустріч юрбі!..

Хіба мало подвигів звершив у своєму житті ти, Рюриче? Немало! Небо не дасть його в обиду! Найбільший його подвиг — ось тут, на землі новгородській, коли з'єднав у своєму кулаці всі землі й п'ятини Новгорода великого, коли прихилив до себе, хоч і з поміччю доброго мужа Ольга, усіх волостелів землі...

І враз плин його думок спрямувався в інший бік. Привернув до себе можців новгородських? А де ж вони зараз? Чом тебе не захищають, адже ти їх захищав стільки літ від нових варязьких зайд! Де ж твій мудрий і зичливий воєвода, дядько-наставник твого нащадка, де Ольг? Хіба не бачить, що Рюрик потрапив у біду? Ось-ось вогонь перестрибне на дерев'яні дахи його онбарів!

Зрадив! Усі вони, зичливці твої, сидять нині по норах й очікують, коли чернь градська й житнії люди доконають його!.. І ти, Ольже, також дивишся зі своєї шпарини на його кончину і ждеш не діждешся, коли впаде прави́ло землі з рук його!..

Але ж ні! Ольг прийде. Він збирає сили. Чекати! Чекати!..

Піт рясно скрапував зі скронь, з чола, з кінчика носа; очі дедалі частіше загорались пломінцями хижої пожежі, що спалахувала в ньому. Триглаве-Світовиде і ти, Хорсе! І ти, Велесе мудрий! Захистіть мечем своїм!..

У сінях терема зачулись чиїсь поспішливі кроки. Двері так різко гойднулись на петлях, що стукнулись об стіну й трохи не злетіли. В хоромину увірвався Ольг. Єфанда від несподіваного щастя хитнулась і, зламавшись навпіл, упала йому на груди.

— Вольг! — коротко зойкнула й замовкла.

Та Ольг рішуче відштовхнув її, схопив Ігоря-отроча за руку й потяг у сіни. Кинув до обох:

— Швидше... Біжіте...

Єфанда взялася своїми тонкими високородними пальцями за поділ довгої чорної туніки й з готовністю ступила за ним. А Рюрик і не ворухнувся.

— Ти що? — крикнув до нього Ольг.

— Буду тут. Умів добре жити. Зумію з честю померти.

— Від черні? Яка то честь?

— Смерть — вона є смерть. Від черні чи від сторонського короля. А ти ось... — подивився на збентеженого Ольга. — Бережи їх... — кинув швидко в бік дверей, де заніміли готові зірватися в біг Єфанда та Ігор.

Ольг відпустив руку хлопчини.

— Обіцяю!.. — став на одне коліно посадник. — Тільки уваж і мою просьбу... Нехай твій син, цей святий отрок Ігор, да буде заручений з моєю дочкою Прекрасою...

Рюрик ворухнув рудим щетинистим вусом. Ольг і тут знайшов користь. Навіть смерть його, Рюрика, хоче змусити слугувати йому, Ольгу. Але ж чому сам не жадає взяти керма у землі?

— Бери новгородську землю собі. І кермуй сам.

— Не хочу.

— Черні убоявся!

— Ігоря твого захищатиму яко законного спадкоємця. Отець його прийшов у Нови-град на заклич віча.

— А так... — зрозумів Рюрик.

— Благослови його на шлюб із Прекрасою.

— Благословляю! У повні літа свої хай візьме собі в жони дочку Ольжину... Бережи Ігоря!

— Яко свої очі! — гукнув Ольг і потяг хлопчину за собою. Єфанда невідступно тупцяла за ними мостинами й переходами терема.

А полум'я вже облизувало раму вікна, до якого прилип Рюрик. Ось легенький грайливий пломінець — і зовсім не страшний, а навіть лепський, забавний! — пробіг по підвіконню й перескочив на дерев'яний зруб терема. А навпроти нього такими бігливими опоясcями вогників була оповита повалуша — висока багатокутна вежа, також поставлена із зрубів. Між тими зрубами-колодами новгородські здателі-теслі клали сухий мох. Ото він і спалахував спершу. Від нього вже загорілись водночас і колоди. І раптом повалуша-вежа спалахнула, як величезна свіча! На подвір'ї стало видно, як удень. Рюрик ухопився руками за надвіконня. Він побачив... таки ж побачив, це не здалося йому! — через двір біг Вадим Хоробрий. Він! Він палить Новгород! Давній недруг його... Живий? Звідки ж тут об'явився? Прийшов дивитись на його смерть?!

Метнувся до стіни. Зірвав меч. Поспішливо твердими кроками вийшов на ганок. Він від свого так просто не відступиться — не дасть холопу звеличитись! Холоп печеться не про честь землі, не про честь можців, він б'ється за шмат пряжма! За ситість живота свого... Він сліпий у своїй лютості... І Рюрик має знищити його!

Сторожко, яко мисливець, що вийшов на двобій із лютим, підступним звіром, дослухався й донюхувався до віддалених гуків... тріскотняви полум'я... якогось гупання... Бачив, як загорівся дах його терема. Та з місця не рушив. Якась важкість прикувала його до ганку. Проте ніхто не виходив на двобій із ним. І він враз відчув, що втомився. Захотів умерти. Як звичайна стара людина, втомлена життям і постійною боротьбою й перестрахами втратити те, що вона протягом усього життя берегла як святощі. Усе життя він рвався до влади. Вона була для нього святощами! Але здобувши владу, відчув — вона не дала йому жаданої радості. Не зробила його вічним! Навіть не продовжила життя ні на один день!

І найсильніші душі, прозріваючи, вдаються у безнадію і жадають заспокоєння в смерті...

Нарешті він дочекався рятівної миті. На подвір'я ступив Вадим Хоробрий з невеличким гуртом людей. Вони роззирнулись довкола, побачили на ганку Рюрика й повернули до нього. Навколо слалися густі дими, що дедалі щільніше обступали Рюриків терем і купку людей, які поволі підбиралися до непорушного Рюрика. Він підняв над собою меч проти простолюдинів, які оточували його з боків. Вадим вихопив з-за паска топірець, Рюрик опустив свій меч, безвільно підставив шию під удар. Вадим смикнув руку назад. Він не вбивця! Він месник!

Вадим обернувся, щоб стримати інших повстанців.

І в цю мить із густого диму й мги вискочив зі своїми воями Ольг. Підскочив до Вадима Хороброго, відтіснив його від Рюрика, вирвав топірець і скрутив йому на спині руки... Рюрик стрепенувся й пронизав своїм мечем груди Вадимові... Падали люди, які були з Вадимом, яких він щойно стримав...

Усе враз перевернулось, змішалось з димом і вогнем. Посипалися дощем густі іскри, серед яких качалися по землі клубки людей, що зчепились у смертельному герці.

Коли сутені оповили вулиці й Волхов, від Славенського кінця до річки побігла якась жінка. За її спиною розметалось світле волосся, що

вибилось з-під убруса, який лопотів кінцями за спиною, немовби крилами. Її сорочка, щедро мережана на рукавах, надувалась од вітру. Здавалося, що вона не біжить, а летить, мов тая біла лебедиця, навстріч своєму відчаю...

Вона добігла до Волхова і впала... Річка палала... Лодії, човни, гари, довбанки — усе взялося полум'ям і димом. Перейти на другий берег, туди, де в полум'ї праведної людської мсти лежали побиті новгородці, не було змоги. Вона спинилась... А потім з розгону шугонула в полум'я, яке весело розгулювало по річкових рухлах... І зникла за димом і гаром...

Літописець скупо записав: «...уби Рюрик Вадима Хороброго і інших многих ізби новгородців, совітників його...» І ще додав: «Того ж літа ізбіжаше од Рюрика із Новгорода в Київ много новгородських мужів...»

Великий град землі слов'янської, Києве! Високо стоїть твоя правда, коли звідусюди тягнуться до тебе скривджені й зневірені! Коли в твоїй силі й могуті вони шукають захисту для себе!..

Ні горе, ні радість і ніщо не вічне. Невидиме колесо часу безупинно крутиться і нема йому ні зупину, ні перепочину. Хто підноситься, з часом опиняється внизу; хто падає, може знову вознестись. Колесо часу вертиться, крутиться, біжить... в одних душах ослаблює доброчинності; іншим додає відваги; кому притупляє горе в серці, побільшує мудрість, радість розсіває попелом примарних надій, щоб зійшли синіми квітами сліз...

Після загибелі Вадима іншою зробилася Славина. Зістарилась, похилились плечі, знесиліли руки. Очі дивились на світ з сірою журою. Інколи вони оживали від споминів. Щонеділі тепер ходила до Оскольдової церкви. Спочатку сиділа на невеличкому горбику під березами, відпочивала чи, може, вела бесіду зі старими богами.

Їй було про що поговорити з ними. Ніхто, окрім них, не відав її таємниці. Навіть не здогадувався, що під отим затравілим горбиком лежить Вадимова голова. Ота буйна голова Вадима Хороброго, яку підступно відсік на пожарищі свого терема старий вовчисько Рюрик.

Отоді, на пожарищі, пробралась вона отай до побитих новгородців, забрала Вадимову голову в міх і з новгородськими мужами втекла до Києва. Тут і поховала...

Щонеділі тепер навідувалась на могилу. Сиділа мовчки, ворушила губами, а очі дивились в невидиму далеч, бачили те, чого нікому не дано бачити.

Потім Славина ішла до церквиці. У звичних сутінях розглядала тьмаві обриси зігнутих спин — молільників; обережно ставала збоку, біля амвона, щоб послухати заспокійливі мудрі речі отця Мestивоя.

За останні роки священик теж зігнувся під важкістю літ, і хоч голос його пригас, але думка його спалахувала ясніше; слова лились вільніше, слова, що йшли з глибини його досвіду й душі. А може, від бога йшли. Славина того не знала. Тільки їй подобалося, коли Мestивой не читав по священному письму, а вголос розмірковував, ніби бесідував сам із собою. Утишував свої жалі від нездійсненних мрій і жадань, а тим заспокоював і її роз'ятрене серце.

— Життя людське подібне до вітру, чада мої,— глаголив проповідник і затуманеним поглядом вдивлявся у височінь темного склепіння. — Усе в ньому миттєвий звук. Усе гине на цій землі в плині часу. Любов, утіхи, щастя... Никне краса жіночих облич... Дужі мужі стають нікчемними старцями. Тільки той, хто йде із життя молодим,— той лишається вічно нетлінним у пам'яті людській. Той не підвладний часові. Тож не бійтеся, люди, скласти свої буйні голови у ратному бою! Тоді вічна хвала вам і вічна молодість вам!..

Славина була впевнена: ці слова він говорить для неї. Про Вадима

вони. Він живе в її пам'яті саме таким, яким найбільше запам'ятався, яким був у степах: молодим і звитяжним. Таким він і загинув від Рюрикового меча!..

Після втішання душі і серця йшла додому. Повз почайнівський увоз, через кожум'яцький і гончарний кінець Подолу. Як і завжди, й цього разу йшла знайомим путівцем, з якого завернула на ледь видимий протопт. Прямувала крізь гущаки лоз й прибережні зарості Почайни.

Вечоріло. Теплий весняний вітер гойдав на своїх пружних крилах трунки черемхового буяння. Шаленіли у прохолодних затінках гаїв солов'ї; сипалися їхні срібні витьохки на тихі плеса застиглих озерець і заток. І здавалося, що вони час від часу здригалися від солодощів тих співів, бралися ряботинням хвильок і знову завмирали... Ба навіть сонце спинило свій втомлений плин — шубовснуло в Почайну, дослухається до гуків і шумів весни.

Серце людське мліло й також завмирало від краси вічної. І повнилося буйством, жаданням життя, наливалось вірою в свою непроминущість і вічність. Гой ти, отче Местивою, даремні твої слова про миттєвість людського життя! Воно вічне! Як і ця весна, і буяння, і солов'їний шал...

Славина набрала в груди трунку весни й осміхнулась: відчула, що слова Местивоя уже втратили для неї вагу. Серед цієї земної краси никли і в'янули найсуворіші слова правди.

Стежина вивела до пристанища. Вийшла на берег й спинилась у подиві: уся гавань була заповнена вітрильниками, великими й малими лодіями, довбанками й човнами. Якісь прибульці щойно пристали до берега. Завернула ближче, щоб роздивитись. Хто се? Купці чи знову якась дружинна ватага?

Двоє ратних людей, що стояли на кормі першої від неї лодії, почали махати до неї сердито руками, мовляв, обходь стороною, сюди не ходи. Чого б то?

Славина спинилась.

— Чого стала? Іди звідси! Іди своєю дорогою!.. — кричав до неї темнобородий молодець, невдоволено блискаючи очима. Зняв з голови шолом, передав весляреві, що сидів на кормі. На чоло його упало темне волосся з білим сивим пасмом посередині.

Щось знайоме видалося їй у звучанні мови. Щось знайоме було в їхніх голосах і в одяганках.

Славина завернула в гущаки. Напружувала спогад. Де вона бачила цього мужа? Оте сиве пасмо, що спадало на чоло. І голос... Голос врізався в її пам'ять...

І спалахнуло видіння: палає терем новгородського волостеля Рюрика. А на подвір'ї лежать непорушні тіла новгородців. З диму й гару виринає звідкись на коні кремезний вершник, за ним кінні мечники. На його темні брови спадає чуб з пасмом сивого волосся. Він кричить комусь:

— Чого стовбичиш, Рюрику? Біжи мерщій-но звідси! А ви заберіть їх усіх і на палі! Уздовж Волхова усіх посадіть на палі! Щоб страхалися й імені Рюрикового! Дудице, не забуть того Вадима!

Мечники поцупили мертвих за собою... Невдовзі їхні голови вже стирчали на палях уздовж Волхова.

І ось цей голос вона чує знову. Обізвався до неї він у Києві, на почайнівському увозі. «Се ж Ольг!» — блиснув здогад. Бо тоді, коли вона ще стояла знетямлена на подвір'ї, до неї підбігли новгородці й запитали:

— Куди подався Ольг? Не бачила?

Вона дивилась на них тупо й не розуміла, про що питають її.

— Ну, отой, з сивим пасмом волосся! Це лютий Ольг! Рюриків поспішитель!..

Вона показала рукою в той бік, де крутився важкою хмарою

чорний дим, в якому зник отой верхівець зі своїми людьми. Відтоді вона вже знала, хто такий Ольг.

Але чому він стоїть нині зі своєю раттю на Почайні? Мовили ж: Рюрик-вовк помер у Новгороді. Замість нього возсів Ольг-воєвода із малолітнім княжичем... Чи йому мало Новгорода?

Пришвидшила кроки. Потім побігла. Роздирала лознякові зарості, кущі, бігла до обійстя свого старшого брата Гордослава. Уже була певна: у Київ прийшла біда.

Вскочивши до світлиці, кинулась до брата:

— Біда! — Чаїцею упала на лавку.

Сім'я Гордослава саме вечеряла. Мовчки сиділи всі за великим столом. Тільки було чутно стукіт дерев'яних ложок об дно полумиска.

Від з'яви ошелешеної Славини всі завмерли. Гордослав миттю підхопився на ноги. Невисокий, але міцний муж Гордослав сей, онук Соловія. Плечі його розтинали стару полотняну сорочку, яка пропахла рибою і ряскою. Пильно видивлявся на сполотнілу Славину. Що вона верзе?

— На Почайні стоїть Ольг Новгородський із раттю... Рюриків поспішитель! — прошепотіла Славина.

— Леле! — зойкнув хтось за столом. — Се ж він по Оскольдову душу прийшов...

— Т-с-с... — злісно обернувся Гордослав до родини. — Звірко, де князь?

З-за столу підвівся здоровань, який мало чим нагадував колишнього княжого отрока. Хіба що русявим чубом та ластовинням на носі й на щоках. Тепер це вже був княжий воїн, який нещодавно прийшов навідати рідню.

— На ловах князь... Побіжу, либонь, до нього...

— Ні. Сідай на коня і лети до Коростеня. Клич Ніскиню із дружиною деревлянською. А я тут зберу піщців градських. Доки князь повернеться, матиме добру рать.

Славина все думала про Ольга. Пощо новгородський посадник простяг руку до Києва?

Ніхто й не помітив, коли вона вислизнула з дому. Ніби й не було тут жінки. Тільки бентега і страх перед невідомістю нуртували під стріхою Гордославової хати. Скоро вони виплеснулись на вулицю, заповнили всю оболонську слободу... Важке передчуття біди заціпило уста людей, що темним тлумом стояли посеред слободи.

До князя Оскольда прибіг від двору гонець з якимись дивними словами. Невідомі купчини з великою дружиною стали на Почайні. Навіщось очікують його, князя Оскольда. Мовлять, жадають з ним бесідувати. А йдуть ніби до Царгорода, найматись до царя. А може, воювати царя. То, либонь, і князя Оскольда умовити хочуть пристати до них. Бо хто ж, як не Оскольд, прибив свій щит на воротах Царгорода? Про сіє відомо в усіх землях окольних.

Так міркував і так говорив гонець, якого послала до печерських пущ княгиня Ярка. Сама ж покликала отця Мествивоя. Розпитувала про землі, які він обійшов в літа своєї молодості. Була Ярка до всього цікава й заповзята. Усе на світі їй хотілось знати доконечно, про все мати свій суд.

Після того, як Перунів віщун не визнав її, Ярка прихилилась до ромейського бога. Як і Оскольд, ходила тепер тільки до християнського храму. На Перуна не хотіла зважати. Хотіла забути кривду і образу, що глибоко засіли в її серці. І челядь свою прилучила до нового бога. Хрестилась уже й Оскольдова дружина. Ніхто не згадав за Перуна в цей тривожний час. Тільки Славина стрепенулась серцем: Перун — покровитель Києва — мав стати на захист свого народу!..

Увечері прибилась до Перунової гори. Гадала, спить нині полянсь-

кий кумир і його волхв. А вона розбудить його своєю молитвою. Скаже віщуну, аби всіх підняв на стань. Хто ж інший здатен захистити сей народ, як не його покровитель! Як не волхви, що мають берегти і народ свій, і його волю, і покони?..

Хранитель слова, свичаїв і обичаїв тому й шанується людьми, що здатен вдихнути в них силу вистояти в найлютішій борні проти чужої сили, що викрадає в них відразу чи по краплині набутки невтомної праці, духовні скарби... Хранителі слова і обичаю тим рятують свій народ. Так думала Славина. Тому й спішила до віщого дуба на Перунову гору.

Ще віддаля примітила, як на ту гору пливуть, ніби прослизають, якісь тіні. Вона спинилась. Зашуміло, захиталось щось у голові. Далі вже не йшла так сміливо. Насторожилась, зачаїлась — і розтанула в нічній темряві. Нечутно пробралась кущами до требища й заніміла. Навколо згасаючого вогнища стояли й сиділи люди. Тихий гомін. Неголосні вигуки. Хто се? Калатає серце... Заважає слухати... Але вона впокорює його шал. Дослухається. Та бодай і не чула б! Якими підлими й жорстокими бувають людські слова! Як можуть зненацька вбити живу людську душу, її віру й довіру! Знайомий голос віщуна Славути деренчав ясно, хоч і неголосно:

— А слово наше Ольгові буде таке: хай не жде! Хай заманює до себе Оскольда. А ми звідси поміч дамо. Що скажете, боярове?

— Згода, Славуто. Ми послали гінців у печенізький стан. Завтра й орда вже десь прикотить від Триполя.

— Се добре, коли вона й перехопить Оскольдову дружину.

— Гадаю, не встигнуть іще завтра...

— А ти, Славуто, помолись за се Перунові...

— Помолюсь, Микульчичу. Але й сам візьми свою челядь і гридей двірських візьми та й пособи Оскольдову дружину затримати в пущі. Нехай сам-один іде на розмову з Ольгом.

— Згода!

— А що далі? Ольг забере стіл Києвичів зі своїми варягами. Але тоді він дасть волю своїм вар'ятам, а не нам. Ні, браття, щось не виходить нам на добро. Хай би вже Києвичі тут сиділи!..

Славина не знала цього голосу. Ніхто не назвав і по імені того, хто це сказав. Але збагнула: тут зачаїлась люта зрада боярська. Тут нині вирішувалась доля її сина... її роду... її народу... Вирішували не всі люди на вічі, а купка мстивих ненажерців-бояр. Того вони й сховались тут від людей. До якого ж бога слати їй свої благання?

Довга мовчанка залягла біля требища. Від поодиноких спалахів згасаючого вогнища ворушилось волохате гілля дерев. Глухе покашлювання в кулак, чиєсь невдоволене сопіння.

І знову обізвався скрипучий голос віщуна:

— Ми відчинимо ворота Києва — нам і благості від новгородського воєводи! Оскольд же оскверняє віру пращурів; хоче впустити у душі полян ромейського бога. За сіє святотатство Перун прокляв його і весь його рід!

Ніколи так злісно очі волхва не блищали несамовиттям, як у цю прокляту мить. Славина звела свій погляд на темну поставу Перуна. У спалахах вогнища зачервоніли, заіскрились його бурштинові очі. На голові ніби хитнулась й тихо задзвеніла важка срібна шапка. Чи від подиву, чи від жалю. Де ж справедливість твоя, Перуне-покровителю? Чому зраджуєш народ свій?.. Чому освячуєш іменем своїм змовників і вбивць — оцих ненаситьців і ненажерців ницих? І цього змія Горинича, віщуна трухлявого, пощо тримаєш на цій землі?

— Але ж нащадок його... — знову чийсь хриплуватий голос.

— Його забере Пек!.. — продеренчав волхв.

— Мудро... швидше треба!.. — загомоніли змовники. — Та потрібно було б і від Ольга слово взяти...

— Сяде на стіл, тоді й візьмем слово. А не згодиться — маємо

в руках своїх мечі печеніжинів... соузників наших! — різко підвівся біля вогнища боярин Микульчич.

Он як... Вони хочуть вбити сина Оскольдового... і його самого... А на горі нічого ж і не відають! Боги наші! Чи ви поснули в цю зрадливу мить? Чи заодно із цими змовниками, зрадили народ свій?.. Де ви? А ти чуєш її, боже всеблагий? Озовися хоч ти!..

Зсунулася в глинища, задихано хапалась за віття, за коріння; стрімголов скотилась по прямовиссях. Швидше-бо, швидше до княжої гори! Рятувати княжа, Ярку, Оскольда... Рятувати Київ...

Славина щосили гатила у ковані ворота княжого двору. Стражники не відчиняли.

— Не дають спати тут усякі божевільні! — відганяли від брами.

Вона ж благала, немов знавісніла, повторювала:

— Вони його вб'ють!.. Пустіть же! Вони всіх переб'ють!.. Благаю... — І чим більше молила-просила, тим грізнішою ставала сторожа. Бо слуги залюбки виявляють свою запопадливість там, де їх не просять, а вже там, де просять, вони з насолодою показують свою непідступність.

Ворота перед нею зачинились так міцно, що вже й не здригалися від її ударів. Знетямлена, упала на прохолодну землю. Чорна ніч виповнила її душу...

Очуняла у якійсь коморі. Пліснява сирість, задуха тиснули на груди. Крізь щілини дверей сочився день. Довкола ж була німа тиша. І невідомість.

Почала все пригадувати. Віщий лик Перуна... Гомін бояр-змовників... Деренчливий голос волхва... Усі вони постали проти Оскольда. Як же це сталось?

Тепер дивилася на Оскольда не як на сина, а як на державця. Був, мабуть, занадто добрий до своїх недругів, княже! Прощав лукавство, не хотів помічати людської підлоти; не вмів кривдити навіть ворога — ішов на нього з відкритим лицем. Чому ж ти був добрий і довірливий? Чому не був жорстокий?

Був звичайною людиною. Умів любити й терпіти; умів розуміти людську душу й шанувати свичаї і обичаї свого народу і землі своєї. Та не вмів бути твердим, честолюбним і жорстоким. Але де, в якій землі утверджувалась державна міць любов'ю і добротою? Скрізь вона поставала тільки силою меча!..

Се вона, Славина... вона в усьому винна! Не гартувала в серці сина свого лютості й безпощадності! Не вчила себелюбства й владолюбства. Боже єдиний і ви, боги роду її. Вона винна — її й карайте! Навіщо ж ваша мста нависла над її дітьми? Над її родом?..

Кинулась до дверей своєї комірчини — були міцно замкнені. Ніхто не озивався.

Розпач рвав серце.

Чи вчувалося, чи й справді якийсь глухий, віддалений стогін долинув до неї ніби з підземелля. Протупотіли копитами коні. Далеке іржання. Дзенькіт заліза. Гуки бою. Серце матері забилось у несамовитті, у відчаї. І обірвалось. Серце Славини...

І саме в цей яскравий весняний ранок Оскольд з двома гридями поволі спускався до почайнівського увозу. Дружина його вся лишилась у пущі, за Печерами. Боярин Микульчич, що приєднався до них на ловах, повів ловців на невідомі озера, густо заселені перелітним птаством. Оскольд же поспішав до гостей, які так терпляче очікували на нього кілька днів.

Сміялося голубою яскрінню бездонне весняне небо. Під копитами коней м'яко вгиналась мурава, що поросла обіч крутої стежини, яка в'юнилась із високої кручі до берега Почайни. Попереду їхав боярин Радим. Увесь час обертався до Оскольда і оповідав:

— Вони ідуть ніби на Царгород. Мовлять, град їхній веле погорів. Злидота і голод не виводяться. А з походу привезуть добра. Мовлять,

ваш князь хоробрий єсть. Ходив до Царського града і свій щит прибив на його воротах. Хай бере нас під своє чоло! Певнеє діло, княже! У Царгороді, мовлять, нині не чекають нападу. Бравлин, сурозький воєвода, вірне слово про те прислав. Ну, може б, і того!.. — не вгавав боярин Радим і пітнів од тої балачки.

Оскольд прикидав собі: коли Бравлин-воєвода таку вість подав — справа вартісна. Але! У нього і тут чимало клопотів. От ізнову відпали полочани. Ольг, новгородський посадник, захопив Смоленськ і важить, певно, на все Подніпров'я. І ці настирливі купчини... Чому хочуть вивести його з Києва? Може, за намовою Ольга? Київ своїми горами замикає шлях по Дніпру із греків у варяги — і із варягів у греки. Хто володіє Києвом, той володіє і золотим ручаєм...

Оскольд мружив задумливі очі до неба, до голубого плеса Дніпра і Почайни, над якими миготливо вихрились зграї чайок.

Ось і берег. Скільки ж тих вітрильників тут! Як зграї птахів на перелітті, і води не видно.

Назустріч їм ідуть двоє мужів. Один з них тримає за руку хлоп'я. На відстані від них несміливо ступає висока, тонка у стані жінка. В дивному чорному вбранні. Це, певно, головні купчини новгородські. Але навіщо в таку далеку, непевну путь беруть дитину і жону оту?

До нього підходить дебелий ставний муж. Невеличка темна борода випнута вперед; нагострений погляд глибоких темних очей. Біле пасмо волосся у темному до чорноти чубі.

— Це ти Оскольд? — питає сивочубий і допитливо дивиться в очі.

— Я князь Оскольд. Приймаю тебе як гостя, коли з добром прийшов на мою землю,— усміхнувся Оскольд. — Кличу в терем на застілля.

— Мене? На застілля? — Чомусь недобре сяйнув очима гість. — Ти щось наплутав, Оскольде. Тут господар не ти, а ось він! — підняв руку хлоп'яти, який міцно вчепився в його долоню. — Се князь Ігор. Син Рюрика. А се,— показав очима на чорну жінку, що спинилась осторонь,— його мати. Єфанда. Вітець Ігоря був покликаний у Новгород вічем і став князем усіх слов'янських земель. І київських.

— У Києві свої князі одвіку! — здивувався Оскольд. — Київ собі князя не кликав.

— Але хіба ти князь? Ти простолюдин! Байстрюк! Від челядниці народжений! Тобі челядином і бути. А ось він від королівни урманської кров має. Йому й королювати!

— Нехай і королює у своїй землі! — Оскольд мимоволі поклав руку на опоясся. І в цю підступну мить відчув, що меча на ньому не було... Отак поспішав за боярином Радимом!

Чоло його враз зволожилось.

— Ні, він сяде тут, у Києві. Тут середина слов'янських земель. Тут і володарювати нам! А ти іди геть звідси! — Ольг оглянувся на Почайну. Звідси вже бігли закуті в броню ратники. Вони тут же обступили Оскольда, наставили на нього списи. Вперше у житті київський князь розгубився, повернувся, щоб відскочити від цього страшного змія з обличчям людини, а довкола нього ощетинились невблаганні списи... Вони повільно наближались до його тіла, до очей, до серця... Ось... Ось!.. Врізалися в нього!..

Зграя білокрилих чайок раптом відчаєно зойкнула над Почайною; ударилась грудьми об хвилі Дніпра. А сонце і далі сліпило очі, в яких згасало сяяння життя. Оскольд здивовано ковтнув якесь слово і вп'явся очима в небо; а може, спостерігав, куди ж полетіла його довірлива, щедра душа... Хто ж відкриває для неї ворота у нове, потойбічне життя — боги його пращурів, що жили у Вираю, чи його новий господин, який жив на іконах його невеличкого християнського храму...

Не здогадувався, що той храм стане йому одвічною могилою і одвічним пам'ятником йому і його державі...

— Ось бачиш, Оскольд вже й уступив тобі дорогу, Ігоре,— сказав

Ольг до отрока, коли Оскольд упав на землю, витягнувши вперед руки. — Іди, сідай на стіл Києвичів!

Ольг обернувся до своїх воїв, що висипали із лодій.

— Воєвода! — звернувся до Ольга Радим, що весь цей час стовбичив обіч і не ворухнув рукою у поміч Оскольду.

— Я тобі не воєвода,— насупився до нього Ольг. — Я віднині тут князь. Хіба не бачиш — син Рюрика ще несмислений? За нього тут кермуватиму я.

— К-к-няже... — пролепетав Радим. — На забудь, що се я, боярин Радим, допоміг тобі нині ось так... взяти Київ тихцем...

— Зрадник... — процідив крізь зуби Ольг. І тої ж миті гостра стріла вп'ялася бояринові в груди. Він повалився на круп коня. Той схарапудився, ударив копитом об землю і помчав у лозняки... Зрадники завжди помирають слідом за тими, кого вони зрадили...

Ольг уже піднімався на княжу гору. Його воїни випереджали його — бігли чимскоріше до княжих комор, до онбарів, до медуш...

Назустріч їм мирно котилися повози, запряжені в сірі круторогі воли. То поспішала до увозу якась купецька валка... Добрий торг обіцяє знаменитий почайнівський увоз! Багато добр пливе до Києва з усіх кінців Слов'янщини — по Десні, Ірпеню, Росі, Ворсклі, Сейму... Пслу... По всіх дорогах землі полянської...

За цією валкою котився повоз, запряжений у трійку коней, із великими добротними скринями. Ось його доганяє якийсь вершник. Схиляється до повозника.

— Швидше! Обганяй купчин! Там уже печеніги наскочили на Ніскиню! — тихо сказав Звірко повозному.

З гори долинали гуки січі. Верхівець приосторожив коня, хльоснув батожищем трійку коней по крупах, і повоз з несамовитістю покотився з гори до прибережних лоз.

Ніхто не помітив, куди вони там повернули. Ніхто не бачив, як на тому повозі звелася жінка з дитиною на руках. Не чув уже ні плачу маляти, ні тихого материнського голосу.

Сонце загойдалось у голубій безодні й пригасло. Небо потьмарилось, зсіріло, зсутеніло. Бо тільки воно знало справжню ціну, якою заплатять люди за цей кривавий день зради.

Першим запримітив щось недобре Дажбог. Коли він прокинувся і Денниця-Зоря причепурила йому золоті кучері, що відсвічували довкола його круглого виду променями, він поволі поплив у чистій прозорині неба. Теплою усмішкою щедро обдаровував землю, її ріки, ниви, пагорби, ліси. Ось і Київ, стольний град землі полянської, а віднедавна ще й інших слов'ян-родичів, яких Оскольд підбив під свій черлений щит: полочан, смольнян, деревлян з їхнім хитруном Ніскинею.

Ніскиня оце недавно розсердив Дажбога — так уже уподобав свого онука-немовля, що забув і про кривду свого племені.

Та, розміркувавши, Дажбог вирішив заждати: нехай поки що Ніскиня бавиться у свою мудрість, не буде його тягти до відповіді на требищі. А далі таки провчить. О, боги небесні мають у своїх закамарках стільки кар і випробувань, що роду людському довіку не збагнути і не перетерпіти всіх! Треба лишень зачекати. Дати час, допоки люди так погрузнуть у гріхах своїх, що почнуть волати до небес денно і нощно.

І ось подаруночок. Допоки він виніжувався на пуховиках у Денниці-Зорі, допоки спливав час, у Києві-граді, на Почайні, стали вітрильники і змісті лодії варязькі. Стали та й стоять уже кілька днів.

Коли ж знову Дажбогове око ревниво зиркнуло на Київ і на Почайну — дрож пройшов по тілу. Далебі, на увозі було вже повно людей. Але то все не торговий люд. З тих лодій і вітрильників, що стояли при березі, випурхували зграї воїв. Вони бігли до княжої гори,

підминаючи під себе поодиноких перехожих — мисливців, рибалок, торговців... А позад них лишився лежати на пустельному торговищі князь Оскольд.

Розкинув руки, незрушними синіми очима вдивлявся в небесну вись, де пливли, пливли білі лебедині зграї його землі... пливли нестримно й неспинно, як життя...

Ось тої миті володар ясного світла і тепла враз посірів. Наступної миті він кинув оком на княжу гору, куди побігли від Почайни зграї воїнів. Попереду них стрімко карбував крок Ольг. Сорочка на ньому змокріла, темне волосся з білим пасмом над чолом розкуйовдилося; він засапався, але квапли响ості не стишував. За ним ледве встигала висока жінка у чорній туніці з отрочам-сином, якого тягла за руку. Дажбог відразу впізнав Рюрикову вдовицю і його нащадка Ігоря. Либонь, поспішають до княжого терема!

А назустріч їм іде київське боярство з волхвом Славутою на чолі. Віщун Перунового требища високо здійняв руки з костуром, вітає нового владцю на княжій київській горі...

Там же кипіло побоїсько. З усього плеча вимахував мечем князь Ніскиня і його деревляни. А поруч билися кияни разом з дужакомпастухом, що колись поборов деревлянського богатиря і добре-таки налякав деревлянську дружину. Тепер вони б'ються разом. Захищають підступи до княжого терема від находників. А ці біжать та й біжать сюди, обганяючи Ольга і королевичну.

Ось на підмогу Ніскині й пастуху примчали оболонські рибарі з Гордославом. Вони вскочили в терем, вхопили Ярку з дитиною, всадили їх у скриню, винесли на подвір'я. А там поставили на повоз, запряжений трійкою коней, і поволі посунули вниз, крутим Боричевим узвозом до Подолу.

Задумався Дажбог, наче аж розгубився. Що діється! Що коїться довкола! Перемішались племена і люди! Не розібрати нічого: колишні недруги нині б'ються разом, давні вороги захищають своїх суперників і рятують їхніх нащадків... О, діти слов'янської землі! Не збагнути вас довіку!.. Але треба сказати все батькові Роду.

Дажбог послав верховному вітцеві своєму розпечену стрілу-промінь. Та стріла м'яко ударила старого в груди, обпекла тіло володаря небесних вишин й розбудила його від дрімоти. Сивий білогривий дідисько зліз зі своєї печі-оболоки, протер очі і вгледів...

Криваве побоїсько точилося на княжій горі у Києві. Понад силу б'ється деревлянський Ніскиня і княжий пастух; б'ються з великою дружиною варязькою, яку привів Ольг-новгородець. Б'ються з нею оболонські рибарі й кричники, пастухи й гончарі. А їх обступає з іншого боку дружина київських бояр. Перунів віщун, піднявши вгору свій костур, освячує цю битву іменем свого покровителя... Ллється невинна людська кров на київських кручах і потічками струменить до Дніпра... А де ж Перун?

— Де Перун? — басовито гримнув Рід, та так люто, що аж хитнулися всі небесні оболоки-хмари.

— Де Перун? Перуна сюди!.. — покотився сполоханий перегук по небесному безконеччю, прошуміло, просвистіло вітром під крилами всюдисущого Стрибога. На той стривожений поклик заворушились усі небожителі, навіть вибралась із своїх пущ і боліт тітка Мокоша, товстенька білокоса молодичка з небесно-голубими очима. На її грудях сорочка аж тріскається від повноти сил і жіночого добра, від чого вона сором'язливо відводить очі вбік, ніяково прикривається руками.

А на неї безсоромно балушить очі отой хтивець ненаситний Чорнобог. Сказано ж, де добра молодиця, там і чорт! Щось кепське він учув у тому грізному оклику верховного правителя світу, примчав на чорній колісниці. Та, побачивши Мокошу, про все забув цей невтомний чорнобородий залицяльник! Люто блимає на Чорнобога своїми зеленаво-болотними очищами вузьколиций Сімаргл, володар дреговицьких пущ

і єдм. Обріс сірою вовною, як вовчище-пес, і зуби шкірить злобливо до свого суперника. Недарма не любив отаких збіговиськ! З Мокошею вони сидять там у своїх володіннях, в лісах та болотах, і добре розуміють одне одного.

На поклик батечка Рода примчав, звісно, і Стрибог, Велесів син, який своїми вітрами уже встиг пригнати Ладу, Лелю, Живу і багатьох інших великих і малих володарів небесних і земних сил. Лиш Хорс кудись зник — ніхто не знав, де подівся. Врешті на своєму продірявленому колесі прикотився і їхній праотець Сварог-Місяць. Блиснув одним оком, ворухнув срібним усом і знову задрімав.

Перуна ж не було. Як крізь землю провалився. Віче богів починало потроху розігріватись розмовами й перемовами, судом і осудом. Де таке видано? Де таке чувано? Покинути свій уділ і свій народ без догляду! От і вийшло, що Хорс-гордець, отой злонавмисник, що крадькома любить ударити в спину, з копієм пішов на уділи брата свого. Звичайно ж, новгородських бояр і їхніх варягів підняв за собою — і ось!..

— Чому гадаєте, що то вина Хорса? Може, то варязькі боги Один і Тор підбили новгородців...

— Е-е... чуйте! Не те говорите, добродії милі! Вина вся лежить на дядькові Велесу — не навчив гордого синовця свого шанувати старших. Не навчив!

— Та навіщо говорите про пошанівок? Коли он сам Перунів волхв на київській горі стрічав Вольга з варягами! І бояри київські з ними! Я сам бачив! — обурювався Дажбог-Ярило.

— Зрада волхва Перунового... Зрада боярська...

— Яка жалість! О, доню Желя і посестро Карна! Пощо згубили Оскольда, цього мужа достойного? — голосила Лада, обливаючись дрібними сльозами.

— Але! — раптом перервав голосіння Лади гострозорий Стрибог. — Хто послав у степ по печенігів? До київської землі котиться печенізька орда! Хтось навмисне покликав її!

Усі завмерли. Нахилились із піднебесся й почали вдивлятись у чорні стовпи куряви, які важкими хмарищами стояли на дорогах степу. Хмари ті посувались до Києва. Попереду гарцювало кілька верхівців. Дажбог-Ярило аж смикнувся й знову зсірів — упізнав знайомців своїх давніх. Авжеж, це вони, бояри Оскольдові — тихі та улесливі, Олій з Березані, отець його Добрита (аж коли виповз!), Бодець і ще якісь люди... Ведуть орду печенізьку від хозарських володінь. Ого-го, тепер не відбитися ні деревлянам, ні киянам! Треба всіх рятувати!

— Я на хвильку, добродії, відлучусь... На хвильку! — захитався Дажбог-Ярило і покотився по обрію. Десь над ордою він спинився, вихопив із волосся свої палючі стріли-промені й посипав на землю. Закипіли струмки і ріки. Зів'яли трави. Орда спинилась — спрага бугом перетяла усім горло...

А тим часом над Києвом спустились сутіні. Ніскиня та оболонці, притиснуті варягами до урвищ, тихенько в'язали сорочки у довгу линву й спускались нею з прямовись до Дніпра. Тихо сідали в човни, тихо били веслами по хвилі й пірнали в густі очерети...

Дажбог запримітив, що разом з ними в якийсь човен поставили й величезну скриню. На кормі того човна стояв Гордослав зі своїми задругами-рибарями. Вечірня Зоря-Зоряниця сяйнула своїм гостропроменистим синім вінцем, прослала срібну доріжку по брижистому плесу Дніпра... Човни випливали на цю стежку... Тихо, скрадливо линули по чорній гладіні, прямували до Вишгорода і далі — до гирла Ірпеня, до ірпінських пущ, де чекала на них безпека...

Полегшено зітхнувши, Дажбог-Ярило втомлено приплив знову до віча. Там уже сидів знеможений від утоми Перун.

— Горе! Горе полянській землі! Побрали її варяги в полон!

— Пощо твій меч зрадив твій народ? — прискіпувались усі.

Перун гнівно стрепенувся, запустив п'ятірню у вогнисто-золоте волосся. Скривив обличчя ніби від лютого зубного болю. Його звинувачують у зраді? Його? З кого збиткувалися, у кого відібрали меч і поламали? Хто се дорікає йому нині?

— Се ти, Світовиде, виниш мене?

— Так! Я! — арконський житель стріпнув русявим рівним волоссям, що сягало пліч. В цю мить він зовсім забув, як недавнечко, ну ніби вчора! — кинув братові своєму слова зневаги, якими хотів вивищитись над вищим від себе. Ніби й не він ото ламав Перунового меча! Обстоював свою демократію!

Не хотів і думати цей небожитель про те, чим закінчать підвладні йому слов'яни — лютичі, бодричі, серби, гаволяни, доленчани, ратарі, поморяни, полаби... Адже загребущі сусіди знову націлили на них свої хижі зубія!

— Хіба не ти зламав мого меча, Світовиде? — іронічно спитав Перун свого брата.

— То ж коли було! — обурився арконець.

— Треба було не піддаватися! Так! Треба було вистояти! — раптом обізвалась Мокоша, й сама, певно, не сподівалась від себе такої відваги — тугі білі щоки її почервоніли, очі волого зблиснули.

— Навіщо згадувати старі чвари? — лагідно посміхнувся Перуну Дажбог. І Стрибог також залопотів поруч короткими крилами. Вони після того, як були обпалені над вирами Руського моря, так і не відростали в нього.

Перун натягнув віжки своїх коней, підкотився колісницею до батька Рода. Він тепер не хотів говорити зі своїми братами.

— Отець, пощо кликав? Кажи! У мене зараз немає охоти слухати дорікання моїх родаків.

— Гордець! Овва! Не хоче нас слухати!..

— Хотів, сину мій, тобі передати свій жезл. Будь головним над усіма. Порядкуй тут, у племені нашому божеському, і на землі — у народі слов'янському. Бачиш, кривда кров людську ллє. Ти був правий — державити треба міцно! Такий нині час... Інакше біда народам! Біда землям!..

Усі замовкли. Дивились на свого брата, якому випало таке щастя. Мізерні розумом і ниці духом! Хіба вони відають, який то тягар влади падає на чоловіка, котрого вінчають на справжнього володаря?!

Перун сумно посміхнувся. Оглянув братію і тихо мовив:

— Не можу взяти твій жезл, отче. Не можу бути володарем племен і народів. Як державити в них, коли мій меч зламано? Чим буду їх захищати?

Рід повернув свою гривасту голову до Сварога.

— Чуєш, праотче, чи можна іще окувати меча булатного, як ото був у Перуна? Діти наші посварилися, поламали, викинули його. Нічим нині і рід наш захистити на святій та баламутній землі.

Сварог зітхнув, плямкнув беззубим, запалим ротом і вирік:

— Такая криця, як ото була, уже, либонь, перевелася... Ну, хіба що... хіба що спробувати...

— Звари таку крицю, діду Свароже! — обійняла старого дідиська переповнена любощами Лада, а за нею залементувало все жіноцтво. — Звари! Хай Перун захищає нас і уділи наші!..

— Уділи ми свої захистимо і без Перуна! — нахмарив сизі брови Світовид.

— Авжеж! — підстрибнув і Стрибог.

— Але!.. — Підняв угору чорний вказівний палець старий коваль Сварог. — Отака криця звариться лише тоді, коли всі ви, боги небесні, духом своїм воістину з'єднаєтесь і визнаєте з-поміж себе того, хто здатен тримати меч з тої криці! Тоді він буде нездоланний!..

— То Перуна і визнаємо! — згарячу кинулась Лада. Голос її

прозвучав у мертвій тиші. Мовчки шелестів короткими крилами Стрибог; Дажбог-Ярило прикрив свої пукасті очища довгими, як у дівиці, віями; Світовид-Триглав відводив очі кудись убік...

Рід переводив розгублений погляд з одного обличчя на друге. Діти! Його власні діти були такі безмірно жадібні до влади і марнославні! Навіть перед небезпекою вони не могли поступитися достойнішому власною пустою гординею...

— Знову Перун преться у вожді? Дати йому владу над собою? — підняв обурено дужі плечі арконець. — Ніколи!

— Ніколи! — залопотів крилами Стрибог. — Ціле життя цей Перун важить на першу роль! І я мушу все своє життя трепетати! Відчувати постійний страх, що ось тебе візьмуть за карк і пожбурять з небес у невідомість. Набридло! Хочу бути певним у своїй непогрішимості!

— І справді... — сумно похитав головою Дажбог-Ярило. — То недосвітив, то пересвітив комусь. Кепський характер у нашого братця — до всього, знаєте самі, йому діло є! Воно б краще бути вільним!.. Головне, люди, аби тепло, аби світло.

— Іди звідси по-доброму, Перуне,— твердо, із зачаєною злостивістю промовив Світовид. — Коромолу колотиш поміж родаками! Де був, туди йди!

— До Вечірньої Зіроньки, куди ж йому ще йти? Ха-ха!.. — пирскнув хтось із зловтішників.

Перун звівся на ноги в своїй колісниці, огледів божеське віче. Криво посміхнувся.

— Ну зовсім як земні люди. А ще небожителі!

— От-от! Чекай від такого поваги, коли дорветься до влади!..

— Верховні володарі світу, небесного й земного! Залишаю вам усі ваші надії, які ще зігрівають вас! Будьте!

— Іди, іди вже, чого мітингуєш? Чули вже! — нетерпляче завертівся біля нього Стрибог й почав відпихати Перунову колісницю. До Стрибога підійшли й інші браття, дружно натиснули на колеса. Бо хто ж не знає, що зрада найбільше гуртує людей.

Розігнали колісницю й пустили її в прірву небесну. Тільки колеса загуркотіли.

Розгублений глас батька Рода ледве доганяв той грім:

— Стривайте ж! Стривайте! Що робите, свавільники, зарізяки! Пагубу на себе накликаєте! Поверніть же його! — Він махав своїм владичним жезлом, але довкола нього було вже порожньо.

— Еге-ге, тепер він уже ніколи сюди не повернеться!

— Ніколи! — плакав старий Рід і не ховав сліз.

— Ну, хіба що тоді, як у коня роги виростуть!

— Го-го-го! — реготали брати-переможці.

— Дмете на вогонь, іскри очі вам же випечуть! — хитав головою Сварог. Але його кволого голосу вже ніхто не слухав.

— Ох! Дивіться! Доки ми тут радилися, на київських горах віщун Перунів висвятив нового князя. — Дажбог-Ярило не забував пильно стежити за полянською землею.

— Кого ж це? — в один голос скрикнули жінки.

— Вольга! Олега — по-київському,— сказав, посміхаючись, Дажбог. І знову низько нагнувся над землею, до чогось придивлявся, ворушив пухкенькими по-дитячому вустами.

— Ти що побачив, дядечку? — прихилилась до нього Леля.

— Тихо, я читаю! Ось у храмі, що поставив Оскольд, сидить священик і лівою рукою виводить слова на пергамені.

— Що ж у тих словах? Яка мудрість? — обізвалась Жива.

— А ось що: «В літо 882 від народження Христа... І сів Олег княжити в Києві і рече Олег: «Се буде мати градам руським». Чуєте? Київ залишається найпершим градом у слов'ян! Матір'ю усіх городів!

Усі замовкли. Отже, Перуна вони випхали, а його земля все ж лишається таки головною! Його град полянський стає віднині для всіх

матір'ю... А як же вони? Як же їхні землі і гради? То, значить, даремно сварились з Перуном! Люди на землі зробили по-своєму.

— Я не згоден із цим! — вперто трусонув білим гладеньким волоссям Світовид. — Чому Київ?

— Я теж проти! — обурився Стрибог.

— Ну, як вам це пояснити... — покрутив головою Дажбог-Ярило. І не розібрати — він за чи проти Києва.

Батько Рід одвернувся від них і ні до кого сказав:

— На дорозі правди — життя. І на стезі її нема смерті.

— Чули? Як учено заговорив наш вітець!

— Та про яку правду мова?

— Про Оскольдову правду. Про Київ. Перун однаково зробив свою державу. І в цьому найбільша правда!..

Мовчало віче. Негаразд вийшло в родині великого бога світу Рода...

І тоді старий Рід спустився на своїй хмарі-оболоці до землі, торкнувся нею київських гір і покликав до себе Ольга. Той саме виїздив із воріт княжого двору. А за ним сунула тьма псарів, сокольничих, загонщиків, київських бояр, дружинників. Пускали в небо соколів, мчали на лови.

— Пощо бешкетуєш тут, відважний муже? Чи вже своїх богів забув, що прийшов у чужі уділи?

Олег хитнувся в сідлі, узявся в боки.

— А ти хто? — примружив одне око на Рода, ніби й справді не впізнав верховного повелителя світу.

— Рід я. От хто. Бог! Пощо не чекаєш від свого бога-покровителя благості й дару влади, а сам оце свавільно захопив усе тут?

— Чекати? Ха-ха-ха! — зареготав Ольг. — Хіба я черв'як чи пацюк, щоб чекати? А бог хіба курча, що знесе яйця? Я сам добуваю те, чого жадаю! А ти, отче, не втручайся в мої справи. Іди й спи собі. Не заважай мені. Ми тут з твоїми синами — Хорсом і Перуном — самі полагодимо.

Рід аж зайшовся кашлем від такої зухвалості. Таки Перун казав правду: нині люди — як боги. Самі все вирішують. На себе покладаються. На богів не зважають... Іще одна істина відкрилась Роду — владарюють не мудрі, а зухвалі.

Старий Рід зітхнув. І тільки тоді запримітив на корогві Олегових сокольничих лик свого сина Хорса. Той хитрець і мовчун гордовито пнув свої груди в небеса. Ба! Люди тепер самі обирають собі богів... Перевертається світ!.. Стає незбагненним... Краще подалі від нього!

Над київськими горами летіли знову білі лебеді. Летіли до теплих плес озер і річок, до своїх гніздищ. На них падали з високості соколи-рароги, яких вправною рукою запускали сокольничі. Соколи вбивали добрих лебедиць і каменем кидали їх на землю.

Лебедині ж ключі від того здіймалися вище, крила їхні лопотіли пружніше, політ ставав стрімкішим. Рідна земля кликала їх у свої обійми нездоланно і владно. І ніхто не міг спинити того стрімкого лету Життя...

ПІД ЛЕГКОВАЖНИМ СОНЦЕМ

Я простягнувся на лежаку і заплющив очі. Думки не в'язалися — якісь уламки спогадів. Час танув під липневим сонцем. Нікуди поспішати. Нічого прагнути. Тотальний спокій.

На обличчя впала тінь. Сонце застило дівчисько. Років п'яти. З прямим білявим волоссячком, блакитними оченятами, у вилинялих трусиках.

Очі можуть багато: оцінювати, вивчати, стежити, заманювати, ненавидіти... Дівчисько просто розглядало мене.

— А що ти вмієш?

У моєму арсеналі було два фокуси.

— А як ти їх робиш?

Ми довгенько репетирували і зрештою досягли сценічного рівня. Дівчисько кудись побігло. Певно, похвалитися матері.

Минав п'ятий день відпочинку, проте з морем я не зріднився: боявся судом, тримався поблизу пірса. Насолода, про яку мріяв рік, відчуття єдності з морем так і не приходили.

Дівчинка прибігла знову. Певно, я вже став частинкою її світу. Щоб виправдати цю довіру, розповів їй віршика про те, з чого виготовлено хлопчиків, а з чого дівчаток. Дівчисько невтомно перепитувало:

— З черепашок, колючок і зелених жабенят? З цього хлопчики?

— Точно!

— А дівчатка? З тістечок, цукерок і чого ще?

— І з меду.

Засвоївши складові цього «будівельного матеріалу», Тетянка похвалила мене:

— А ти, дядю, розумний.

— Це тому, що я в окулярах.

— Зніми окуляри.

Вона зосереджено розглядала моє обличчя, потім мовила:

— Розумний, але некрасивий.

Отаке спостереження. Все правильно: дерево на пляжі криве, море нині тепле, а отой худющий песик шкутильгає на передню лапу...

Не знаю, чи відчула щось Тетянка. Бо плигнула мені на коліна й міцно притулилася до щоки. Я слухав, як стукотить її серденько, і давнє бажання мати доньку знову вибилося на поверхню.

До нас ішла блондинка, з тих, кого називають «розкішними».

Погляд у блондинки був холодний, хоча чемності: «Чи не заважає вам Тетянка?» — у неї вистачило.

— Що ви, Світлано Олександрівно, спілкування з вашою донькою — найприємніша процедура в цьому санаторії.

В її сторожкому погляді читалося: пляжний залицяльник, вже встиг вивідати у дитини ім'я і, мабуть, дещо інше.

Я посміхнувся.

— Ваше ім'я Тетянка назвала з власної ініціативи.

Купальник у неї був дефіцитний, але куплений не в цьому сезоні. Зачіска саморобна, без вихилясів. Зайві кілограми, певно, не завдавали їй зайвих страждань. Взагалі в ній відчувалася перевага фізичного над духовним. В очах залишки накопиченої роками втоми і трохи жалю: не двадцять і навіть не двадцять п'ять і вже забула, коли їй читали вірші. І курортні мрії, такі очікувані й радісні перед від'їздом, обернулися закутком у перенаселеному «дикунами» будинку, де ні помитися як слід, і кіно лише вдень, коли вабить пляж, і на танці сама не підеш, хіба що запросять, проте місцеві відверто нахабні, а санаторські якісь переляканo одноманітні.

Однак і силу випромінювало її обличчя, і слов'янський оптимізм — є море, таке ласкаве, бажане, про нього мріятиметься в осінню мряку як про щось нереальне.

Я розглядав її, округле обличчя тануло, натомість виходили чарівні вилиці, а прямий її погляд переплавлявся у несміливо-допитливий. З туману пам'яті виходив і все рельєфніше висвітлювався дівочий образ, який так тривожно жив десь у глибинах минувшини.

...Скільки років минуло? Тринадцять, п'ятнадцять? Також було літо. В готелі Аерофлоту за конторкою сиділо юне й неймовірно гарне створіння з розкішним білявим волоссям. Коли дівчина підводилась і йшла коридором, чоловічі погляди схрещувалися, і, здавалося, висікались іскри. У фігурі дівчини домінували лінії, але торжествували форми. Головне ж — панувала така жіночність, що біля конторки зупинявся кожний, хто вважав себе «сильною статтю».

Я прилетів на кілька днів до Києва з довготривалого закордонного відрядження. Повертався через Москву і чекав на свій міжнародний рейс саме в цьому готелі. Був я молодий, пишався тим, що працюю в екзотичній країні, і мені здавалося, ніби цілий світ (особливо жіночий) віддає данину моїй неординарності. Носив я крикливий клубний піджак з кремовою піною хустинки у нагрудній кишені. На краватці виблискував медальйон «а ля фамільний герб». Одне слово, такий собі діяч — «щойно із закордонів». Не знав я ще мудрого вислову Генрі Торо про те, що мужчина, який надмірно захоплюється своїм вбранням, прирівнюється до вішалки.

Заради об'єктивності слід визнати, що я здивувався, коли неприступна для всіх красуня погодилася на зустріч. Вона легко відкинула мій план щодо люксусового «Метрополю» чи кришталевих люстр, смокінгів та астрономічних рахунків «російської кухні». Вона хотіла побувати у модному в ті роки кафе «Ліра». Що ж, хай живе «Ліра»! Ми обминули довжелезну молодіжну чергу (допомогло посвідчення), я замовив все, що було в меню. Я хмелів, розповідав про фантастичні пригоди, героєм яких нібито був сам, про розпусту кінозірок, наркотики, підступні вбивства. За нашим столиком сиділо ще двоє хлопців у демократичних картатих сорочках. Десь на середині мого чергового монологу один з них сказав досить голосно:

— Тюлька.

І замовк. Я розумів: треба негайно ж парирувати цей випад. Але похлинувся шампанським і безпорадно хапав відкритим ротом повітря.

Вона підвелася:

— Проводжати не треба.

Той же хлопець знову сказав голосно:

— Молоток!

Я наздогнав її в метро. На пероні Ярославського вокзалу я пристрасно виправдовувався: вона вродлива, а я скучив за слов'янською красою, за кордоном особливо проймаєшся тугою за рідним, звичним, своїм. Я пам'ятаю, як вона підвела на мене свої сині очі — в них була недовіра. Дівчина нервово закривала й відкривала замок своєї торбинки (дівчата в ті роки носили їх через плече), потім закинула її за спину і почала говорити, що залицяння їй остогидли, що мешкає вона разом з матір'ю на квартирі за Москвою, і що робота її влаштовує, оскільки вчиться вона на вечірньому і після доби чергування має три вільних, і тільки транзитники-залицяльники псують їй життя... А потім прийшов потяг — пошарпаний, брудний, приміський...

Вона опустилася на вільний лежак поруч зі мною. Тетянка побігла до моря, а ми говорили про ціни в ресторані «Гагріпш» і про те, що, попри свою настирливість, грузини таки галантні мужчини, з підкресленим почуттям власної гідності і мають в очах жінок перевагу над обережними і поміркованими жителями Півночі, що застілля у грузинів завжди красиві, велемовні, розкуті. Отак за пляжною балаканиною і домовилися про зустріч.

У відкритому ресторанному павільйоні ми скидалися на зразкову подружню пару. Щедрість і екзотичність грузинської кухні, приємна кислуватість «Напареулі», мелодії навдивовижу тихого оркестру, зітхання моря — все це і щось мерехтливе, як метелик за нічним вікном, принесло спокій і розраду. Принаймні у погляді Світлани я вловив щиру симпатію. І запитав:

— Ви впізнали мене?

Вона подивилася мені в очі:

— Жінки ніколи не забувають тих, хто домагався їхньої уваги.

— Ага... — єдине, на що спромігся я.

— Правда, усе залежить від того, хто саме залицяється. Ми ображаємося, коли холодний той, хто нам до душі, і нас дратує, коли виявляє активність антиідеал. Скажімо, подобається спортивний красень, а натомість атакує лисуватий командировочний джигун,— вона прихильно всміхнулася, і я позбувся права запідозрити якийсь натяк на трикляте кафе «Ліра».

Таки ж фантастичні істоти ці жінки: вміють відводити найпідступніші течії.

До нашого столика підійшов бравий представник місцевого бомонду. Руді вуса, світлі булькаті очі. Він міг бути гурійцем, та йому бракувало гурійської гідності: запросити до танцю жінку в такій ситуації — це проти кодексу честі. А що може бути для грузина дорожчим за його честь?

Світлана розв'язала проблему легко. Обійняла мене й привітно помахала рукою кавалеру. І він зник. Розчинився в повітрі, може, щось відтинаючи від своїх уявлень про навколишній світ.

— Я точно не пригадую, як і що вам тоді говорила,— наче й не виникало пікантної паузи, вела Світлана. — Лютою була. Всі чоловіки однаково залицялися, одне і те ж говорили. Я ладна була роздерти всіх, і справді, нікого не жаліла, навіть совісних.

Вона витягла з торбинки, маленької, круглої, як бонбоньєрка, носовичок і кілька разів клацнула замком. Я нагадав:

— І тоді ви також клацали замком. Сумка була рожева, із шкірзамінника. І носили ви її на плечі.

Брови, густі, невискубані, поповзли догори:

— Он як! Значить, не все так банально було, коли такі дрібнички

пам'ятаєте. Однак не заздрю я вам, самолюбство у поєднанні з совісністю — справжня отрута. Таким несолодко живеться. Хоча... всі так. От жорстокість і сентиментальність — класична сполука.

Я дивився на неї, дуже вродливу жінку, на її повні вуста, котрі раніше були тонші, на її сині очі, що вже не спалахували, як волошки в житі, проте випромінювали материнську мудрість. Колишня поривчаста краса трансформувалася на щемку таїну, все класика, все без домішок. Дивився і думав: чому мені так затишно, чому так кортить розповісти те, що й найближчим друзям, буває, не розкажеш?

Поверталися ми до санаторію вже присмерком.

Світлана піднесла до щоки букетик. Ще один був у мене. Я взяв його... Нащо? При вході на матір чекала Тетянка, і я вручив їй букетик.

Дівчинка плигнула мені на руки. І сказала тихо-тихо:

— А ти красивий. І без окулярів красивий. Я буду з тобою плавати. Тільки от хмари з моря насунули...

Я пообіцяв, що ми з нею поплаваємо. І ще пообіцяв, що завтра зійде сонечко. Зі сходом сонця все може початися знову, начисто. Сходить сонце, і можна підвестися з колін.

ЯКБИ ПОБАЧИЛИ НАСПРАВЖКИ

Він гуляв лісом і таки заблукав. Вийшов у село. Хати — двоповерхові маєтки з білої цегли. А клуб бідний — у довгій, як стайня, облупленій мазанці. Далеким війнуло — дитинством, теплим і затишним. Попрямував як на чарівний ліхтарик. Може, в тому блакитному промені пропливуть клуби самосадного диму, мо, огорне солодкувато-терпкий запах соняхів, коров'яка, ватянок і кирзи. І вирине те відчуття очікування свята, що миттєво з'являлося разом з криком по всьому селу: «Кіно приїхало!» — і не зникало навіть тоді, коли він у зграйці хлопчаків влаштовувався на дощаній, з вибоїнами підлозі перед першим рядом, не зникало воно і в прагненні кращого місця... Не пам'ятає вже тих друзів, імен не пам'ятає, а оте очікування свята збереглося, живе. І фільмів свого дитинства не може пригадати — тільки екран, на якому багато сонця і радісних довоєнних облич.

Натомість його почастували бойовиком.

Хруст кісток, патьоки кінокрові...

Втомило це його. Самотньо посунув до виходу. Довгенько йшов до трамвайної зупинки. Сів на лавочку, чекав. Додому захотілося. Тепла ванна, шахова партія з лікарем. Добре грає лікар, але одну й ту ж іспанську партію. Одноманітний як із суперником, так і з пацієнтом.

Довгі роки він сам собі був лікар. Йому виносили вдосталь вироків, щоб зважати ще на один, хай і медичний. Тому, хто був під дощем, роса вже не страшна.

Десь опівночі, коли за біоритмом прийде енергетичний підйом, він його не пропустить. Йому є що написати про боротьбу з екстремальними умовами. Про ті умови лікарі заборонили навіть згадувати. Працюватиме до першої втомливої хвилі. Перед сном увімкне записи полтавського хору «Калина». Аматорів любив. Він взагалі любив безпосередність.

Поруч сіли двоє дівчаток. Він посунувся, проте трьом хлопцям на куценькій лаві місця не залишалося. Молодики були напідпитку, та й у дівчат очиці з нервовим блиском. Сьогодні світ існує тільки для них. Змінилося і біополе — в ньому загусала небезпека. Він поглузував із себе: ти вдома, тут усі свої.

Юнаки змагалися за увагу, і він чимось їм заважав.

— А дідок зараз піде нюхати квіточки,— цю бойову фразу зненацька пустив убік, ніби ні до кого не звертаючись, присадкуватий хлопець з рудою чуприною. Спокійно так мовив, наче інформував, що

сьогодні вівторок. Фраза вражала, надто тон, яким її мовлено. Удаваний, звісно, але не силуваний, врівноважений доволі тон.

Зупинка була кінцева, практично в лісі. Спостерігати цю зграйку півників згідно з розкладом на жовтій табличці залишалося хвилин п'ятнадцять. Логіка ситуації проста і кругла, як гудзик: він потрібний як об'єкт для їхнього самоствердження. Аби розпалитися на щось серйозніше, потрібен час, а він їм його не дасть.

Рудий був у джинсах, які, певно, завдавали йому чимало клопоту, коли їх доводилося знімати чи одягати. Завузькі для нього джинси. Смугасті підтяжки поверх білої майки за цих умов виконували роль декорації. Хлопець взагалі мав доволі кумедний вигляд. Перенеси його до якогось там Рапід-сіті чи ще провінційнішої діри типу Кадони у штаті Південна Дакота, мався б за розносщика пакунків.

— А наш дідок глухуватий. Недочува.

— Чува, чува,— ліниво процідив інший юнак. Ніжне обличчя з дитячим пушком на щоках. Дистрофічні ключиці. Впалі щоки. Синява під очима. Акселерат з хворобливим самолюбством. Саморобна лінькуватість хлопцеві не пасувала, бо швидкий, як випад рапіри, погляд засвідчував темперамент. Мабуть, дошкуляли йому і ніжність рис, і той пушок. Мабуть, хотілося йому зовнішності суворої, пошматованої шрамами. Звідки йому знати, що, як кажуть французи, людина починає відповідати за своє обличчя лише після сорока років.

Він підвівся, запропонував:

— Сідайте. — І відійшов до стовпчика з покажчиком трамвайного розкладу.

— Січе дідок, кого треба боятися,— ховаючи за байдужою гримасою посмішку підлітка, котрому дорослі вперше в житті наливають чарку, прохрипів ніжно-нахабний. — Бач, хвіст тремтить.

Сонячний зайчик плигнув на ніжну щоку акселерата, на визолочену чуприну його конкурента. Які ж вони домашні, ці півники. І чому це їм кортить грати когось чужого, баченого ними лише на кіноекрані в цьому сільському клубі? Чув після сеансу обмін думками: «А ти помітив, як цей... ну, з вищого світу... ага Джон... як він, цей Джон, одночасно провів удари рукою і ногою в щелепу й коліно?»; «Можна відтренувати»; «Давай, ти на мені, а я на тобі»; «Навіщо, хтось та трапиться...»; «А шкірянку помітив? Фірма́». А якби побачили насправжки?

То була його остання операція. Операція розвідника.

Вони з велосипедними ланцюгами в руках. З ланцюжками на головах — індіанський спосіб зачісок. Написи з літер у формі кісток. Вермахтівські шоломи з ріжками. Гестапівські шеврони. Чорні шкірянки.

Він лежав на зеленому килимі у кутку, за диваном. Удар блокував, та велосипедний ланцюг — підступна зброя: кілька сталевих ланок, обминувши руку, роздряпали шкіру на чолі. Кров заливала очі. Копнули грубезним армійським черевиком з рифленою у формі підкови підошвою: «Цей готовий!»

На віллі діяли четверо. Решта банди громила вулицю. Хтось встигне викликати поліцію. Якщо «вимкнути» цих чотирьох, забарикадуватися зсередини, можна протриматись. Його «додж» стояв на подвір'ї. У крайньому разі доведеться скористатися мотоциклом. Баки перед «прогулянками» вони заливають під горловину, а «кавасакі» на одному галоні долає п'ятдесят миль. Головне — вловити момент. І не прогавити поліцію. Хто? Де? Кого? Одразу не розберуться. На цій хвилі вискочити на швидкісне шосе, а там...

Найкращий варіант, коли вони зберуться докупи. Можна покласти одразу двох. Коли ж розосередяться — дочекатися розриву між ними, щоб поодинці. І першим знешкодити лідера.

Ось широкоплечий, бородатий, у шкіряній безрукавці хутром

назовні, з мотоциклетними, піднятими на лоба окулярами — ця волохата, брудна, смердюча тварина повертається до нього спиною. Він одним стрибком долає триметрову відстань. Ребром долоні короткий удар по шиї. Відпочиватиме принаймні годину.

Другий у червоній піратській хустині, з бронзовим нашийником, з довгою сигарою, з пляшкою віскі у витягнутій руці. Замахується пляшкою. Блок, захват руки, виверт проти суглоба, удар по зовнішній частині ліктя усім корпусом. Ну от, звірюко, у тебе зламана рука.

Третій, коротко стрижений, дбайливо виголений — голлівудський типаж, надто наближається в кидку. Лівою — у шкіряні груди, в ромбоподібну нашивку «1%» (тільки один, мовляв, відсоток людства, арійський, має право на життя), а правицею,— вибору не залишалось, бо над головою зблиснув тесак,— тим внутрішнім півколом, що утворює великий і вказівний палець, цим лезом з натягнутих сухожиль — у горлянку, по борлаку. Мінус один арієць у тому одному проценті.

Четвертий приречено вимахував велосипедним ланцюгом. Зблід четвертий. Схожий став на білу свастику, що павуком коцюрбилась на його грудях. Задкував четвертий. Не випускати його на вулицю! Трапився стілець — жбурнув. І одночасно стрибок і удар носком. Зупинилося дихання у четвертого.

Постягав усіх докупи, поклав обличчям долу. Двох, що подавали ознаки життя, загорнув у килим — не розмотаються... Зачинив двері. Добре, що не модерні — сітка, скло, алюміній, а з міцного дерева. Підтягнув кухонну шафу, холодильник. Другу барикаду спорудив за дверима до вітальні.

В аптечці ні шприца, ані морфію. Не міг допомогти людині, на пошуки якої витратив останній рік. І от лобну кістку проломлено. Можливо, вражено мозок. Єдиний шанс — термінова операція.

А складалося якнайкраще. Цей ось перед переїздом до секретного містечка, де його вже не дістати, вирішив продати потрощений нині будинок. Торг точився, розмова крутилася, контакт налагоджувався — надійний, діловий. І тут сонливий міщанський рай у три-чотири десятки котеджів розчинився у гуркоті мотоциклетних двигунів.

«Чорні шкірянки» втягувалися на Мейн-стріт, як завойовники, як сотні років тому вдиралися до слов'янських міст тумени Субудая. Попереду ватаг на суперпотужному, як двоколісний танк, «харлей-девідсон електроглайд». П'ять швидкостей, передні дискові гальма. Своєю тисячею кубічних дюймів робочої поверхні циліндрів його намагався переричати хромований «бе-ем-ве». На 250 кубічних дюймів поступалися їм «аугуста» і «лаверда», яким підгавкувала зграя з «кавасакі», «хонд», «ямах». По дві, по чотири вихлопних труби, високі кермові ручки, загнуті задні сидіння. Бороди, чорні шкіряні куртки, чорні шкіряні штани, чорні високі чоботи. Шоломи з двостороннім зв'язком у радіусі 700 футів. Ланцюги, свастики, черепи.

Ватаг зупинився перед крамницею. Чорний «кавасакі» з розгону заїхав у вітрину. Сонна вулиця в канадських кленах перетворювалася на посадочну смугу для ескадрилей Б-52. Мотоцикли накочувалися хвиля за хвилею, зупинялися, не вимикаючи двигунів, і те ревище паралізувало волю до спротиву. Господар навіть не встиг схопитися за телефон, коли в цей будинок увірвалися четверо...

Якщо хірургам і пощастить його витягнути, оцей ще довгий час буде приречений на «рослинне існування».

Ось воно, пульсуюче виття сирен. Машини, напхані поліцейськими, усі з автоматами «томпсон». Ревище мотоциклів — кинулися навтьоки.

Стрибок з другого поверху — під укіс, по дотичній лінії. Двигун завівся блискавично. Зрізав кути, шипіли радіальні шини з вплавленою в каучук сталевою стрічкою. За шість секунд вісім циліндрів розігнали спортивний «додж-чарджер» до дев'яноста миль. За околицею вперше глянув у дзеркало. Заднє скло помережило ніби паву-

тинням. Каменюкою або цепом вдарили. Ось тобі і речовий доказ. Номер він завбачливо заліпив грязюкою ще перед в'їздом до цього містечка. Але скло! Все одно що біла мішень на спині.

Хвіст з'явився наступного дня. Від грубих методів перевірки (проїзд на червоне світло, несподіваний розворот у протилежному напрямі) відмовився. Тепер він на радіоретязі. Подбали, приліпивши до його «доджа» таку собі іграшку на магнітному присосі. Маршрути також запрограмовані, закодовані на перфокартах, магнітних дисках. Крім трьох, чи шести, чи двадцяти пар очей, за ним відтепер наглядає ще й комп'ютер.

Не вислизнеш з кільця й пішки. Одягу до хімчистки не здавав, але де гарантія, що не встигли обробити сорочку, краватку, черевики спеціальною речовиною? Певно, і сам перетворився на радіопередавач.

Роками він створював широку мережу абонентів, щоб розчинити в ній один-єдиний потрібний телефонний дзвінок. Але й дзвінки тепер запрограмовані. Все сфотографовано, пронумеровано, запущено в пам'ять комп'ютера.

Двоє притиснули руки до поручнів крісла. Той, хто сів навпроти, скидався на віце-президента процвітаючої компанії. Засмаглий, викоханий, певний себе. Говорив без емоційних наголосів, а погляди у його бік кидав швидкі, вельми зацікавлені:

— Ви не з тих фанатиків, хто надає перевагу хрускоту ампули з ціаністим калієм товариській розмові. Але всі ми раби правил. Вибачайте за незручності — ми б хотіли виключити несподіванки.

«Віце-президент» відкинувся на спинку крісла, витягнув люльку, на мундштуці якої стояв трилисник конюшини у колі на білому тлі. «Кейвуді», ручний виріб, з найкращого, роками витриманого коріння. Тютюнниця із шкіри антилопи. У повітрі повисла перша хмаринка диму. Духмяний аромат дикої вишні. Амстердамський тютюн. Судячи з того, як «віце-президент» натоптував люльку, розмова буде неспішна. Що ж, першому допитові завжди надавали особливого значення: клієнт психологічно депресований, стабілізується пізніше, все можливе спробують вичавити зараз.

— Я не міг відмовити собі у задоволенні познайомитися з вами,— люльку він розкурював, як тесля, притримуючи тютюн великим пальцем. — Вашій витримці можна позаздрити. Людина ви унікальна. Хоча... є великий знак запитання,— люлька зробила в повітрі півколо, під яким поставила крапку,— щодо вашої ефективності. Не заперечую: ви професіонал високого класу, незважаючи на те що працюєте в стилі «ретро». Час одинаків минув. Це історія. І все ж таки ціну ви собі зберегли. Ми навіть готові її обговорювати, попри повну безвихідь вашого становища: ви на нашій території і в наших руках. Тут ані вибору, ані варіантів. — В очі зазирав, уже не ховаючись, як провінційна школярка, що канючить автограф у кінозірки. — Як ви чудово розумієте, ми не альтруїсти, і нас дещо цікавить в обмін на ціну. Не контакти і не зв'язок. З цим ми впораємось. А ваші враження, підходи, система самозарядки ваших акумуляторів (психологічних і моральних), ваша філософія, оцінка нашої роботи. І як готували, звісно. Ні, ні, прізвищ і адрес не треба. Ніяких шифрів, ніякої техніки. Тільки назви дисциплін, психологічний тренінг, вживання в образ, бібліографія наших посібників. — Ач, розстарався і про люльку забув. — Подумайте, у вас ще десяток гарних років. Ви в чудовій спортивній формі, і з вашим досвідом та інтелектом ви спроможні взяти від життя більше за молодика. У вас широкі інтереси. Треба ж колись їх задовольняти. Чи не так? Не можна ж ціле життя, як це у вас, слов'ян, популярно, готуватися до справжнього життя. Фрейд не мав рації, коли торочив про принцип відстроченої насолоди. Не чекати ж вам до скону за гратами, а ваш варіант — довічне ув'язнення.

Він не відповідав на цей «спіч», він знав наперед кожну його фігуру. З усього відчувалося: не було в них впевненості, що за входом

у будинок не ведеться спостереження, чи в тому, що він не встиг подати сигнал провалу. Надто кволо вели вони класичний ритуал перевербування. Все гроші та насолоди — наче все в світі на тому зійшлося. Незбагненними для них залишаємося. Аж настрій у нього поліпшився від того відкриття.

Його взяли в наручники — ліву руку до лівого охоронця, праву — до правого. Вищі за нього на зріст, вони робили широкі кроки, і йти з ними було незручно.

Кинули до загальної камери. Для застрашення, а може, щоб не зміг зосередитись. Вмуровані в бетон двоярусні нари, умивальник, туалет у кутку. Його діловито обшукали, розчаровано і ліниво дали копняка, підштовхнувши до високого худорлявого негра. Той був не в тюремному комбінезоні, як решта арештантів, а в оксамитових штанях, жилетці канарейкового кольору, сорочці-апаш з натурального французького шовку від Гі Ляроша (сто п'ятдесят монет), з нашийною хустиною від Гуччі (усі двісті), у черевиках з крокодилячої шкіри (не менше трьохсот). Кручений, він рухався як на шарнірах, а представився наче титулована особа:

— Мою мудру голову суддя оцінив у десять тисяч застав. Яка ціна вашої довбешки, містер?

— Два мільйони.

Оперетковий ватаг ніби переломився навпіл, висмикнув з кишені пласку коробку «Данхілл», улесливо закляк, доки він узяв сигарету, клацнув електронним, у золотому корпусі «ронсоном». Полум'я тримав на відстані, щоб, боронь боже, не потурбувати.

— Бажаєте кави, сер?

Розмір застави — візитна картка, як рахунок у «Чуйз Манхаттан бенк». Його застава тягнула на голову клану мафіозі. Негр вмостився біля його ніг — пишався роллю охоронця.

Потім була одиночка. Бетонні стеля, стіни, підлога. Замість дверей сталева сітка. Весь на виду. Через жовте матове вікно заповзав жовтуватий кисіль. Вмурований стілець, вмурований стіл і єдина книга — Біблія. Все.

З якою заздрістю до днів минулих згадував хропунів у загальній камері! Мексіканця, який щось без упину бубонів собі під ніс, співучих негрів, лихословів-зарізяк. Тиша. Густа тиша. Ножем ріж, у пляшки закорковуй. Зламати хотіли тишею. Про цю старовинну зброю згадали, пересвідчившись у безсиллі наркотичних препаратів.

Зламати його волю, пригнітити психіку, викликати депресію намагались упродовж довгих днів і ночей — гарденал із соком мексіканського кактуса, лізергічна кислота й амітапова сода, пентоталові суміші і холінергічні стимулятори. Нещасні, які потрапляли в ці хімічні пазурі, вибовкували все, що знали, перероджувалися на піддатливих чужій волі істот. Не він. Не допомогли наркотики їм дістатися того ядра, входи до якого він міцно заблокував, надійно завалив мотлохом житейських спогадів і сам собі заборонив про те ядро згадувати. Але... випливало з жовтавої куряви обличчя худе, вилицювате. Зморшки півколами від вуст ідуть донизу. Гладко зачесане сиве волосся, пучечком на потилиці скручене. Очі живі, гарячі, молоді. Нічогоріднішого за ті очі в світі не бачив. Вдивляються в нього. Підборіддя — на долоні, рука підтримує підборіддя. А очі линуть до нього, притягують, обіймають: чим же допомогти тобі, синку? Хіба задля такої муки я тебе народила?

Дивилася на нього і Софія Степанівна. Суворо і прискіпливо. Як завжди.

Опинилася вона в селі перед окупацією. Петербурзька пані з кумедними звичками. Навіть йому, шестирічному, говорила «ви». Довгими зимовими вечорами вчила його різних мов. Вчила так, що наступної зими вони вже спілкувалися англійською і французькою. Все вона знала — і про краї далекі, і про далекі часи. І з собою забрала по війні.

Мати померли, діда поліцаї застрелили, батька на фронті вбили. До Києва поїхав з Софією Степанівною. Бідненько жили, але чисто. Буряк варений їли, але з накрохмаленими серветками. Хлопці в школі били його за ті манери, жорстоко били, але він не плакав і пощади не просив. Софія Степанівна його жодного разу по голівці не погладила. Він тільки через двадцять років зрозумів, що найбільше в житті їй хотілося погладити його по голівці... Ти навчила мене не скиглити, завжди високо тримати голову і нікому не розповідати про свої прикрощі...

Триста шістдесят сьомий день. Запам'ятав його в подробицях. Рік витратили вони на експеримент, ще день приймали рішення і от вивели на допит.

Триста шістдесят шість днів і ночей самотності. Не в космосі, не на безлюдному острові — в бетонному склепі. Як же їм кортіло, щоб відчув себе забутою, нікчемною, нікому не потрібною істотою, яка тільки те й робить, що дихає, їсть, спить. Знав: тіло прострілюється ультразвуком. Знав: він об'єкт тієї зброї, до якої майже дістався, зброї, спроможної маніпулювати поведінкою людей на відстані. У забутті, на дні багрового провалля, куди звалювали його депресантами, у мікросекунди спалахів свідомості встигав навіть помацати різні датчики. Все хотіли врахувати, все, чим були багаті потаємні арсенали великої країни. Навіть склад повітря компонували з трупного запаху і «ароматів» підземної гнилизни.

Були певні в його капітуляції. Лише цікавило, як довго може встояти. Гадали, що відібрали у нього все. Але, відбираючи, завжди щось даєш. Йому дали боротьбу.

Ой, висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку!
Ой, висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає...

Бач, хотіли пробити вікно в його душу, зазирнути, що ж там, усередині!

Часто бачив поле. Лягти в житі. І щоб волошки... На футбол ходитиме. На «Динамо». Щоб штовхали звідусіль. Щоб гомін навкруги. І скільки вистачає слуху — рідна мова.

На скільки ж він відключився? На хвилину? Десь читав, як автор п'єси заснув у ложі буквально перед самісіньким початком прем'єри. Побачив уві сні всю п'єсу, з усіма режисерськими паузами і ремарками. Прокинувся, а вистава ще й не починалась. Секундний сон. Вибух пам'яті.

Ось і рудий, і красень-акселерат вивчають його. І третій. Чому раніше не звернув на нього уваги? Ніяковіє, руки не знає куди подіти. Одяг без фірмових відзнак.

Софія Степанівна на свою бібліотекарську зарплату не могла купити йому малинові черевики на товстій, у два пальці, каучуковій підошві. Вона купляла йому чорні черевики і білі сорочки. Він знав: не можна виходити на люди у нечищених черевиках і невипрасуваній сорочці. Але понад усе йому бажалося малинових черевиків на каучуковій, у два пальці завтовшки підошві. Студентом першого курсу він усі зимові канікули розвантажував на лісоскладі слизькі колоди і таки купив малинові черевики з білою каучуковою, у два пальці завтовшки підошвою. Але тримав їх у свого товариша — ходив у них на вечірки, на побачення. Навіть коли поховав Софію Степанівну, не приніс їх до кімнати, в якій вона його виховала...

Чому цим хлопцям кортить розігрувати «суперменів», «плейбоїв», «гангменів»? Інстинктивний потяг до незвіданого? До універсальної моделі маскультури? «Фірмова» наклейка на сідниці. Звідки сідниці

знати про таке: «Наша ідеологія має просуватися слідом за нашими товарами». Це Джон Кеннеді.

Не годиться кидати цих півників напризволяще.

День відходив. Світ потьмянів і засумував.

— Ну ось що, друзі! Усю вашу компанію запрошую до себе.

Дівчата здавлено хихикнули. Хлопці перезирнулись.

— От дідуган дає! — першими відреагували «підтяжки». — На лекцію, значить, запрошуєш?

— Чому на лекцію? Живу сам, диски у мене сучасні. Поговоримо, хоча я волію, щоб до мене зверталися на «ви». А вас що цікавить?

— Карате нас цікавить,— перехопив ініціативу ніжний «супермен». — На тобі могли б прийом відпрацювати.

— Хай карате. У мене є альбом. Оцумоти Оями.

— Хто такий?

— Найбільший авторитет у цій справі. Чорний пояс, сьомий дан.

— Може, ти й сам каратист? — криво посміхнувся акселерат.

— Трохи є...

— Доведи! — зірвався рудань. — Хоча б на нас.

— На вас не можу. Ви свої.

— Знайшов своїх! — це «супермен». — Нам до пенсії далеко. Скажи, що збрехав, і по тому. По шиї дамо для профілактики, і підеш до своєї бабусі.

Він підійшов до лави. Попросив дівчат підвестися. Дошки на лаві міцні. Битиме уздовж волокон.

Півники присунулися ближче. Порахував до семи, сказав собі: зараз я переломлю цю дошку. Одним уда-ром. Отак!

Запанувала тиша. Панувала, доки задзеленчав трамвай.

Він почав осідати.

Повільно...

Хлопці рвонулися. Підхопили.

Один вискочив на середину вулиці.

— Стій! Там старому погано!

— Дідок? — запитав таксист.

— Старий, але такий... спортивний.

— Інфаркти від того спорту,— філософськи проказав таксист, витягаючи з кишені зім'яту пачку сигарет.

— Ти швидше давай!

Троє обережно несли до машини людину.

ДМИТРО КРЕМІНЬ

ПІВДЕННИЙ БАСТІОН

1.

Пам'ятаєте новелу Юрія Яновського «Подвійне коло» із знаменитих «Вершників»? Дев'ятнадцятий рік, символічний герць братів Половців, що опинилися в різних станах «в степу під Компаніївкою»...

Так от, саме тоді, коли в степу під Компаніївкою точився герць Половців, у Причорномор'ї розгорталися події не менш значущі...

Йшла громадянська війна. Віковічні устої рубалися шаблями, топталися кіньми, на зміну класам експлуататорів і експлуатованих приходило братерство класове, робітничо-селянське. Як завжди у таких випадках, революція продовжилася в громадянській війні. Згадаймо Велику французьку, згадаймо Паризьку комуну. Та вперше в історії, на терені запеклої класової битви, переміг історично правий клас. Уся історія нашої країни — історія нашої правоти. І як я заздрю людині, котра могла сказати, що революцію приємніше робити, аніж писати про неї! А я ось читаю свідчення людини, в минулому чи не найзлішого ідейного ворога Радянської влади, яка змушена була визнати свою історичну неправоту, а отже, і приреченість ідей, що їх утверджувала на крові народній. Врангелівський генерал без армії Слащов, опинившись в еміграції, видав книжку «Вимагаю суду громадськості і гласності (Оборона і здача Криму). Мемуари і документи». Прикметно, що книжка вийшла російською мовою в Стамбулі, і вийшла 1921 року. За словами Дмитра Фурманова, в ній автор «отруйною слиною ображеного кар'єриста плює... в обличчя барону» Врангелю. Фурманов написав передмову до іншої книжки Я. Слащова «Крим в 1920 р. Уривки із спогадів», яка вийшла в 1924 році (ГИЗ, М—Л.). Він подав розгорнуту характеристику мемуариста, його зловісної діяльності в Криму. Розглянуто й політичну позицію генерала, якого у народі не без підстав називали «генералом-вішателем», «кривавим псом» білого руху.

На час виходу в світ цієї книжки Слащов був уже не тільки помилуваний Радянською владою, а й мав стаж роботи — два роки! — в штабних органах РСЧА.

Та потім був замах, і генерал був убитий. Діяч тієї самої Висунської республіки, яку свого часу той потопив у крові, здійснив месницький акт. Адже «Слащов,— писав Д. Фурманов,— це ім'я, яке не міг ніхто із нас вимовити без гніву, проклять, без спазматичного збудження. Слащов-вішатель, Слащов-кат — цими чорними штемпелями припечатала його ім'я історія». І ще: «Перед «подвигами» його, напевне, блІднуть звірства Кутепова, Шатилова та й самого Врангеля — всіх сподвижників Слащова по кримській боротьбі. Навіть самі білогвардійські письменники в першу чергу атестують нам Слащова саме з цього боку...» Розстріли практикувалися у широчезних масштабах: проїздом через Вознесенськ знищено 18 чоловік, у день приїзду до Миколаєва — 61 чоловік... Слащовські каральні батальйони вогнем випалювали революційний дух народу, і хоч були не раз биті, саме вони встигли потопити в крові Баштанську, відтак Висунську республіку.

Зоологічна лють білогвардійського генералітету вкупі з капіталістами, поміщиками, чорносотенною братією, усіх цих врангелів і слащових, терещенків, фальц-фейнів, була візитною карткою класового ворога. Два класи зійшлися в запеклім двобої.

...Ажурні стапелі заводу імені 61 комунара. Нині звідси один за одним сходять новочасні кораблі.

Скільки ж їх спущено на воду за майже двохсотлітню історію підприємства! Воно виникло із верфі в дельті Інгулу і на рік старше від міста Миколаєва. Закладаючи місто на півострові між Інгулом і Бугом, зодчі, а надто перший будівничий Фалєєв, прагнули надати йому прямоти і чіткості Санкт-Петербурга. Шпиль адміралтейства здавен височів над кварталами новозакладеного міста. Височіє він і зараз — над унікальним музеєм суднобудування і флоту.

Сива давнина доносить до нас не тільки відлуння битви під Наваріним — Миколаїв все-таки не морське, а кораблебудівне місто. Та його таки неможливо уявити без слави знаменитих російських адміралів, флотоводців, мандрівників. В. Корнілов, М. Лазарєв, В. Істомін, С. Макаров — хто не знає цих імен? Історія флоту російського, зокрема однієї з його павітей — Чорноморського, надзвичайно багата. Але історія флоту — це й історія боротьби визискувачів і визискуваних. Історія класової боротьби. Апогею вона досягла на початку двадцятого століття, коли капіталізм сягнув своєї імперіалістичної стадії. Як не згадати принагідно цілу низку творів про цей драматичний період — «Вершники», «Чотири шаблі», «Дума про Бри-

танку» Ю. Яновського, «Голубі ешелони» П. Панча (в 30-і роки обидва вони тривалий час жили в Баштанці — до речі, на меморіальну дошку тут, на жаль, ніяк не спроможуться), «Диктатура» І. Микитенка, «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда (п'єса була написана на матеріалі подій у Казанці, де письменник жив свого часу,— нині в районному народному музеї йому присвячено куточок), п'єси М. Куліша, «Бур'ян» А. Головка, «Очаківський розмир» С. Добровольського, «Підземні барикади» В. Близнеця, романи й повісті О. Сизоненка, трилогія М. Божаткіна «Фортеця біля моря»... Немало все-таки написано про цю революційну землю.

Миколаївщина разом з Кіровоградщиною поділяє славу колиски корифеїв українського театру. Останнім часом і про це ми призабули, бо традиційно вважаємо, що Миколаїв лише колиска кораблів, хоча містом кораблів, мені здається, стали називати Миколаїв тільки після виходу роману О. Сизоненка «Корабели». Якби скласти літературну енциклопедію Миколаївщини, а реєстр імен починався б з імен Геродота, Плутарха й Тацита — скільки б містив цей цілинний материк нашої історії та культури.

Нині ми говоримо про революційний дух пролетаріату Миколаївщини, який завжди був високим. Відомо, що в підпільній міській друкарні місцевої філії РСДРП ще в 1900-х рр. окремою листівкою було випущено пролетарську пісню «Сміло у ногу рушайте» (слова Г. Кржижановського), тут же видавалася пролетарська газета «Борьба». Через Миколаїв пролягли й підпільні шляхи експедицій ленінської «Искры», а робітник-революціонер, поет Олексій Гмирьов був кореспондентом ленінської «Правды»,— за це замордований у жандармських катівнях.

Саме тут, у Миколаєві, на заводі «Наваль», було закладено й зведено корабель «Князь Потемкин-Таврический», що в роки першої російської революції став, за образним висловом Леніна, «непереможеною територією революції». Тут же було збудовано й крейсер «Кагул», чиє ім'я перебрав крейсер «Очаков» — флагманський корабель повсталого Чорноморського флоту, на якому перебував зі своїм революційним штабом легендарний П. Шмідт. А ще треба згадати про острів Березань — останнє пристановище цього революціонера. Тут його розстріляно разом з революційними матросами. І добре, що нещодавно на острові відкрито пам'ятник П. Шмідту: він стоїть на капітанському містку — поривний, відкритий,— продовжує свій героїчний шлях у революцію...

Найпершим на смерть Шмідта відгукнувся М. Аркас — автор першої української опери «Катерина», чий будинок не зберігся, а рукописи без рук дослідників тліють в архівах. Але то вже з наших днів...

А тоді наближався рік тисяча дев'ятсот сімнадцятий... З безпросвітної нужди, з горя, з праведного гніву до експлуататорів піднімалися на священну боротьбу пролетарі. Ще недавно на робітничих околицях Миколаєва звучала у їх виконанні гірка пісенька:

Город Николаев,
Французский завод,
Там работал мальчик
Двадцать первый год.
Работал он, работал,
Денег не скопил,
На двадцать первом годе
Чахотку получил...

А в переддень сімнадцятого інших — революційних — пісень заспівали на заводах «Наваль» і «Руссуд» та по робітничих слободах. Не імперіалістична війна, яка поглибила класову непримиренність, стала бікфордовим шнуром, що струсонув світ,— спалахнуло все від сліпучого полум'я звістки:

«У Петрограді — революція!»

2.

«Миколаїв Херсонської губ., Рибна, 28». Це з адресної книги ЦК РСДРП(б) за 1917 рік (вона зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Сюди Центральний Комітет надсилав миколаївським більшовикам листи і партійну літературу.

МИКОЛАЇВ, РИБНА, 28...

Цю адресу добре знали партійні агітатори, передові робітники і революційні солдати. У непоказному будиночку на один поверх з напівпідвалом (нинішня його адреса — вул. Чкалова, 40) з середини серпня містився революційний штаб миколаївських більшовиків.

Відомо, що до серпня 1917 року в Миколаєві діяла об'єднана організація РСДРП, до якої належали і більшовики, і меншовики. Більшовики складали міцне партійне ядро. Сильні позиції вони мали на великих підприємствах, у районних партійних комітетах, створених на заводах «Руссуд» (нині імені 61 комунара), «Наваль» (нині Чорноморський суднобудівний). Досить сказати, що з тринадцяти комітетів дванадцять були більшовицькі.

Серпень 1917 року — це період двовладдя. У Петрограді — Тимчасовий уряд, на периферії — його комісари, представники.

До Великого Жовтня лишалося кілька місяців...

Коли в Петрограді сталася буржуазно-демократична революція, в Миколаєві саме гастролювало «Товариство українських артистів за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського».

В театрі Шеффера, де колись дебютував на професійній сцені Саксаганський, публіка збуджена до краю.

Пізнього вечора 7 березня 1917 року Панас Карпович нотує, що бачив і чув удень (щоденники, так і названі: «Що я бачив, що я думав, що я чув», на жаль, досі повністю не опубліковані): «П'ята година по обіді. Вся площа перед пам'ятником Грейгу зайнята народом, військом. Над думою майорить хоругва з написом «Да здравствует свобода!» Почалась маніфестація. З обох боків вулиці (Соборної, нині вулиця Радянська. — Д. К.) солдати і публіка зробили ланцюжок і потяглись. Посередині військо. Музика грає марші. Участь беруть всі військові частини. Пройшла музика, далі моряки, далі піхота. Нарешті робітники. Багато хоругв. Тут і великі, і маленькі, і червоні, і чорні... Ідуть радісні. На чорній хоругві написано білими літерами: «Жертвам борь-

бы за свободу, вас вечно свободный народ не забудет!»

Видно, що люди не підготувались до цього великого діла. Пісня не клеїться, і тон низенький. Регентів уже дуже багато. Один високий махає шапкою. Маленький якийсь пнеться навспинячки і теж махає обома руками. Нема сили будячої і чується, ніби ховають здохлу монархію. Хочеться почути щось на кшталт «Гей нум, братці, до зброї»... Я повернувся, щоб піти у якусь бокову вулицю, бо змерзла голова. Позад мене стояв здоровенний солдат. Очі весело блищать, шапка набакир. І, підморгуючи мені, заявив: «Якби не ми, нічого не було б». — «Хто ж,— питаю,— ми?» — «Ми — запорожці!» Я подивився на його поважну фігуру і заявив, що я теж запорожець. «Та невже? З яких же ви?» Кажу: «З київських». Солдат прижмурив очі, подивився прикро на мене і махнув рукою... «То даремно... Які там... То ми, полтавські!» — «Як-то так,— кажу,— а столиця козацька Чигирин?» І почав йому читати Шевченка... З кожною фразою лице його ставало веселіше, він навіть трохи розкрив рота, і все лице засіяло... Я кінчив. Солдат висякався, витерся шинеллю і сказав: «Это правильно, но только все це з книжок»,— труснув головою так, як то роблять звичайно, щоб поправити шапку, і зник у жвавій хвилі люду.

Десь далеко попереду музика грає «Вперед, вперед, сини вітчизни», і зразу почулося те, чого чекали... Проясніли лиця, заблищали очі! Ніде нема поліції. Якось дивно, і все здається, що ось-ось з-поза воріт вискочать козаки з піднятими нагаями, цими стимулами царської державності».

Минув час, і народ, керований партією більшовиків, здійснив соціалістичну революцію. Великий актор, роздумуючи над величними подіями, записав: «Звершилося!.. Мов вихор налетів і зруйнував усе дотла! Як після довгої зими, усе закуте в кригу розтало, а чорні хмари розійшлися, і ясне сонечко засіяло!.. Є люди, що бояться повороту, є люди, цілком незадоволені. Є й такі, що гірко плачуть і жаліють «нещасного» Миколу. Є такі, що не можуть орієнтуватись і нічого не розуміють: як же без поліції?.. Який же мені товариш слюсар чи швець, коли я з діда й прадіда, як і Шпоцька, дворянин!.. Ні, нічого з цього не вийде. Життя іде широким шляхом, і його не спинять ні гармати, ні кулемети. Воно тече, як вода у повінь... Ні, нема йому спину... Життя тече, як лава з вулкана, і заливає все, а на лаві тій будується нове життя, поки незрозуміле, майже стихійне... Життя тече. Будується життя!»

Таке свідчення класика українського театру про тогочасні події.

А я вдивляюся у суворе обличчя, бачу карбовану смужку вусів над міцно стиснутими устами, круте підборіддя... Іван Андрійович Чигрин. Безстрашний лицар революції, член партії більшовиків з 1903 року. У березні сімнадцятого він повернувся із заслання до Миколаєва. Тоді у місті було створено об'єднану організацію соціал-демократів. На жаль, переважали в ній меншовики. Більшовики, однак, виступали згуртованою групою. До її складу входили Іван Чигрин, Йосип Скляр, Пилип Бурий, Іван Петров, Андрій Возняк. Вони рішуче й послідовно обстоювали революційну лінію партії більшовиків. Але Тимчасовий уряд і його органи на місцях, користуючись з підтримки есеро-меншовицьких лідерів, проводили антинародну політику: власність на землю поміщиків зберігалася, заводи, як і досі, належали буржуям... А трудовий народ страждав, як і раніше.

У квітні сімнадцятого на заводі «Наваль» більшовики вирішили виправляти становище. Учасник тих подій, робітник-підпільник В. Я. Шицевалов, член партії з 1908 року, згадував: «...За вказівкою Івана Чигрина ми оголосили по цехах, що в заводській їдальні відбудуться перші організаційні партійні збори. Зібралося нас 35—40 чоловік. З короткою промовою виступив І. Чигрин. Він сказав, що треба створити більшовицьке ядро і почати роботу в масах, роз'яснювати робітникам, чого добиваються більшовики, і викривати зрадницькі дії меншовиків. На цих зборах обраний партійний комітет з п'яти чоловік: М. Лихачов, І. Чигрин, Г. Шкапін, В. Свінціонник і я. Через кілька днів до складу комітету були дообрані ще Іван Габестро і Цезар Гурвич.

Більшовики-навалівці щонайбільшу увагу приділяли налагодженню політичної роботи на підприємстві, прагнучи охопити нею якнайбільше робітників. Та цього виявилося мало. Ми вирішили вийти за межі заводу, щоб розширити свій вплив. Склад партійного бюро у зв'язку з цим збільшився, і тоді його перейменували з заводського на районний партійний комітет. До нього увійшли майже всі більшовики (12 з 13 членів комітету). Подібна реорганізація була здійснена і на заводі «Руссуд». Тут також більшовики дістали абсолютну перевагу». Треба зауважити, що в період двовладдя і двопартійного представництва в місцевих Радах сутички між більшовиками та меншовиками були постійні. Особливо запекла боротьба розгорілася між ними під час обговорення у міській партійній організації Квітневих тез В. І. Леніна. Спільну платформу годі було виробити, адже меншовики стояли фактично за продовження імперіалістичної війни, за підтримку Тимчасового уряду.

Відомий кадр з фільму Довженка «Арсенал»: безрукий солдат у безсиллі й злобі б'є на полі костуром нещасну худобину-клячу. Кінь обертається і каже до нього людським голосом:

— Не туди б'єш, Іване...

Замордований імперіалістичною війною, тяжкою працею, народ щодалі менше був подібний до цього коня, до нещасного сірошинельного інваліда. Він уже знав, куди бити. А на історичній сцені відбувалися події, куди грандіозніші за дії на театральних підмостках. Та як не згадати: у роки революції театр відігравав особливо важливу роль. Його любили всі. І в тому, що революція назріла й перемогла, була безперечна заслуга також і демократичної культури. Тієї, котра й плакала над гіркою долею народу, й закликала до сокири.

Попереду були не просто дні, попереду була відчайдушна боротьба з різного роду угодовцями, Центральною радою, австро-ні-

мецькими полчищами, з гайдамаками, з білогвардійськими карателями — адже нема числа ворогам повсталого народу.

А через два роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції у Петрограді, сірого осіннього ранку 20 листопада 1919 року, страшна звістка приголомшила Миколаїв. Згадує очевидець, учасник підпілля, член партії з 1918 року М. Г. Біншток: «Тіла розстріляних лежали на площі перед заводом «Руссуд» три дні непохованими. Денікінці не допускали до них рідних. Кати гадали, що ця розправа відверне інших від помислів виступати проти білої реакції. Однак вони жорстоко прорахувалися. Розстріл 61-го призвів до протилежних для них наслідків...»

Завод «Руссуд» названо іменем 61 комунара. Зараз тут ажурні стапелі, гордовиті кораблі в доку, чайки над інгульською гладінню... Та я відчуваю, як з-поза товщі літ прозирають суворі очі пам'яті. Це очима розстріляних, очима замордованих у білогвардійських катівнях дивиться на нас історія. За день до трагедії: «Денікінці шаленіли. Агенти білої контррозвідки збивалися з ніг у розшуках поширювачів прокламацій. Ворогам удалося виявити адресу секретаря комсомольської організації Гриші Хазанова, а також комсомолки Тамари Мальт. Вночі їх заарештували. Заарештували також ряд ні в чому не винних людей, яких запідозрили у співчутті комунізму. Список 61 чоловіка подали на розгляд денікінському генералові Слащову, який у цей час бенкетував в оточенні буржуазних блюдолизів, що повилазили з усіх щілин. І п'яний генерал своєю кривавою рукою поклав резолюцію: «Розстріляти...»

То була воістину героїчна епопея...

Генерал Слащов причетний не тільки до розстрілу 61 комунара в Миколаєві. Того ж року він зняв з фронту і послав, як мовилося, на придушення Баштанської і Висунської республік кілька піхотних полків з артилерією. Регулярні війська проти озброєних берданками та вилами селян... І здається тепер: коли месник натиснув на курок, у лице генералові без прощення й пощади дивилися вбиті з «Руссуда», повішені з Криму, розстріляні з гармат Висунь і Баштанка...

3.

Того ж дня, коли перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, секретар виконкому Миколаївської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів І. О. Вєтров одержав радіограму Петроградського військово-революційного комітету про перемогу збройного повстання, підписану Леніним. Радіограму було адресовано Миколаївській Раді. Вєтров одразу зачитав її на зборах механічного цеху заводу «Наваль».

Незважаючи на офіційну заборону демонстрацій і маніфестацій (на ній наполягли меншовики та есери, які на той час становили в Раді більшість), робітники, моряки, солдати повсюдно влаштовували демонстрації й маніфестації. Трудовий люд рішуче вимагав від Миколаївської Ради взяти владу в свої руки. Есеро-меншовицькі лідери перед цими вимогами змушені були відступити: 26 жовтня (8 листопада) 1917 року виконавче бюро Миколаївської Ради робітничих і солдатських депутатів на екстреному засіданні ухвалило:

1. Владу Тимчасового уряду визнати поваленою.

2. Миколаївська Рада робітничих і солдатських депутатів всіма засобами підтримуватиме повсталих у Петрограді.

3. В м. Миколаєві вищою владою є Рада робітничих і солдатських депутатів, всі накази якої повинні беззаперечно виконуватись усіма установами і громадянами м. Миколаєва.

І все-таки Радянська влада в Миколаєві у ті дні встановлена не була. Чому? Уже згадувалося, що есеро-меншовицька група в Миколаївській Раді переважала більшовиків кількісно і, що головне, співробітничала з буржуазією. Не забудемо: і в Петрограді боротьба не закінчилася штурмом Зимового. Бойкот, саботаж — все було кинуте проти Радянської влади. І не тільки запеклими реакціонерами, а й рядовим обивателем. У міській думі меншовики й есери разом з буржуазією змогли створити свою так звану «верховну владу» в Миколаєві — Революційний штаб. Це вони, незважаючи на протести депутатів-більшовиків, проголосили контрреволюційну Центральну раду вищою владою на Україні. Та робітництво міста не визнало цих, націоналістичного кшталту буржуазних верховодів.

Під керівництвом більшовиків створювалися загони Червоної Гвардії. Вони боролися за робітничий контроль над виробництвом, за ліквідацію безробіття. Міцній солідарності захисників південного бастіону революції не змогли перешкодити ні підступи буржуазних націоналістів, ні зрадницька політика меншовиків, есерів, боротьбістів. Зв'язок з пролетарськими центрами — Петроградом та Москвою — був дійовим і постійним.

Зауважимо: в ті складні, небезкровні, голодні й холодні часи робітники Миколаєва відраховували три проценти від своєї мізерної платні для купівлі хліба, організовували збір продовольства на селі, створили спеціальний фонд допомоги пролетаріатові Петрограда і Москви.

І от радісна звістка долинає до південних степів: у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад! Виражаючи волю українського народу, він передав усю повноту влади Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів, проголосив Україну радянською соціалістичною республікою. На територію республіки з'їзд поширив ленінські декрети, урочисто заявив про непорушний союз Радянської України з Радянською Росією.

Робітники миколаївського заводу «Руссуд» одразу ж відгукнулися на це мітингом наприкінці грудня сімнадцятого. У його резолюції є такі знаменні слова: «...Не визнаючи Центральної ради, що є самодержавною і що розпалює національний шовінізм, ми разом з цим посилаємо свій товариський привіт виконавчому комітетові Рад України в Харкові і обіцяємо йому підтримку всіма засобами, що є в нашому розпорядженні».

Подібні резолюції надійшли до Харківської Ради від робітників інших підприємств, від селян із навколишніх сіл.

Та обстановка в Миколаєві залишалася надзвичайно складною. Робітники вимагали перевиборів Ради, засуджували її нерішучість. Червоногвардійці вступали в сутички з гайдамаками, чорносотенцями, іншими контрреволюціонерами, яких кишма кишіло на Півдні. Однак за настійною вимогою більшовицьких депутатів загальні збори Миколаївської Ради провели довибори бюро і виконкому Ради зі складу більшовиків і вирішили найближчим часом провести перевибори всієї Ради одночасно на заводах і підприємствах, відтак і в військових частинах гарнізону. Внаслідок виборів більшовики значно зміцнили своє представництво у Раді.

10 січня 1918 року відбулися перші пленарні збори нового складу Ради. На пропозицію більшовицької фракції був обраний виконавчий комітет у складі ста десяти чоловік, куди ввійшли 39 представників фракції більшовиків, а більшовик І. Вєтров став секретарем виконкому.

Протягом трьох днів тривали дебати про владу. Незважаючи на шалений опір буржуазних націоналістів і опортуністів, поіменним голосуванням 14 січня більшістю голосів було прийнято пропозицію більшовиків про повний перехід влади в руки Ради робітничих і солдатських депутатів. Наслідки голосування були зустрінуті, як свідчить І. Вєтров, оваціями і співом «Інтернаціоналу».

Не слід, проте, думати, буцімто контрреволюція змирилася з поразкою,— боротьба була ще попереду.

Вчитуюсь у пожовклі архівні матеріали, вдумуюсь у рядки спогадів учасників громадянської війни, зіставляю відоме з невідомим. Яка велична картина всенародного революційного піднесення, які чудові образи живих людей постають.

Та даремно телефонувати нині старим гвардійцям революції,— відповідатимуть хіба їхні сини й дочки, діти комісарів першої більшовицької Ради в Миколаєві, а частіше — внуки.

На жаль, здебільшого вони мало знають про свої витоки, про коріння своє, про тих, кому завдячують своїм життям. Та й архіви не все скажуть. Чимало їх поглинуло полум'я громадянської війни. До речі, в 1919 році під Одесою загинув і легендарний І. Чигрин, який пробивався з архівами назустріч Червоній Армії, що наступала з боку Катеринослава — саме з того боку, де відбувся герць братів Половців. І понад шістдесят тисяч одиниць безцінних архівних матеріалів довелося знищити, коли восени 1941 року гітлерівці оточили Миколаїв...

Миколаївська Рада Народних Комісарів була створена в лютому 1918 року у складі 12 чоловік: комісари з цивільних, фінансових справ, з продовольства, праці, соціального страхування та опіки, військовий, морський, охорони здоров'я, освіти, юстиції, національностей і державного майна. Головою Ради Народних Комісарів обрали більшовика О. Зимака. Трохи пізніше було утворено й Раду народного господарства.

І негайно ж у Миколаєві почали втілювати у життя декрети Радянського уряду, народжені Жовтневою революцією. Почав діяти робітничий контроль над виробництвом, було націоналізовано великі суднобудівні заводи «Наваль» і «Руссуд», всі судноплавні підприємства. Міська буржуазія сплачувала п'ятимільйонний податок.

Активність більшовицької Ради викликала ненависть багатіїв, які до часу змовкли. Вони ще вилізуть зі своїх нір, вони влаштовуватимуть криваві бенкети, і вже зовсім скоро: у березні вісімнадцятого — під час німецько-австрійської окупації, а восени дев'ятнадцятого — при наближенні генералів Май-Маєвського і Слащова. І не на життя — на смерть точитиметься боротьба.

На той час П. Саксаганський гастролював в Одесі, яку захопили війська кайзера. І саме звідти посунули на Миколаїв німці.

Ось як змальовує славетний актор загарбницьку зграю: «Ви бачили, як гуси ідуть до води? Отак точнісінько на самокатах рухались німці. Сірі, пригнувшись до стерна, на котрім нагорнуте якесь збіжжя, а наверху каска... Пливуть один за одним, в суворім порядку. «Гел-гел-гел»,— загоготав передній. «Гел-гел-гел»,— загомоніли позад нього по всій вулиці. І знову тихо. І знову пливуть поважно, тихо, над стерном і уставивши очі в спину передньому гусаку...»

Окупаційна армія генерала Ейхгорна залила сірою повінню всю Україну. Австро-німецькі війська підійшли до Миколаєва з боку Одеси 16 березня 1918 року. Біля Варварівського мосту усім, чим могли,— гарматним, рушничним, кулеметним вогнем — їх зупиняли червоноармійці. І все-таки 17 березня німці окупували Миколаїв, обійшовши місто з боку Тернівки і Темводу...

Місцева буржуазія зустріла окупантів з розкритими обіймами: німецькому генералові піднесли хліб-сіль. Залунала молитва в соборі. Там, де ще недавно славилося «православне руське воїнство», збадьорені попики поміняли платівку — відслужили молебень «за здоров'я превосходительства німецького генерала...»

Та боротьба за владу Рад тривала. Південний бастіон революції не здавався.

Сьогодні Миколаїв відомий усій країні, та й світові, як місто корабелів. Усе тут дихає романтикою далеких мандрів, штормів — романтикою моря. Три кораблебудівні заводи, глиноземний завод, чотири вузи — та хіба усе перерахуєш?! Є тут вулиця імені Чигрина, є сквер Сиваської дивізії, іменем 61 комунара названо колишній «Руссуд», є площа Комунарів... Та знову ж — хіба перерахуєш усі ознаки глибокої шани до пам'яті борців за Радянську владу? Їх чимало, але чи так уже й досить? Мляво, з перебоями працює в півмільйонному місті краєзнавчий музей. Досі немає окремого музею революційної боротьби краю — і якого краю! А інтерес до подій революції, громадянської війни, до джерел культурних багатств народу не вщухає ні з якими роками, і ми повинні віддати врешті належне цій нетлінній пам'яті нашої історії...

Перед нами імена, обличчя, постаті. Тож у рік революції сімдесятий вклонімося, як годиться, неперебутному південному бастіонові революції.

Миколаїв

ЛЕОНІД ВЕРНИГОРА

ПЕРЕБУДОВУВАТИСЯ БЕЗ БАЛАКАНИНИ

ФРОНТ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОГРАМИ

МИНУВ РІК З ТОГО ЧАСУ, ЯК У МОСКВІ ВІДБУВСЯ XXVII З'ЇЗД КПРС, ЯКИЙ НАМІТИВ НОВІ, ВРАЖАЮЧІ ВІХИ НАШОГО ПОСТУПУ ВПЕРЕД. УСЬОГО РІК — А СКІЛЬКИ ВЖЕ ЗРОБЛЕНО! ТА ЩЕ БІЛЬШЕ ТРЕБА ЗРОБИТИ!

НАШЕ НЕСТРИМНЕ ПРАГНЕННЯ ДО РОЗВОЮ, ДО КРАЩОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ВИЗНАЧАЮТЬ НИНІ ТАКІ ПОНЯТТЯ, ЯК ПЕРЕБУДОВА, ПРИСКОРЕННЯ, ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР.

З РОЗДУМАМИ ПРО НОВІ ВІЯННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У ЗВ'ЯЗКУ З ЦИМ ВИСТУПАЄ СЬОГОДНІ ПИСЬМЕННИК, ПРОФСПІЛКОВИЙ ПРАЦІВНИК ЛЕОНІД ВЕРНИГОРА. ЦЕ ДУМКИ ТІЛЬКИ ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПЕРЕБУДОВИ ТА ПРИСКОРЕННЯ. ЇМ З КОЖНИМ ДНЕМ ШИРИТИСЯ, МІЦНІТИ, ВХОДИТИ В ПЛОТЬ І КРОВ НАШОГО ЖИТТЯ.

1.

«Будь обережним, кажучи й ступаючи...» Що це: народна мудрість чи застереження? Перш ніж сказати, подумай, бо слово не горобець, перш ніж відкраяти, сім разів відміряй.

Але трапилося — прозвучало слово, не там відкраяв. І вже до послуг утішливе: кінь на чотирьох, та й то...

А може, слово, стосовне до планів, намірів,— то зайвина? А головне — помисли і дії?

У Шекспіра є таке: де сильна думка — там діло повне сили. Великий поет, чиїм знаряддям було слово в епоху Відродження, аби воно, Відродження, відбулося і утвердилося як цілий історичний період, епоха, надав першочергової ваги, як бачимо, задумові та його реалізації.

А єдність слова і діла? Це вже з нашого морального кодексу. Є й серед нас такі, що жодного разу не порушили цього закону. Та яке слово стоїть за тим законом? Яка його величина? Вартість? І чи такий уже високий

вчинок, коли задля непорушності принципу єдності дається слово, сто разів перевірене, обгрунтоване, виважене досвідом, щоразовим повторенням, ще й з отим запасом на непередбачену випадковість... А коли слово, що випливає з нагальної потрібності діла, та ще й нечувано складного, ніким досі не апробованого? То що ж? Не казати його? І не братися за діло?

На жаль, багато хто навіть вважає за об'єктивну причину: «Все нове приживається важко...» — щоб посилатися на неї, коли справа доходить до виконання чи відповідальності. Прикро, що оті псевдофілософські слова про все нове впевнено, з однаковим переконанням вимовляють і ті, хто намагався пробити дорогу новому, і ті, хто й палець об палець не вдарив задля нього. Першим, тим, хто намагається торувати дорогу новому, саме тому й важко, що багато отих других, які лише метушаться, бідкаються, скрушно посилаються на умови, так і не приступивши до впровадження нового.

З цього приводу хочеться навести короткий діалог, який я почув в одному із сіл Полтавщини:

— Чому біля хат немає вишень, яблунь, горіхів?

— Не ростуть.

— А садили?

— Ні, не пробували, бо, кажуть, не росте...

А для охочих лише до розмов про перебудову такий приклад. В найбільшу спеку літа-85 на жнивних полях Машівського району не стало хлібного квасу. Раптово, в один день. Голови правлінь колгоспів та профкомітетів кивали на постачальників — на заводи-виготовлювачі. Ті — на торговельні організації, мовляв, скінчився ліміт. Два дні з'ясовували, хто винен, хто прорахувався, хто не відгукнувся, хто не взяв на себе відповідальності, тобто все за старою схемою. Ніхто із керівників зазначених установ та органів не знайшов рішення та його реалізації. Наголошую, саме керівників. Бо питання з квасом було розв'язане за одну добу, і не якимось керівником, а поваром тракторної бригади № 2 колгоспу імені Жданова Машівського району Любов'ю Миколаївною Кривошеєю. Для підсилення протиставлення рангів перед «поваром» напрошувалося слово «простим». Та нехай вже буде простішим протиставлення, ніж спрощувати посаду й ставлення до роботи Любові Миколаївни. Бо лише вона не розводила руками, коли потрібно було забезпечити жниварів прохолодним, духмяним, аж збуруненим бульбашками хлібним квасом. Вона роздала колгоспним їдальням закваску, а її колеги поміж приготуванням обіду й вечері настоювали отой духмяний квас.

Не знаю, чи треба було перебудовуватися цій жінці, мабуть, вона просто інакше не може. Совість не дозволяє. А от чому ж не перебудовуються ті, хто повинен в першу чергу перебудуватися сам і забезпечити перебудову колективу, йому підпорядкованого?

Спробуйте запитати отак керівників, що розводять руками, як вони підуть у наступ: фонди ви додали? Ліміти збільшили? Кошториси змінили? Інструкцію перезатвердили? І ще багато такого, чого хтось за них не зробив. А от що зробив сам «атакуючий», він не скаже, бо... сказати нічого. Він жде, що «нагорі» збільшать, доточать, змінять, а він тим скористається. Жде не без діла, бо розуміє, що перебудова стосується всіх, тож торкнеться і його. І він, не гаючи ані хвилини, «перебудовується»: закликає, вимагає, радить, підтримує в розмовах, підтакує скрізь, де лише можна згадати про невідкладне завдання партії. Навіть теоретизує про перебудову й прискорення. А от... квасу в поле вивезти не може. Не хоче.

Сьогодні одне з першочергових завдань — житлова проблема. Партія надала право трудовим колективам справу прискорення житлового будівництва взяти в свої руки затим, щоб зацікавленість колективу реалізовувалася кожним за його безпосередньою участю. Рекомендовано також всебічно розвивати господарський спосіб будівництва як такий, що здатний підняти й залучити всі резерви на прискорене будівництво житла.

Однак дехто хибно вважає, що господарський спосіб будівництва — це будівництво поза планом і потребує виділення державних капіталовкладень, але за рахунок матеріальних ресурсів, які повинні виділяти планові і постачальні органи. Що ж у такому разі господарське у способі? Зараховані в штат будівельники? Вони теж, до речі, вивільнилися, щоб не сказати — покинули державні будівельні організації.

Господарський спосіб зведення житла, ініціатива колективів повинні полягати в тому, щоб господарства власними силами передусім виготовляли будматеріали. Як це вміє робити Полтавський міжколгоспбуд (тепер облагробуд), випалюючи цеглу на власних заводах, заготовляючи в кримських кар'єрах черепашник, у північних районах промислову деревину.

Оті факели, що роками гоготять на нафтових та газових родовищах, гоготять на заляганнях глини, хіба вони не спонукають до вияву господарської діловитості? Випалена на їхньому вогні цегла була б значно дешевша за ту, що випалюється на лімітному паливі, а головне — істотно б розширила можливості в повному розумінні господарського способу по збільшенню обсягів будівництва житла, і тим самим прискорилося б розв'язання проблеми.

Досвід використання місцевих будматеріалів у районах Полтавської області чималий. Вражають розмірами саманні городища проти сонця в Карлівському, Машівському, Кобеляцькому, Глобинському районах. У Семенівському, Лохвицькому, Решетилівському, Чорнухинському вправно криють хати, утеплюють горища, стіни очеретами. А ще в Гребінківському, Полтавському та інших пристанційних районах ставлять хати з відпрацьованих шпал чи виливають із шлаків. Отже, щоб швидше перебудувати наші села, треба прискореними темпами перебудувати наше розуміння, наше ставлення до господарського способу будівництва житла. І знову ж таки в першу чергу перебудуватися повинні керівники. Перебудуватися не в закликах і не в постановах. У практичних діях.

Навіть наша агітація «за перебудову» повинна перебудуватися. Ні десять, ні сто лекцій про поліпшення житлових умов на селі не подіють так, як гуля, набита об низький одвірок дідівської хати...

Чи змогли б полтавські хлібороби впоратися із жнивами 1986 року за 10 днів, якби вони, силкуючись вдосконалювати усі попередні

методи збирання врожаю, закликали до цілодобового обмолоту і т. ін.? Не змогли б, бо час, тим паче доба, має вимір. Тож послугували перебудові рішучі й результативні заходи. Кожне господарство, готуючись до жнив, придбало додатково комбайни, а в зимовий період водії легкових машин, службовці, спеціалісти служб, які в жнивну пору мають змогу на тиждень чи два сісти за штурвали степових кораблів, сіли за парти, щоб здобути новий фах — фах механізатора.

Про те, якою мірою ми звиклися, зжилися з узвичаєними, з усталеними навіть поняттями щодо реагування на ті чи інші заходи, що проводяться в масштабі області, регіону чи й усієї країни, свідчить таке. На пленумі облпрофради йшлося про рішучу перебудову роботи всіх без винятку служб, формувань, громадських організацій, в тому числі й Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та Науково-технічного товариства, задля прискореного технічного переозброєння й реконструкції промислових підприємств.

Серед перших, хто взяв участь в обговоренні доповіді,— бригадир дільниці товарів народного споживання Надія Володимирівна Бондаренко.

— Якість продукції,— сказала вона,— безпосередньо залежить від умов праці та постачання необхідних матеріалів. А на нашій дільниці — тіснява, застаріле, морально зношене обладнання. Технічний інспектор заборонив роботу одного верстата. Заборонив техінспектор. Ніби начальник цеху, технічні відділи цього самі не бачили. А скільки розмов про механізацію ручної праці! У нас її дві третини від усіх трудозатрат. Та я не пам'ятаю випадку, щоб на дільницю прийшов інженер техбюро і поцікавився: «Чим вам допомогти? Який пристрій чи механізм впровадити?» Чи й сам приніс новинку. Таж ні. А роботи ж непочатий край. То чому б отих інспекторів і технологів не ввести в бригаду? Не ручки для меблів робити, як ми, а нести інженерну думку та ще й впроваджувати в практику. А заробітна плата за кінцевим результатом роботи бригади.

Ось таку пропозицію внесла Надія Володимирівна.

Після неї в обговоренні доповіді взяли участь і керівники підприємств, і відповідальні працівники профспілкових органів, товариств раціоналізаторів та винахідників, науково-технічні працівники. І коли навіть вицідити з їхніх виступів «воду», загальні положення і звіти, то й тоді найцінніше не може зрівнятися з пропозицією Надії Володимирівни про стимулювання праці інженерно-технічних працівників через кінцеві результати роботи конкретних бригад.

Бо вся перебудова вищеозначених категорій працівників поки що зведена до перепланувань, переорієнтувань, перезасідань, перезвітувань і ще багато в чому до «пере», які новим, повноводнішим і бурхливішим потоком перероблених постанов та рішень ще ні на крок не прискорили технічного прогресу.

Як влучно про таку ситуацію сказав М. С. Горбачов на урочистих зборах, присвячених врученню Владивостоку ордена Леніна: «Мова йде, звичайно, не про те, щоб, підганяючи або умовляючи людей, спонукати їх діяти всупереч законам суспільного розвитку або намагатись якось обійти, «перехитрити» ці закони, реально існуючі умови. Партія, Центральний Комітет, проводячи курс на перебудову, виходить з іншого: з необхідності глибше й оперативніше пізнавати ці закони, вміло враховувати їх у нашій діяльності, з насущної потреби усунути всі штучно створені на цих шляхах перешкоди і завали».

Справді, без тиску й умовлянь, за обов'язком і совістю величезна армія науково-технічних працівників тепер, коли проведено суцільну паспортизацію робочих місць, повинна докласти зусиль до їх раціоналізації. І сьогодні, коли партія вимагає від кожного з нас практичних дій, чи не час переорієнтувати наукову громадськість на нові виміри їхньої трудової участі в перебудові та прискоренні? Певно ж, має неабияке значення кількість наукових праць, виступів із статтями, лекціями чи й рефератами кожного з науковців. Та якби поруч з переліком публікацій вченого виставлялися реалізовані ідеї, розробки, винаходи, впровадження. А ще б, і це сьогодні найневідкладніше, виділяти окремим рядком розробки і впровадження за конкретним завданням... Бо коли то осяє вчених, і вони винайдуть машину чи пристрій, які б, скажімо, з подрібненого гарбуза відбирали насіння чи в густій огудині збирали огірки, не даючи їм переспівати...

Настав час перебудови і в складанні колективних договорів, які б сприяли прискореному соціально-економічному розвиткові колективів. А поки що, на жаль, під бурхливі оплески сторін затверджуються акти перевірок його виконання по всіх розділах на 100 відсотків, а то й більше. І разом з тим наводяться факти невиконання тих чи інших показників державного плану й соціалістичних зобов'язань, не зменшуються витрати робочого часу, мають місце брак та безгосподарність.

Запитати б у тих, хто аплодує: хто виграв від того, що в розділі «Житлово-побутове обслуговування трудящих та організація громадського харчування» усі договірні пункти виконано, а тим часом у першій зміні не вистачає третини місць для відвідувачів, гаряче харчування в нічній зміні взагалі не організоване? Хто виграв від того, що в розділі «Виховання, навчання та організація праці молоді» кількість запланованих лекцій фактично подвоїлася, в школах комуністичного виховання навчалися усі віком до 30 років, за кожним молодим робітником був закріплений наставник, а порушення трудової дисципліни серед молодих не зменшилися, середня заробітна плата молодих робітників на 30—40 відсотків нижча від середньої заробітної плати по заводу в цілому?

А хто виграє від того, що виконуються й перевиконуються усі пункти в розділі 9-у — «Охорона праці й соціальне страхування, медичне обслуговування, організація відпочинку й санаторно-курортне лікування»? Пункти перевиконуються, а втрати робочого часу через тимчасову непрацездатність не зменшуються.

Хочеться спитати: хто б виграв від того, коли б сторони, що укладають договір, виявили всі причини, що спричиняють брак і порушення трудової дисципліни, гальмують зростання продуктивності праці і заробітної плати, надто ж у молодих робітників, призводять до травматизму чи захворювання? Виявити і доручити відповідальним працівникам сторін, що домовляються, усунути ті причини,

та ще й не протягом п'ятирічки, а терміново, як того вимагає перебудова прискореними темпами.

Та... поки що обидві сторони аплодують здійсненню єдності слова і діла, не задумуючись (а може, навпаки, обдумавши все заздалегідь?), чи те слово вони брали до виконання.

І про перебудову психології...

Зламати її, ой, як важко. Та чи й варто братися за це? Бо, врешті, психологія людини — це не те, що в запланований період будується чи створюється, так само як ламається чи замінюється. Вона, тепер відомо, й через гени передається. Тож конче потрібно замінити ті чинники і ті першопричини, що формують її за старою схемою, чи, сказати б, продовжують працювати на зміцнення набутої.

Найшвидше це можна зробити, ламаючи і руйнуючи стереотипні уявлення про форми й методи роботи: від аналітичних спостережень і теоретичних розробок проблем до їх реалізації, тобто до практичного втілення у життя.

І тут іще раз хотілося б поміркувати про стереотипне ставлення до, скажімо, пропаганди технічного прогресу через... виставки. Так. Щоб побачити, треба показати. У пізнанні явища, предмета, дії показовий елемент вкрай потрібний, а то й незамінний. Та якщо показу (не показусі!) не передують пояснення про його мету, а після не ставляться завдання щодо наслідування прикладу чи повторення досягнутого, то такий показ, окрім певного задоволення допитливості, нічого не додає до нашої свідомості.

Виставки влаштовують міністерства, відомства, громадські організації. Кращими вважаються такі заходи, в яких заплановано організувати відвідання виставки. Звіт про роботу конференції чи семінару, в якому не заплановане ознайомлення з виставкою, вважається слабким, відірваним від життя.

Чому так? Виставку, тобто показ готового, погодьмося, організувати не важко. Є деякі проблеми з приміщенням, оформленням інтер'єрів та охороною експонатів. А далі вже дивись, радій, мотай на вус. Це коли ти зацікавлений у виставленому. Розмотувати ж вуса — це особиста справа кожного: хочу — розмотую, хочу — ні.

У Всесоюзній раді НТТ зацікавлено поставилися до роботи методичного центру з впровадження засобів механізації ручної праці, що діє при облпрофраді. Приїздили відповідальні працівники, вивчали, допитувалися, придивлялися, як працює методичний центр, і все приказували: «Гарна виставка! Конкретна пропаганда малої механізації!» — «Не виставка,— поправляли їх,— центр з впровадження механізації. Через вивчення попиту, через конструювання засобів, їх тиражування, впровадження». Посилалися на статті в газетах «Правда» від 18 лютого — «В свої руки», «Труд» від 4 квітня — «Своїми силами», а потім і на передову «Правды» від 29.08.1986 р., де чітко зазначено, що при допомозі методичного центру прискорюється пошук, створення та тиражування корисних новинок і вже вивільнено тисячі робочих рук...

Але діє стереотип. Журнал «Наука и техника» у № 8 за 1986 рік дає цікавий, корисний матеріал про методичний центр під заголовком «Через виставку — до впровадження». І перше речення статті: «Ця виставка розташувалася в старовинному сквері в центрі Полтави, у дворі обласної ради профспілок...»

Та чи лише стереотип «виставки» діє? Мета методичного центру не показати «експонати», як називає журнал механізми і пристрої, а забезпечити ними кожне робоче місце. Тож не виставку оглядали відповідальні працівники ВР НТТ. Навіть не комору, не банк, а заклад чи організацію, що взяла на себе функції не стереотипні: директивно впроваджувати засоби механізації. І, можливо, саме цього не хоче помічати дехто, бо після відвідання методичного центру не лише треба «розмотувати вуса», а й змінювати статут, обов'язки, стиль і методи роботи наших науково-технічних товариств, і в першу чергу його штатних працівників.

...Ще й ще раз повертаюся до материних сподівань: «Якби ж усі... усі як один». А це ось під час провідин наприкінці літа переконано й виважено пояснила: «...так, як наш Генеральний... Михайло Сергійович... Отоді б пішло діло».

— А поки що не йде? — запитую.

— Йде,— погоджується, аби не образити,— і мовби не впорожні, та чомусь надто багато розтрусу по дорозі... Звісно, всього не бачу. Та найвидніше це на ставленні до хліба. І того, що в полі іще, і того, що вже на столі... Ходила оце нарвати кроликам бур'яну. І захотілося стернями пройтися. Воно-то добре, що на одному краю поля іще комбайни, а в протилежному вже й трактори. Плоскорізять. Та ступила я крок, другий — і мов обпекло мене крізь черевики: на колосок наступила... На хліб, виходить? А в полі ні душі. Самі машини. Та де ж це видано таке, щоб отак нікому діла до отого колоска не було? А це ще й про «Дон» щодня передають по радіо: іще швидше збиратиме хліб. А мені колосок не виходить з голови, пече крізь підошву, бо не один він мені попався під ноги. Збирала їх у торбу й про траву забула. Поспитати б: соромно стало колоски збирати? Хлібові поклонитися вже соромно, хоч би й зернині...

Подумки підраховую: в області двісті тисяч школярів, якщо за один день кожен збере по кілограму зерна, його засипали б у державні засіки 200 тонн! А жнива тривають 10 днів...

— А після кукурудзи? Соняхів? Буряків? І що це за практика,— обурюється мати,— підбирайте, хто стільки піднесе! А тепер — підвезе, бо на «Жигулях» усі. А чому не державі йде оте підбирання? Як по війні було. Чи тоді ми багатші були? А якщо ти старий, немічний, то й не доберешся до того підбирання. А пішло б державі — усім порівну повернулося б. Чи нікому розпорядитися? А ще гірше,— вже сумно додає мати,— що навіть молоді та здорові для себе ж та й то не хочуть підчистити поле. Багаті ми стали... А може, й ледачі. Легше в магазині купити хлібину й згодувати її свиням чи курям. А скільки коштує та хлібина державі? Невже ж нікому на місці немає діла до недопустимого блюзнірства: пухкий хліб — свиням? А чому б у райцентрі не поставити одну маленьку крамничку чи лавку і не продавати комбікорм? Та ще й розфасований, щоб пенсіонер міг купити його по своїй потребі і силі...

Так! Можна полемізувати: собі збирати пожнивні рештки в полі чи державі, як організувати продаж фуражу для розвитку домашнього тваринництва — та не повинно

виникати жодного сумніву до того, щоб у полі залишався хоча б один колосок чи початок.

Погодьмось, несучасно,— бо ж вік НТР,— звучить словосполучення «ручна доробка». Та допоки наші НДІ та КБ будуть перебудовуватися на конструювання комбайнів, які б збирали хліб і полеглий, і покручений, і зволожений, чи маємо ми право отак узвичаєно констатувати про 5—7-процентні втрати врожаю зерна на кожному гектарі?

...Не стирається в пам'яті запах і смак галушок з юшкою, зготовлених просто неба у полі, до колосочка зачищеного нами, повоєнними школярами. Пухкі на шпичці галушки і юшка, засмажена салом та цибулею. Впомку, бо то була вперше зароблена вечеря, вперше зароблений хліб.

Тож чи не випала з уваги нашого комсомолу, надто ж шкільного, ця важлива ділянка роботи?

Часто, характеризуючи молоді кадри, ми бездумно констатуємо: пройшов гарний комсомольський гарт... І маємо на оці досвід проведення зборів, складання протоколів, а ще уміння зустріти, показати, запевнити...

А хіба втратив би той, на кого складено характеристику, якби в ній було зазначено: влітку 1986 року організовані ним (нехай то буде секретар обкому комсомолу) загони бережливих зібрали на площі 600 тисяч гектарів колоски ранніх зернових і здали державі 30 тисяч тонн хліба!

30 тисяч тонн — це коли на одному гектарі підібрали один лантух колосків вагою лише в 50 кілограмів.

Та, всіляко підтримуючи ентузіазм, самовідданість, незгасне полум'я молодих сердець, треба спрямовувати потенціал молоді на вирішення окремих конкретних завдань, надто ж у трудових колективах, аби в загальних обсягах виконаного, досягнутого нашим суспільством чи колективом комсомол мав здобутки не «в тому числі», як це часто-густо спостерігається у звітах комітетів, що ідентичні господарським, а свій внесок на кшталт Боярки чи Магнітки у буремні роки перших п'ятирічок.

На виконання постанови спільного пленуму Укрпрофради та ЦК ЛКСМУ від 16 березня 1985 року облпрофрада надала необмежену можливість молоді прилучитися вже за випробуваним методом до конкретної роботи по раціоналізації робочих місць шляхом механізації ручної праці.

Рада методичного центру з впровадження засобів механізації виділила для молодіжних творчих бригад окреме приміщення, де юні активісти технічного прогресу за своєю програмою здійснюють конкретний внесок у прискорення соціально-економічного розвитку.

Такий же конкретний обсяг роботи взяли на себе комсомольці області у створенні облпрофрадою обласному оборонно-спортивному таборі «Старт» та його районних філіалах по організації в них усієї політично-виховної роботи. І це теж велика підмога у справі перебудови роботи з молоддю, зокрема з підлітками.

Сьогодні звучить як аксіома: навіть часу на розмови про перебудову вже немає. А втім, запитують: скільки потрібно його, щоб перебудуватися на прискорені темпи у розв'язанні проблем, виконанні рішень, реалізації планів?

Будьмо відвертими й безкомпромісними: рівно стільки, скільки потрібно його нам, щоб стати у всьому до пунктуальності дисциплінованими.

Саме з дисципліни, а точніше, із самодисципліни, бо дисципліна — це сума поведінок кожного з нас, членів суспільства. Якби Чорнобильську АЕС експлуатували з такою відповідальністю і дисципліною, як тепер ліквідуються наслідки аварії, то чи сталося б те лихо? Тож хіба для цього треба відводити якийсь термін?

Як і для того, щоб швидко перебудувати ставлення кожного до початку перебудови: менше розпочинати про неї розмов, а розпочати збирати по крихті той досвід, який уже набуто на старті перебудови. І так переорієнтувати наші контрольні інститути, щоб кінцевим результатом їхньої роботи було, скажімо, не виявлення кількості днів, витрачених на виробництві з вини адміністрації, а кількість продукції, додатково виробленої підприємством за рекомендованою комісією технологією.

Безперечно, недоробок у нашому господарюванні є чимало. Тож є що робити контрольним інстанціям. Добре, що ми не просто говоримо про перебудову в пресі, по радіо й телебаченню,— в усіх засобах масової інформації подаємо багато критичного матеріалу. Кожен нині знає, що скоїлося, скажімо, в далекосхідному тресті їдалень та ресторанів, а де невдало керує директор лісгоспзагу чи на чому спіткнувся заготівник споживкооперації. Та не забуваймо і запозичити кращий досвід. Це коли поталанить стати учасником ВДНГ. Нам потрібен і гострокритичний пафос. Дуже потрібен. Та хочеться, щоб наша інформатика не забувала і про яскраві позитивні явища. Для прискореного впровадження всього позитивного не скупімося на його пропаганду.

Для цього слід широко використовувати усі поки що наявні сьогодні комісії, а найперше — балансові. Місяцями фільтрують вони господарську та фінансову діяльність підприємств і об'єднань, щоб у грубезному, мов кандидатська дисертація, акті зазначити, скільки на день перевірки залишилося наявних коштів у касі та наскільки витрати чи прибутки перевищують одні одних. Далі — додатки з недоробками. А де додатки виявлених і взятих у реєстри для обов'язкового поширення нових методів господарювання, організації соціалістичного змагання, а в ньому найефективніших, як на сьогодні, стимулів морального і матеріального заохочення, форм й засобів, за якими трудовий колектив став для кожного свого члена найвищим суддею у його поведінці, вчинках? Де набір отих ключиків, яких так багато у низці кожного директора чи начальника, котрий разом із колективом досяг значних рубежів як у цілому по господарству, так і щодо окремих його показників?

Це були б неоціненні підручники й посібники для поліпшення стилю й методів господарювання у всіх галузях нашої економіки, надто ж корисними вони були б для наймолодшого корпусу керівних кадрів.

І знову ж таки не для вибіркового або ще «хочу не хочу» застосування, а для директивно-обов'язкового впровадження всього цінного, що є в розпорядженні не лише вітчизняної практики господарювання, а й світової. І найперше — країн соціалістичної співдружності.

У серпні минулого року авторові цих рядків його колега з Великотирновського

округу Народної Республіки Болгарії, побратима полтавців, Микола Пашов люб'язно надав можливість ознайомитися з життям трудових колективів багатьох галузей народного господарства.

Що найперше впадає у вічі — це надшвидка перебудова на економне й дбайливе господарювання.

Хоча б такий приклад. Заощаджуючи, а точніше, намагаючись поки що заощаджувати електроенергію, ми розробляємо безліч заходів, робочих планів, інструкцій, розмальовуємо стіни відповідними закликами, складаємо графіки переведення дільниць, цехів на нічні зміни... Болгарські ж друзі лише вдвічі зменшили плату за споживання електроенергії в нічні години й відразу домоглися відчутної економії. Електростанція, скажімо, працює цілодобово. Але вдень з неї «витрясають душу» всі споживачі електрики, а вночі енергію нікуди подіти. От болгари і зменшили плату в нічні години. І варто звернути увагу: заощадили споживання електроенергії не лише в суспільному виробництві, а й у домашньому вжитку.

Або заощадження пального. Службові автомобілі тепер здебільшого малолітражки. А в полі, надто ж на збиранні врожаю, жодного трактора. Усі транспортні роботи виконують... ослики. Навіть не коні, а ослики. Невибагливі до кормів — їм вистачає трави на узбіччі доріг, а ще високоманеврені і не потребують технічного обслуговування,— жартують побратими. Та жарти жартами, а ослики — вигідна тяглова сила. Тож недарма на хурах, візках, як і на будь-якому транспортному засобі, прикріплено державні номерні знаки.

Отже, менше розмов про перебудову — більше конкретних справ. Часу, що минув від квітневого (1985 р). Пленуму ЦК КПРС, достатньо, аби осягнути розумом, збагнути і зрозуміти її суттєвість. Сьогодні ж від кожного з нас вимагається щохвилинне, щомиттєве осягання її діями. Прискореними, високоякісними, результативними.

2.

Колективне прискорення соціальної активності мислиться як колективний обов'язок, отже, прискорення, мобілізація совісті кожного...

Моя мати цю думку висловлює просто і ясно:

— Якби ж за діло взялися усі як один... Та всі як один. — Помовчавши, наводить аргументи: — Так, як це було до війни чи у війну, коли кожна хата, та що там хата — землянка відчиняла двері для потерпілого чи подорожнього. Останнім шматком хліба ділилися, одежиною наділяли в дорогу. А по війні? Дворами, а то й усім селом вечеряти всідалися. Й не соромилися, коли сама картопля в чавунчику чи бурякова юшка... А чому тепер не так, діти? Зачиняються, загороджуються, боронь боже, щоб не підгледів хто, що в хаті та що на столі. Чим багатше живем, тим більше заздрісників, очорнителів, наклепників. А дізналися, що скоїлася біда в Чорнобилі,— того ж вечора пішли вулицями із хати в хату збирати гроші, аби надіслати їх потерпілим... То невже через лихо душа людська одтає, лагіднішає? Вдарити об землю тим лихом...

Станьте пророчими, слова матері: лихом об землю! Та всі як один!

У Полтавській області близько 40 піонерських таборів, десятки баз відпочинку, санаторіїв-профілакторіїв, туристських баз тощо. Щороку, розпочинаючи з січня, готували їх господарники, профкомітети до літнього сезону. Навіть не встигали... Коли ж стало відомо, що діти з Прип'яті відпочиватимуть, оздоровлюватимуться у нас, три доби вистачило на приведення закладів відпочинку до такого стану, що комісії виставили їм відмінні оцінки готовності. Три доби. Саме доби, бо працювали в три зміни, працювали, як... у війну, як по війні. Та всі як один... По совісті.

У вишневому Полтавському краї здавен квітують та рясно родять садки. Останнім часом цвітуть вони вже не тільки біля хати, а й на колишніх пустищах, схилах, в улоговинах. І що спостерігаємо: не встигли висохнути штемпелі на постановах про створення колективу садівників, а вже, мов у казці, виростають будинки-красені. Дерев за ними не видно. Вже потім «обсаджуються» садівники. А деревця ще й не думають плодоносити, надходять колективні листи від садівників-любителів з категоричним: коли і де буде зведено приймальний пункт споживчої кооперації по прийманню лишків овочів та фруктів?..

Звернімо увагу: запитують, вимагають не довідку, де школа-інтернат, госпіталь інвалідів війни чи дитсадок, аби почастувати плодами з любительського саду. Запитують, де продати...

Пригадаймо мільйони кисетів, панчішок, рукавиць, кожухів, подарованих бійцям фронтів Великої Вітчизняної. Меди, яблука, цитрусові — тяжкопораненим, за власні кошти збудовані авіаційні ескадрильї, танкові колони — мужнім захисникам Батьківщини. Кожен все, що міг. По совісті.

Йшли жнива...

Вже друге п'ятиліття весняна й ранньолітня посуха нівечить полтавські поля, припалює злаки в час половіння й наливу, а на перші покоси, на перші гони падають довгождані, та невчасні дощі.

Об'єднані в мобільні зернозбиральні загони, механізатори стережуть поля, де «дається» обмолот. Буває, зо два десятки їх чатує на висохлі валки. Покурюють у лісосмузі комбайнери, їхні помічники. Бідкаються, анекдотами забавляються. Вже й сонце взялося за просушку, а дорідний валок знизу мокрий, в'язне у підбирачі... Механізатори досвідчені, на жнивах не вперше...

— Хлопці! Невже нікому не спало на думку підняти один край валка, аби низ протряс? За годину ж «даватиметься»...

— А хто випише наряд?

Не скрізь так, не скрізь. Та все ж трапляється...

Коли пишуться ці рядки, будівельні бригади багатьох організацій області закінчують споруджувати житлові будинки в Яготинському районі для чорнобильців. Ошатні котеджі з господарськими прибудовами виростають за місяць-півтора. Якість тільки відмінна. І знову думається: якби отак усі як один, з обов'язку і по совісті споруджували не місяць, а хоч би рік чи два, то чи була б потреба приймати програми, за якими всі, хто потребує житло, будуть забезпечені ним до двохтисячного року?

А ще якби кожен громадянин нашої країни вважав за свій святий обов'язок звести собі житло, поставити собі хату, а не чекати на неї, то чи виникала б, а точніше, чи трималася б так довго проблема житла?

В прискоренні розв'язання житлової проблеми ніде не повинно бути байдужих. А ще отих підпільних піклувальників держави — анонімників... Ці «дбайливці» теж вважають себе соціально активними членами суспільства — на жаль, не знаючи їхніх прізвищ та адрес, нема можливості виставити їм рахунки за витрачені людино-дні, а то й людино-місяці на перевірку їхніх сигналів. А чим компенсувати втрачені спокій, здоров'я, довір'я близьких і товаришів по роботі тим, на кого зведено наклеп? Саме наклеп, бо про правду підпільно ніколи не повідомляють. Правда не потребує оповісників чи кликунів. А чому саме в цьому місці, де йдеться про хати, зайшла мова про анонімників? Та тому, що вони ладні намолоти й про те, хто що їсть, п'є, на чому спить, про що говорить... Та не повірять, бо — як дізнався?

А хата ж на виду! Он яку вибудовує, вивершує... А вже перевіряючим робота! Самих квитанцій, накладних... Де, коли, скільки, звідки...

Чи задумувалися ми про соціальну справедливість у забезпеченні житлом тих, хто його одержав безплатно від держави, і тих, хто його зводить власними руками за власні кошти?

П'ятнадцять років тому троє синів,— не через рік чи два по закінченні інститутів, а коли вже «стали на ноги», одержали державні квартири,— вирішили поставити батькові й матері та ще сестрі, яка жила з ними, хату. У цьому була настійлива потреба: проживали вони в комунальному (по кімнаті на сім'ю) будиночку, який вже валився й ремонтові не підлягав. Батьки мали право й заслуги на нову, окрему комунальну квартиру, та вирішили будуватися, а не чекати, коли хтось їм вручить ключі.

Не одне літо брати зі своїми сім'ями провели на новому дворищі, власними коштами, за рахунок відпусток звели-таки дім. Добрим людям — на радість, злим — на заздрість, підлим — на зловтіху.

Ще коли батько був живий, в анонімках скупо повідомлялося: будується хата. Так би мовити, майте на увазі. У день смерті партійця-фронтовика датовані анонімки вже з натяком: кому дістанеться хата? Мати ж не вічна... Тому огуднику й на думку не спадало, що таке словосполучення — мати ж не вічна,— в суті своїй антиприродне, що слів цих поруч ставити не можна. Сестра до уваги не бралася...

Натяк був вимогливий, настирливий, з попередженням і погрозами — не зупинимося ні перед чим, будемо писати далі, вище, якщо...

Хто ж зводив батькам хату? Старший син — полковник Радянської Армії, середній — автор цих рядків, тоді перший секретар райкому партії, менший — інженерно-технічний працівник одного з відомств міста Києва.

Чого бояться анонімники? Що не підтвердиться їхня писанина? Що когось не звільнять з роботи? Що їх викриють? Ні! Вони бояться, що їхнє «доброчинство» пропаде намарне, що не порадіють вони з чужого клопоту: як же — писав, інформував, а вони нітелень.

Не озиватися б на них, на анонімки,— може б, і зникли. Або чинити так, як це робить Федір Трохимович Моргун, перший секретар Полтавського обкому партії. До речі, і у випадку про батькову хату, яку ми з братами зводили. Коли в призначений час на обласну радіонараду в селах і райцентрах Полтавщини зібралося не один десяток тисяч людей, він розповів, звертаючись у тому числі й до анонімних піклувальників, як треба дбати про батьків та за чий рахунок зводити житло. А ще давав поради деяким синам у столицях, котрі зверталися в обком партії та облвиконком з проханням перекрити покрівлі на благеньких хатах їхніх старих батьків...

Якби ж то справді всі, як Федір Трохимович Моргун, мали сили й бажання піднімати аж вгрузлий від задовгої байдужості камінь, під яким сховалися оті невидимі піклувальники, і повертати його зіпрілим місцем до сонця...

Анонім — мов черв'як, що точить яблуко. Не з'їсть, а зіпсує... І точить, точить, поки не зірветься з гілки, не гупне червиве об землю... Так і людину. Точить, багном обквацює... І хоч усі знають, що людина чесна й порядна, та коли це треба доводити, мимоволі закрадається сумнів: щось там, може, й не так... Нема ж диму без вогню... То краще не...

І відпало яблуко від гілки...

Чи не надто демократично ми поводимося в найдемократичнішій країні з тими, хто своїми наклепами, намовами, ударами в спину з-за рогу намагається сплюжити основні принципи нашої демократії? У країні, в якій критика — метод партійного керівництва, надійна рушійна сила в організації усього нашого життя. Саме наявністю принципової, ділової, конструктивної критики характеризується соціальна активність суспільства. Під критикою, звісно, треба розуміти не лише кількість висловлених зауважень, пропозицій, вказівок чи докорів на адресу вище- й нижчестоящих чи й колег одного рівня, а найперше — своєчасне реагування на неї, з практичною їх реалізацією, дійовими заходами по вдосконаленню організації виробництва, налагодженню психологічного клімату в колективі, умов роботи, побуту тощо.

Для дієвості критики, її результативності чимало роблять, хоч мусять зробити ще більше преса, радіо, телебачення, журналісти, письменники.

Перебудова. Прискорення. Розвиток. Хочеться пов'язати ці категорії із соціальною справедливістю, соціальною активністю, соціальним оптимізмом. Перші три категорії — це метод досягнення кінцевої мети на шляху вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму. Та якщо ми прагнемо до справедливості для всіх, активності й оптимізму кожного, то вже сьогодні ми повинні бути активними, справедливими, оптимістичними. Одне слово, не повинно бути жодного байдужого, надто ж серед молодих, які житимуть у розквіті своїх літ в перші п'ятнадцять років третього тисячоліття.

Сприяти цьому повинне й наше письменницьке слово. Саме сприяти, а не очікувати, чим усе скінчиться, аби потім розповісти про це прийдешнім поколінням. Літописати слід у ході перебудови і прискорення, аби своїм втручанням, сумнівами, а де й порадами

зробити свій внесок у досягнення заповітної мети.

Бути активними, небайдужими у великому і малому. Вбачати у цьому добровільний обов'язок і закон. Вірити в іще кращий день прийдешній.

3.

Нам би слід дати оцінку ставленню до планів. Є в тому потреба чи немає,— приймаємо постанови. Відтак плани самі по собі існують, постанови самі по собі. А ми щоразу мріємо — послабити б паперовий цунамі! Зменшити документообіг.

А все іде, як і було: вгорі на критичні зауваження приймають відповідну постанову, спускають авторам критики, вимагаючи прийняття відповідної постанови та інформації про її виконання... Коло замкнулося?..

І все ж буду оптимістом: постанови приймалися і будуть прийматися. Планова система при соціалістичному веденні господарства — єдина наукова система. Але чому б не залучити для успіху кінцевого результату ці два фактори: плани і постанови?! Постанови, що доводяться протягом року чи планового періоду, рядком-двома вносити у відповідні розділи єдиного плану і таким чином не народжувати нових документів, не підвищувати й до того стрімку лавину паперового цунамі.

На свій страх і розсуд ми спробували впроваджувати таку форму організації роботи. Та... Перша ж комісія погрозливо подивувалася: «Як? Не прийняли постанови?»

Торік президія Полтавської обласної ради професійних спілок прийняла постанову «Про перспективний план роботи облпрофради». В преамбулі до плану зазначалося: «З метою координації та об'єднання зусиль відділів облпрофради та обласних комітетів профспілок перспективний план облпрофради визначається як основоположний документ. Відділи облпрофради всю організаторську роботу обкомів, міськкомів, райкомів профспілок, первинних профорганізацій направляють на якісне і своєчасне виконання розділів перспективного плану».

Слід відзначити: перспективні плани облпрофради виконувалися й до того часу, тобто до періоду конкретного планування. Але виконувалися не плани, а планові намагання: поліпшити, підвищити, проаналізувати. Виконуються плани і тепер. Та в їхньому активі вже не просто означально-прикметникові здобутки, а помножений достаток трудового колективу: в соціалістичному змаганні — нові вироби широкого вжитку й заощаджені тонни металу, в поліпшенні умов праці — вивільнено від важкої фізичної та ручної праці тисячі робочих рук, в соціальному страхуванні — зменшено витрати робочого часу через захворюваність тощо.

Та найважливіший наслідок конкретного планування — це дедалі більша повага до плану, підвищення його авторитету. А це, в свою чергу, пробуджує вищу відповідальність, спонукує до творчості в роботі.

Про творче ставлення до реалізації запланованих заходів хочеться сказати докладніше.

Творчість, як і план, теж потребує спрямування. Таким спрямовуючим фактором перш за все може бути (напрошуються слова «повинне бути») розв'язання тієї проблеми, яка своїм втіленням дасть змогу реалізувати усі інші, від неї залежні. По суті, це ленінська концепція про ланку, через яку можна витягти весь ланцюг...

Безліч обов'язків у штатного працівника профспілкового органу. Навіть не завжди їх можна обійняти регламентом чи службовою інструкцією. Але профспілки, як і всі громадські організації, керуються статутом, постановами своїх з'їздів. Саме тому хотілося б сказати таке. Авторитет будь-якого відомства чи організації повною мірою залежить від його активності, результативності в роботі, від його соціальної позиції. Та великою мірою авторитетові сприяє і громадська думка, що формується засобами інформації. І як недоречно часом звучать у недолугих гуморесках естрадних горе-сатириків невгаразд згадані «смішні», як на їхній власний смак, пригоди «в завкомі» чи із членом «фабкому». Такими випадами деякі кон'юнктурники від сатири хочуть соціально загострити свої недолугі творіння, але їм вдається лише продемонструвати свою нечітку позицію з даного питання та невігластво, незнання елементарного статутного положення про те, що від XVII з'їзду профспілок не існує ні завкомів, ні фабкомів, ні цехкомів. Є лише профком! І ще: 136 мільйонів громадян нашої країни — члени профспілок. Кожен третій з них — профактивіст. То чи справедливо, що жоден з них не увійшов у літературу, кіно, телебачення як позитивний герой? Слід би подумати над цим нашим творчим спілкам...

Отож, вирішуючи безліч поточних справ, не забути б головного...

Торік президія (поза постановами й регламентом) погодилася з пропозицією голови облпрофради дати секретарям, завідуючим відділами, керівникам підвідомчих організацій творчі доручення — такі, що мають сьогодні найсуттєвіше, найважливіше значення для виконання широкомасштабних завдань. Повторюю, не виключаючи в кожного з повсякденних обов'язків жодного питання.

Які ці доручення?

Скажімо, за розподілом обов'язків секретар облпрофради Борис Михайлович Шарбенко відповідає за роботу ряду відділів, галузевих обласних комітетів, що об'єднують профспілки виробничої сфери та багато інших питань. Та найголовнішим у його роботі сьогодні має бути підвищення активності кожного члена трудового колективу в прискоренні науково-технічного прогресу. Тож і доручення Б. М. Шарбенку сформульовано так: «Механізація ручної праці — це збільшення обсягів промислового виробництва без додаткових трудових ресурсів. Механізація ручної праці — це додаткові трудові ресурси, вивільнені для села і не вилучені з нього... Механізацію ручних робіт — на перше місце в повсякденній роботі».

Віра Петрівна Таранова, секретар облпрофради, здійснює керівництво відділами та обкомами профспілок невиробничої сфери, найперше ж освіти, охорони здоров'я, культури. Її доручення: «В кожній школі — кролеферма, фруктовий сад, погріб для збереження врожаю. І не просто фруктовий сад. Дерев у ньому — за кількістю учнів, кроликів на кролефермі — з того ж розрахунку. А ще колодязь у дворі... Зразковий

куточок для відпочинку в приміщенні. Алея дерев довкола школи».

Кожен відділ облпрофради в особі завідуючого одержав доручення. Ось деякі з них:

— Жодного учасника соціалістичного змагання без особистого рахунку економії. Доки існують матерія і час, буде необхідність заощаджувати їх...

— В кожній бригаді — профгрупорг. Жодної рекомендації, висунення на керівну профспілкову роботу не з резерву... Профгрупорг не лише в бригаді, а й в екіпажі, ланці, вахті, лабораторії, пральні, тимчасовому виробничому підрозділі...

— Трудівникам поля — побутові умови заводських цехів... навіс для затінку, пересувний вагончик, а на межі суміжних полів легкі будови з душем, кімнатою відпочинку. Обов'язково санвузол. Продумати й організувати питний режим, харчування, місце для торгового й побутового обслуговування. Санпости... Не агітувати за це, а впроваджувати, пам'ятаючи єдність слова і діла.

— Здорові діти — здорові дорослі. Лікувально-оздоровча база в області, що належить Міністерству охорони здоров'я, Міністерству освіти та профспілкам, повинна бути в декілька разів сильнішою для дітей, ніж для дорослих... Тільки за таких умов не буде необхідності розширювати мережу лікувальних закладів...

— Паспортизація робочих місць не щорічна формальність, а непохитний принцип: виявив порушення техніки безпеки — усунь його негайно!

— Працюючих неповнолітніх — під опіку правової інспекції праці. Хто вони? В яких умовах проходить становлення молодого робітника? Хто їхні наставники? І чи за покликанням вони, чи за дорученням? Гуртожиток: дім чи місце, виділене для ночівлі. Посвята в робітника й громадянина...

— Багатодітним сім'ям на селі — шефська турбота профспілок. Знати про них все! Імена, прізвища... Їхні турботи. А щоб турбот зменшувалося — впливати не лише на благоустрій садиби, а й села в цілому. Так само й на інші чинники, які спричиняють зменшення кількості багатодітних сімей і дітей в них...

— В кожному трудовому колективі — хор! Співуча Україна, пісенна Полтавщина. Не окремі колективи, весь люд... Хор-ланка. Хор села. Хор колгоспу, заводу, школи, ПТУ... Не ВІА, не дискотеки на свята і в будні, а пісня! День пісні. Рік пісні. Вік пісні...

— Жодного села, подвір'я в місті без спортивного майданчика. Одним днем бігу на рік весь рік здоровим не будеш... Звітуватися не за спортивні особистості, а за спортивне суспільство.

— Усі доручення президії облпрофради — на профспілковий кіноекран. Показувати людину — творця духовних та матеріальних багатств в ім'я людини.

— Туризм... Хто побував на Полтавщині, той на все життя зігрів своє серце радістю відкриття... Бо навіщо привозити гостей, аби від них отримувати зауваження? Одне слово, за роботу без жодної рекламації.

— Жодної постанови, жодного документа, не виконаних в строк. Тож і жодної справи невиконаної. Діловодство — це не «справу» заводити, а вершити її...

І ще багато-багато доручень для всіх...

4.

Не варто узагальнювати і поділяти людей на дві частини: на тих, що не шукають причин і вирішують питання, і на тих, що, посилаючись на відсутність прямих вказівок чи інструкцій, виправдовують свою бездіяльність. Не варто узагальнювати, але обов'язково треба знати, що є такі, аби враховувати це при розподілі обов'язків і доручень, при доборі й розстановці кадрів, нарешті.

Чому саме про це почав? Ще не вщухли, ще живі в пам'яті диспути й конференції, широке, можна сказати, всенародне обговорення — якій бути школі? А хіба поза школою розпочинається отой розподіл на дві частини, про які нам треба знати? А хіба не є завданням школи, аби того розподілу не було? На це спрямована і реформа загальноосвітньої і професійної школи. На вироблення в учнів внутрішньої потреби жити і діяти, як того вимагає наша комуністична мораль.

Прищепити внутрішню потребу жити і діяти саме так — найперше призначення школи і вчителів.

Із всеосяжних завдань реформи школи хочеться торкнутися окремо одного — підготовки учнів до суспільно корисної праці. Надто ж учнів сільської школи, бо саме в селі довгий час була занедбана профорієнтаційна робота серед молоді.

Хотілося б розпочати з прикрого факту, що мав місце в одній із шкіл області. Декілька років тому, коли в багатьох шкільних колективах на селі були організовані кролеферми, у школі, про яку йдеться, кролеферма була чи не найбільша. Сталося так, що чи то через недогляд, чи з об'єктивних причин за якийсь тиждень-другий мор згубив усю кролеферму. Та мова не про причину, хоч у ній теж найперше треба було розібратися школі,— й сільських кролівників-любителів не минуло те лихо. Йдеться про те, що той мор поставив крапку на ентузіазмі вчителів-організаторів, учнів школи. На жаль, невдача спіткала чи не усі школи, які рівнялися на ту, передову. Не стало разом кролеферм у школах району. Та не минуло й року, як учитель тої школи, де найкраще була поставлена справа з кролями, організував домашню ферму, яка за кількістю пухнастих була найбільшою серед любительських ферм, за що його, переможця обласного конкурсу по кролівництву, було відзначено премією. Замислимося разом: який урок дістали учні з цих подій? Чи не вирішив учитель переконати всіх у тому, що індивідуальний метод вирощування кролів надійніший, ніж колективний? А чому б тоді у школі, яка покликана також навчити дітей умінню протистояти стихіям, епідеміям чи іншим труднощам, не відновити поголів'я кролів ще в більшій кількості?

Й інший приклад. Саме приклад, як слід розв'язувати, здавалося б, складні питання. За торішнім планом облпрофради про створення кролеферм у кожній школі, березоворудська середня за допомогою районного товариства кролівників збудувала типову (є такі проекти) ферму на 20 кролематок. Маточне поголів'я школі теж виділило районне товариство кролівників. Того ж року в школі працювало чотири гуртки юних кролівників, вирощено 150 вухатих. Зобов'язання гуртківців на нинішній рік втричі вищі.

Є кролеферма — є турбота, є господарсь-

ке осмислення того, що робиш: дослідні ділянки для виробництва кормів, заготівля сіна влітку. Ентузіазм дітей невичерпний, треба лише спрямувати його. Тож невипадково учні Березоворудської середньої школи на районній виставці по кролівництву зайняли перше місце.

Директор школи Микола Іванович Проценко, весь педагогічний колектив школи енергійними, цілеспрямованими заходами подали практичний урок учням, як на крутому переломі життя нашої країни слід перебудовувати ставлення до справи, яку тобі доручають. Тож школа звітується не про кількість виданих атестатів, а про кількість підготовлених громадян, які ще в шкільні роки зібрали найвищі в районі врожаї на пришкільних ділянках, створили зелену лабораторію довкруж школи і дендропарк, доглянули став. У нагороду — медаль ВДНГ, республіканські семінари з обміну досвідом. Та найвищою нагородою для вчителів є те, що переважна більшість випускників школи залишається вірною набутій у школі причетності до справи батьків — бути на землі господарем, а не гостем... 30 випускників лише останніх п'яти років залишилося працювати в рідному селі. Василь Свинар — майстер машинного доїння, Петро Дідович — тракторист, Микола Тесленко — фуражир, депутат районної Ради народних депутатів, Володимир Цимбал — шофер, теж депутат. Дитячим садком завідує випускниця школи Ніна Бабич, Василь Кучма очолює бригаду городників, а Олександр Котенко закінчив сільськогосподарську академію і працює заступником директора Березоворудського радгоспу-технікуму...

Досвід роботи березоворудської школи — приклад цілеспрямованої роботи по перебудові нашої школи. Так, нашої. Хоч подекуди можна почути таке: усі намагаються керувати школою. До речі, так само часто «ображаються» на таке «опікунство» й будівельники, працівники сільськогосподарського виробництва. Як на мою думку, першопричиною того, що «усі намагаються...», є нерозв'язані проблеми (а точніше — безліч вад) в цих таких різних галузях народного господарства. Через те немає людини, котра була б байдужою до стану справ у них. Напевне, треба погодитись, що не всі вони фахівці у вихованні, у будівництві та в сільському господарстві, як не можна погодитися з тим, що всі розуміють і можуть належно оцінити результат роботи вчителя, будівельника чи агронома.

Результат роботи педколективу березоворудської школи на видноті. Як двадцять четвертої школи міста Полтави, співдружність якої з колективом автоагрегатного заводу імені 60-річчя СРСР поглиблюється поспіль уже десятки років і дає відчутні наслідки. Класами йдуть випускники 24-ї на свій (так кажуть у школі) завод. Ось яка тут арифметика співдружності: п'ятнадцять років кожен третій випускник школи — автоагрегатник. Серед них і кавалери орденів, і лауреати, і депутати Верховної Ради УРСР, і керівники служб, відділів, провідні конструктори, експериментатори... Цілі династії з випускників своєї (так кажуть автоагрегатники) школи.

Чи скрізь так? На жаль, ні. Багато хто чекає на «технологічні карти» по перебудові... Чекає, гаючи час. Дехто не перебудовується, посилаючись на відсутність вказівки згори. Так, Полтавський обком працівників освіти, вищої школи і наукових закладів довго «консультувався» у Києві, чи правильно вчинила облпрофрада, зобов'язавши профкомітети шкіл взяти на себе турботу по організації участі старшокласників під наглядом учителів праці, старших піонервожатих, фіз- і військкерівників у випасі громадської та індивідуальної худоби під час літніх канікул.

І в Києві насторожилися: а коли щось... І вже у викладі пленуму в газеті «Радянська освіта» з'являється отаке: «Обурюють факти нетактовного, а інколи і некомпетентного втручання в роботу галузевих комітетів, грубе адміністрування. Так, у заходах Полтавської облпрофради записано: «Обкому профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ провести організаторську роботу і забезпечити випас худоби загального й індивідуального користування за рахунок залучення старшокласників, вожатих і вчителів праці».

Це замість консультації. Добре, що вона була надана в кінці вересня, коли близько п'яти тисяч старшокласників вже відпрацювали свою трудову чверть, за що «некомпетентним втручанням» облпрофради були преміювані безплатними путівками в кращі піонерські та молодіжні табори області й республіки.

Приклад 1983 року наведений для того, щоб наочно показати, як конкретне діло нелегко приживається. Але тим більше вдоволення від наслідків! Сьогодні старшокласники області вважають своїм кровним обов'язком догляд за худобою в літній період. Тим неоціненнішою є їхня допомога, коли область за ініціативою обласного комітету партії перейшла на поголовне, якщо можна так сказати, утримання худоби в літніх таборах. А це ж потреба в пастухах. А вони ось... Вже з досвідом. І, зважте, жодного пастушка за оці роки не «забуцала» корова, чого так боялися, попереджаючи нас, високого рангу працівники Центрального комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових закладів.

Що там казати, конкретні справи потребують конкретних заходів, конкретних організаторів і виконавців. Без зайвої балаканини. Як бачимо, коли їх шукати, коли їм довіряти, вони є. А це гарантія майбутніх успіхів.

ІЗОЛЬДА АНТРОПОВА

ЗІ СЛУЖБОВОГО ВХОДУ

УНІВЕРСАМ

Ще двадцять років тому цього слова не було в наших енциклопедичних словниках. Воно й не дивно, бо перший радянський універсам почав працювати лише 1970 року, в Ленінграді.

Сьогодні кожний, і не зазираючи в УРЕ, знає, що універсам — це великий магазин самообслуговування, де можна купити найрізноманітніші товари.

Безперечно, така форма організації торгівлі найзручніша і для тих, хто купує, і для тих, хто продає, тим-то вона й набуває дальшого поширення.

Ніщо не відокремлює нас від товару — ні прилавок, ні продавець. Підходь, дивись, вибирай — і за ціною, і за зовнішнім виглядом. Не сподобалося — поклав назад. Навіть найбільша черга біля каси (тут це не каса, а «єдиний розрахунковий вузол») не відбирає стільки часу, скільки ми витрачаємо за так званої традиційної форми торгівлі. Можна спитати про щось продавця, не відволікаючи його від виконання службового обов'язку і не наражаючись на обурливі вигуки тих, що стоять позаду. Не треба водночас займати чергу до кількох відділів та ще й до каси.

Усе, що потрібно, можна купити в одному місці, не бігаючи по численних крамничках.

Теоретично універсами — панацея від усіх «хвороб» торгівлі: культура обслуговування зростає (тут не обважують, не ображають та не ображаються), а черги меншають...

На цьому слід було б поставити крапку, ба навіть знак оклику, якби...

Річ у тім, що і планові показники, і культура обслуговування неможливі без економічного, технічного та організаційного «тилів», без розв'язання проблем, притаманних саме цій формі торгівлі.

1. П'ЯТЬ ТИСЯЧ МІШЕЧКІВ

Універсам — це айсберг навпаки, бо «на поверхні» міститься більша його частина — близько 70 відсотків товарів. Продукти сюди завозять щогодини і мають одразу подавати до торгового залу.

У грудні 1984 року було прийнято постанову спеціальної координаційної ради при Київському міськвиконкомі про те, що до універсамів має надходити лише фасована продукція і лише в контейнерах. Членами ради є директори усіх, як то кажуть, зацікавлених (а виявляється, абсолютно незацікавлених) промислових підприємств, тобто тих, котрі повинні цю постанову виконувати.

І хоча відтоді минуло вже два роки, сьогодні рано говорити про те, що товар одразу подається до залу, хоча б тому, що частину його доводиться фасувати.

І не лише в Києві. Наші універсами (в середньому по країні) одержують лише 38 відсотків фасованої продукції, до того ж 15—20 відсотків цієї кількості треба перефасовувати через низьку якість упаковки.

Постачати універсамам цукор та лимонну

кислоту в мішках, нерозфасовані кондитерські вироби й сухарі, масло, сири, жири — це однаково, що примушувати сучасний автомобіль пересуватися за допомогою кінської тяги.

Промисловість не забезпечує достатньої кількості фасованих товарів та контейнерів (тари-обладнання). До того ж самообслуговування впроваджується в багатьох магазинах, і саме вони забирають те, що належить універсамам.

Це означає, що кожний універсам має додатковий персонал, якого все одно не вистачає, бо у напружені години до фасування стають усі — і продавці, і касири-контролери, і товарознавці, і адміністративний склад.

Це означає додатковий процес — розкривання, сортування й згодом — зав'язування поліетиленових мішечків (десь близько 5 тисяч штук щодня).

Існує ще й своєрідний «табель про ранги»: кондитерські вироби слід фасувати лише у мішечки вартістю 3 копійки, птицю та рибу — у семикопійкові, борошно та крупи — у десятикопійкові. Використання «чужого» мішечка не дозволяється, бо таке порушення правил торгівлі може спричинитися до помилки касира... Якби вони коштували однаково, навряд чи це підірвало б економіку. Ніхто, мабуть, не наважується зробити це — так само, як не наважуються в Києві встановити єдину ціну за проїзд у міському транспорті.

А ми поступово колекціонуємо різноманітні транспортні талончики та поліетиленову тару (один похід до універсаму поповнює колекцію двома-чотирма експонатами і зменшує вміст гаманця десь копійок на двадцять-тридцять).

Пильне око досвідченого покупця угледіло омріяне вівсяне печиво або інші гастрономічні принади, які не щодня трапляються у продажу. Вмощується він десь поблизу заповітних дверей, за котрими відбувається священнодійство з прозаїчною назвою — фасування, і чекає, поки «винесуть». Там, де стоїть один, неодмінно збирається ще десятеро. Час — поняття відносне, і тим, хто в залі, здається, що він повзе, а тим, хто фасує, навпаки. Фасувальникам зручно підготувати якнайбільше товару, а вже потім вивозити його в зал, покупців це, зрозуміло, не влаштовує. І от уже жевріє вогник майбутнього конфлікту. А як щодо переваг самообслуговування?

Певна річ, якби не отой спостережливий громадянин, ніхто ні про що й не дізнався б... Виходить, вигідніше, одержавши товар, розфасовувати його за всіма правилами конспірації і всупереч правилам культури обслуговування?

Це тільки здається, що продавцеві, котрий не продає в прямому розумінні цього слова, нема чого робити. Він мусить доглядати, щоб прилавки безперервно поповнювалися товаром, щоб ніщо не розривалося, не розсипалося, не витікало. А воно і розривається, і розсипається, і витікає.

Недарма універсам жартома називають «берисам». Підходь і бери, що на тебе дивиться, а як не сподобалося, то вибирай серед численних прозорих і не дуже прозорих пакуночків інший. Отак, вибираючи й перебираючи, ми порушуємо порядок, а нерідко просто під нашими руками рветься благенька одежина, в яку споряджає промисловість свої вироби.

У продавців серце крається, коли вони бачать, як ми обмацуємо й недбало відкидаємо пакети з м'ясом: адже розірвані пакети доведеться перефасовувати, переважувати. Але що вдієш, ніхто б не перебирав, якби вони були однакові. А в усьому винна імпортна технологічна лінія, що на ній розбирають тушу. Наших ГОСТів вона не розуміє, і комусь — дві чи три кістки, а комусь — жодної. Цікаво, у себе вдома вона так само ріже?

2. ЩО МАЮТЬ, ТЕ Й ВЕЗУТЬ

Нещодавно київський універсам № 10 підключили до нової АТС. «Перехідний період» тривав два дні: колишня лінія вже , а нова ще не діяла. Якби не навколишні автомати й не толерантність колег з овочевого магазину, сиділи б постійні покупці без хліба, без молока, без м'яса, а може, й без ковбаси. Бо телефон — найголовніше знаряддя товарознавця у вічній боротьбі із забудькуватими постачальниками.

У кімнаті, де міститься торговельний відділ, неначе висять у повітрі загадкові вислови — ретур, рампа, фін-пак, пюр-пак, самовивіз. І лише за змістом розмови починаєш здогадуватись, що рампа — це місце, де розвантажуються продуктові машини; фін-паки — поліетиленові пакети, з яких молоко просто-таки тікає, створюючи молочні ріки на підлозі; пюр-паки — тверді паперові прямокутники, в яких воно, навпаки, зберігається... А ретур, від якого нібито віє французькими парфумами, у перекладі на ділову мову означає, що машину постачальника слід завантажити пляшками або контейнерами, які йому повертають. Що ж до самовивозу, то це сувора реальність: комбінат знову порушує угоду («Потрібні вам ваші дві тонни пельменів, то приїздіть і вивозьте, у нас нема чим»), а водієві байдуже — він в універсамі не працює і підлягає автотранспортному підприємству, котре його сюди надіслало...

І отак цілий день:

— Де хліб?

— Чому не везете ковбаси?

— Навіщо пиво, ми на сьогодні не замовляли!

— Будь ласка, прийміть телефонограму...

— Любо, ти ще позавчора овочі обіцяла. — (Що тії обіцянки, як плодоовочевому комбінату байдуже — будуть овочі в універсамі чи ні, їхній план від цього не залежить!) А покупці і не знають, що найголовніше — догодити Любі.

І дарма, що існує графік завозу, дарма, що заздалегідь відомо, хто, що саме і коли має привезти: не нагадаєш — не одержиш.

До того ж трапляється, що треба оперативно відмовитись від якихось товарів або, навпаки, попросити добавку... Взагалі товарознавці мусять точно визначати, скільки чого замовити, не більше й не менше. Менше — не вистачить, більше — залишиться, а не все можна залишати. Зіпсується — товарознавець буде відшкодовувати.

Цілісінький день приїздять машини, хліб та молочні продукти доставляють кілька разів на день.

Товарознавець, продавці мають знатися не лише на конкретному товарі... От, скажімо, чекають свіжу рибу. Це означає, що сьогодні продадуть більше олії, хліба й борошна. З'явилися ягоди — готуй цукор. Надворі спека — пельмені майже не купують. По п'ятницях вміст кошиків не такий, як у понеділок, і за кількістю, і за асортиментом.

Але все передбачити неможливо, навіть господиня не завжди розрахує, скільки чого купити. Проте домашнє господарство має значну перевагу — можна якось використати те, чого вчора не з'їли. А в магазині вчорашнє молоко та вчорашній хліб не продадуться. Щоправда, хлібозаводи свою продукцію забирають, а от молочні продукти... Будь-яка перевірка віщує неприємності: лишилося — чому? А як не лишилось — чому нема? Може, будуть колись товарознавці, котрі, порадившись з ЕОМ, визначать замовлення з точністю до кілограма, а поки що добре було б, якби замовлення можна було уточнювати не до 15 години, а пізніше, коли постає ясна картина. І ще — якби забирали молокозаводи непроданий товар. Адже завод, на відміну від універсаму, має можливість його переробити.

На жаль, торгівля поки що не вміє примусити промисловість повернутися лицем до конкретних потреб покупців — так, щоб вона залежала від них. Система виділення фондів на основні групи товарів свідчить про те, що свої умови диктує саме промисловість, яка, в свою чергу, посилається на сільське господарство.

Протягом багатьох років київська обласна контора «Укроптбакалія» не може забезпечити торгівлю (отже — покупців) бакалійними товарами, які мала б виробляти харчова промисловість області. Идеться нібито про дрібниці, але без цих «дрібниць» наш раціон значно збіднюється. Це кукурудзяні палички та пластівці (так звані сухі сніданки), фаршировані овочі, консервовані гриби, патісони, компоти, варення, джеми, соки з кісточкових плодів та ягід, фруктові маринади тощо. Лише минулого року перестали бути «дефіцитом» фасоване борошно для млинців та гірчиця. Порівняння річної потреби Києва та області в бакалії з тим, що запланували на 1986 рік, виявило цілковиту неспроможність обласних харчовиків. Виробити більше мали лише обідніх консервів (у 6,4 раза), овочевих маринадів (на 44 відсотки), березового соку (на 14 відсотків). А от консервованого перцю та баклажанів, томатної пасти та пюре, консервів дитячого харчування взагалі не запланували. Щоправда, під натиском торгівлі в області все ж таки взялися потроху виробляти повидло, фруктові маринади та два види дієтичних овочевих консервів. А от на бориспільському заводі, який дає лише 38,9 відсотка потрібної кількості столового хрону, ніщо не змінилося. Тому його майже немає в магазинах.

Після десятирічного письмового нагадування на початку минулого року обласне управління харчової промисловості пояснило нарешті, що забезпечити населення столовим хроном можна, лише маючи сировину та збудувавши новий цех. А для випуску плодоовочевих консервів потрібні значні капіталовкладення, які не передбачаються. Отже, знову інші області виручатимуть Київську.

Перший оптовий ярмарок місцевого значення, на якому я побувала, вразив мене абсолютною невідповідністю моїм уявленням. У невеликому залі було повно людей з якимись бланками, і кожен з них намагався протовпитися до столів, де над головами інших людей висіли написи: «овочеві консерви», «чай», «цукор», «інша бакалія», «юридична група» тощо. Тут укладалися угоди між представниками магазинів та обласною бакалійною базою.

Не бувши фахівцем, я й досі не збагнула, навіщо представникам кожного з універсамів приїздити на цей паперовий ярмарок, витрачаючи два дні, якщо все одно заздалегідь відомо, скільки чого кому належить, і вибору практично нема.

Натомість аналогічний республіканський ярмарок повністю задовольнив мій потяг саме до ярмаркового видовища.

174 підприємства з кращого боку показали свій товар. Лише Чернівецький агропром продемонстрував на своєму стенді 85 найменувань нових видів продукції. Інші — теж чимало. Якби побачити все це в магазині... Консервовані кавуни, кукурудза, гриби, баклажани, обчищена картопля, що зберігається протягом року, зефір, муси, желе, халва, тушковане м'ясо,— варто було б видати каталог.

Чого там тільки не було!.. Може, чогось і бракувало, але судити про те перешкоджав мені скромний досвід рядового покупця.

На тлі цієї рясноти представник Одеського агропрому мало не кричав на представника торгівлі: «Нема в мене гречки! Розумієте: не-ма! Народ купить перловку — нічого не станеться!»

Мій наївний захват з приводу разючих змін у харчовій промисловості тривав до тієї миті, поки мені не пояснили, що і минулого року так само було, а універсами цього у себе не бачили й не побачать і що всі ці гарненькі пляшечки, слоїки, коробочки — для виставки. Як у прямому, так і в переносному розумінні...

Чорносливу в шоколаді не буде, бо нема потрібного чорносливу; асорті в оригінальній упаковці не буде, бо коробки дорожчі за цукерки; грибів не буде, бо їх замало; халву, як і раніш, якщо буде, постачатимуть монолітами, бо вручну багато не нафасуєш, до того ж і баночок відповідних нема...

Продукція харчовиків не зазнає впливу примхливої моди. «Модним» стає те, чого бракує — товари, які ми називаємо товарами підвищеного попиту, хоча насправді це товари зменшеного пропонування. Навіть молочний сир уже потрапив до продуктової Червоної книги. В чому річ — його почали більше вживати чи менше випускати?

До чого лише не вдаються на Заході, щоб спіймати покупців у тенета торгівлі! Велетень американської харчової промисловості «Дженерал фудз» щороку витрачає понад 100 мільйонів доларів тільки на телевізійну рекламу. Дбаючи про зростання прибутків, монополії, випереджаючи одна одну, виробляють нові й нові товари (частина яких це вдало замасковані старі) і водночас невпинно шукають найефективніших шляхів збуту. Існує ціла система методів взаємодії монопо-

лій з ринком, яка має сприяти процесові реалізації продукції, система, що називається «маркетінг» (від англійського маркет, тобто ринок).

Нашій промисловості не треба сушити голову над тим, як випередити конкурента і одержати більший, ніж у нього, прибуток. То, може, вивільнену енергію спрямувати на те, щоб вкупі з торгівлею задовольнити не такі вже й примхливі наші потреби?

Колись була, скажімо, свинина м'ясна та жирна, тепер ми все частіше бачимо свинину фасовану — таку собі нейтральну категорію. І те, що її вмить розкуповують, свідчить аж ніяк не про її високу якість, а лише про обмежену кількість.

Слово «несмачний» у рекламаціях не зустрічається, це категорія умовна, і на неї промисловість не зважає, хоча вона може бути одним із показників якості.

Конфлікт універсаму з постачальником — річ надто обтяжлива. Бо іншого товару не дадуть, клопоту чимало, грошова компенсація мізерна. А зіпсовані стосунки незабаром дадуться взнаки. Ні грошей, ні товару, а постачальника, як і батьків, не обирають. Отже, торгівля не дуже й перебирає харчами, до того ж життя підказує: все одно куплять те, що є.

Коли до універсаму надходять машини, всі продукти перевірити неможливо, але є норма — 10 відсотків. І перевірка якості, і оформлення документів потребують водночас швидкості та пильності. Кожна хвилина простою — 16 копійок, кожна неправильно оформлена накладна — 7 карбованців 50 копійок.

Не маючи місця для тривалого зберігання, універсами, зрозуміло, волімоть, щоб товар завозили, як це належить, в асортименті — кожного потроху. А постачальнику, навіть якщо асортименту нема, вигідно завантажити повну машину.

...Привезли оселедці — аж десять бочок, відкрили, як і належить, одну, а вона явно негодяща. Подивились тоді другу, а потім довелося вже всі перевіряти. Три бочки забракували.

От вам кожна хвилина простою. А якби перша бочка не викликала сумніву, і лише днів через три відкрили б решту?

Вже не перший рік точиться боротьба за те, щоб на м'ясі ставилася дата реалізації так само, як на молоці, скажімо. Існує практика подовження терміну «чинності» деяких продуктів, зрозуміло, після відповідної перевірки фахівцями. Але хіба можна гарантувати якість цілої партії консервів, коли перевіряють їх вибірково?

3. НАВКОЛО ТАРИ

Скільки гнівних рядків присвячено приймальним пунктам, які вперто дискримінують окремі види склопосуду! Скільки разів обурених громадян запевняли, що це справді порушення правил торгівлі: приймальник повинен приймати, і до того ж усе, що має заставну ціну!

Населення прагне позбутися порожніх банок та пляшок і купувати повні.

Магазин прагне забрати їх і повернути, це його обов'язок перед постачальниками.

Приймальники прагнуть зібрати якнайбільше: кількість посуду не просто свідчить про службову сумлінність, а й впливає на заробіток.

Ну й що з того? А нічогісінько: «Нема тари»!

Існує безліч різновидів тари залежно від того, з чого її зроблено та для чого призначено, і по кожному окремий облік — куди, коли, скільки. Для того, щоб розібратися в цьому, навіть фахівцеві треба мати неабиякий хист.

Як дилетант, дозволю собі вдатися до непрофесійного поділу лише на два основні види. Є тара, якої в універсаму не беруть, і тара, якої йому не дають.

Є також дві організації, назви котрих навіть не промовляють, а просто-таки волають про те, чим вони мають займатися — «Київміськтара» та «Київтара». Попри майже однакові найменування, між ними існує суттєва відмінність: перша неохоче забирає дерев'яні та картонні ящики, а друга не хоче мати справу із склопосудом.

Хто знає про сумну долю металевих ящиків, у яких колись возили мінеральну воду, а нині непотрібних постачальникам? Вартість цієї «колекції» — не одна тисяча карбованців. А безпритульні сітки, в яких надходять деякі субпродукти? Вони, між іншим, теж небезкоштовні, і борг висить на універсамах.

Підприємства віддають перевагу прямим зв'язкам: привезли молоко або воду і одразу забрали ящики, які звільнилися раніше, адже завтра, а може, навіть сьогодні знову треба в чомусь транспортувати продукцію. Такий зручний метод і має назву ретур (тобто повернення). Але окремі «несвідомі» громадяни несуть і несуть посуд і приносять більше, ніж універсам їм продав. Це чудово, але де взяти тару для пляшок, яких, до речі, не вистачає промисловості (завод безалкогольних напоїв змушений 50 відсотків продукції наливати у нові пляшки)?

Хоч і поволі, але таки збільшується кількість контейнерів. В дорозі це тара, а в торговому залі — обладнання, бо править за прилавок. Завдяки контейнерам універсами не марнуватимуть час та людські ресурси на перевантаження товарів.

Контейнери також здають ретуром. А куди ставити порожні банки, транспортувати які дозволяється лише в картонних ящиках?

Починають благати бакалійну базу — може, щось знайдете? Потім їде вантажник (транспортні витрати 25—30 крб. на день), кілька годин на оформлення доручення, потім — накладної, потім (мерщій, поки не передумали) забирати ящики. В результаті «трофеїв» вистачить аж на півдня роботи приймального пункту.

А в тих, кому належить цим займатися, ані складів, ані будь-яких зобов'язань.

Мало того, що контейнерів та ящиків не вистачає, у цій галузі панує ще й цілковита анархія щодо цін. Однаковісінькі контейнери коштують по-різному — від 49 до 95 карбованців. Коли універсам не повернув десять контейнерів з-під борошна, заборгованість становить 400 карбованців, коли ж у тих-таки контейнерах перевозили сухарі, універсам винен хлібозаводові 750 карбованців. Ящики, в яких надходить мінеральна вода з інших міст, також мають різні ціни — від 15 до 26 крб. А «Київміськтара», куди їх

слід здавати, забирає лише по 15 та 24 крб., і універсами постійно зазнають збитків.

Чому не може існувати одна організація, посередник між універсамами та промисловістю, яка б централізовано вирішувала усі проблеми, пов'язані з усіма видами тари, вивільнивши фахівців з прірви «тарознавства» для того, щоб вони повернулися до роботи з товарами та покупцем?

4. ФІРМА НЕ ГАРАНТУЄ

Років сім по тому, як у Києві з'явилася перша ластівка прогресивної форми торгівлі, і згодом, коли ластівок отих було уже декілька, виникла потреба об'єднати їх під однією «стріхою». Таким чином 1980 року було створено фірму «Універсам».

Відтоді вона почала керувати універсамами, а універсами звертатися до неї в разі потреби із фірмовими проблемами.

Питає, скажімо, універсам: «А чи можемо ми?..» — «Зачекайте-но»,— кажуть в об'єднанні. І прожогом до управління торгівлі. «А чи можуть вони?.. — «Можуть»,— дозволяє управління (або: «Не можуть»). «Можете»,— ласкаво погоджується об'єднання (або: «Ні в якому разі!»).

Той, хто хоч на мить подумає, що в об'єднанні працюють чиновники, які нічого не роблять, припуститься найтяжчої помилки. Тут усім ніколи вгору глянути. Вони невпинно збирають від універсамів численні звіти та дані, що їх вимагають «згори», аналізують, узагальнюють і всіма засобами комунікації передають далі. Згодом передивляються ті самі звіти й дані, які «вгорі» доаналізували та доузагальнили. Після того, як папери, пройшовши обробку в інформаційно-обчислювальному центрі управління торгівлі, повертаються в об'єднання, їх можна спокійно покласти до шафи, аж поки не виникне нагальна потреба в макулатурі.

Кожний універсам — самостійна одиниця, яка укладає угоди і підтримує постійний оперативний зв'язок із постачальниками. Об'єднання не може й не повинно цього робити, бо кожний директор, кожний товарознавець краще знає, що саме потрібно його універсамові завтра, сьогодні, через годину. Об'єднання, якщо воно вже об'єднує, мало б не дублювати управління торгівлі або універсам, а розв'язувати ті питання, яких без нього ніхто не з'ясує. Щоправда, для цього слід точно визначити коло таких питань і дати фірмі серйозні повноваження.

Укладаючи угоди з деякими підприємствами, об'єднання залишило б універсамам право уточнювати лише асортимент та кількість. Тоді легше було б визначити гарантії та обопільні зобов'язання, і не марнували б часу повпреди всіх універсамів, просиджуючи по кілька годин на заводах, і не відбирали б час у представників підприємств.

Яка користь універсамам від об'єднання, котре не має права забрати в них 20 тонн непопулярних у Києві цукерок і передати оптовому покупцеві, котрий зацікавлений у цьому товарі, поки не минув термін реалізації? І дозволити одержати у постачальника додаткові тонни м'яса понад фонди теж не має права.

Коли заздалегідь встановлено, скільки якого товару належить кожному універсамові, навіщо фірмі щоразу ретельно «розкручувати» фонди, виділені на певний період? Коли ж чіткого критерію щодо цього нема, де тоді гарантія, що цей розподіл не здійснюється за принципом «хто ближче, тому й краще»?

Об'єднанню слід так само ретельно займатися питаннями юридичними та методичними, оперативно виявляти все, що може стати надбанням усіх універсамів, вивчати досвід інших об'єднань,— так, як нині воно займається інженерними питаннями.

На жаль, обірвався зв'язок з аналогічною ленінградською фірмою. Ленінградці вважають, що технічний рівень наших універсамів значно вищий, але і в них, мабуть, є чого повчитися, зокрема з питань організації торгівлі.

5. СПЕРШУ БУВ ПРОЕКТ...

Для того, щоб майбутній універсам одержав путівку в життя, потрібний дозвіл 102 організацій. А для того, щоб він нормально працював, інститут «Київпроект» має зважити нарешті на численні зауваження і пропозиції інженерної групи фірми «Універсам» — їх понад 30.

Але проектувальники вперто не помічають, що конденсат, який утворюється при розморожуванні, тік би собі просто на підлогу машинних відділень та холодильних камер, якби в універсамах не виносили його відрами; що прилади, якими комплектується пожежна та охоронна сигналізації, не відповідають сучасним вимогам. Що рампа надто низька і що через відсутність теплової завіси скрізь гуляють протяги, люди хворіють. Що пороги заважають перевозити товар і зводять нанівець всю механізацію, що... Для того, щоб користуватися ліфтом, потрібно двоє людей, через те що кнопка міститься в підвалі.

Вузькі дверні прорізи не пропускають в холодильні камери контейнери, і товар доводиться перевантажувати. А що буде, коли вся продукція надходитиме в тарі-обладнанні? Просто неймовірно: якісь двері здатні загальмувати технічний прогрес...

Все це, так би мовити, планові недоробки, тобто почерк проектувальників, а є ще безліч непередбачених будівельних огріхів. 50—70 тисяч карбованців, призначених на капітальний ремонт, витрачається в основному на «доводку».

На всесоюзній нараді з питань технічного прогресу в торгівлі кияни заздрили, слухаючи розповідь про те, яку величезну технічну допомогу надають магазинам промислові підприємства Свердловська.

Щоправда, пасивність нашої промисловості певною мірою сприяє розвиткові раціоналізаторської думки в об'єднанні та в окремих універсамах: щороку подається не менш як 100 рацпропозицій. Так би мовити, життя примушує.

Але будь-який витвір раціоналізатора існує лише в одному примірнику. Ніхто не береться підготувати документацію для серійного випуску, нема дослідної бази, обладнання, матеріалів.

Уже два роки в універсамі № 13 масло розфасовують з допомогою машини власної конструкції. Тепер фасувальницям не по-

трібно піднімати двадцятикілограмовий «моноліт», і продуктивність значно вища. Машиною зацікавилися в Якутії, про неї писала центральна преса, проте вона, як і раніш, єдина в місті. А хіба ковбасорізка, якою можна накраяти тонну ковбаси за 40 хвилин, потрібна лише універсаму № 9?

Так само можна було б скрізь використовувати тепло від холодильних машин, щоб узимку підігрівати повітря в торгових залах.

Широке використання цих пропозицій водночас могло б стимулювати й діяльність раціоналізаторів — адже їхня винагорода залежить від обсягу впровадження.

Технічний прогрес здатний полегшити труд не лише працівників торгівлі. Адже й процес купування поки що також втомлює.

Де вони, робочі місця касирів, зручні «для обох сторін»? Чи народився вже той гуманіст, котрий відбере у нас металевий кошик вагою понад кілограм, а натомість запропонує щось інше, може, навіть і таке, щоб саме їздило... До речі, до цього додумались вже в Латвії. Кажуть, нібито для таких візочків у наших універсамах місця нема. Якщо не можна збільшити універсами, то, може, зменшити візочки?..

Понеділок, як відомо з художньої літератури, починається в суботу. І про універсами, які зводитимуться на нових житлових масивах через п'ять, десять років, треба думати сьогодні (якщо не подумали вчора). І про закриті рампи (як передбачено в проектах ленінградців), і про зручні й дешеві вітчизняні гідровізки, і про термоусадочну плівку, за кілограм якої не треба буде платити 45 карбованців золотом. Сьогодні треба й уважно придивитись до універсаму на Троєщині, зведеного за новим проектом, оцінити його переваги й вади. Для того, щоб нові, ще не народжені універсами не перетворились на випробувальні полігони для ненадійної техніки та невдалих архітектурних рішень, як це сталося з їхніми попередниками.

6. «ЗАПРОШУЄМО ПОКУПЦІВ»

Нічого дивного не було б, якби на котромусь універсамі з'явилося таке оголошення:

ЗАПРОШУЄМО

**продавців морозива,
касирів-контролерів,
покупців**

Бо відвідувачі потрібні не менш, ніж співробітники.

Наймолодший із трьох універсамів Виноградаря, № 20, відкрився рік тому. Колись поруч з ним буде міський салон «Юність», кінотеатр та чотири 24-поверхові будинки. А поки що є ліс та гастроном поблизу — за 150 метрів. З появою «двадцятки» товарооборот гастроному підупав трохи, але все одно становить 60—70 тисяч карбованців на місяць. Конкуренти заважають одне одному (за існуючими нормами радіус діяльності універсаму дорівнює 500 метрам), в той час як приміщення гастроному можна було б віддати, скажімо, взуттєвому магазину. Мешканці Виноградаря на 140 процентів забезпечені пунктами продажу продовольчих товарів, а взуття купити десь поблизу не мають змоги. До речі, гастроном розпочав свою діяльність майже водночас з універсамом, на два місяці раніше... А втім, на своїй пропозиції я, звичайно, не наполягаю.

Перехід на нові умови господарювання — новий етап розвитку універсамів. Тепер, як ніколи раніше, керівникам цих флагманів торгівлі потрібно мислити масштабно, енергійно, уявляючи собі не тільки суто торгову перспективу розвитку, а й технічну, інженерну, промислову.

Однак без наявності потрібного товару та покупців товарооборот не зростатиме за будь-яких умов. Навіть якщо весь персонал упадатиме коло відвідувача, потрібного товару це не замінить.

Чотири роки тому став до ладу універсам № 10 на Печерську. Такому велетню красуватися б на розі вулиць Леніна та Хрещатика, а його притулили на невеличкій затишній Печерській площі, у глибині мікрорайону. Тут і досі ведуть вперту боротьбу «за контингент» — перебудовують, долаючи вади нетипового проекту, експериментують, вдаються і до послуг дизайнерів, які прикрашають магазин, і до послуг перукарів, які прикрашають і без того гарненьких дівчат, котрі тут працюють. Скількох зусиль коштувало нинішньому директорові домогтися, щоб закрили невеличкі хлібний та молочний магазини, які торгували поряд. Універсам перестав бути збитковим. Але, відповідно до законів рентабельності, просторе приміщення, де не буває тісно навіть у пікові години (площа вдвічі більша від типової), вимагає значно більшої кількості покупців, отже, й вищого виторгу. Уже й промтовари продають не лише нагорі, а й на першому поверсі, і кафетерій працює, і затишно, і напрочуд чисто... Чим ще привернути відвідувачів, якщо товарне забезпечення лишається на тому ж рівні?

Якби тут постійно продавали фасовану цибулю, картоплю, моркву, буряк тощо, це не лише деякою мірою сприяло б зростанню товарообороту, а й зменшило б черги у сусідів — в овочевому магазині. Але саме постійно, бо стабільна наявність потрібних товарів формує стабільний контингент покупців.

Не так уже й далеко від універсаму розташовано гастроном № 338. Відповідно до розмірів його товарооборот має становити 400 тисяч, а фактично дорівнює мільйонові карбованців щомісяця. Колектив працює з неймовірним напруженням. Можливо, частина покупців охоче завітала б до універсаму, якби саме тут, на бульварі Лесі Українки, був легальний пішохідний перехід (при наявності відповідного світлофора це абсолютно не завадило б транспортному рухові). І на автомобілі не під'їдеш — знаки «не пускають». Лише затяті порушники правил вуличного руху можуть за три хвилини потрапити до універсаму.

В 16-у універсамі кількість відвідувачів збільшилась після того, як поруч з ним з'явилася автобусна зупинка — знов-таки після тривалої боротьби. Але транспортну проблему вирішено наполовину, бо назад автобус вертається іншою дорогою. А неподалік ще один універсам.

Таки справді, універсам повинен стояти там, де людям зручно. А якщо дбати про те, щоб людям було зручно, чому не запозичити

досвід, скажімо, ленінградців, котрі будують там, де є потреба, мікроуніверсами?

У скрутному «географічному» становищі опинилися не один, а кілька наших універсамів: їхня рентабельність така низька, що за нових умов господарювання вони потребуватимуть дотації для того, щоб забезпечити собі «прожитковий мінімум».

Але працювати все одно треба. Тим-то і намагається «двадцятка» всілякими засобами залучити покупців, пропонує доставляти продукти додому. Але замовляти зручно телефоном, бо як уже йти до магазину, то й самому купити можна. А телефонів у мешканців цього району негусто. Якби хоч було досить автоматів...

Характерною ознакою київських універсамів, що також сприяє залученню покупців, є великі промтоварні відділи. Нещодавно було переглянуто й вдосконалено перелік товарів, які мають бути тут у продажу. Нині взято курс на те, щоб частка промислових товарів становила не менш як 20 відсотків у загальному товарообороті універсамів. Завдяки цим відділам (які зросли на грунті куточків супутних товарів, а нині можуть подекуди змагатися з невеликими галантерейними крамничками) та кафетеріям універсами стають притяжними центрами мікрорайонів.

Літні майданчики, виносні прилавки — це теж крок назустріч покупцям. Перший крок. А от якщо говорити про «домашні замовлення», на жаль, у більшості універсамів ставляться до них вельми скептично, пояснюючи це тим, що, мовляв, дефіциту на всіх не настачиш. Підприємства та установи прикріплено — і гаразд. Але, по перше, не всі установи. По-друге, ці набори однакові, і асортимент диктує торгівля. А по-третє, доставлення продуктів додому — не форма розподілу дефіциту (хоча й такі товари знайдуться), а платна послуга, кількість і якість котрих має зростати.

Можна посилатися на брак транспорту, на те, що столи замовлень працюють лише до 18-ї години (за винятком суботи й неділі, коли вони взагалі не працюють), можна говорити про те, що люди воліють самі вибирати товар, а не купувати кота в мішку. Можна посилатися навіть на те, що не кожен захоче витратити зайвий карбованець за доставку, запевняти, що це невигідно торгівлі. (Звісно, привозити додому складніше, аніж комплектувати «близнюків» для підприємств, котрі все це оптом забирають). А можна й навпаки — всіляко пропагувати таку послугу, бо вона заощаджує час і вивільняє його для повноцінного відпочинку.

Якби замовлення доставляли й у вихідні дні, це було б вигідно не лише покупцям.

В неділю універсами мають виторг удвічі нижчий, аніж у будні — в другій половині дня торгові зали напівпорожні. А техніка працює на повну силу.

До того ж за такого розкладу роботи санітарні дні проводяться лише раз на місяць, холодильне обладнання працює без профілактичного перепочинку. Адміністрація змушена також надавати вихідні дні тим, хто працював у неділю, серед тижня, тобто тоді, коли кожна пара робочих рук — на вагу золота. Отже, спеціалістам, мабуть, варто подумати й про оптимальний графік узгодженої роботи всіх магазинів мікрорайону.

Існує небезпека, що столи замовлень, працюючи так, як нині, остаточно перетворяться на осередки усяких «спецзамовлень», що суперечить засадам соціальної справедливості, розбещує і тих, кого обслуговують, і тих, хто обслуговує. Посилання на те, що все одно всім не вистачить, вельми непереконливе, оскільки в умовах певної нестачі ще не винайшли нічого справедливішого за черговість.

Наївна громадянка, замовивши «Київський» торт і не одержавши його, бо, як їй пояснили, торти не надійшли, сповістила про це газету. Згодом понад 200 тисяч читачів із задоволенням дізналися про те, що справедливість перемогла, і завідуючому стола замовлень «оголошено догану з позбавленням преміальної доплати». Отже, віднині кожний може розраховувати на «Київський» торт? Ні в якому разі. Догану завідуючому оголосили за те, що він прийняв замовлення.

Дедалі частіше у лексиконі працівників торгівлі спливає загадковий термін «спецзамовлення». Чому «широкі верстви населення» їдять звичайнісінькі яблука по карбованцю двадцять копійок за кілограм, а «вузькі» — за ту ж таки ціну, але найдобірніші? Хто ж ці «вузькі» верстви? Замовники по дзвінках і без дзвінків.

Дефіцит — це взагалі річ незбагненна. Скажімо, гречки нема, бо вона погано родить — це зрозуміло. Але дуже важко повірити в те, що на м'ясокомбінати надходять туші без печінки та язика. Може, це якась нова порода корів?

7. ХТО ПЕРЕВІРИТЬ КОНТРОЛЕРА

Існує чимало так званих професіограм, які допомагають у виборі фаху, з яких можна вчасно дізнатися про те, що через психологічні та фізичні властивості організму тій чи іншій людині ні в якому разі не можна працювати водієм або висотником. Але нема такої професіограми, не вигадали такого тесту, щоб одразу розгледіти невміння опиратися спокусі та інші вади, так само небезпечні для працівників торгівлі, як дальтонізм для шоферів.

Коли ж дивитися на проблему з іншого боку, можна впевнено сказати, що хоча пасажирів метрополітену ніхто на чесність не перевіряє, «зайців» тут нема. І не буде, бо така система: без п'ятака не пройдеш, а безлічі ходів-виходів нема.

Може, й торгівлю організувати за таким принципом?.. Створити надійну систему, яка робила б зловживання неможливими... Проте йдеться зовсім не про збільшення перевірок.

Дві-три щоденні перевірки, як це часом трапляється, відволікають від роботи обидві сторони. І все одно злочинців викривають лише тоді, коли «запозичені» суми дорівнюють тисячам. Нащо ж тоді численні контролери, які контролюють магазини, та контролери, котрі контролюють контролерів?

В деяких соціалістичних країнах існує такий порядок: торговельний заклад (комплексно) перевіряють, скажімо, двічі на рік. Порушення й відхилення занота-

вуються, і якщо до наступної перевірки ніщо не зміниться, керівник у торгівлі більше не працюватиме.

З 1 липня почав діяти указ «Про посилення боротьби із нетрудовими доходами». Наївно вважати, що всі хабарники й розкрадачі одразу схаменулися і з 1 липня живуть лише на зарплату, адже й раніше ніхто їхньої злочинної діяльності не схвалював. Це скорше пересторога для тих, хто іще може відступитися.

Заходи щодо боротьби з нетрудовими доходами передбачають вивчення та усунення умов, що сприяють розкраданню соціалістичної власності, спекуляції, тобто незаконному збагаченню.

Чимало розмов точиться навколо горезвісних коефіцієнтів, які передбачають забудькуватість та природні втрати. Багато хто вважає, що все це витвір спритників від торгівлі, за яким ховаються численні зловживання, і що усушка-утруска — синонім поняття махінація. (Куди в такому разі віднести втрати під час фасування, перефасування, зачищення, ба навіть зберігання продуктів?) А в універсамах протилежної думки: мовляв, такий іноді покупець з'являється, що з ним ні в які коефіцієнти не вкладешся.

Трапляються прикрі непорозуміння, коли людина ніяк не може довести, що просто забула заплатити. Але важко назвати неуважливою жінку, котра поклала під укривальце немовляти дві курки, або ту, яка заховала під платтям десять пачок фаршу.

Помилитися (навмисне чи ненавмисне) може не тільки покупець, а й касир. Як цьому перешкодити?

У великому колективі лише 8—10 «матеріальників», серед яких нема ні фасувальників, ні касирів-контролерів. Здавалося б, найпростіше — щоб усі відповідали, але більшість не погоджується — боїться. Касир, скажімо, справді товар не приймає, але за його неуважливість платитиме інший. Можна його контролювати в разі потреби, але подвійний контроль заборонено Міністерством торгівлі: покупця не дозволяється затримувати ані на хвилину, крім того, люди ображаються, вважаючи, що це їх перевіряють.

І от мудрують в універсамах — так, щоб і контроль здійснити, і наказу не порушити, і покупцеві догодити. Кому як удасться: де назвуть вибірковим контролем, де старших продавців поставлять за касирами, як козачків на зап'ятках. Ленінградці спробували тандем — подвійне обслуговування. Контролер обраховує покупку та видає чек, касир бере гроші. Для покупця навіть швидше виходить. Але хоч так, хоч так, а для цього потрібно більше людей, отже, витрачається більше людино-годин. Мабуть, все ж таки матеріальна відповідальність має якісь ще не розкриті, резервні форми й можливості.

Хоч би як там було, але в універсамах легше перекрити канали та лазівки незаконного збагачення, аніж у магазинах з традиційною формою торгівлі.

Теоретично самообслуговування перешкоджає обважуванню. Навіть якщо фасувальниця «обдурить» електронний ваговимірювальний комплекс, зиску з цього не матиме, бо товар не продає, гроші не одержує і винести нічого не може — неодмінно треба проходити через касу. Домовитися з касиром також важко, бо й касирів контролюють. Отже, можна вважати, що в універсамах нема жодної шпарини, крізь яку може вислизнути певна кількість товару?

Лише теоретично.

Щоб запобігти цьому практично, потрібні організаційні та економічні заходи. Подерше, слід забезпечити надходження до універсамів лише фасованої продукції, подруге, автоматизований облік всіх товарів на всіх етапах. А для цього потрібна автоматизована система управління. Саме цією ідеєю перейнялися в універсамі № 6. Але для того, щоб домогтися імпортного обладнання, щоб розпочати будівництво власного обчислювального центру, треба мати такий авторитет, такі можливості й наполегливість, які мав директор універсаму № 6 Микола Кузьмич Токар, котрий передчасно пішов з життя, не встигнувши здійснити свій задум.

Приміщення, де працюватиме ЕОМ, готове, касові апарати завезено. Лишилися самі «дрібниці» — підготувати математичне забезпечення й спорядити відповідним кодом якихось 25 тисяч найменувань товарів.

Перспектива, що не кажіть, приваблива: щодня буде точно відомо, скільки чого продано, на яку суму. Така система — завтрашній день торгівлі, і так хотілося б, щоб, всупереч законам, за якими плине час, це завтра настало якнайшвидше. А поки що всі універсами щодня передають інформаційно-диспетчерській службі об'єднання дані про залишки товарів, які все одно без переобліку точно підрахувати неможливо, і промисловість поки що неспроможна не те що закодувати, ба навіть розфасувати всі товари...

Існує ще один ревізор, про якого ми подекуди забуваємо, хоча він може зробити дуже багато. Це гласність, поінформованість. Звідки хто знає, скільки має коштувати ота качка: 1 крб. 80 коп. за кілограм чи 1 крб. 20 коп.? Як відрізнити вищий сорт від першого, а перший від другого? Навіть повідомлення про те, в кого можна перевірити ціни,— цілковита формальність, бо хто це раптом наважиться перевіряти накладні, не маючи ані досвіду, ані спеціальних повноважень? До того ж у переважної більшості покупців жодна підозра не виникає.

Чому яловича м'якуш у кулінарії коштує 2.60, а в універсамі — 3.30? Може, на комбінаті все, що без кісток, вважають вирізкою?

Пересортицю — злоякісний новотвір торговельної термінології, можна знищити, якщо кожний товар промовлятиме про свою ціну.

І кожний знатиме, що саме купує.

Коли я закінчувала вивчати роботу київських універсамів, мене конфіденційно запитали: «То ви за кого — за торгівлю чи за покупців?»

Мушу визнати: я — за торгівлю. За таку торгівлю, чиї інтереси відповідають інтересам усіх громадян; за торгівлю, яка б не лише знала, що нам потрібно й скільки, а спроможна була забезпечити нас; за торгівлю, в якій люди зацікавлені в тому, щоб працювати чесно.

КОМЕНТУЄ НАЧАЛЬНИК ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ ТОРГІВЛІ м. КИЄВА ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ ТИМОФЄЄВ

У нарисі «Універсам» авторка правильно і глибоко висвітлила проблеми, які постають перед торгівлею на шляху її інтенсифікації, переведення на індустріальні рейки. Самообслуговування, застосування контейнерної технології зберігання, транспортування і реалізації товарів — головний шлях розвитку галузі. Тим часом рух по ньому, як видно з нарису, ще не завжди рівний.

Але цілком певно хочеться сказати, що існуючі проблеми, про які йдеться у статті, будуть розв'язані.

За останні роки у Києві сталися значні якісні зміни в розвитку матеріально-технічної бази, удосконалення форм організації обслуговування населення. За останню п'ятирічку введено в дію такі великі підприємства, як Будинок одягу, Будинок меблів, Печерський торговий центр, 13 універсамів та низку інших магазинів, що торгують продовольчими і непродовольчими товарами.

Площі підприємств, що торгують на роздріб, збільшились на 13 відсотків з лишком, або на 54,5 тисячі квадратних метрів.

І в поточній п'ятирічці будуть зводитись великі продовольчі і непродовольчі магазини, на що планується витратити понад 50 млн. карбованців капітальних вкладень, стануть до ладу 20 універсамів, універмаг на житловому масиві Троєщина, універмаг «Дитячий світ», три великих магазини «Госптовари» та ін.

Справді, торгові підприємства на зразок універсаму працюють за методом самообслуговування, з новою технікою й технологією товаропересування із застосуванням тарифобладнання. Вони високорентабельні, зручні для покупців і працівників галузі, інтенсивно збільшують товарооборот. Виторг на один метр торгової площі і на одного працівника в них набагато більший, ніж у магазинах з традиційною формою обслуговування.

Ми працюємо над тим, щоб кращою, зручнішою, досконалішою була технологія торгового процесу, щоб покупець не відчував незручностей, якнайменше витратив часу на придбання покупок.

На жаль, розвиток самообслуговування гальмується вадами розфасованих і упакованих товарів, обсяг випуску яких часто не відповідає нашим замовленням.

Відповідно до постанови партії й уряду про перебудову господарського механізму в галузі визначено новий порядок взаємодії торгівлі і промисловості. Передбачено, що промисловість, розробляючи свої виробничі програми, керуватиметься лише замовленнями торгівлі, і вироби, на які замовлення нема, не випускатимуться. Заходи, передбачені зазначеною постановою, сприяють також зростанню зацікавленості колективів у збільшенні товарообороту, поліпшенню обслуговування населення, вдосконаленню оплати й умов праці робітників.

Питання, порушені в нарисі, в цілому правильно показують проблеми галузі, які швидше розв'язуються в універсамах, у великих продовольчих і непродовольчих магазинах, у тих колективах торгових підприємств, які знаходять ефективні взаємозв'язки з промисловістю, запозичують досвід провідних підприємств країни, таких як таллінські універсами, вінницький універмаг та ін.

У нашому місті є такі передові підприємства. Це універмаг «Україна», універсами № 6, № 13, № 10, цілий ряд інших.

Проте робота в нових умовах потребує і нових підходів, діловитості, ініціативи й високої відповідальності наших кадрів за доручену справу.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Катерина Садовська. Народження зорі

МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

...У КРАЇНІ Й ГОДИНІ СВОЇЙ

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

ЦЯ ТОНЕНЬКА КНИЖЕЧКА ЗІ СЛОВАМИ ПАВЛА ТИЧИНИ «ЗА ВСІХ СКАЖУ» НА ТИТУЛЬНІЙ СТОРІНЦІ З'ЯВИЛАСЯ НАВЕСНІ 1927 РОКУ. ВОНА СТАЛА ПОДІЄЮ В МОЛОДІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ. ДО ДЕСЯТИЛІТТЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ ЗБІРКУ БУЛО ВІДЗНАЧЕНО СПЕЦІАЛЬНОЮ ПРЕМІЄЮ НАРКОМОСУ УРСР. ВИСНОВКИ АВТОРІВ РЕЦЕНЗІЙ ОДНОСТАЙНІ: ПЕРША КНИЖКА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИРІЧНОГО ОЛЕКСИ ВЛИЗЬКА — ДАЛЕКО НЕ РЯДОВИЙ ДЕБЮТ.

Дзвінкий мажор поета зазвучав несподівано і вельми доречно в період затяжної смуги мінору, що запанував був у творчості наших провідних поетів у період непу. Ось, наприклад, як писав про це відомий тоді критик А. Клоччя: «Кінець 1926 й початок 1927 року в українській поезії позначився яскравою перемогою «вечорових» мотивів «мінористів». По всіх журналах... дуже рідко можна надибати активні вольові вірші... Збірка О. Влизька «За всіх скажу» таким чином являлась повною протилежністю своїм змістом і, так би мовити, «поворотним пунктом», новою віхою. Як і кожний новий етап, збірка перш за все програмова...» Майже аналогічне враження висловив Я. Савченко, який підкреслював: «...від усієї збірки залишається хороше враження свіжості й оригінальності. В особі Влизька маємо чітку й своєрідну індивідуальність. Особливо позитивно доводиться говорити про цю збірку, зважаючи на сіре й нудне тло нашої поезії за останні два роки». Життя Олекси Влизька до виходу книжки небагате на подієвий перебіг. Життєва доля селянського сина, майбутнього поета складалася драматично. Тринадцятилітнім, після різкого ускладнення скарлатини й отоларингіту, він оглух. Незрима стіна відгородила його од людських голосів, од усіх звуків життя. Проте Олекса Влизько, який ще з юних літ дивував усіх своєю начитаністю і гостротою пам'яті, легко вступив на мовно-літературний факультет Київського інституту народної освіти (нині Київський держуніверситет). На той час і припадають його перші літературні спроби, що про них він згадував так: «1924 року я поніс уперше свої, писані російською мовою вірші до редакції «Більшовика» — органу губпарткому... В цьому вірші («Буржуям». — М. С.) революційний світогляд поєднувався в безоглядною епатацією читача, який, як я тоді наївно уявляв собі, був міщанин. Вірш був написаний під впливом книжки Маяковського (до речі, першої його книжки, що попала мені до рук, бо раніше я мав Надсона і Плещеєва) і починався так:

Я к вам пришел не для того,
чтоб хныкать,—
печальные баллады сочинять —
Я к вам пришел, чтобы буржуям в ухо
Кричать, реветь, свистать и ржать.

З гріхом пополам, зі словником у руках став писати вірші по-українському, й уже того ж таки 1924 року я, ще не знаючи української мови, все ж таки видрукував у «Більшовику» свій (перший друкований твір) переклад вірша Жарова про загублений партквиток (на смерть Леніна).

Зі словником у руках я писав українські вірші до 1926 р. А в 1926 р. написав свого «За всіх скажу»... Власне кажучи, я маю право заявити, що «Глобус» і «Пролетарська правда» виховали мене».

Швидко змужнів його талант. Легко й невимушено ввійшов у літературу Олекса Влизько. Ввійшов трохи екстравагантним і водночас романтично замріяним. Світлий пафос, молодеча безжурність, надлишок нерозтрачених душевних сил — такий автор книжки «За всіх скажу». Поезія — справді його стихія. Гучний оптимізм, яким пройнята збірка, не поза, він цілком органічний світосприйманню Влизька, суголосний ладові його душі. Ф. Якубовський у статті «Київські українські поети» серед імен Миколи Бажана, Максима Рильського, Миколи Терещенка, Євгена Плужника, Павла Филиповича, Дмитра Загула називає і ім'я дебютанта, пишучи про нього: «Є ще й зовсім молоді, але надійні паростки, наприклад, подекуди напрочуд яскравий, свіжий, бадьорий, цілком життьовий Олекса Влизько».

Влизько мислить образами масштабними, дивує фейєрверками метафор («Сьогодні сонце тепле і просте. Отак схопив би яблуком у руку...», «І пісні закину зорями під ноги...», «Налигаю місяць за срібні роги, Шкереберть на ньому полечу в туман...», «Розлилася зоряна коновка, і струмлять літавці, як вино...»). Він полюбляє енергійні слова «кров», «сонце», «динаміт», «вогонь»,

«удар». Динамізм думки, вибухова енергія почуття проймають кожен рядок цієї книжки, сповненої передчуттям сили свого таланту й оновленого світу, всеможності молодості. Жодної сумної ноти, жодної тіні, бодай легкої зажури — в усьому сила, певність, ясність, зрозумілість. Він з прямодушною патетикою вигукує:

Крові б, крові і сили відерцем
Святогором пронести до мас!..
Якби можна помножити серце,
Я помножив би тисячу раз!
І роздав би, роздав би, роздав би,
Як проміння моєї снаги,
Так, щоб світ загорівся, і став би,
І розбив би старі береги!

З кожного вірша постає привабливий духовний автопортрет молодого поета, ліричка особливої відверності душі, щирості слова.

Кожен його вірш — сторінка своєрідного ліричного щоденника:

Я іду, ясний, дорогами,
Серце вимивши вогнем,
І на поминки з убогими
Не гукають вже мене!

У тій ліриці виразно помітна етична чистота, глибока духовна змістовність. Мабуть, саме такі поезії, наснажені вірою і надією, перейняті пориванням у завтра, пишуть тільки молоді:

Нема журби... Нема в мені печалі,
Бо серце в мене — золотий дудар,
Бо серце в мене — човник на причалі,
А сміх — пісні, а окіян — вода.
І сил моїх не зложиш на долоньці,
І повен човен мій гарячих дум,
Ой вірю я, що вигребу до сонця
І з ним піду, бадьорий, на тріумф!..

Хтось із тодішніх гумористів вдало підглядів велику кількість знаків оклику у віршах Влизька, а Я. Савченко навіть брався підрахувати їх і, трохи покпивши із запальності молодого поета, захоплено писав: «У Влизька щасливо сполучається глибина мислення й емоційна напруженість, лірична інтерпретація дійсності, інтелектуальне усвідомлення її». Характерною видається і тодішня пародія, в якій гротескно увиразнюється структура образів у Влизька і політ авторових асоціацій:

Земля сьогодні як кавун,
Розрізав би оце на скибки
І з'їв би десь під регіт струн.
Чорт батька зна! Кавун — не ананаси.
Париж. Буржуй у транс.
На двох ногах гуляють ватерпаси,
А спереду — баланс!

Мабуть, найсильніший з усіх, написаних юнаком творів, його вірш «Дев'ята симфонія», в якому він висловив свою трагічну спорідненість з Бетховеном. Вона нуртує напруженістю почуттів, енергією кожного рядка, прагненням поета обійняти любов'ю цілий світ. Перед авторовим поглядом проходить усе суще на землі: людина, звір, соціальні катаклізми,— все втягується у магнітне поле асоціацій. Поет звертає погляд у вчорашній день історії, пригадує сильних і ситих, мораль і культура яких збанкрутували,— все це згоріло в кратері людської любові і ненависті. Світ освячується новою любов'ю — без усього того, «Що берегли нащадки рахітичні Дегенератів з «голубою кров'ю»,— «З гербами пишними, «красою дому», Та гниллю ран під золотим плащем!..»

Здається, слова вже не можуть умістити насиченості образів, вулканічності почуттів, над якими домінує пристрасний імператив любові:

Вогню, вогню! — Надлюдської любові! —
Живої — сильним, мертвої — зогнилим,
Любові буйної, гарячої (вогню!),
Усіх речей любові чарівної,
Щоб враз любити землю, звіра, люд
І жити сонцем, тільки сонцем жити
Та власним потом здобувати щастя
Своїм синам, онукам і нащадкам
Далеких днів!..
Вогню, вогню,— любові!
Хай кров кипить у грудях молодих!
....
Любові і вогню!

Через сорок років після першої публікації цього вірша Леонід Первомайський писав: «Влизькова «Дев'ята симфонія» силою людяності, бурхливим піднесенням, благородством думок і почуттів близька до Шіллерового «Обнімітесь, мільйони», прочитується на тлі симфонії Бетховена з її ідеєю перемоги радості над стражданням, найбільш людяної ідеї, яку знало будь-коли і будь-яке мистецтво». Таку ж високу оцінку творові дав і Леонід Новиченко: «Можна з подивом замислитись над Влизьковою «Дев'ятою симфонією». І не тільки з приводу того, що цей бурхливий ліричний монолог на музикальну тему написав фізично оглухлий юнак (як створив його «першовзір» трагічно оглухлий композитор). По-людськи милуєшся тут душевним злиттям з бетховенською патетикою, високістю думок і поривів, широчінням вселюдських образів, які розкриваються перед радянським поетом».

Влизько енергійний, гарячковитий і в житті, і в творчості, схильний до літературних містифікацій, як це згодом виявиться в його поемі «Мій друг Дон-Жуан». Зухвало містифікує він і в житті. Сонячного літнього ранку до редакції кількох київських газет надходять телеграми, в яких сповіщається про загибель Олекси Влизька (потонув у Дніпрі за невідомих обставин). Як згадують у своїх спогадах Леонід Первомайський і Левко Пом'янський, то була витівка самого Влизька. Йому доконче хотілося знати, як би оцінювалась його книжка «За всіх скажу» з «погляду вічності», коли б вона залишилася однією-єдиною в його творчій біографії.

У газетах з'являються некрологи. А. Шмигельський у «Народному учителі» писав: «Як поет Влизько з'явився недавно, проте його творчість, повна юної снаги, бадьорості, якоїсь незвичайної свіжості, примушувала чекати в майбутньому від Влизька визначного поета для пролетарської літератури. Збірка поезій «За всіх скажу»... різко вирізняється з-поміж інших збірників наших поетів сонячним мажором, але не

«барабанним», не тому, що вимагають мажору, а тому, що поет був органічним паростком нашої молодої доби».

В. Коряк у «Комуністі» говорив, що Влизько нагадав йому «чимось молодого Пушкіна. Тільки це був не ліцеїст, а комсомолець-вузівець, що веде свій родовід од селян-кріпаків».

Вдовольнивши свою хлоп'ячу забаганку, Влизько знову «виринув» у Києві. За словами Л. Пом'янського, він так пояснив усю цю містифікацію: «Конче хотів знати, чи варто мені далі писати... Так, так, хочеться знати, чи я справжній син поезії, чи якесь там байстря...»

Поривчастий, бурхливо емоційний, він постійно в роз'їздах. Влизько — один з небагатьох українських письменників, що їздили до Німеччини. Після неї з'явилися численні репортажі й дорожні нариси, а також вірші, зібрані в книжку «Hoch, Deutschland».

У Києві поет буває так рідко, що не всі друзі навіть знають, де він живе. Дехто взагалі вважав, що в нього немає постійного притулку і він ночує по готелях і приятелях (насправді Влизько мав квартиру на вулиці Стрілецькій).

Цікавий факт з біографії поета згадує Л. Первомайський. Коли він 1932 року подорожував по Паміру, в далекому гірському кишлаку йому сказали, що тут був Олекса Влизько, глухий поет з України. Сам-один верхи він проїхав важкими стежками в горах сотні кілометрів. З памірської подорожі привіз поет свої «Східні балади».

Він ще не знає, що буває на світі гіркувато-скептичне ставлення до своєї творчості, як, скажімо, виразно подеколи звучало воно в його поетичного антипода Євгена Плужника:

Хай нерви збуджено, хай скутий
Ти весь натхнення холодком,
Умій спокійно позіхнути
Над недокінченим рядком.

Це вже пізніше у Влизька з'являтимуться нотки скепсису, невіри в свої творчі спромоги. «Хотів летіти і вкляк на комі»,— зазначає він в одному вірші. Але до того часу ще далеко. «Я не істерик,— не кричу, що я тобі не по плечу!» Поет відчуває, що він справді «по плечу» добі, стоїть урівень з нею і її озонний дух напинає йому легені. Ні, це не бездумний оптимізм, що бачить світ лише крізь рожеві окуляри, він мислить справді діалектично, без будь-якої пози чи заданої схематичності апологета часу і в одному з віршів й говорить про це: «Я дивлюся на ціле і в тузі, На дрібнім переваг не даю! Я не вмію за плямами, друзі, Недобачити силу свою».

Здається, для нього немає непоетичних тем, у нього все стає поезією, все акумулює її. Будь-яка подія огранюється в його віршах характеристичними прикметами нової доби, кожен помітний факт він співвідносить із загальним контекстом життя молодої Країни Рад. У кожному конкретному випадку бачить вияв загального, а загальне деталізує художньо соковитими конкретними ознаками.

На час виходу першої збірки Олекса Влизько належав до літературного угруповання «Молодняк», куди входили Л. Первомайський, П. Усенко, І. Шевченко, М. Кожушний та інші, менш помітні тоді літератори. Але і своєю творчістю, і своїм неординарним життям (можливо, другим навіть більше, ніж першим) Влизько надзвичайно імпонував українським футуристам, та й сам, такий чутливий і жадібний до всього нового, здається, просто не міг не захопитися енергійними «лівими» гаслами футуристів, наступальним пафосом їхніх маніфестів.

На різних етапах до футуризму близькі були, крім Семенка і Шкурупія, М. Бажан, Ю. Яновський, О. Слісаренко, М. Терещенко, В. Ярошенко, Я. Савченко, Ю. Шпол, А. Чужий... Як справді єдиного цілого футуризму на Україні не було. Це був свого роду симбіоз поетичної публіцистики і деструктивної лірики, що неодмінно містила в собі елементи епатажу читача й запізнілих рецидивів символізму (М. Семенко, О. Слісаренко, Я. Савченко, В. Ярошенко — колишні символісти).

Апогей футуризму — «Нова генерація» — найчисленніша з усіх його попередніх груп. До неї прийшли ще Лесь Курбас, Амвросій Бучма, Анатоль Петрицький, Дмитро Бузько, Григорій Коляда, Віктор Вер, Іван Маловічко, Михайло Скуба та інші літератори, художники, артисти. Журнал лівої формації мистецтв, як атестувала себе «Нова генерація», друкував на третій сторінці кожного номера платформу всього угруповання:

МИ ЗА

комунізм
інтернаціоналізм
індустріалізм
раціоналізацію
винахідництво
якість
економність
соціальну витриманість
універсальну комуністичну установку
побуту
культури
науко-техніки
нове мистецтво

МИ ПРОТИ

національної обмеженості
безпринципового упрощенства
буржуазних мод
аморфних мистецьких організацій
провінціалізму
трипільного хуторянства
неуцтва
еклектизму.

Загалом, як бачимо, в цій програмі багато позитивного. За своїм духом «Нова генерація» влаштовувала енергійну, категоричну в судженнях, бійцівську вдачу Влизька. Він одразу ж відчув себе тут своїм. У цей час він найбільше експериментує з формою вірша, повстаючи проти будь-яких вишуканих трафаретів. Учорашні досягнення вже не вдовольняють його. Відчутно технізується лексика творів Влизька. Багато що з його тодішніх поглядів на поезію пояснюють відповіді на анкету «Універсального журналу»: «...Я не бачив у Німеччині «емоційних» віршів. Вони нікому не потрібні. Поезія в Європі робить ставку на читача тим, щоб зацікавити його меткою парадоксальністю

теми й техніки вірша... Так от,— віршована техніка в Європі прекрасна. Але парадоксальність тем і саме їхнє оформлення не загальноприступні. Моє завдання, значить, таке: я мушу, користуючись досвідом Заходу у вірші, застосувати його тут, на Україні, І я мушу з деяких причин зробити маленький відступ. Отже, я у вірші застосовую холодну, розраховану базу — тему. Після цього я працюю і роблю поступки нашим читачам, а саме — не відкидаю, як в Європі, зовсім — метру. Я його тільки відміняю. Емоцій я не хочу. І з ямбом у мене скінчено. Щоб вірш зацікавив, я вживаю сатири...»

Це, переважно щодо поетичної техніки, настанова на конструювання вірша (тут водночас Влизькова сила і його слабкість). А ось погляд — уже продиктований теоретичними постулатами «Нової генерації» — на призначення і можливості поезії: вірш неодмінно повинен бути вищим і значнішим за ту річ, про яку він пишеться. Це одна з найголовніших доктрин українських футуристів, і їй віддає данину Влизько: «Я, наприклад, не напишу про Будинок Держпромисловості, не напишу й про Донбас. Бо мій вірш **не буде кращий від них** (підкреслення Влизька. — М. С.). А коли він поганіший за взятий для нього темарій, то він нікому не потрібний: — Біжи й подивися на Будинок Держпрому, це ж краще, ніж прочитати про нього вірш. Ці мої думки призводять до того, що проза видається кращою річчю. Правильно, і за неї я візьмусь. Але поки існують міщани й їхня гидота, що смердить з кожного закутка УРСР, доти я писатиму вірші, бо вони (вірші) будуть сильніші за цей темарій».

Прагматизм, утилітарність у поглядах на поезію тут цілком очевидні. Так звана функціональна поезія, що її гаряче проповідують Влизькові колеги з «Нової генерації»,— це плакатні слова, це культ техніки і наступ на всі літературні традиції, нігілістичне ставлення до мистецької спадщини всіх минулих часів.

Ось рядки з «Лірики Фауста» Олекси Влизька:

Нема романтики! Є трест, картель!
Нема романтики! — Авто та вело!
Та бомбами розтрощений
мармур Мікеланджело,
та цінена лорнетом Грезова пастель!
Там, може, з випадковістю
мадонна Донателло
в кафе заспекульована,
де богом джин та ель!
Од крові, од життя тріщиш,
аж шкурі жарко!
Давно анахронізм і Данте, і Петрарка,
і зовсім недоречний геніальний Рафаель!

До цього вірша Влизько дописує такий характерний постскриптум: «Авторові не доводиться, проте, жалкувати за Нібелунгами та іншим середньовічним чортовинням!» Це саме той випадок, коли Влизькові особливо дався взнаки весь теоретичний конгломерат, що панував у «Новій генерації».

Кожна нова книжка Влизька так разюче відрізнялася від попередньої, наче її писав зовсім інший поет. Гарячковитий, майже подитячому безапеляційний і зухвалий у збірці «За всіх скажу», розважливий, умудрений історичним і життєвим досвідом у своїх численних баладах, стурбований романтик і містифікатор у поемі «Мій друг Дон-Жуан», спостережливий репортер і невибагливий до техніки вірша в книжці «Моє ударне», дивовижно винахідливий версифікатор і пересичений літературний сибарит у зітканому з найтонших ремінісценцій та алюзій «Саркастичному романцеро», відчайдушний епататор міщанських — та й не тільки міщанських — смаків у віршах, друкованих «Новою генерацією»,— усе це Влизько, який то захоплює, то дивує, то розчаровує критиків. Почавши як поет «школи» Тичини й Маяковського, він згодом однаково охоче звертається до творчого досвіду Бажана і Яновського, Свідзінського й Асєєва. Як здивовано писав хтось із тодішніх критиків, Влизько од першого й до останнього слова ходить довкола літератури, довкола імен, цитат, класичних образів... Так, він справді складне для зрозуміння явище: романтик і антиромантик, щирий лірик і холодний конструктор деструктивних віршів, пристрасний трибун, полеміст і автор сяк-так заримованих віршованих плакатів про користь селітри й аміаку в сільському господарстві.

Перебуваючи в лавах «Нової генерації», активно публікуючи на сторінках однойменного журналу деструктивні вірші, Влизько водночас друкував в інших часописах лірику, написану не за рецептами футуризму. Симптоматично, що Микола Скуба в репліці під назвою «Сигнал своїм», опублікованій на сторінках «Нової генерації», дивувався з творчої практики Влизька, який «в своїй поетичній роботі якось окремо стоїть од інших поетів «Нової генерації», ще й досі хворіє на деяку непослідовність... Можна б уже було подумати, що Влизько остаточно сприйняв нашу домінанту для «Нової генерації» методу, раптом у його поезії знову виткнула на поверхню носа романтика».

Розрив з футуристами був неминучий. І ось у газеті за підписами Влизька й Шкурупія з'являється стаття «Футуризм неспроможний будувати пролетарську літературу». Автори пишуть: «Вся наша продукція останнього часу нічого спільного не має з футуризмом, це є цілком нове, відмінне від футуризму й панфутуризму, а також його локалізованих відгалужень. Укрфутуризм, як і всі інші «ізми», напрямки буржуазного походження й у цілому як школа, правда, в свій час відіграли певну революційну роль, тепер не можна включати в план будування пролетарської літератури... «Нова генерація» не розуміє цього і не бажає стати на нові рейки в своїй роботі, розпочати новий етап, який би більш наблизив нас до лав пролетарських письменників... Ми також вважаємо, що через нездорові прояви у верхівки «НГ» розвивається недбальство, ледарство, внаслідок чого «НГ» все далі відходить від класових завдань пролетарського мистецтва. Не маючи змоги боротися всередині організації з небажаними явищами, бо склад організації складається з «літунів» і надто плинний, хоч це ми силкувалися робити багато разів, ми виходимо з неї».

У цей час Влизько переживає особливе творче піднесення. Він пише поезії, прозу, публіцистику, перекладає; одна за одною

з'являються його книжки «Рейс», «Вибрані вірші», «Мій друг Дон-Жуан». Поет говорить про все те нове, що з'являється в житті країни, вітає його, приймає життя «без заперечень, бо з ним і логіка і час!» Він кпинить зі своїх колишніх футуристських захоплень, бачачи, що там було багато хлоп'яцтва, трюкацтва, а численні епатажі, якими він так раніше пишався, далеко не завжди влучали в ціль. Одне слово, він увійшов у смугу переоцінки своїх поетичних цінностей. І в інтерв'ю до І з'їзду письменників Радянської України Влизько говорить: «Сьогодні краще, ніж коли-будь, відчуваю повну і соковиту свою тему. Сьогодні теж більше, ніж коли-небудь, творчих задумів. Я працюю, учуся, вперто, настирливо і вірю в себе, як вірю в непереможну силу моєї соціалістичної Вітчизни».

У присвяченому Я. Савченку вірші «Так просто» Олекса Влизько ось як характеризував свій душевний стан і своє відчуття епохи:

Ну, та й як же мені не радіти?
Чи дороги імла замела,
Чи усі ми — не кращого діти,
Чи епоха моя замала?!
А чи, може, й собі невідомо —
Все проспав і приспав?! Занімій,
Понесіро! — Я в себе, я вдома,
У країні й годині своїй!

Саме таким він бачив себе у своєму часі й саме таким він був, наливаючись зоряним соком поезії. Таким приходить і до сьогоднішнього читача, долаючи відстані десятиліть.

Катерина Садовська. Діалог

МИХАЙЛО СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ

«ВЛАШТОВАНІ», НЕВЛАШТОВАНІ, «ПРАВИЛЬНІ», ПРАВЕДНІ...

Дзекан Василь. День як день. Оповідання. К., Рад. письменник, 1986.

Дебютна збірка новеліста В. Дзекана (читачеві його відкрила саме «Вітчизна»), не філолога, не газетяра, не видавничого працівника (закінчивши медінститут, працює хірургом-травматологом Вінницької обласної лікарні ім. М. І. Пирогова), з числа книжок густонаселених, многоголосих, розмаїтих. Перше враження: автор має вроджений художній хист, із чітко вираженим потягом до різноманітності соціальних типів, інтонацій, сюжетно-композиційних розв'язань, з інтуїтивним чуттям небезпеки самоповтору. Враження друге: автор, керуючись тим же хистом, уміє, повторюючись, не повторюватись. Споріднені типи, ситуації відкривати для себе знову і по-новому. Даючи підстави критикові класифікувати, виокремлювати, сам до якихось аналітичних класифікацій поки що не доходить. Схоже, що й не прагне дійти. Схоже, захоплений власною здатністю малювати людей, наділяючи їх мовленням, психологією, з притаманною молодому літераторові жадібністю поспішає якомога більше характерних проявів захопити, закарбувати.

Така жадібність гідна найбільшого схвалення. Без неї справжній письменник неможливий — даремно ми про це так часто нині забуваємо, воздаючи претендентам на письменницьке звання то за «проблемність», то за «мистецтво слова» («розкутість оповіді»!), то за **розказані**, а не **зображені** характери. У тій своїй благородній жадібності, треба відразу зауважити, В. Дзекан нерідко обмежується етюдом, замальовкою, але, як правило, бувають то етюди характерів, замальовки типів людської поведінки. Тим і цікаві. Іще цікаві, звісно, обіцянкою майбутніх ширших, вивершених художніх картин, до яких, хочеться вірити, автор прийде невзабарі. Прийде, якщо розвиватиме в собі непросте мистецтво малювати життя під кутом значної соціальної, філософської мислі. Та не будемо забігати наперед ні в наших рецензентських висновках, ані в оцінках перспективи молодого літературного обдаровання. Книжка з виклично непретензійною назвою «День як день» містить багато такого, що цікаве саме по собі. Зокрема у справі художньої типології сьогоднішніх соціально-психологічних постатей. Спостереження над останніми й покладемо в основу її розгляду, адже далеко не кожна книжка молодого (та й чи тільки молодого!) прозаїка надає подібну нагоду.

Тип перший — «влаштовані». Перший, звісно, не за суспільною вагою, а за мірою новизни і яскравості змалювання. Новизна, скаже хтось, не абсолютна: постаті протегованих, як і тих, хто протегує, час від часу з'являються у прозі (російській, закавказькій, прибалтійській), виникають на кіно- й телеекрані. Це справді так. Почуваючи всю відповідальність слова «відкриття», відкладемо його до іншого разу. Тут лише відзначимо, що нині своїм оповіданням «Влаштована» молодий прозаїк В. Дзекан зробив спробу **художнього пойменування** у принципі відомого, сказати б, навіть горезвісного, як для нашого соціалістичного суспільства, явища. Із безлічі можливих життєвих варіантів він обрав один, далеко не найобурливіший. Його «влаштована» — молода жінка, випускниця інституту, у якому «вчилася непогано, хоч зірок з неба не хапала», за кваліфікацією, старанністю у принципі відповідає своєму, тобто зайнятому не без протекції, «престижному місцю». Хто протегував, на якій стадії вирішилось, що не поїде, як решта однокурсників, «на три роки до чорта в зуби» (її слова), те автора у даному разі мало цікавить. Він зосереджується на одному — лише одному, і знову ж таки вельми далекому од криміналу, але вразливому моменті психології в л а ш т о в а н и х — аналізує почуття соціального інфантилізму, самим фактом «обхідного» життєвого маневру гостріше виявленого і водночас ще більше ствердженого, законсервованого. Ба навіть суб'єктивно виправдуваного: відмовляючись у конкретнім випадку зайняти чітку громадянську позицію, зрештою, просто висловити власне судження фахівця, Дзеканова героїня-оповідачка мотивує для себе таку свою поведінку... ну, ясно ж, непевністю, моральною непоправністю свого становища у колективі! Острах почути за спиною неприємне «влаштована» сковує волю, деформує поведінку. «Треба, мабуть, щоб пройшов чималий час, поки звикнешся», — заспокоює вона себе, тут же скрушно визнаючи: «А поки що... мусиш посміхатися до всіх такою усмішечкою, що потім гидко самої себе». Не до кінця втрачене почуття совісливості парадоксальним чином іще більше притлумлює совість — закономірна суперечність!

Чогось непоправного у новелі ніби не відбувається, до нещастя не доходить. Людину, на захист якої не зважилася відкрито стати влаштована, зрештою виправдовує керівництво. Тим більш прикра моральна поразка влаштованої, яка тепер, крім звичайних своїх незручностей, матиме колегу, якій соромитиметься глянути у вічі. Тим більш банальною, по-міщанськи банальною видається спроба заспокійливого самовиправдання — жест у бік всіх інших, що теж промовчали.

Недобре опинитись у товаристві влаштованих — говорить нам цією новелкою автор. Але ні теми, ні проблеми на тому не закриває. В оповіданні «Нічого не відбувається» він подає чоловічий варіант цього ж таки соціально-психологічного типу. Причому цікаво — розглядає його переважно у сфері сімейно-побутовій: герой, молодий спеціаліст Цвілик, відбувши малоцікаві для нього години в лабораторії, спішить додому, де між газетою і телевізором нарікає на безподійне, одноманітне життя, комплексує, з перебільшеною заповзятливістю «вибоює» — приймак — самостійність перед тещею і тестем. За всіма житейськими нормами мав би якщо не завдячувати батькам дружини, то принаймні виявляти у ставленні до них, ніжних батьків, домосідів, що зробили культ зі свого домашнього благополуччя, розумну поблажливість. Віч-на-віч зі старими він здебільше так і чинить, зате реванш бере час від часу перед дружиною — як не вдається у демонстративну мовчанку, то виголошує критичні тиради («Критикувати когось або щось стало потребою Цвілика»,— іронічно зауважує автор) проти килимів, нецікавих престижних гостей, тещиного культу чистоти. І дружина знає єдиний спосіб остудити критичний запал чоловіка — нагадати про Ликов: «Забери мене звідси, Цвілику, — Мирослава посміхалася, — забери мене в Ликов. Ми заживемо інакше. — Вона знала, що остуджує його цим, як холодним душем. До нього доходило. Цвілик замовкав. Мовчки починав ходити сюди-туди по хаті, зосереджувався на чомусь там у собі».

Виявляється, є десь далеко таке містечко Ликов, лежала туди молодому спеціалістові Цвілику дорога. Лежала ще й якийсь час після одруження, і він був не проти, навпаки, мріяв про незвідані простори, самостійні життєві обрії. Але батько Мирослави знайшов, недовго й шукавши, аргумент неспростовний: кому залишиться все це? Аргумент подіяв, влаштуватися згідно з дипломом в обласному центрі не коштувало якихось надзусиль, дні, а за ними місяці, роки поминули: «Сусіди казали: дім Мокряків. Такого прізвища, як Цвілик, ніхто й не знав у дворі, тому що протягом трьох років нічим себе не проявила молода сім'я, нічим не виказала власної незалежності. Ті ж традиції залишились у цьому домі, ті ж гості приходили сюди...»

Отже, словесні бунти «молодого господаря» — то ще й невдоволення самим собою, безхребетністю? Таке, певно, є, але у дуже притлумленому стані — на рівні підсвідомості. Та й за Цвіликовою відразою до міщанського укладу життя Мокряків проглядається міщанин не менший, притому позбавлений будь-яких не те що серйозних, а бодай постійних інтересів, захоплень. Все до біологічного примітивно: влаштований дратується самою присутністю, зовнішнім виглядом тих, хто його влаштував. Ні житло, ні роботу, ані «зрештою, таке місто» Цвілик не кине, якогось свого життєвого укладу на противагу старим не заведе, не сотворить. То понад силу його. Переживе (якщо переживе) старих, поховає, стане господарем обох половин дому та й заспокоїться.

Ідея, сказати б, всебічної людської ненадійності влаштованих так переконливо, об'ємно прозвучала ще й завдяки «перехрещенню» узвичаєних ролей: жінку зображено в клопотах ділових, соціальних, чоловіка — у плині родинно-побутових буднів, сварок.

Але є іще тип невлаштованих — у молодіжній прозі останніх двох-трьох десятиліть: це і рефлектуючий студент, й іронічний інтелектуал, розвеселий тридцятилітній мандрівний неоженьба, і маргінальний син ланів перед проблемою міської прописки і квартири, людина, що працює не за покликанням, і т. п. В. Дзекана рефлексії цікавлять менше. Як і в попередніх двох розглянутих (вельми характерних) випадках, він щоразу скрупульозно заходжується випробовувати надійність взаємин індивіда: з колегами, у колективі, з близькими людьми — друзями, родиною. При цьому особливо вдається йому психологічний аналіз багатогранних сімейних, іншого разу навіть, можна сказати б, кланових стосунків (оповідання «Родинний обов'язок», опис «родинного дня» в оповіданні «Чіпляки»).

Головний конфлікт, яким «заряджені» герої даного типу, визначається, назагал кажучи (виняток становить хіба що недалекий шанувальник закордонної екзотики Данько Безкоровайний — «Шурик із Бомбея»), невідповідністю тонкої душевної організації, бажання творити добро і безхарактерності, замалої сили волі. Дана невідповідність — спільний знаменник таких доволі різних характерів, як Дмитро Палагнюк — інженер по техніці безпеки, втретє одружений («Родинний обов'язок»), Сашко Чіпляк — шофер, наймолодший з п'яти братів-шоферів, що наймає з дружиною кімнату у Вінниці, а на вихідні спішить до старих батьків на село допомогти в господарстві («Чіпляки»), колишній художник піонертабору, він же оповідач, неспроможний забути, як колись до нього всерйоз прив'язалося було восьмилітнє дівча з дитячого будинку, намріявши, аби він його з того будинку будь-що забрав («Перша наречена»), Михалко — літній чоловік, колишній сільський музика, артист за натурою і ніякий не господар («Два Михалки»).

Повторюємо, усі ці герої дуже різні, неоднакова міра їхньої особистої вини (якщо про таку можна говорити) у тому, що створюють довкола себе переважно дискомфорт, свідомо чи мимоволі опиняються в ролі диваків, недотеп і т. п. Художній принцип, чітко тут у В. Дзекана простежуваний, близький принципові оберненої залежності: що благороднішим виглядає герой, то грубуватішим, невибагливішим — середовище (крайній випадок — «Два Михалки»), і навпаки, в міру того як у невлаштовано-

му чіткіше виявляються риси індивідуалізму, печать благородства зриміше проступає на всіх тих, з ким доводиться йому поруч жити, спілкуватися (найпоказовіший приклад — «Шурик із Бомбея»). Принцип цікавий, і добре, що реалізується він не шляхом прямолінійного контрастування, що основне виражальне навантаження несе мозаїка характеристичних подробиць, а зображувані характери далекі від однозначності.

Ось оповідання «Родинний обов'язок» з його несподіваним сюжетним поворотом: старший брат, поважний працівник і дисциплінований сім'янин в дорозі до молодшого, непутящого, неосідлого, втретє одружуваного, перебираючи спогади давніх літ, нараз гостро відчуває частку своєї мимовільної вини в братових негараздах. Особливо глибоко засів у пам'яті один епізод — як колись єдиний раз у житті вдарив малого: «Несильно, пам'ятаю, але вдарив. Ніколи ні до, ні опісля того не піднімав на нього руки. Та й не тільки я, сестри жаліли його ще більше. Ясна річ: найменший, батька не пам'ятає взагалі. Він не заплакав, тільки якось здивовано глянув на мене і пішов покірно попереду. Я в армії навіть часто пригадував оцей випадок... Кілька разів хотів, було, запитати, чи пам'ятає він усе це, але забував». Причина ніби була достатня — непослух, забавки з вогнем у ватазі малолітніх шибеників. Та й психологічний стан змушеного «бути за старшого» в сім'ї можна пояснити переживанням близької розлуки з домом (мав уже військкоматівську повістку на руках). Але ж, але ж... З роками той промах дедалі більше ятрив душу. З роками Андрієві Палагнюкові ясніше бачиться, що наймолодший брат його Дмитро Палагнюк «дуже вразливим був у дитинстві», неврівноваженим — у літа юнацькі і що він, Андрій, певне, помилявся, ставлячись до нього, як до самого себе — цілеспрямованого, не звиклого отримувати поблажки від життя, не схильного, як здавалося, ускладнювати простих речей...

Й ось нова зустріч, нова Дмитрова обраниця, нові люди, для яких Дмитро свій, «хазяїн», а приїжджий Андрій — передовсім Дмитрів брат, повноважний представник родини Палагнюків на цій «весільній» вечірці. Звідки їм знати, що дорога сюди далася Андрієві та його дружині нелегко з усіх поглядів, що вибиралися довго, що Андрієві нарешті хочеться побути з Дмитром на самоті, розговоритись, виговоритись.

Виговоритись якраз і не вдається. Заморочила гостина, а коли зостались на якусь хвилину удвох, не знайшлися потрібні слова. Запам'яталися лиш два враження. Перше — зніяковіння братове при зустрічі і несподіване відкриття того, як з літами у Дмитровій зовнішності чіткіше проступили батькові риси, з однією, однак, принциповою відмінністю: «Якщо ті ж самі очі, і вилиці, і трохи запалі щоки, і чітка лінія підборіддя одразу виказували у батькові спокійну добру силу та несхитну вдачу, то ось у цьому трохи здивованому і розгубленому обличчі характер вгадати було важко». Друге — те, що якось одразу впізнав, визначив нову братову дружину, тієї ж миті піймавши себе на думці: вона «з тих, що за будь-яких обставин складає тобі ціну раніше, аніж ти їй». Обидва враження ці здатні тільки посилити сентиментальний стан запізнілого прозріння — прозріння власної черствуватості. А здавалося ж, завжди тримався розумно, виважено, сентиментів не визнавав, чинив правильно..

Правильні — це тип, представлений у сьогоднішніх оповіданнях В. Дзекана менш широко, але теж різноманітно. Він у нього скорше психологічно-соціальний, аніж соціально-психологічний, бо першорядне значення все-таки має кожного разу особисте відчуття індивідом власної правильності. Щодо цього мало чим відрізняються від Андрія Палагнюка літній колгоспник Гірчак («Справи хокейні») і певний себе, гоноровитий шофер-набувальник Павло Чіпляк («Чіпляки»), студент-будзагонівець Женя Желіба («Вийти на дорогу»). Останній, до речі, сам приміряє до себе це слово — правильний, приміряє, не помічаючи, як у взаєминах з товаришами, однокашниками стає по-старечому дріб'язковим, в'їдливим і набридливим, в усьому рахується, дозує свій внесок у спільну працю і свою «добротворчість». Щоправда, у кульмінаційний момент новели Желіба, прокинувшись у порожньому наметі, поспішає наздогнати товаришів, влитися в авральну трудову вахту, хоч має повне право відіспатися після вчорашніх наднормових робіт: неприємно відчувати себе самотнім, недобровольцем серед добровольців. Взагалі кожного із числа правильних автор ставить в ситуацію конфузну, змушує пережити більшу чи меншу ніяковість, знічення, відчути хітинову заскорузлість вип'ячуваної безапеляційної правильності. «Дуже правильний ти, коли не про своє йдеться», — натякає Андрієві Палагнюкові дружина і має певну рацію, так натякаючи-докоряючи.

Інша річ — праведні. Вони навіть у своєму праведному гніві, як-то студент Ігор, обурений цинізмом однокашника-ловеласа («Кімната на п'ятьох»), чи хірург Джула, зненацька поставлений перед атавістичною моральною безпросвітністю чоловіка майже безнадійно хворої пацієнтки («День як день»), залишаються самими собою. Гнів не спотворює їхніх облич. Спустошуюче почуття безсилля, що його він приносить, невдовзі змінюється зосередженістю на найближчих ділах і потребах. З-поміж тих потреб найголовніша — потреба жити й чинити у злагоді з совістю, відчувати свою правоту. За наказом совісті поспішає молодий лікар Левада (хоч уже за якоїсь півгодини мав би здавати вахту невідкладної допомоги своєму змінникові) на виклик у віддалене село і замерзає поблизу того села у своїм благенькім, ще студентськім пальтечку («Виклик»). Не може прийняти почуттів молодої вродливої жінки, яка, щоб спробувати вдруге «влаштувати долю», фактично накинула єдину дитину батькам-селянам, скромний-тихий інженер обчислювального центру Володимир Гавега («Корінь кубічний»). Як образу чогось найдорожчого, найінтимнішого в собі сприймає варнякання підпилої компанії у вагоні електрички молодий колгоспник Микола Птаха і не може стримати свого обурення — дає відсіч нахабам, вносить перелом у відомий психологічний стереотип групового опускання очей долу («Тиша»).

Зворушують образи маленьких праведників, правдоборців (втім, як і маленьких грішників в оповіданнях про дітей — «Ранні черешні», «Риба», «Триває обхід», «Перша наречена», «Ключ»).

П р а в и л ь н і з їхньою прісною, раціональною, врешті, не безкорисливою правильністю; п р а в е д н і з їхнім внутрішньо цілеспрямованим, самозабутнім устремлінням відстоювання правоти помислів і вчинків, — антитеза, відома з часів Л. Толстого, М. Лєскова, М. Коцюбинського. У першій книжці молодого прозаїка вона означується скорше як традиція життя, традиція моральних імперативів. Тим і цікава. Іще цікавіша перспективою поглиблення, бо все-таки сьогодні окремі характери, надто з-поміж позитивних, праведників ще виглядають трохи випрямленими (Джула, Левада); трохи поверхово шаржованими — міські обивателі подружжя Ометьків («Прикмети»). І ті, й ті виглядають г е р о я м и ж а н р у — скажемо словами С. Залигіна, який напрочуд зірко визначив цю проблему проблем усієї новітньої новелістики: «Сьогодні герой оповідання тільки до оповідання й пристосований, у роман його вже не пересадиш: у нього пороху не вистачить...» («Правда», 1986, 29 вересня).

Ще одне зауваження стосується мовної палітри В. Дзекана. Загалом вона щедра на всі барви писемного й особливо усного слова, і чуття норми підводить його рідко. Та бува — підводить, й тоді не тільки в діалогічному, а й в авторському чи невласнепрямому мовленні остюком випинається просторічне «садик» (дитячий садочок), «махнути» (гайнути), «замовчав» (умовк, замовк), «знаходиться» (перебуває) тощо.

Остання вада при уважнішому редагуванні й саморедагуванні може бути подолана. Адже автор у ряді випадків засвідчує високе мистецтво мовної характеристики й самохарактеристики героїв. На обмеженій площі новели йому час від часу удається показати, як різні люди говорять «різними мовами»: в одні й ті ж слова, вирази вкладають різний смисл залежно від соціального досвіду, ціннісних орієнтацій, культури. Чого вартий хоча б той епізод в оповіданні «День як день», де звиклий завжди і скрізь виставляти поперед себе свій чин, свою сяку-таку посаду, чоловік хворої, зоставшись сам на сам з хірургом, у відповідь на запитання, хто він є (тобто ким нещасній доводиться), відповідає: «Я начальник... Точніше... я завідую...» А хіба менш колоритний приклад означуваної «різномовності» з оповідання «Шурик із Бомбея» у сцені розпитування односельцями хвалькуватого морячка Данька Безковорайного про його найбільшу гордість — ручну мавпу: «А воно, синку, що робить?» — протовпився дід Лук'ян. «Як-то — «що робить»?» — не зрозумів Данько. «Ну там, мишей ловить, чи гавкає, хату стереже... Яка в нього, значить, служба?» — «О, вам, діду, аби служба...» — насварилися молодші на такого практичного діда».

Є підстави говорити й про інші характерні риси творчої індивідуальності, але зауважимо хіба що одну, стосовну уже до суто людської вдачі дебютанта: В. Дзекан з числа рідкісно самокритичних. Перебільшено самокритичних. Перспективою літературної професіоналізації поки що не захоплюється. Найбільше, про що мріє, це про можливість брати при потребі відпустку за власний рахунок: коли треба завершити рукопис, а сезон відпусток у лікарні закінчився, а сезон ожеледиці іще (або вже) далеко й, отже, робоче навантаження на його колег-травматологів не найбільше... Майбутнє покаже, якою мірою реальний такий варіант поєднання двох сфер діяльності, двох професій, із яких кожна вимагає якнайбільшої самовіддачі. Ми ж зі свого боку лише висловимо надію, що література врешті-решт переважить, що літературна праця стане систематичною, а сьогоднішня вагома заявка на самобутню письменницьку долю збудеться сповна.

Вінниця

студії. рецензії. полеміка

ІВАН ДЗЮБА

«СВОЯ» ТЕМА

Рябий Микола. Земледухи. Роман. К., Рад. письменник, 1985.

Своєрідність письма і поважність намірів Миколи Рябого, як на мій погляд, вперше чітко виявилися в романі «Вікна» (1977). Йшлося в ньому про подільське село 60—70-х років: вертається з флоту на село молодий активіст-хлібороб (Родіон Земледух), стає головою колгоспу і починає піднімати відстале господарство... З першого погляду — добре знана схема, похватна матриця, нічого нового ні в методах його керівництва, ні в суті його «реформ», ні в осмисленні проблематики тогочасного сільського життя (окресленої доволі приглушено, впівправди). А проте було щось живе, привабливе в цій іще силуетно виписаній постаті молодого голови. Може, тому, що письменникові вдалося показати закоріненість героя у рідній землі, його, сказати б, інтимну причетність до неї, справжність уболівання за життя земляків (за звичними негараздами і клопотами села він бачить долю близьких йому людей, матері: «Про що ж вам думається, неню, коли місите в'язке багно чи калюжами брьохаєтеся, затуляючись од вітру зігнутою в лікті рукою, вдивляючись у густу пітьму, чи не затепляться попереду вогники?.. Коли візьмемося мостити вулиці, насамперед треба прокласти бруківку до ферми. Прокладемо, обіцяю вам...»).

Життєвості надавали романові й соковиті побутові сцени, колоритні народні характери, замішані на «крутих дріжджах», хоч розгорнутися їм сповна і не було на чому. Значущо прозвучав мотив історичної трива-

лості роду Земледухів, вписаності села Вікна в національну минувшину, і сама назва його набирала символічного значення: річ, мовляв, не лише в тім, що тут старий Корній Земледух ставив найкрасивіші на всю Україну вікна, річ в історичній місії села: «...Сунули людолови з Дикого поля на Поділля. Та все через наше село, та все через наше село. Руйнували, палили, а село відбудовувалося й знову дивилося вікнами на Буг. За тих часів наше село для всього Поділля було все одно що вікно, крізь яке дивилися в оте Дике поле... Ну, а теперки наші Вікна дивляться на цілий білий світ».

Одне слово, відчувалося, що письменник підійшов до якогось глибокого матеріалу й теми, що можуть надовго стати предметом його праці.

Але заглиблення в цю «свою» тему довелося чекати. Наступний роман «Великий літній трикутник» (1978) виводив на зовсім інші обрії — шахтарську Донеччину тих днів. Власне, чогось несподіваного тут не було: Микола Рябий після закінчення гірничого технікуму деякий час працював майстром на шахті, мав відповідні професійні знання та життєві спостереження. Одначе, попри все це, у романі Донеччина та шахтарське життя змальовувалися дуже загальниково. І людські долі та взаємини, і виробничі відносини та зумовлені ними проблеми поставали на рівні белетризованого інформування, а не художнього дослідження. Не зважившись на посутнє слово про реальне робітниче життя (яке, безумовно, знав), залишаючись у полоні белетристичної інерції, він пішов випробуваним шляхом і сконструював звичний умовний конфлікт між директором шахти й парторгом, розмережаний старанним, але все-таки штучно доточеним декоративним орнаментом: спалахом любові дружини директора до парторга. Ця любов заявляла про себе якось раціоналістично, швидше в малоіндивідуалізованих, загальнолітературних міркуваннях, ніж у чуттєвій пластиці та емоційній атмосфері життя персонажів.

Втім, щось схоже спостерігаємо і в наступному романі — «Вогнище» (1981). «Це має бути роман про любов», — каже з самого початку оповідач, він же головний герой твору — письменник. Персонажі роману — журналісти, письменники, скульптори тощо — провадять інтелектуальні (може, справедливіше було б сказати: книжні? «грамотні»?) розмови про речі важливі й не дуже важливі, про літературу, мистецтво і, звичайно ж, про «життя» і «любов». Але це здебільше якась середньостатистична інтелектуальність, не позначена пошуками думки і запалом особистих осягань. Так само й у виписаних автором стосунках, що мали б означати драму невдалого родинного життя та спробу ствердження новознайденого кохання, немає душевної глибини, немає магічної сили почуття. І цього не приховати ніякою формальною винахідливістю. Не дає роман і жодного важливого знання про людей світу культури й літератури, про їхні громадянські та естетичні позиції, внутрішні переконання й боріння. Правда, на це він, здається, і не претендував, на відміну, скажімо, від «Хамелеонових барв» Й. Авіжюса, «Імітатора» С. Єсіна, «Картини» Д. Граніна, «Спектаклю» В. Дрозда. І ще — дивно, але факт: пишучи про своє, начебто ж безпосереднє оточення, у кожному разі про людей свого фаху й інтересів, автор залишається внутрішньо відчужений і холодний. Може, не таке воно йому близьке й цікаве, як він гадав? У всякому разі, невипадково, мабуть, оповідач признається, що роман, над яким працює (а це, певно, і був той роман, що пропонувався читачеві, зараз часто подибуємо таку форму: роман про процес написання роману, так звана демонстрація конструкції), починає його обтяжувати (набридати?), і він, розраховуючись із ним, мріє про інший твір, інших героїв, іншу тему: «А знаєте, мила Надіє Вікторівно, я таки щасливий, що розв'язав собі руки з романом. Тепер, після цієї, сказати б, моральної спокути, зможу взятися до головної своєї книги... От про що я люблю найдужче писати, так це про землю, про хліб і про тих, хто добре знає, чого все це варте. Ви собі не уявляєте, яку радість я передчуваю од зустрічі з новими героями, ближчими,ріднішими й зрозумілішими!...»

Не будемо ототожнювати письменника-оповідача і героя роману «Вогнище» з самим автором, але щось із його творчої біографії тут учувається. В кожному разі, слідом за «Вогнищем» і з'явився роман «Земледухи» (1985, журнальний варіант — 1984), що повертав до «ближчих, рідніших і зрозуміліших» йому людей — хліборобів, до матеріалу, почасти заявленого у «Вікнах». Те ж саме південне Поділля, те саме село Вікна (хоч і не тільки воно), ті ж самі Земледухи та їхні земляки, тільки десятиліттями і століттями раніше: історія роду, його хроніка.

Хроніка сім'ї, роду, як відомо, — одна з традиційних, але водночас і найбільш продуктивних форм роману в світовій літературі. Чи не найдемократичнішим різновидом її була хроніка селянського роду, що особливого розвитку дістала в слов'янських літературах. А загалом хроніка сім'ї, роду під пером великих критичних реалістів завжди ставала образом історії суспільства. В радянській літературі ця тема цілеспрямовано заходила в історичну, соціально-політичну, ідейно-духовну проблематику, беручи біографію людини або поколінь широко — як репрезентативну частину біографії суспільства, життєпису народу.

Прагнучи бути на висоті цієї традиції і по-своєму її модифікуючи, Микола Рябий тяжіє не так до використання історії як тла чи до принагідного художнього її коментування, як до активного «збагачувального» прочитання її з відстані часу, — такого характерного сьогодні для літератури. Меж цьому ретроспективному самопізнанню народів і людства через художню індивідуалізацію історії немає. Адже минуле скінченне лише в своїх доконаних фактах і нескінченне в своєму триванні-інобутті, невичерпне в матерії людських доль, у неосяжності того, що пережив народ. В історії відомим і очевидним є лиш загальна конструкція сподіяного. А вся неуявно-безмежна реальність людських переживань, стосунків, висловлених і невисловлених думок, вибухлих і погамованих емоцій, біографічних перипетій наче й не була. А це ж самісінька жива плоть історії як процесу самоздійснення людства в часі. І тільки література намагається її «вгадати», «реконструювати», відродити,

відвойовуючи для людської пам'яті й душевного досвіду чимраз більше й більше, хоч водночас і спиняючись перед небезпекою — спокусою важковідновлювані чарунки минулого заміняти умовно-уявним або відроджувати минуле методом аналогійного моделювання від відомого.

Микола Рябий у конкретності «відновленого» людського прагне дати образ історичного життя ще одного терену української землі. Кажемо: ще одного, бо останнім часом проза активно працює над виведенням білих плям з географічної карти історичного буття нашого народу. Але тут не йдеться про локальний підхід як такий. Поділля, зокрема південне Поділля, не раз ставало ареною важливих подій української історії, осереддям народного духу і зусиль, переднім краєм оборони від турецьких напасників та місцем повстань і визвольних битв; тут чималою мірою творилися доля і «потенціал» народу. Тому цілком обгрунтовано й природно колоритний і насичений образ цього краю (як це вже було у В. Земляка й почасти у В. Яворівського) набирає узагальненого значення, стає образом української землі взагалі.

Безпосередня дія роману охоплює кінець XIX і початок XX ст., але його символічні мотиви, узагальнення та екскурси сягають у глиб віків; «пам'ять землі» є чи не головним матеріалом твору. В романі, який дає немовби «низовий» розтин історії, є відчуття діапазону часу, безперервності життя, спадкоємності поколінь. Письменник наче зазирає в глибини «генофонду» нації, звідки беруть початок і його — романні — масштабні характери, круті долі, насичені життєписи. Рід Земледухів до певної міри стає немовби й своєрідним уособленням українського народу взагалі. Земледухи (невипадкова й етимологія імені) чують себе закоріненими на цій землі справіку, від початків життя людського на світі. І це їхнє світопочування закріплене в космогонічних легендах ще язичеських часів — про дітей Сонця (своїх далеких предків), які прийшли на Золоту Землю і яких Сварог, бог-коваль, навчив кувати рала — щоб земля не зубожіла, і мечі — щоб її вберегти. А монументальна тривалість роду «відклалася» в ледве видимих у часі змінах назв Сонячної гори: Сонячна, Сварогова, Княжа, Звенигора...

Водночас легендарність не розчинила в собі реальної історії Поділля та всієї України. Важливі її моменти входять у самоусвідомлення наймолодшого покоління Земледухів в інтерпретації вчителя Самійла Земледуха. Завдяки цьому образові у загальну тканину роману вводяться ще й деякі документальні історичні подробиці, фольклорні перекази тощо. Його постать як просвітника і революціонера, нової людини на селі відіграє значну роль у концепції роману.

Не розчинила легендарність у собі й соціальності, класовості художнього мислення автора. Узагальнено, але й картинно, з літописною достеменністю показано **розкол** роду Земледухів начебто за моральною ознакою, але під дією соціального чинника. Промітний Оникій Земледух, відзначившись за часів Богдана Хмельницького і помічений ним, інтуїтивно вловлює можливість розбагатіти, вибитися в пани, підпорядкувати собі земляків — і сповна використовує цю можливість. Від нього й беруть початок **Земледухи-Барани**, що відчахнулися від **Земледухів-Невмерданилів**. Барани породжують панів та підпанків, офіцерів, царських посіпак, ту верству, що допомагає царизмові закріпачувати Україну і тримати народ у покорі. А Невмерданили — трудовий люд, що уособлює живучість і безсмертя українського народу.

Але в цьому принциповому розмежуванні немає схематизму, немає однозначності. І серед трудового ядра Земледухів вирують різні пристрасті. Це суперечні натури, глибоко занурені в каламутний потік історичного буття. Їхня емоційна, природна обдарованість часом набирає спотворливого характеру. Та головне все-таки — їхні стихійні життєдайні сили й енергія найбільше виявляються у впертому протистоянні польсько-шляхетському й самодержавно-царському колоніальному порядкуванню й асиміляторству. Причому тут, у змалюванні становища і боротьби народу, М. Рябий запропонував свій цікавий характеристичний ракурс. Власне, його продиктувала сама природа героїв, немовби «тонус» історичного життя цієї землі. Маю на увазі своєрідне поєднання драматизму і, сказати б, героїчного (чи романтизованого) бурлеску — народного комізму, що часом стає понад бідами і вбивчо малює ворогів.

Відтворюючи дореволюційне минуле, надто часи кріпацтва, історична проза здебільше оперує гнітючими і трагічними барвами, підкреслюючи гніт, безправність, рабство, знущання панів. Певна річ, є все це і в романі М. Рябого. Але є й інше: **нерабське** в масі людській, народна суверенність, козацька гідність, почуття своєї вищості над безпутними і звироднілими панами. Мабуть, тут, поперше, озивається жива пам'ять недавнього козацького минулого (гідність і гордість відчуваються навіть у дітях: «— А як тебе, цвейлику, звати? — А я не цвейлик! — А хто ж ти? — Я — козак. А звати мене — Оникійко!»). По-друге, силу духу і тверезу незалежність оцінки живить мудрий народний гумор, що зневажає владу минущих обставин і немовби пропонує захист од напасті на тих висотах вічних істин, які недоступні ворогам народу. Щось є від Котляревського у тому міцному, солоному, вільному козацькому сміху, яким персонажі «Земледухів» часом і одбиваються від лихого в житті, і з'ясовують свій погляд на ясних панів та інших «вищих» світу цього. (Щоправда, нагромаджуючи раблезіанське в своїх персонажах, автор, на мій погляд, трохи надуживає смакуванням еротики, хоч формально це підпорядковане викриттю пороків панства).

Прикметною у романі є своєрідність поєднання «місцевого» і «загального» історичних масштабів. Спершу, коли йдеться про власне українську історію, вона мовби й твориться тут, навколо Звенигори, на землі Земледухів (з боку фактичного це полегшується тим, що південне Поділля й справді було осередком багатьох важливих подій). Але, перейшовши до періоду світової війни та початку Великої Жовтневої соціалістичної революції, автор відчуває потребу дати ширшу картину загальноросійського і європейського історичного процесу. З погляду розвитку сюжету тут немає помітної навмис-

ності, нарочитості, локальність розвивається в панорамність: адже життя розкидало Земледухів, вони опинилися повсюди, втягнуті в усі події, на всіх фронтах воєнних і класових, до всіх політичних позицій так чи інакше причетні (від монархізму до більшовизму), багатьох еволюцій зазнали, багатьох ілюзій позбулися...

Але з погляду змістовності письменник не уник тут хрестоматійності та ілюстративності. Багато що зразу впізнається і навіть наперед угадується. Земледухи говорять і чинять переважно те, що вже говорили й чинили багато й багато персонажів історичних романів і драм про добу революції. Певна річ, автор не міг «скинути владу» відомих історичних фактів, ухилитися від зображення головних напрямних історичного процесу. Але він мав би подбати про глибшу індивідуалізацію сприйняття революції своїми героями і тим самим про збагачення й загострення людської картини революції, якщо вже не про новий художній кут бачення взагалі.

Нарешті, у цих частинах роману забагато резонерства. Деякі передові персонажі, уповноважені нести більшовицькі ідеї в маси, раз у раз ніби зацитовують елементарні підручники політграмоти. А Родіон Земледух на п'яти сторінках твору просвіщає свого батька (який, мовляв, заплутався у політичних подіях) важковимовними газетними фразами, причому (і це головне!) не тодішніми, а сучасними стереотипами. Навряд чи змогли б більшовики завоювати маси **таким** словом, **такою** пропагандою.

А втім, після прочитання твору залишається загальне гарне і глибоке враження від більшості сторінок, як від твору широкого епічного дихання, сильних характерів, міцного стилю і непересічної щільності письма, твору емоційно і фактурно наснаженого, в якому «спресовано» побут і історію, житейське і символічне; твору, насиченого реаліями, актами життєдіяльності персонажів, густою предметністю...

У «Земледухах» Микола Рябий вийшов на той рівень романного мислення і живописання, що засвідчує утвердження самобутнього прозаїка, від якого можна сподіватися помітних внесків у нашу літературу.

студії. рецензії. полеміка

СЕРГІЙ ГРЕЧАНЮК

МІСТЕРИ ДІККЕНС, ПІКВІК ТА ІНШІ

Його романи були величними зразками мистецтва, водночас високого й розважального: Діккенс не проводив межі поміж цими двома поняттями, і в нас нема потреби робити інакше.

Егнус Уїлсон.

Моя віра в людей, які правлять, загалом мізерна. Моя віра в народ, яким правлять, загалом безмежна.

Чарлз Діккенс.

Сьогодні, коли прагнення здаватися сучасним примушує навіть сонних флегматиків дедалі голосніше нарікати на брак часу, говорити про любов до Діккенса якось незручно... Можна припустити, як в уяві співрозмовника постануть грубезні фоліанти, які чомусь заведено відкладати «на потім» — на довготривалу відпустку, коли сльота чи інша прикрість унеможливить цікавіші розваги, або ж на той далекий (чи не надто?) період, який донедавні колеги у своїх бадьорих промовах ввічливо назвуть законним відпочинком. А позаяк і відпустки збігають так, що й не зогледишся, і пенсійний відпочинок минає, бува, у щоденних клопотах, то, дивись, у букіністичній книгарні і з'явився комплект з тридцяти темно-зелених томів. Вас це не обходить? Даремно. Знаєте, цікаво бодай потримати в руках. На внутрішньому боці однієї з палітурок — загадкові, перекреслені й відновлені цифри і штампи. На жаль, то не бозна-яка таємниця — звичайнісінькі позначки, зроблені при черговому поверненні цього видання на букіністичну полицю. Воно з'явилося майже тридцять років тому, і звідтоді деякі комплекти встигли тричі пройти через руки букіністів. Тричі! Цей факт місткіший за найкращі роботи Фіза, Джорджа Крукшенка та інших ілюстраторів Діккенса. Уявімо лише: жила людина — така ж, як і ми, кудись бігла, чогось прагла, когось випереджала, і хтось її випереджав, і мала вона маленьку мрію — колись (ну, хоч колись!) зупинитися, відхекатися і, витерши пил з темно-зелених палітурок, перенестися в інший світ, де не падали пасажирські літаки «боїнги», де за різдвяним столом щороку збиралися всі члени роду і найбільшою небезпекою для пішохода був змальований автором «Нарисів Боза» червоний кеб, а заголовки газетних статей кричали про суд над порушником обіцянки одружитися («Ах, яких жах!»), де люди ще вміли писати листи (до того ж каліграфічним почерком, на папері з золотим обрізом) і мали час вести щоденники, а також писати (і читати!) такі ось грубезні романи. Отака смішна була в людини мрія. Людина така була...

А потім, коли непрочитаний Діккенс перекочував до букіністів, прийшла інша людина з тією ж мрією. Подумала: «Е-е, попередній власник томиків цих — хи-хи! — й не розгортав. Усе спішать, біжать, вже й на класику часу не можуть викроїти. Я не такий!» І почав мріяти. Йому приємно було думати, що колись його життя обов'язково зміниться, що з'явиться час, і тоді... Що сталося потім — я не знаю, не годен уявити ще двох володарів мрії, бачу лише три рядки цифр і три штампи. Хто буде черговим власником? Чудове видання! Купуйте. Купуйте мрію! О, вам треба подумати? Що ж, поміркуйте. Хочете погортати?

Будь ласка, прошу! І все-таки вагаєтеся? Що ж вас відлякує? Обсяги романів? Надмір довгих описів і уповільненість оповіді? Але ж колись саме це приваблювало: неспішна оповідь, розлогі описи подані з фактографічною фундаментальністю характеристики — без цього Діккенс не був би Діккенсом. Без цього нам незмірно важче було б повірити, що колись життя трималося на інших ритмах. Хоча й тоді люди квапилися і запізнювалися, швидкість першого локомотива здавалася їм спочатку фантастичною, потім недостатньою, їхні побачення ставали щораз коротшими, листи — стислими, зустрічі — випадковими, і їм катастрофічно бракувало часу! Діккенса, щоправда, вони читали. Повільно і з насолодою. Потім прийшли інші — ті вже тільки мріяли, що колись (ну, хоч колись!) зможуть зупинитися, озирнутися довкіл і, розгорнувши темнозелений том, зазирнути в себе. А тепер? Якщо ми не хочемо чи не можемо навіть помріяти про це, то змінився не лише час — змінилися й ми самі...

Стоять на полицях книгарні «Букініст» зібрання творів класика світової літератури — тридцятитомне, десятитомне. Стоять окремі видання його кращих романів, і серед них «Записки Піквікського клубу».

«Піквік» написаний ще молодим, але вже відомим журналістом, чиї нариси під псевдонімом Боз друкувалися на шпальтах «Морнінг кронікл». Позаду були численні напасті, які супроводжували життя батьків і всієї дрібнобуржуазної родини Діккенсів, подаленіла, але не забулася убивчо монотонна праця хлопчика на фабриці, яка продукувала ваксу (спогади про передчасно розпочату трудову діяльність в грубому середовищі, серед постійних принижень і брутальності не даватимуть йому спокою, як страшний сон), починалася клерківська кар'єра «по юридичній лінії», з якої він збочив, пробившись у парламентські репортери, коли йому доводилося стенографувати промови державних діячів і терміново розшифровувати їх для друкарні — вночі у хиткій поштовій кареті, тримаючи папір на долоні, бо такої оперативності вимагали видавці, про яких він згодом весело скаже: «Оце були люди!.. Мені доводилося виставляти їм рахунок за півдюжини ремонтів поштової карети за один перегін. Мені доводилося заносити в рахунок чистку пальта, покрапаного воском... Я протер собі коліна, стільки я писав, тримаючи на них папір, коли сидів у задньому ряді старої галереї старої палати общин, я позношував підошви, стільки я писав, стоячи в якомусь незручному закутку в старій палаті лордів, куди ми заганялися, немов вівці». Ще зовсім недавно він загрузав на забагнючених сільських дорогах, опиняючись, здавалося б, у безпорадній ситуації — ніч, карета без коліс, змучені коні і п'яні форейтори, а таки встигав подати матеріал до набору, та й це було позаду: літературні нариси зробили популярним псевдонім Діккенса, і видавці Чепмен і Холл звернулися до двадцятичотирьохлітнього журналіста зі знадливою пропозицією — за добру винагороду зробити тексти до серії малюнків на спортивну тему відомого карикатуриста Сеймура.

Пропозиція видалася тим спокусливішою, що відкривалася нагода написати (і надрукувати!) щось більше за звичайні нариси. Роман? Молодий нарисовець вже не раз думав, що було б добре стати автором роману — щось велике, у трьох частинах, у стилі модного Вальтера Скотта... Для щомісячних випусків ніхто романів ще не писав, але чому б не спробувати?! От тільки треба переконати видавців і художника, що не тексти до малюнків, а навпаки. Видавці погоджуються, змушений погодитися й художник. І чому саме спорт, в якому він, автор тексту, нічого не тямить? Хай це буде клуб дослідників і мандрівників! «Хай» — знову погоджуються видавці. Художник після сьомого випуску несподівано для всіх накладе на себе руки, але «Піквіку» це вже не зашкодить. Він народився з випадкової пропозиції видавців. Це було 10 лютого 1836 року. Через шість днів Діккенс дав остаточну згоду, ще через два розпочав роман, і наступного місяця вийшов у світ перший випуск. Діккенс знову відчув себе у розхитаній поштовій кареті, яка мчить уночі з неймовірною для того часу швидкістю, побачив себе при тьмяному ліхтарі і зі шматком паперу на долоні,— треба встигнути, встигнути, встигнути! У цій кареті минуло його життя: починаючи з «Піквіка», він усі свої романи публікував місячними випусками й відступав від цього правила тільки задля випусків тижневих.

Відомо, що відразу після народження «Піквік», як і належить здоровим дітям, збурив тишу сонного довкружжя гучним криком. Щоправда, він, здається, трішки перестарався: крику було стільки, що це вже нагадувало один з тих скандалів, які роблять історію літератури цікавою не лише для професіоналів-дослідників, а й для любителів — для любителів усього скандального передовсім. А почалося з того, що безутішній вдові Сеймура чомусь здалося, буцімто «Піквік» належить її покійному чоловікові. Згодом літературознавці все з'ясують, з належною увагою проаналізують нікчемні «аргументи» нещасної вдови і цілком щиро подивуються з того, як серйозно Діккенс поставився до цього сміховинного звинувачення. Хтось інший взагалі не взяв би до уваги бездоказову вигадку, але Діккенс — він був поцілений у самісіньку «десятку» своєї душі. Тож і ця історія цікава для нас тим, що в ній, а точніше — в бурхливій реакції письменника на безпідставне звинувачення виявився Діккенс з усією його вразливістю, гіпертрофованою і, як ми сьогодні сказали б, неадекватною. У талановитій книжці, присвяченій Діккенсу, Г. К. Честертон 1906 року писав про свого героя так: «Він так близько брав до серця все, пов'язане з авторством, що навіть дивовижний гумор зраджував його. Він робив смертельними ворогами тих, кого міг перетворити в безсмертний жарт. Діккенс не ставив себе над законом, він навіть надмірно поважав закон, але не розумів, що закон не займається дрібницями. Кожний міг вивести його з себе; дурень міг викликати його на дурість. Жалюгідний безумець, якому захотілося сказати, що він, а де Діккенс, написав «Мартіна Чезлвіта», або дрібний репортер, який бовкнув, що Діккенс не носить накрохмалених комірців, могли викликати вибух

виправдовувань, гучних і розлючених, як виправдовування людини, звинуваченої в чорній магії чи державній зраді... Ніяк не скажеш, що він не має рації — має, але поводиться нераціонально».

Доскіпливі літературознавці вже давно з'ясували, що участь Сеймура у творенні «Піквіка» навіть з натяжкою не можна назвати співавторством. Якби він проілюстрував весь твір, то й у такому разі ми б назвали його співавтором лише в тому значенні, яке вкладаємо в це слово, даючи високу оцінку художнику-ілюстратору. Сеймур не написав жодного слова. Він, можливо, запропонував кількох героїв — але літературними героями їх зробив Діккенс! Хто вигадав Піквіка — невідомо; знаємо лише, що Сеймур спочатку намалював його високим і худющим, але видавець Чепмен захотів, щоб то був приземкуватий товстун у гетрах, подібний до якогось Фостера,— саме таким ми його бачимо. Врешті, має рацію Честертон: «Вигадати Піквіка — мало. Вигадати його легко. Важко його написати». Але й вигадати його і всі ті обставини, в яких він борсається, легко було тільки Діккенсу з його дивовижною здатністю імпровізувати, з його глибоким знанням життя й людських типів.

Після фатального рушничного пострілу, яким Сеймур закінчив свої таємничі порахунки з життям, видавці опинилися в становищі дуже скрутному — довелося терміново шукати художника, здатного продовжити розпочате. Свої послуги в ролі ілюстратора пропонував, до речі, молодий журналіст і художник Уільям Теккерей — майбутній класик англійської літератури. Кілька гравюр зробив Басс, якого, на щастя, замінив Г. Браун, відомий під псевдонімом Фіз. Але тільки з шостого випуску мізерний тираж почав рости і нарешті досяг майже казкової, як на той час, цифри: 40 тисяч примірників. Усе Піквікове стало модним, з'явилися капелюхи й сигари «Піквік», з'явилися, як і має бути, численні плагіати й наслідування, а сам роман, як підрахував американський бібліограф Діккенса Джон Еккель, відразу ж вийшов на четверте чи навіть на третє місце серед англійських книжок, поступаючись популярністю лише перед Біблією та Шекспіром. Його співвітчизник Джон Вінтеріх іще 1929 року висловив слушне спостереження: ні, не заміна ілюстратора сприяла успіхові роману. І справді, ще жодний ілюстратор не врятував недолугого роману. Але непереконливим видається твердження Вінтеріха, висловлене категорично і безапеляційно: у п'ятому випуску, мовляв, «було закладено заряд, завдяки якому «Піквік» розлетівся по всьому світу», а саме — з'явився Сем Уеллер, дотепний слуга містера Піквіка.

Що ж, без Сема Уеллера уявити роман важко, майже неможливо, але вважати його рятівником твору означало б неприпустимо звузити широчезний спектр ідей, настроїв, мотивів, що ними виповнений «Піквік». Зміст «Піквіка» не вичерпується ні Піквіком, ні іншими героями, яким би великим не було їхнє функціональне навантаження. В героях і сюжеті лише половина «Піквіка». Його друга половина — це те, що взагалі перебуває за романним каркасом (яким би химерним той каркас не був). І найближче до усвідомлення цього факту підійшов Честертон. Він вимовив слово, яке можна вважати своєрідним ключем: дух. Нема відмичок універсальних, але цим ключем йому вдалося відкрити багато.

Він писав, що «Піквік» не можна назвати гарним романом, не можна назвати і поганим — це взагалі не роман. У певному розумінні він кращий за роман. Жодному роману з сюжетом і розв'язкою не передати того духу вічної юності, того відчуття, що по Англії бродять боги. Це не роман, романи мають кінець, а «Піквік» його не має». Логічним видається і висновок Честертона: «Діккенс, по суті, не письменник, а міфотворець», тобто «Піквік» — це міф. Відомо, що Честертон жодною мірою не вкладав у поняття міфа того розуміння, яке бачимо в К. Юнга та послідовників автора «теорії архетипів», тому, певно, тільки в полемічному запалі англійський письменник забув підкреслити, що цей міф своєрідний. Так, своєрідний міф, в якому герої не старіють і взагалі не змінюються. Нам важко уявити Піквіка молодим. Як і старезним та немічним. Він такий, який є, і таким залишиться. Діккенс міг би, напевно, вигадати ще десять чи сто десять пригод, пов'язаних з Піквіком, але ніяка сила не примусила б його зробити Піквіка іншим — мудрішим, обачнішим чи геть старим. Він незмінний, як герої давньогрецьких міфів. Честертон помітив це: «Якби нам подарували продовження «Піквіка», події в якому відбуваються через десять літ, Піквік не постарів би й на рік». І прикро, що від цієї слушної думки він іноді ладен був відступитися. Сам він цього не помічав, хоч з надмірною легкістю припускав, буцімто й Діккенс не розумів («не помітив») найкращого, сміливого і незвичайного у своєму «Піквіку»...

Так, наприклад, Честертону, як і деяким іншим дослідникам, незаперечним було те, що роман розпадається на дві частини. Він солідаризувався з тими читачами, які казали: наші почуття до Піквіка в першій частині не такі, як у другій; ми знайомимося зі старим дурником із фарсу, якщо не зі старим шарлатаном, а прощаємося з порядним негоціантом, взірцем здорового глузду та розсудливості. Герой, отже, таки змінився?! Ні, Честертон запевнятиме, що цього не казав. Зловлений читачем на непослідовності, він терміново вибудує іншу версію — хай і непереконливу, але блискучу й оригінальну. Він напише: «Вада книжки (якщо це взагалі вада) не в зміні героя, а в зміні атмосфери. Річ не в тім, що Піквік стає іншим, а в тому, що іншим стає «Піквік». Які б чудові не були обидві частини, поєднання їх гріщить проти правил». Трішки дивним є це міркування в устах небезгрішного Честертона (він сам часто і свідомо нехтував літературними правилами), але далі йде пояснення: можна написати про те, як боягуз стає сміливцем, але не можна починати повість в одному стилі, а закінчувати в іншому. Стиль — це автор, і якщо змінився стиль роману, то це означає, що змінився автор. Змінилося його ставлення до героя і до самого твору. Такий висновок робить Честертон: Діккенс «вибрав (чи хтось вибрав) товстого літнього простачка, бо той начеб створений, аби падати в люки, боротися з перинами, вивалюватися з карет і топитися

в калюжах. Але тільки Діккенс, тільки він відкрив у ході справи, що цей товстун створений рятувати жінок, кидати виклик тиранам, плигати, танцювати, ризикувати життям, бути всемогутнім божеством і навіть Дон-Кіхотом. Діккенс це відкрив. Діккенс увійшов у Піквікський клуб, щоб посміятися, і залишився там молитися». Стиль Честертона точний і переконуючий, як зблиск рапіри в руках досвідченого фехтувальника, але ж відомо, що найефектніші випади — не завжди найефективніші, що переможний укол рідко буває таким же «красивим», як при імітації. Отож не спішімо, зачаровані його стилем, передчасно капітулювати: Честертон не втримався на здобутій позиції.

Відкривши раніше, що Піквік упродовж роману не змінюється, він тепер, по суті, відмовляється від власного відкриття. Був Піквік простачком і макухою — став Дон-Кіхотом і богом. Честертон переконує нас, що змінився не Піквік, а Діккенс, змінився первісний задум, намір автора, але хіба це в даному разі не одне і те ж? Коли змінюється автор (чи коли він переходить з кімнати сміху в молитовний дім), то змінюються (не можуть не змінитися!) і його герої. Честертон не повірив Діккенсу, коли той, виправдовуючись, пояснював: кожному доводилося зустрічати людей, неприємних і безглуздих на перший погляд, але в яких при ближчому знайомстві відкривалися високі чесноти. І даремно не повірив!

Це позбавило його права на одне маленьке відкриття і зупинило на півдорозі до іншого: змінився не Піквік (так! так!), змінився не Діккенс, не його ставлення до героя, а ми, наше ставлення. І відбулося це не в «другій частині» і не враз.

Наше ставлення до головного героя непомітно для нас самих стає іншим одразу ж після «першого знайомства» з ним, коли він **видався** (Діккенс невипадково казав про перший погляд і помилкове враження) неглибоким і недалеким. Читацький інтерес до нових випусків роману зріс не тому, що Діккенс у п'ятому випуску вивів на сцену нового героя в чорній куртці з синіми гудзиками, у смугастому жилеті й сірих штанях, на шиї в якого метлялася червона хустина, а голова була прикрашена білим капелюхом набакир — дотепного Сема Уеллера; цей інтерес зріс і не завдяки вдалим ілюстраціям нового випадково знайденого художника; історія з розчарованою домовласницею, яка вивела автора на суд і тюрму, була, звичайно щасливою знахідкою, бо, крім інших плюсів, ввела оповідь в русло бодай пунктирної сюжетності, але і ця обставина не може вважатися головною причиною того, що читачі змінили презирство на співчуття, потім на симпатію і, врешті, на любов. Діккенс, даючи згоду на писання тексту до малюнків, не уявляв, мабуть, і десятої частини майбутніх пригод свого героя, але його самого він побачив на повен зріст, як при миттєвому фотоспалаху. Його задум був без конкретного плану, без деталей, але змінити наше ставлення до Піквіка — це вже було в самому задумі. Про яку першу і другу частину можна говорити, якщо Діккенс мало не від перших сторінок починає робити Піквіка таким, як ми, або принаймні трішки ближчим і зрозумілішим?

Згадаймо епізод у четвертому розділі, коли надмірна цікавість членів клубу до військових маневрів закінчилася тим, що, втікаючи, містер Піквік залишився без капелюха. Смішно? Хтозна... «Гонитва за власним капелюхом є одним з тих нечастих випробувань — смішних і сумних водночас,— які викликають мало співчуття». І далі Діккенс робить начеб усе, що має робити гуморист, прагнучи нас розсмішити: «Значна витримка й чимала доза розсудливості потрібні при ловах капелюха. Не слід спішити — бо ви переженете його; не слід впадати і в іншу крайність — бо остаточно загубите його. Найліпший спосіб — бігти поволеньки, не відстаючи від об'єкта переслідування, бути обачним і обережним, вичікувати зручної нагоди, постійно випереджаючи капелюха, потім швидко пірнути, схопити за тулію, насунути на голову й весь час добросердо посміхатися, мовби вас це тішить не менше, аніж усіх інших. Дув приємний вітерець, і капелюх містера Піквіка весело котився вдалину...» Це, звичайно, не найсмішніше місце в романі, але цікаво, що воно навіть не так смішне, як могло стати під пером такого гумориста, як Діккенс. Могло, якби автору не важило (незмірно більше!) щось інше, а саме: попри весь комізм змальованої ситуації, всупереч тому, що подібні «випробування... викликають мало співчуття», таки примусити нас трохи поспівчувати герою, згадати, що й від нас щось утікало — якщо не капелюх, то плетений кошичок, хустинка, лист від коханої, грошова купюра абощо. Наздогнати не так і важко, куди складніше, пам'ятаючи про веселих глядачів, зберігати гідну усмішку на обличчі. Діккенс ніде не сказав, що Піквік, коли біг, добросердо усміхався, що Піквік хотів показати глядачам, ніби й сам розуміє комізм ситуації, що він хотів бути таким, як вони. І це добре: Піквік не такий, як ті насмішники, він такий, як я,— думає читач. І тільки-но читач ідентифікує себе з ним — бодай на мить, бодай несвідомо — як з тієї ж миті він буде не проти Піквіка, а за нього, навіть якщо той робитиме чергову дурницю. Для іншого читача таким поворотним моментом стане, можливо, якийсь інший епізод, але співчуття таки з'явиться; з'явиться таке відчуття в читача, яке можна б назвати безпричинним, бо ж, здається, події, діалоги, герої та «прямі» авторські вкраплення розраховані лише на те, щоб викликати сміх... Воно ніби й смішно, але реготати вже не будеш — пам'ятатимеш, що подібне вже було або ще може бути. Чи не з нами? Або з кимось із наших близьких?

У фундаментальному дослідженні відомого англійського романіста Егнуса Уїлсона «Світ Чарлза Діккенса» є дуже точне спостереження: «Діккенс перемагає там, де навіть Достоєвського легко уразити: він примушує нас поважати людей, від яких ми не чуємо жодного мудрого слова. Більше того, ми починаємо поважати їх саме за це, бо їхня недоречність робить їх непричетними до розрахунків дріб'язкового суспільства, яке автор обрав об'єктом критики». І дуже прикро, що Уїлсон не розвинув цієї думки, що неприпустимо локалізував її. Він висловив її з приводу роману «Домбі й син», зазначивши, що «прагнення дослідити в людях людське, а не обмежитися гумори-

тичними зауваженнями на їхню адресу, пронизало й художню структуру роману: будь-який герой у ньому так чи так виражає його основну ідею». Дивно, що Уїлсон не помітив цієї особливості в ранніх романах Діккенса, зокрема і в «Піквіку». Він навіть спробував провести тут межу між ранньою творчістю враженого «дрібнобуржуазними забобонами» Діккенса і пізнішою творчістю Діккенса зрілого: звернувши увагу на образ міс Токс, він без достатніх на те підстав висловлює впевненість у тому, що «в ранніх романах Діккенса подібний характер став би мішенню для жартів і легковажних кпинів, і тільки». У справжніх письменників ніколи не буває «і тільки». Їх може спіткати прикра невдача — образ може не вдатися, вийти неживим чи нецікавим, але не обмежитися отим «і тільки». Згадаймо численних диваків Василя Шукшина — усіх їх прозаїк любив. Як любив своїх диваків Григір Тютюнник, як люблять Анатолій Дімаров чи Борис Харчук — всупереч, здавалося б, здоровому глузду і тверезому погляду інших героїв. Ті, інші, грають в іншу гру, де кожен відступ від правил робить диваків невдахами, зручною «мішенню для жартів і легковажних кпинів», але кпинить не автор — своєю любов'ю він бере під захист диваків, боронить їх від жорстокого сміху інших, правильних, які любити не вміють. Тож і на героїв «Піквіка» треба подивитися не лише як на комічних героїв, а й як на диваків. Піквік не дурник, він мудрий дивак, хоч нічого мудрого наче й не робить і не каже. Дивак і його служник Сем. Приписувати його афоризмам якусь мудрість, як це роблять деякі дослідники,— це означає спрощувати справу і полегшувати собі роботу. Бо легко, дуже легко протиставляти наївного Піквіка і його практичного служника, куди важче побачити їхню подібність. А вона просто дивовижна!

Що привело Піквіка у в'язницю? Забудьмо на мить про підступну жіночку, яка хотіла оженити його на собі, забудьмо хапуг-юристів з фірми «Додсон і Фогг» (адже він міг відкупитися), і тоді виявиться, що у в'язницю Піквіка привело надміру гостре почуття честі й порядності. А Сема — хіба не це привело в тюремну камеру і його? Сем практичний, життя не раз било його в тім'я, він не може схвалювати дивацтва свого простакуватого господаря, але згадаймо ще один епізод у тюрмі. Що зробив Сем, коли містер Піквік простягнув руку допомоги містеру Джінглю — своєму кривднику? Сем, який мав би, здається, подумати, що господар таки збожеволів, сам робить те саме ж: зустрівши у в'язниці Троттера, який допомагав Джінглю в його авантюрах, він розчулився і майже силоміць повів свого недавнього ворога, вже худого й обідраного, в буфет. Сема дивує безмежна доброта Піквіка, який уявляється йому мало не ангелом в коротких штанях, гетрах, з окулярами на бараболистому носі, і він не помічає, що його власна доброта дорівнює Піквіковій. Він мав право не помічати цього, а ми помітити мусимо. Як і те, що Піквік — Семюель і служник його — Сем. Чи ж випадковий то збіг? Думаю, що ні. Діккенс іноді зловживав «промовистими» прізвищами, які мали б на щось натякати в характері чи соціальному статусі героя, тож і тут, напевно, є натяк на вельми важливу для автора подібність двох героїв.

Вони близькі духовно.

Діккенс «узаконює» їхнє дивацтво тим, що робить законним їхній дух, і робить це тим успішніше, що саме вони — диваки — визначають дух твору, його атмосферу. Вони живуть у світі, суціль зітканому з комічних непорозумінь, випадковостей, нескінченних пригод і недоречностей, у цьому світі вони «в себе», і світ цей, такий химерний і непевний, протистоїть тому, де найвищою мудрістю вважається так званий практичний розум, а найсвятішим вівтарем — шлунок. На дух твору звернув увагу Честертон, і Джон Прістлі мав на увазі те ж саме, послуговуючись іншим словом: атмосфера. У книжці «Комічні характери в англійській літературі» він писав про роман Діккенса, що «тут виникає світ, осяяний своїм особливим світлом, живими променями гумору й товариськості, що наближає його до нас і наділяє його властивостями однієї з тих утопій, що ними віддавна втішалася уява людини, її спрагле земне начало і начало божественне, спрямоване до світобудови». Це дуже влучно — про утопію.

Утопія завше протистоїть реальному. Вона постає з невдоволення реальним, всупереч існуючому й дійсному. Вершини реалізму в своїй основі завше, сказати б, утопічні. Вони неминуче передбачають світ інший — чистіший, справедливіший. Славетні представники критичного реалізму були б звичайнісінькими хронікерами, якби, пишучи про моральний бруд і соціальну несправедливість, не оцінювали очевидного з позицій світу іншого. Уявного? Так, але твори їхні стали духовною скарбівнею людства тільки тому, що силою таланту уявне зрівнялося в правах з дійсним, стало таким же матеріальним і переконливим. Одні змалювали острів, на якому владарюють мир і щастя, інші просто пам'ятали, що такий острів можливий, і судили за його законами довколишній світ. Діккенс пішов своїм шляхом — він привіз з того острова кількох диваків і примусив нас повірити, що їхня «нетутешність», їхні химери й дивацтва є реальнішими, аніж мурована тюрма, є законнішими, аніж закони реальної Англії першої половини XIX століття. А читач? За комічними, іноді безглуздими витівками та пригодами він безпомильно вгадав серйозний дух іншого життя і повірив, що воно можливе, що тільки таке «законне» і реальне. Він повірив у реалізм Діккенса, який змальовував життя не в формах «самого життя», а відтворюючи головні лінії його силового поля, вдаючись до елементів фантастики, до сатиричного гротеску, до неправдоподібності — задля правди. Задля правди не вищої, а єдиної. Бо правдоподібність — то ще не правда. А іноді й неправда... Буває, знаємо, і такий «реалізм», дбайливо підпертий костуром хибної теорії.

Запропонувавши нове прочитання історії європейського реалізму «класичного періоду», член-кореспондент АН УРСР Д. В. Затонський нагадав, що на початку 50-х років у нас сформувалася теорія, за якою реалізм веде одвічну боротьбу з «антиреалізмом» — подібно до того, як у філософії матеріалізм бореться з ідеалізмом, і тому

«вся історія мистецтв перетворювалася на бойовисько». Прихильники цієї теорії врешті дійшли висновку, що «єдина постійна і, відповідно, єдина специфічна ознака реалізму — це прагнення зображувати життя «у формах самого життя», й реалізмові першої половини XIX ст. приписали — заднім, сказати б, числом — ще одну чесноту: життєподібність». Автор монографії «Європейський реалізм XIX ст.», досліджуючи «три кити», на яких стоїть реалізм,— соціальну домінанту, широту й відкритість, полишає осторонь ще одну рису — правдивість. І має рацію, бо «правдивість — це властивість кожного справжнього мистецтва», і, наприклад, «ренесансний реалізм Рабле, Сервантеса, Шекспіра нічого не знав про зображення життя в «формах самого життя», не боявся гігантоманії, порушував будь-який союз з безпосередньою видимістю сущого, тобто дбав не про життєподібність, а про правду життя» — як згодом Бальзак (найпредметніший серед великих реалістів XIX століття і «водночас найфантастичніший письменник»), як Стендаль, Теккерей, Діккенс...

Хибне уявлення про реалізм як метод відтворення життя у «формах самого життя» породило чимало схем, автори яких намагаються увібгати творчість того чи того письменника в поліетиленову торбинку позірно цільної концепції — як бутерброд для школярика. І схеми ті заполонили не лише шкільні підручники — бачимо їх і в поважних монографіях, розлогих передмовах та ін. Свого часу й В. В. Івашова в передмові до згаданого вже тридцятитомника писала, що «ні в «Нарисах Боза», ні в «Записках Піквікського клубу» в автора нема ще прагнення змалювати повну картину суспільних відносин свого часу, всебічно розкрити багатолике і суперечливе життя сучасної йому Англії», що згодом «спостерігається поглиблення критичного реалізму Діккенса», а «однолінійність» у змалюванні характерів поступово «витіснялася багатограннішим і повним портретом, в якому психологічна характеристика ставала дедалі більше розгорнутою і тонкою», тобто Діккенс ставав дедалі більшим реалістом. Чи так це? Досить, здається, згадати образи Канцлерського суду чи Міністерства Тяганини в його романах 50-х років, аби засумніватися в цьому.

А ще ж мусимо пам'ятати, що через десять років після першої публікації роману він у передмові до чергового видання чітко сказав, що його сатира (сатира!) спрямована тут, зокрема, проти святенництва, удаваної побожності і грубого насаджування букви святого писання — не духу його — в усі банальні житейські справи, проти того, щоб називати християнами людей, які, за словами Свіфта, релігійні рівно такою мірою, щоб ненавидіти, й недостатньо для того, щоб любити. Відзначивши позитивні зміни в житті суспільства, він усе ж таки не визнав свою сатиру застарілою: «Потрібно, однак, обмежити свавілля адвокатів і їхні хитромудрі викрути, якими вони доводять до одуріння присяжних. Як і раніше, вважається можливим поліпшити систему парламентських виборів (і, можливо, навіть до самого парламенту)». І далі: «Хтозна, може, тоді, коли реформи будуть доведені до кінця, виявиться, що в Лондоні та в провінції є судді, навчені щоденно потискати руку Здоровому глузду і Справедливості; що навіть Закони про бідних змилосердились над слабкими, старими й нещасними», що окрасою країни стали школи, «що останній бідняк має право вимагати повсюдного створення умов для пристойного і здорового життя, як обов'язкові вони для благополуччя багачів і держави» — то була своєрідна соціальна програма Діккенса, викладена без особливої віри в її реальність: «Хтозна, може, виявиться...» Ці слова більше нагадують сатиричний «хід», аніж ентузіастичний вияв оптимізму. І це при тому, що деякі підстави для оптимізму і внутрішнього задоволення собою в Діккенса були: вже тоді змінили закон про ув'язнення за борги, а тюрму Фліт, яку суспільство побачило очима героїв «Піквіка», 1842 року знесено, і сталося це певною мірою завдяки слову молодого прозаїка.

Згодом залюблені в його творчість дослідники неоднораз повторюватимуть, що Діккенс вплинув і на систему доглядальників, і на парафіяльні порядки, і на похоральний ритуал, і... а потім назвуть його реформатором. Що ж, Діккенс і своїм практичним доброчинством, і — ще більше — творчістю таки зумів домогтися деяких змін. Від його сатири, яка дедалі густішала і впливала на громадську думку, вже не міг відмахнутися й уряд. Дещо уряд зробив, а дещо, скориставшись випробуваним прийомом, втопив у славослів'ї на адресу реформатора. Мовляв, «ура» Діккенсу, він примусив нас зробити нарешті те, що треба було зробити давно, зроблене — його заслуга! А не зроблено нічого... Можновладці часто вдаються до такого прийому у взаєминах з письменником, і на це свого часу звернув увагу Честертон: «Діккенс, справжній радикал, хотів би, мені здається, аби ми продовжували його боротьбу, а не святкували перемогу, тим паче що її нема. Англією і тепер править родина Поліпів. У парламенті ошанцювалася уславлена трійця: бундючний старий Поліп, який знає, що Міністерство Тяганини потрібне, жвавий молодий Поліп, який знає, що воно не потрібне, і безтолковий молодий Поліп, який не знає нічого. З них і формують наші кабінети. Люди говорять про безчинства і недоречності, розвінчані Діккенсом, так, мовби то історія... Вони вірять, що дні дурної м'якосердості і жорстокої байдужості відійшли назавжди. Насправді ж ця віра тільки сприяє м'якосердості та байдужості. Ми віримо у вільну Англію, бо віримо у звіти Міністерства Тяганини... Ми віримо, що Англія змінилася, що в ній владарює демократія, що чиновники її непідкупні. І все це означає, що не Діккенс переміг Поліпів, а Поліпи перемогли Діккенса». Так. Але ж сили були надто нерівні, й письменник це відчував.

Він рішуче брався за десятки справ і найчастіше зазнавав поразки. Так було, наприклад, в його боротьбі з комітетом Королівського літературного фонду, яка тривала десять років. Комітет викидав гроші на адміністративні потреби, а не відпускав їх на допомогу нужденним літераторам. Діккенс наївно думав, що стовпи суспільства не знають, кого мають підгодовувати, але ця ілюзія, як і багато інших, врешті розвіялася.

Розчарування й сумні відкриття робили його сатиру дедалі важчою. В одному з листів 1855 року він писав: «Ніщо тепер не викликає в мене такої гіркоти і обурення, як повне відсторонення народу від громадського життя. Впродовж усіх цих років парламентських реформ народові так мало доводилося брати участь у грі, що врешті-решт він понуро склав карти і зайняв позицію стороннього спостерігача. Гравці, які залишилися за столом, не бачать далі свого носа. Вони вважають, що й виграш, і програш, і вся гра стосується тільки до них, і не порозумнішають доти, доки стіл з усіма ставками і свічками не полетить шкереберть. Адже точнісінько таким був настрій у Франції напередодні першої революції...» Песимістом він не став, мабуть, тільки тому, що підтримував у собі своєрідний інстинкт самозбереження. Здогадувався, що перед ним глухий кут, і тим сильніше хотів вірити, що людство ще може уникнути безвиході — шукав рятунок у приватному доброчинстві, в марній діяльності Асоціації по проведенню реформи управління країною та ін., але Поліпів це не зачіпало. Великі, ті, що при владі, були надійно захищені непробивною структурою антинародних суспільних інститутів, а маленькі вміло маскувалися. Маленькі поліпи вміють маскуватися за будь-якої влади, навіть народної. Їхня здатність до мімікрії просто фантастична, і добре, що про це нам нагадує і наша література, і світова класика.

Діккенс живе не лише у своїх кращих творах, а й у традиції, яку успадкували сучасні реалісти, тож і суперечки довкола його спадщини — це, крім усього, ще й свідоме обстоювання чи заперечення великої традиції реалізму. А суперечки ці не вщухали ніколи, надто ж на батьківщині письменника. І щоразу знецінювання починалося з «Записок Піквікського клубу». Чи ж випадково це?

Ні. Хвора інтелігенція завжди спрямовуватиме своє презирство передовсім на ті джерела, з яких нація набирається духовного здоров'я, і за тим нігілістичним презирством можна безпомильно визначити початок її небезпечного захворювання. Так було з Діккенсом і Бернсом, з Петефі й Шевченком, так було з творчою спадщиною «застарілих» Нечуя-Левицького та Анатоля Свидницького. А джентльменський набір підойм, до яких вдаються при викиданні за борт чергового класика, майже універсальний, і є серед них один особливо зручний, чи не вперше застосований саме щодо «Піквіка» — твір оголошується чтивом для дітей, а його автор дитячим письменником...

Чарлз Діккенс — класик світової літератури. Національний класик літератури англійської. А чи можемо назвати його письменником народним? За інерцією, не замислюючись над достатністю підстав, так називаємо багатьох. Тут, звичайно, не місце для того, щоб заглиблюватися в «теорію питання», а тому досить відзначити одну цікаву закономірність: нації державні, які в складі імперії перебували на панівному становищі, дали дуже мало справді народних письменників. Історія їхніх літератур багата національними класиками (серед яких, до речі, бачимо і представників поневолених народів), а письменників народних одиниці. Бо тільки одиниці змогли поширити свій демократизм і на інші народи. А демократизм, який обмежується великодержавницькими шорами, неминуче видає свою ущербність і в ставленні до власного народу. Можна вийти з самісіньких низів, та «ослині вуха» імперського шовінізму таки вилізуть з-під фрігійського ковпака, і стане очевидним, що любов і до свого народу не така вже й гаряча та безмежна. Бо не можна любити народ і водночас закликати його до послуху й «соціального порядку», не можна вважатися патріотом і водночас розбещувати власний народ, прищеплюючи йому почуття зверхності до колоніальних і анексованих. Підтримка імперської політики завше веде до виявів того, що ми — стосовно до Діккенса — називаємо дрібнобуржуазними ілюзіями та забобонами.

Діккенс посилав своїх синів у Австралію та Індію. Після повстання сіпаїв 1857 року він писав: «Я хотів би бути головнокомандуючим в Індії. Найперше я приголомшив би цю східну расу, пояснивши їм їхньою ж мовою, що вважаю своє призначення на цю посаду виявом божої волі і, відповідно, докладу всіх зусиль, щоб знищити народ, який заплямував себе недавньою жорстокістю». Діккенс був серед тих, хто підтримав губернатора Ейра, коли той жорстоко придушив повстання на Ямайці 1865 року. В його презирстві до російського царя відчувалося не лише неприйняття деспотизму, а й усвідомлення того, що Росія — ворог його Англії. Конкретних втілювачів англійської імперської політики він не любив, але сама ідея цієї політики була, очевидно, в його свідомості незаперечною. В той час англійська література не мала іншого письменника, який би так знав свій народ і так переймався його бідами, але був у нього і страх перед ним, неминучий у кожного, хто ототожнює себе з антинародною державою. Події після падіння Севастополя і підписання миру він, наприклад, коментував так: «Вони вмудрилися все зіпсувати після укладення миру. Втім, я завжди твердо знав, що лорд Пальмерстон — найпорожніший шарлатан... Не минуло і трьох місяців після укладення миру, а головні умови договору вже порушені, і весь світ сміється з нього! Я так само не сумніваюся в тому, що врешті-решт ці люди доб'ються того, щоб нас завоювали, як не сумніваюся в тім, що одної чудової днини вмру. Довгий час нас ненавиділи і боялися. І стати після цього посміховиськом дуже й дуже небезпечно. Ніхто не може передбачити, як поведеться англійський народ, коли нарешті прокинеться і усвідомить те, що відбувається». Це в листі. Але суперечності його світогляду, його, сказати б, неповний демократизм вигулькували й на сторінки художніх творів, зокрема й тих, де діють представники народу. Ті книги — класика, але жодна з них не стала народною книгою. І Діккенса не можна було б, напевно, назвати великим народним письменником Англії (а так назвав його вже в некролозі Джералд Бланшар), якби не «Записки Піквікського клубу».

У цьому творі ми не бачимо народних мас. Майже не чуємо народного голосу. Зате виразно відчуваємо безсмертний народний дух. Він неоскаржний, як сміх. Він неоднови-

мірний і серйозний, але він біля сміху. Цей дух не в комічних трюках, не в безглуздих ситуаціях, у яких опиняються герої, навіть, можливо, не в гуморі як такому — він у тій атмосфері, що нею пройнятий весь роман, у силовому полі народної душі. І, звичайно, у відкритості почуттів. Останнє, щоправда, видається нам трохи незвичним. Ми чомусь звикли думати, що англійці «не такі», що вони обов'язково стримані, холодні, некомунікабельні. Такі вони і в примітивних анекдотиках, і найчастіше в наших екранізаціях англійських детективів. Згадуються такі англійці і в романі Діккенса (Сем про них сказав: «Привітні, прості хлопці, слова з них не витягнеш»), але вони десь, а точніше, в лакейській. Бачимо ж ми зовсім інших, тих, які руйнують усталений стереотип. Чи, може, Діккенс нас обдурив? Ні, і про це свого часу авторитетно заявив у статті «Про книги, присвячені світським людям і світському колу» Честертон. Він засвідчив, що ідеал стримування почуттів зовсім не англійський, що в ньому є щось східне чи прусське, хоча взагалі він закорінений не в расі і не в нації. І не в народі: «Це ідеал становий, ідеал знаті, хоч і знать не була такою вже стриманою, коли була сильною. Можливо, гидування почуттями — справжня традиція джентльменів; ймовірніше все ж таки, що його вигадали нинішні джентльмени, тобто джентльмени в занепаді». Честертон і в цій статті повертається до свого улюбленого автора: «Все це означає, що живий, животворний ідеал треба шукати в народі, де і знайшов його Діккенс,— Діккенс, славний гумором, і чуттєвістю, і радістю, і бідністю, і справді англійським духом». Мовиться про творчість Діккенса взагалі, але в уяві найперше постає безсмертний «Піквік».

Цей роман належить до тих творів, які допомагають народам зрозуміти один одного. Це було важливо завжди, а надто ж сьогодні. І прикро, що українською мовою «Посмертні записки Піквікського клубу» виходили півстоліття тому — 1937 року; що в статті, присвяченій великому англійському реалістові, автори нового видання УРЕ навіть не згадали його першого, колись найпопулярнішого роману; що Діккенс знову комусь видається «немодним», несерйозним, дитячим письменником...

ЮРІЙ БАЛЕГА

ЯК БАБА З БАБИЛИКАМИ БАБРАЛАСЯ

З чого народжується поезія? З великого болю і з великої любові — твердять майстри художнього слова.

Однак такий погляд на поезію не влаштовує деяких віршотворців, зокрема так званих поетів-побутописців, які силкуються довести, що вірші можна писати з будь-якого приводу, а то й без такого. Не останнє місце серед них належить Миколі Матолі.

Ось перед нами друга збірка поета «Погідний ранок», що побачила світ у видавництві «Карпати» минулого року. Написана поетичним легкописом, книжка переконує в тому, що її автора мало хвилюють питання, якими живе наш сучасник, країна, світ. Усе в ній підкреслено заземлене, дріб'язкове, навіть сіре. Старанно фіксуючи деталі повсякденного побуту, автор аж ніяк не прагне до ширших художніх узагальнень, та й до удосконалення власної художньої майстерності.

Ліричний герой книжки — людина із на диво обмеженим колом інтересів. Виходець із села, він живе у місті спогадами про найдрібніші деталі сільського побуту. Та головне — не прагне видобути із тих спогадів смислу. Позбавлені високої духовності й емоційності, вірші М. Матоли лишають читача байдужим. Ось, наприклад, «Увійти в дім». Автор інформує про те, як його ліричному героєві, що навідався в село, схотілося «Увійти в дім, Де галасливі діти Натхненно граються Зі старими експонатами Музею іграшок, І примх, І неповторностей, Фантазій, мрій...» У хаті він побачив драбину, що «на горище Веде до рурки сірометалевої Телевізійної антени». Це викликало в нього спогади про «вуйка», який «По тих щаблях драбини... ніс мішки зерна». І тоді розчуленому гостю забажалося «повісить на антену» іграшки, щоб дітям усього світу весело було.

Не будемо дискутувати навколо питання про те, чи було б дітям світу весело, коли б ліричному героєві вірша вдалося-таки повісити іграшки на ту магічну антену. Вірш вражає вимученістю думки і рясното штучних фраз.

Або візьмемо інший факт. Чи є потреба переконувати когось, що найближчою і найсвятішою людиною для кожного із нас була й залишається на все життя мати. Скільки натхненних віршів про неї написано! Яких тільки пісень хвилюючих не складено! Віддано данину матері і в рецензованій збірці. Маю на увазі вірш «У небі свято засинів колодязь». У ньому йдеться про те, як «По воду журавель летить півколом, Бо до прання пририхтувалась мати, Бо сорочки ізнов червоно сквітли Голодною студеною зимою...» А виправши білизну, «Пішла відбілювати на царину, Звідти Побілена вернулась. Сивиною». І як висновок — слова: «А маки... Маки висіялися в полі — Червоні зорі долі на морозі». Скільки й тут штучних красивостей!

Про батька ж, з яким ліричний герой збирається «ще долати перевали», поет веде розмову уповільненіше, знову і знову милуючись картинами побуту. З вірша «Батько» читач дізнається, що батько живе на околиці невеликого містечка, де «На тихих вуличках

Двори, курятники, Хлівча, допоки поросят тримати У місті було ще під силу». Відколи ліричний герой пам'ятає себе, «Щоліта у дворі ремонт. Спочатку — прибудова хати, Потому — літня кухня, то — для матері, І всім — купальня, водогін...» А ще згадує, як тоді, коли «копійчина шпурувалась» (заощаджувалася), батько «ночами по роботі робив... меблі дерев'яні», а одного разу, як був ще молодим, такого глечика намалював, що «бабця в напівтемряві хотіла, у намальований, налити молока...»

Однак усі ці деталі меркнуть перед згадкою про сливу, яка «упиралася конаром в стріху Сусідського гаража» та ще, як на зло, «сливи дрібненькі родила». У дужках, ніби між іншим, автор зазначає, що «Коли б гнали слив'янку — Сливки, може б, іще знадобилися», а так довелося, бідолашну, рубати. І що ж? Спиляли. Потім «Товстий стовбур на дрова кололи. Із клинами — години зо три», аж поки на білих руках героя не «полопали мозолі». Ото була епопея!

Та нема, як то кажуть, добра без лиха. Побачивши, що після того, як слива упала, «стало сонячніше на городі... грядок хоч на п'ять», на яких досі «не хотіло Нічого рости», герой вірша забув про сливову романтику й мозолі. Бо що не кажіть: «Сливу зрубали. Червоніють тепер помідори, Є цибуля і морква, і сестра не біжить на базар». Тепер навіть сивий батько глянув на героя «очима, що на двадцять років Помолодшали». У припливі радості вдячний син розчулено мовить: «І знаєш, батьку, Що на городі, край світу, Зробив Ти сонячно. Що в кухні при старенькій «Перемозі» Зробив Ти і тепло, й багато».

Не обділив поет своєю увагою і батькових батьків. У вірші «Вечір» він змалював ідилію, в якій не може намилуватися бабою, котра «з бабиликами бабралася», тобто з картопляниками. Ото була баба! Вона «Лушпиння з картоплі зрізала Тоненько», «Рисилювала (терла. — Ю. Б.) на терці бульби До самісіньких до нігтів», а потім під муркотіння котика «смажила на олії, Ще й придобрювала часничком». І все для того, «аби дідо її пам'ятав», аби було «Як в людей».

Ну, а щоб і сусідці не було кривдно, Матола і їй твір присвятив... Це «Вірш про сусідку, бо сто посмішок обминеш, а одна сльоза в серце вколе». Героїня цього вірша — Марієчка-мрія, у котрої «ткало серце» нитку «Шовкопрядом ситеньким, Що наївся листячка еперів (шовковиці. — Ю. Б.)». Якими тільки епітетами не наділяє автор Марієчку! Вона в нього і мрія, і люба, і згуба, та ще до того й золота. А з яким захопленням говорить про її руки! Ось послухайте: «Пелюстки ружі божої — То долоньки, Котрі пестили миле телятко, Годували маленьких кроляток. Та ще з кішкою гралися, Бо без кішки і хата — не хата».

Врешті-решт виявилося, що в Марієчки є дітки, та немає татка. І тут потягло нашого поета на філософствування: «Ще й говорять, Що дітки Нізвідки. Той пішов, А того з'їли плітки. У Марієчки донька — Краса... Дитсадочок, Робота, Дитса...»

У такому ж напівпоетичному плані розповідається про жінку в інших віршах. У «Напівжіночому вірші», наприклад, ліричний герой твору оповідає світу, як біля нього «Такий собі клубочок волохатий Згорнувсь калачиком відчуженим і спить». І раптом починає викладати й своє бажання: «Згорнутися калачиком і спати. І снити про горнятко молока В сучаснім змодернованому скиті...» Скажете: як мало хоче. Дрібничка! А то як на його бажання подивитись. Порівняно з «бабиликом» горнятко молока не так уже й мало. Та ще й у «змодернованому скиті».

А якою удаваною глибокодумністю позначено вірш «Зерно любові»! Помудрувавши навколо питання про любов і красу, автор удається до риторики й починає повчати смертних: «Любов і Краса. Вони не підвладні ні силі, ні масі, Ні часу. І творяться кожним, Хто носить у серці вогонь, Який на планеті Повік у людині не згасне, Допоки Любов і Краса зберігають його».

Варто зробити перше «відкриття», за ним, наче з рога достатку, посиплються інші. У «Монолозі чоловіка» ліричний герой каже жінці, що вона має «вічність у своєму лоні», що вона для нього човен, і просить її нести і зберегти його «скарб».

Як бачите, чого тільки не наговориш, коли немає що сказати. Тут у пригоді стане не те що «бабилик» чи рисилювання. Побачиш, приміром, муху — поговориш про муху, глянеш на ясена — поговориш про ясена, згадаєш пішохідний міст — побалакаєш про міст, а підеш у ліс по гриби — чом не писати й про це? Ось яка вичерпна «грибна інформація»: «Йшов по білі гриби, бачив море пустих, Голубінки знайшов, голубінки. Огортав мене свіжістю мішаний ліс, Чув свій голос ранково і дзвінко, І додому гриби до вечері приніс».

Неправдиво було б твердити, що автор зневажає «соціальну тематику». Ось вірш «Хлібороб», сама назва якого засвідчує, що йдеться в ньому про найпочеснішу працю на землі. Починається він з «оригінального» порівняння хліба з оком, а далі йде ось таке повчання: «Посіяти й плекати. Обігріти. Зібрати і спекти. І простягнути. Прийдуть до хліба гамірливі діти. Слухняні і Бешкетники. Прийдуть». Оце вам і вся «пісня».

Мало чого спільного з поезією мають «Балада про народження НДР», вірш «Спізнитись на літак»: «Спізнитись на літак, Що відлетів опісля Дощів, туманностей, Безглуздих блискавиць... Спізнитись на літак. Коли у тебе Квиток надійний, і вантаж, І сни...»

У погоні за «красивостями» автор не помічає, як недоладно звучать вислови на кштал «Кістяками історії гілля, мов ребра», «Гострим лезом собі ввігнати звичку у плече», «Цей хліб вже у мені неначе око, чутливе до пилюки і вітрів»... Не кажу вже про надмір діалектизмів (вуйко, стрико, бабилики, лугош, ружа божа, епери, конар та інші), що не виконують у віршах ніякої художньої функції, а тільки засмічують мову.

Почитаєш такі вірші, і сумно стає за девальвацію поезії, тиражовану численними збірками...

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ЗАГИБЕЛІ ВЕЛИКОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЕТА

БЕЗСМЕРТНА СКАРБНИЦЯ

ГРИГОРІЙ ЗЛЕНКО

ПУШКІН НА ПІВДНІ

ВІД АВТОРА. Нещодавно я скінчив роботу над книжкою, що містить пошуки й знахідки, пов'язані з південним розділом біографії О. С. Пушкіна. Уривок з етюда «Наближення до Овідія», яким відкривається книжка, пропоную читачам «Вітчизни».

Опівнічний Ізмаїл був сповитий такою густою імлою, що насилу розшукали хлібосольного купця Славича, який колись узяв з Ліпранді слово, що зупинятиметься тільки в нього. Місто явилося Пушкіну наступного ранку. Поет дивувався з різноплемінного населення, з безлічі ремісників, та найбільш — з мужності суворовських солдатів під час облоги ізмаїльської фортеці рівно тридцять один рік тому.

Разом із Славичем обійшов всю її узбережну частину, намагався уявити, як солдати й козаки висаджуються з веслових суденець Чорноморської флотилії і йдуть на приступ, вибираючись по кам'яній стіні; докладно розпитував місцевих жителів про штурм. Потім кілька разів побував у самій фортеці в супроводі флотських лейтенантів Івана Гамалії та Василя Щербачова, уважно оглянув тамтешню церкву, на стінах якої були написані імена вбитих під час взяття фортеці.

І в Ізмаїлі поет працював. Ліпранді згадує: «Пушкін прокинувся раніше за мене. Розплющивши очі, я побачив, що він сидів... зовсім ще не одягнутий, і шматочки паперу біля нього. В цю мить він тримав у руках перо, яким начебто відбивав такт, щось читаючи; то опускав, то підіймав голову. Побачивши, що я вже прокинувся, він склав свої шматочки, почав одягатися...» В іншому місці Ліпранді розповідає, що Пушкін захопився сербськими піснями, що їх співала йому своячка Славича, почав записувати їх, та натрапив на діалектизми, яких не розумів, а виконавиця не змогла їх пояснити, і залишив своє фольклористичне заняття.

Ім'я Пушкіна вже набувало популярності. Освічена Росія пам'ятала поета з першої його книжки — окремого видання поеми «Руслан і Людмила», що з'явилася наприкінці літа 1820 року. Зовні не вельми ошатна — у «німій» кольоровій обкладинці, з трохи «спрацьованим» шрифтом,— ця книжка мовби прийшла з іншого літературного світу, який тільки-но сповіщав про себе, і стала значною подією, викликавши захоплення прогресивних письменників і невдоволене буркотіння «літературних старовірів». Тому не викликає подиву те, що звістка про приїзд Пушкіна в Ізмаїл хутко поширилася в місті. Комендант фортеці генерал-лейтенант Сандерс забажав пообідати разом з поетом, та Пушкін відмовився. Виявити повагу зустріччю до іншого генерала — Сергія Олександровича Тучкова, з яким пов'язував заснування і стрімкий розвиток нової частини Ізмаїла, охоче згодився. У Ліпранді з генералом були свої справи: Тучков також належав до організаторів ложі «Овідій», а Пушкін не міг не зацікавитись людиною, про яку знав ще з ліцейської пори...

Збиралися у Славича на якийсь особливий капусняк, що дуже смакував Тучкову. Пушкін краєм ока розглядав п'ятдесятип'ятирічного генерала, за плечима якого було чотири війни, три російських самодержці, з котрими він не ладнав, і гора літературних праць, що піддавалися то іронічним глузуванням, а то й злостивим нападкам.

Коли Пушкін саме закінчував навчання в ліцеї, з'явилося чотиритомне об'ємисте видання творів і перекладів Тучкова, одразу ж висміяне в епіграмі:

И о тебе различны мненья:
Иные, господин Тучков,
Толкуют: глуп ты от рожденья,
Другие — глуп ты от стихов.

Жваво точилася бесіда, присмачена сістовським вином. Ворог всемогутнього Аракчеєва, який «перебував тоді ще у великій немилості», як зазначав про нього Ліпранді, Тучков згадав свої сатиричні сонети, колись надруковані в журналі «Беседующий гражданин», обіцяв показати дещо цікаве.

Генерал, який колись мав бути скарбником ложі «Овідій», заполонив Пушкіна. «Не підлягає сумніву,— підкреслив академік М. П. Алексєєв,— що ця зустріч мала ще раз переконати Пушкіна в тому, якою мірою були несправедливі ліцейські дотепники в своїх хлопчачих нападках на цього шанованого і вельми цікавого чоловіка, друга М. М. Сперанського і доброго знайомого О. М. Радищева».

По обіді поет лишився у Тучкова. «Пушкін повернувся лише о десятій годині, та видно було, що він не в настрої,— повідомляє Ліпранді. — Після вечері, коли зайшли до себе, я запитав його про причину його похмурості, але він відповідав мені незадоволено, зауваживши, що, коли б можна, він лишився б тут на місяць, аби переглянути все те, що показав йому генерал. «У нього всі класики й виписки з них»,— сказав мені Пушкін».

Поза сумнівом, тучковське зібрання книжок та рукописів було видатне; причому все це призбирувалося не лише задля бібліофільської примхи. Сергій Олексійович ще замолоду у вірші «Недавно наш Милон без ліку книг зібрав...» висміяв тих, хто вихваляється своєю бібліотекою, хоча «в сералі цій євнух». І річ зовсім не в тому, що Пушкін натрапив у генерала на Овідія і Горація, якими Тучков завжди особливо цікавився. Коли б «шановний старець» мав лише давньоримських віршувальників, Пушкіну не було б чого хмаритись, щось затаювати від Ліпранді, тим більше залишатися на місяць в Ізмаїлі.

Життя Тучкова минало не лише на полі брані. Будучи ще зовсім юним, він перебував у колі відомого літератора й видавця катерининської доби Миколи Новикова, знав Олександра Радищева, був членом Вільного зібрання, що сприяє поширенню словесних наук,— у Москві і Товариства друзів словесних наук — в Петербурзі, писав, перекладав, публікував. Коли Катерина II наказала спалити «Подорож з Петербурга в Москву» Радищева і закрити Товариство друзів словесних наук, «переважна частина членів (товариства. — Г. З.) була позбавлена своїх посад, і велено було їм виїхати з Петербурга». Щодо флотського офіцера Тучкова, який служив на одному з веслових суден, імператриця зласкавилася, дозволивши собі справді царський жарт: «Навіщо займати цього молодого чоловіка, він і так на галерах». Просунувся Сергій Олексійович вже за Павла I, знав усю таємницю його вбивства (чи не звідси немилість Олександра I до Тучкова?), багато що повідомив про це у своїх записках, які не викликають корективів і які побачили світ лише майже через століття після зустрічі Пушкіна з Тучковим.

Про що оповів неповороткий горбоносий генерал поривному в рухах і думках колезькому секретареві, зарахованому до дипломатичного відомства? Як вважає літературознавець Ю. М. Лотман, поєднав їх Олександр Радищев, до якого Пушкін відчував «влеченье, род недуга» з часів ліцею. Тучков, ясна річ, знав чи дізнався, що до випровадження поета з Петербурга спричинилася ода «Вольність», написана за взірцем однойменного твору Радищева,— і, щиро симпатизуючи поетові, подав йому низку цінних відомостей про автора «Подорожі з Петербурга в Москву», а можливо, й показав саму книжку. Радищезнавство, маючи сумнів щодо того, чи поділяв Тучков переконання «першого революціонера», не може не визнати того факту, що він добре знав його творчість, зокрема й знищену самодержавством «Подорож...», у якій Радищев, за словами Тучкова, «з великою вольністю, сильно висловлюючись, писав... супроти деспотизму». Мине лише півтора року після зустрічі в Ізмаїлі, і Пушкін, відгукуючись на історичний огляд російської літератури Олександра Бестужева, вміщений в альманасі «Полярная звезда», напише авторові 13 червня 1823 року: «... як можна в статті про російську словесність забути Радищева? Кого ж ми пам'ятатимем? Це замовчування непростиме... від тебе його не чекав». Чи нема в цих наріканнях поета відлуння розмов в Ізмаїлі?

У спогадах Ліпранді спонукають до роздумів дві фрази, що йдуть слідом за повідомленням про відвідання Пушкіним Тучкова: «Ми лягли. Він (Пушкін. — Г. З.) сказав мені, що з півгодини посидить, щоб дещо записати на пам'ять».

«Записати на пам'ять». Ще одна загадка біографії поета. Про що йому хотілося не забути? Куди поділося записане? Нічого про ці ізмаїльські «меморії» не відомо. Чи вони були віддані вогню між 17 і 20 грудня, коли, дізнавшись про поразку декабристів, Пушкін квапливо спалив частину своїх записів? Чи втрачені пізніше? «Кому повем печаль мою?..»

Повертатися додому Ліпранді запропонував іншим шляхом. Розвідник не лише по службі, а й по натурі, авантюрист від народження, як кажуть про людей такої вдачі,— причому кажуть зовсім не в негативному розумінні,— він знав тутешні місця, як свій рідний дім. Пушкін не заперечував. Опівдні 21 грудня поет вирушив у нову, невідому далеч...

Гай-гай, горезвісні бессарабські дороги в ті роки, що давно вже відійшли за історичний обрій! Згадуючи про них наприкінці життя, в останній третині минулого століття, Ліпранді писав, що лише за новоросійського генерал-губернатора Воронцова надійшло розпорядження «розпочати налагодження зв'язку до бажаної досконалості... виміряти дороги і позначити місце для встановлення верстових стовпів, які тим часом будуть виготовлятися... поставити вимогу перед справниками з огляду на це розпорядження,

щоб вони почали лагодити дороги, копати канали, насаджувати дерева або вивершували піраміди з каміння чи з землі, зважаючи на зручність місця». «... Про стовпи я вів нескінченне листування,— не без ущипливої іронії додає Ліпранді,— і лише через дванадцять років, як я залишив Бессарабію, почали їх ставити».

Через п'ять годин, подолавши сорок сім з половиною верст, опинилися в Болграді — центрі болгарських колоній на півдні Росії. Власне, Болграда, правду кажучи, тоді ще не існувало: була лише затверджена урядом пропозиція генерала Інзова заснувати на березі Ялпух, за п'ять-шість верст від селища Табаки, нове місто. Будівництво його розгорталося дуже повільно. Пушкін саркастично усміхнувся, заслухавши етимологічний урок Ліпранді про те, що назва Болград означає «місто достатку»; так, мовляв, забажали наперед називати його місцеві жителі, що втекли з турецької неволі. Перед поетом постало кілька десятків розкиданих де-не-де низеньких будиночків, утеплених кукурудзинням.

Канцелярію управляючого болгарськими колоніями Сергія Миколайовича Малевинського знайшли не одразу. Молодий майор колись був ад'ютантом бессарабського намісника; рік тому, після подорожі на Кавказ, з'явившись у кишинівській штаб-квартирі генерала Інзова, Пушкін застав там Малевинського, встиг заприятелювати з ним. Інзов, якось перебравши міру відвертості, виказав Пушкіну, що Сергій Миколайович та його брат Володимир, другий ад'ютант намісника, позашлюбні сини уславленого «підкорювача Кавказу» генерала Єрмолова. «Благодійний геній», що ним, на думку Пушкіна, Єрмолов виповнив Кавказький край, викликав у поета невдавану цікавість; частину її він переніс на синів Олексія Петровича, з якими його звела доля. Малевинські, в свою чергу, виявили глибоку повагу до поета, захоплено вітали його нові твори.

У своєму затісному помешканні, за скромним обіднім столом, управляючий виявив нежданим гостям «всю прихильність». У розмові йшлося про перспективи розвитку краю. Малевинський скаржився, що, незважаючи на великі пільги, надані царським урядом іноземним переселенцям, колонізація відбувається важко: довкола голий степ, тріски не знайдеш для будівництва, бракує знарядь для обробітку грунту. Пушкін зосереджено слухав управляючого, жадібно розпитував про етнографічні особливості болгар, їхню мову, просив за найменшої можливості записувати пісні, казки, прислів'я, повір'я.

Перебиваючи один одного, так захопилися розмовою, що не помітили, як настала глупа ніч. Малевинський будь-що намагався затримати гостей,— як рідко вони у нього бувають, скільки радості від їхньої появи! — і звелів приготувати для них постіль.

«Я почав було піддаватися (умовлянням управляючого. — Г. З.),— пише Ліпранді,— але Пушкін, скориставшись з того, що господар кудись вийшов, просив не залишатися ночувати. «Принаймні повечеряємо»,— сказав я йому. Пушкін визнав, що це слушно. Об одинадцятій годині, в непроглядній пітьмі ми вирушили; я курив; Пушкін щось приказував. Під'їжджаючи до іншої станції, до Гречані, він дрімав; та коли я йому сказав: шкода, що темно, він би побачив ліворуч Кагульське поле (місце, де російська армія під командуванням П. Румянцева 21 липня 1770 року здобула велику перемогу над турецькою армією візира Халіл-бея, яка переважала росіян в шість разів. — Г. З.), на це слово він стріпнувся, і перше його слово було: «Шкода, що не ночували, вдень би побачили...»

Чугун кагульский, ты священ
Для русского, для друга славы —
Ты средь торжественных знамен
Упал горящий и кровавый,
Героев севера губя... —

залишилося на клаптику паперу. Друкуються ці рядки під 1822 роком, хоча їх впевнено слід було б перенести в грудень попереднього року. Як то кажуть, предмета сперечання тут нема...

Чверть доби, проведеної Пушкіним у Болграді, обернуться на початку нашого століття на кілька днів. Коли настане століття річниця поета, болгарські старожили з гордістю показуватимуть місце, де начебто стояв будиночок, в якому жив Пушкін, і величезне дерево, на стовбурі якого він, за переказом, власноручно написав два-три вірші. Легенду підхоплять газети: «Новороссийский телеграф», «Одесский листок», з їхніх сторінок він перейде в столичні видання. Вибухнуть суперечки, заперечники щосили ломитимуться у відчинені двері: на той час давно існували спогади Ліпранді, надруковані в одному з найпопулярніших у Росії журналів.

Чи досягли свого пуристи від пушкінознавства? На жаль, до старих легенд з часом додалися нові. Подібно до Овідія Пушкін має мовби два життя: одне — в суворій науці, друге — в пам'яті народу.

Так він увійде і в майбутнє, туди, куди, за словами Олександра Герцена, його поезія посилає свій високий голос.

ЕЛЛА КОЗАКОВА

ЗАЛЮБЛЕНА В ПУШКІНСЬКУ МУЗУ

У радянські часи чи не першим ілюстратором видань О. С. Пушкіна на Україні була М. Є. Котляревська (1902—1984). Серед кращих її робіт комплекс ілюстрацій до «Мідного вершника», що засвідчили неабияке вміння молодого майстра збагнути величний художній світ поета. Монументалізм теми поєднався у дереворитах М. Котляревської із графічною витонченістю.

Виданий до 100-річчя з дня смерті поета у 1937 році однотомник вибраної прози О. С. Пушкіна було також доручено ілюструвати М. Котляревській.

Розвиваючи традиції радянської книжкової графіки, зокрема В. Фаворського, художниця тонко відчула і передала дух епохи та творчий задум геніального поета. П'ятнадцять чорно-білих, інколи підфарбованих дереворитів на вклейках та суперобкладинці добре відтворюють характер пушкінських героїв, чудово доповнюють текст.

Марія Євгенівна Котляревська — визначний художник-ілюстратор. Вона оформила понад п'ятдесят книжок, і кожна з них — свідчення глибокого прочитання нею літературного твору. Великих успіхів досягла художниця, працюючи над оформленням книжок Л. Первомайського, В. Поліщука, П. Панча; вона обдарований інтерпретатор вітчизняної та зарубіжної класики: творів Тургенєва і Шевченка, Гейне і Шіллера. В її творчому доробку ілюстрації до книжок Чехова, Войнич, Лесажа, Беранже. Ілюструючи той чи той твір, М. Котляревська знаходила оригінальну образотворчу характеристику і застосовувала цікаві технічні засоби.

Найпомітніші риси її стилю — тяжіння до традицій народної творчості, узагальненість, поєднання ліризму і монументальності. Підтвердження цього — станкові гравюри М. Котляревської, чимало з яких навіяно літературними образами: це своєрідні варіації за мотивами Шевченкових поем, народних казок.

Відома М. Котляревська і як майстер екслібриса. В її книжкових знаках впізнаємо мотиви українського декоративного мистецтва: елементи народного орнаменту, фольклорні образи. Екслібриси М. Котляревської експонувалися на багатьох виставках у нашій країні і за кордоном, зокрема у Чехословаччині, Голландії, Німеччині.

А. С. ПУШКІН

МІДНИЙ ВЕРШНИК

Петербурзька повість

Державне Літературне Видавництво 1936

МИХАЙЛО КОВСАН

МОВОЮ ТАРАСА

Численними узами пов'язана творчість О. С. Пушкіна з Україною. Українські враження надихнули поета на створення багатьох ліричних шедеврів, поеми «Брати-розбійники», «Пісні про віщого Олега». В Одесі писалися глави «Євгенія Онєгіна». Пушкін близький українському народові, як писав О. І. Білецький, «і своїм впливом на українську літературу, і своїми українськими темами, і своїм інтересом до сучасного та минулого України, і, нарешті, своїми живими зв'язками з нею».

Ще за життя Пушкіна його твори друкувалися на Україні, робилися перші переклади їх українською мовою. 1827 року в одному з номерів «Одесского вестника» було передруковано «Подорож Онєгіна», багато рядків якої присвячені Одесі. Через десять років 13 лютого газета сповіщала про «незамінну втрату, якої зазнала російська література», про те, що помер «співець найвищою мірою народний, він однаково розумів і заповітні таїни російського народу, і загальні риси життя людства».

Початок перекладам творів Пушкіна на українську мову поклав Л. Боровиковський, опублікувавши в 1829 р. свою поетичну версію «Шотландської пісні» — «Два ворони». Через рік в «Украинском альманахе» було надруковано уривок з «Полтави» в перекладі О. Шпигоцького. Нарешті, 1836 року виходить друком «вільний переклад на малоросійську мову» «Полтави» Є. Гребінки, присвячений О. С. Пушкіну. Українізація, бурлескна традиція, в якій виконано ці перші переклади, робили їх дуже далекими від оригіналу. Ось як, наприклад, звучала «Полтава», в інтерпретації Є. Гребінки:

Зійшлося військо, знов на полі;
Тріщать, бряжчать шаблюки голі,
Грім із гармат заклекотів,
З гвинтівок кулі засвистіли;
Заржали коні, захропіли,
Уруч схопилися полки...

І хоча зараз цей переклад викликає усмішку, повторимо слідом за М. І. Костомаровим: «Перекласти «Полтаву» Пушкіна на малоросійську мову — ідея смілива, робить честь тому, хто перший визнав мову здатною до цього. Як і багато перших спроб обдарованих письменників, переклад, правду кажучи, не вдався, але в усякому разі поціновувачі малоросійського слова завжди будуть вдячні письменникові за те, що він показав його достоїнства і проклав дорогу іншим».

Серед тих, кому «проклав дорогу» Є. Гребінка, був І. Я. Франко, який в юначі роки переклав «Шотландську пісню» і «Русалку», а в 1914 році, вже будучи хворим,— драматичні твори Пушкіна, видані пізніше окремою книжкою з передмовою та примітками. Ця книжка містить також десять віршів, зокрема «Село» і «Пам'ятник». По суті, лише переклади І. Франка, на відміну від зроблених раніше перекладань пушкінських творів, можна в повному розумінні слова назвати перекладами.

Відомо, якою тяжкою була для Пушкіна впродовж усього його життя боротьба з цензурою, насамперед «височайшою». Але й після смерті поета його твори не тільки пильно «опікались» цензурою, а й редагувались (наприклад, В. А. Жуковським). Лише за кордоном вони з'являлися без цензорських і «редакторських» спотворень. Так, 1859 року у Лейпцігу в складі «Русской библиотеки» з'явилася скромна книжечка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», до якої ввійшли твори двох великих поетів, поминувши цензорський перегляд. Серед них пушкінські «послання» — «В. Л. Пушкіну», «Цензору», «Льву Сергійовичу Пушкіну».

До революції видання творів Пушкіна на Україні було справою надзвичайно складною. Ще складніше стояло питання їхніх перекладів українською мовою. І все-таки до 100-річчя від дня народження поета перекладів уже було досить, аби видати перший збірник вибраних творів Пушкіна українською мовою. Однак цензура заборонила видання, тому що «переклади на малоросійське наріччя» були недозволенні. Заборонили друкувати навіть «Казку про рибака й рибку».

Після революції книжки Пушкіна на Україні видаються часто. 1918 року в Києві книговидавничий робітничий кооператив «Жизнь» випустив невеликий збірник пушкінських поезій, а через рік така сама скромна книжечка побачила світ у Чернігові. 1927 року одне з провідних видавництв України «Книгоспілка» видало «Вибрані твори» поета, куди ввійшло 22 вірші, поема «Цигани» і «Маленькі трагедії». Поряд з дореволюційними у книжці було вміщено переклади М. Рильського. Через три роки у цьому ж видавництві побачив світ «Мідний вершник» у перекладі М. Рильського, ілюстрований акварелями О. Бенуа. Саме з цієї праці Рильського розпочинається пора справді художнього відтворення доробку Пушкіна українською мовою. Потреба таких перекладів у багатьох викликала скептицизм. Наче у відповідь скептикам, М. Рильський писав: «Українські переклади Пушкіна конче потрібні. Це, по-перше, спосіб наблизити пушкінську спадщину до широких мас нашого народу... а, по-друге, який це прекрасний спосіб вигострити свою мовну зброю, піднести українську мовну культуру на вищий щабель розвитку! Переклади Пушкіна... збагачують, отже, українську мову, українську поезію, літературу взагалі». Стаття М. Рильського «Пушкін українською мовою» була надрукована у збірнику АН УРСР «О. С. Пушкін: Збірник

статей і матеріалів» (1938 р.), який начеб підбивав підсумок багатолітніх зусиль українських поетів, учених, видавців — усіх тих, хто в 30-і роки намагався зробити творчість великого російського поета надбанням української культури. В цей час було вперше або заново перекладено на українську мову майже всі твори Пушкіна: вийшло десь 30 видань загальним тиражем близько 800000 примірників.

У 1937 році відзначалося 100-річчя з дня смерті поета. До цієї дати — справді в дусі часу — широким фронтом розгорнулася велика робота. При Спілці письменників України було утворено спеціальну пушкінську комісію під головуванням П. Тичини, яка затвердила склад перекладачів і розподілила між ними твори Пушкіна. 1936 року М. Терещенко писав: «Поети Радянської України готуються якнайкраще виконати свій обов'язок перед пам'яттю Пушкіна — гідно відтворити в українських перекладах усю велич поетичного генія, щоб донести його натхненне слово до якнайширших мас українського трудящого народу».

Понад тридцять поетів працювали над перекладами. Серед них визначні майстри слова М. Рильський, П. Тичина, М. Терещенко, М. Бажан. У 1937 р. Держлітвидав України випустив окремими виданнями майже всі твори Пушкіна, але найважливішою подією був вихід двотомника вибраних творів (до цього видання їх увійшло сто п'ятнадцять). Читачі довоєнного часу добре пам'ятають ці два томи у футлярі. На ледериновій обкладинці заглибленим фарбовим тисненням виконано назву книжки. На білому тлі суперобкладинки — профіль Пушкіна та його автограф. Надрукувала книжку Харківська друкарня ім. Фрунзе, одна з кращих тоді на Україні.

«Полтаву» переклав С. Голованівський, «Циган» — В. Сосюра, «Моцарта і Сальєрі» — М. Бажан, «Руслана і Людмилу» — М. Терещенко.

Найзначнішим був внесок у видання М. Рильського: «Євгеній Онєгін», «Мідний вершник», «Бенкет у чуму», поезії, казки. «Ніколи пушкінська муза,— писав О. І. Білецький,— не зустрічала ще на Україні такого вірного відгуку, як у перекладах Рильського». І сьогодні, перечитуючи переклади М. Рильського (а їх іноді друкують паралельно з оригіналом: не кожен переклад витримує таке зближення), дивуєшся надзвичайно поетичному його чуттю:

Де вод пустинних оболонь,
Стояв він; гордих дум вогонь
Чоло світив. Поперед нього
Котилась річка...

По-пушкінськи легко й вільно звучать і рядки «Євгенія Онєгіна»:

Печальна, дика, мовчазлива,
Неначе сарна полохлива,
Вона росла в сім'ї своїй,
Немовби зовсім у чужій...

У перекладах М. Рильського є багато прикладів дуже точної відповідності оригіналові. Сам поет пригадував, що коли йому вдався переклад, здавалось би, неперекладних рядків:

Шипіння вспінених напоїв
І пуншів пломінь голубих,—

він уночі розбудив своїх рідних і, щасливий, прочитав їм ці рядки.

Ще за рік до появи двотомника у Держлітвидаві України побачив світ «Мідний вершник». Ця невеличкого формату, зграбна книжечка — одне з найкращих видань творів Пушкіна на Україні і донині. Книжка ілюстрована ксилогравюрами М. Котляревської, котра зуміла тонко відчути і передати дух епохи і творчий задум поета. Вона ж проілюструвала й книжку «Вибрана проза», що вийшла у видавництві «Молодий більшовик». Чорно-білі, іноді підфарбовані ксилогравюри М. Котляревської добре відтворюють характер пушкінських героїв і прекрасно доповнюють текст.

Кілька видань післявоєнних років були присвячені 150-річчю від дня народження поета. 1949 року вийшов однотомник вибраних творів за редакцією П. Тичини. Починає видаватися чотиритомне зібрання творів Пушкіна українською мовою, останній том якого датується 1954 роком. Редактором видання був М. Рильський. До першого тому ввійшли поезії, до другого — поеми та казки, до третього — «Євгеній Онєгін» і драматичні твори, до четвертого — проза. Серед перекладачів бачимо і нові імена — Є. Дроб'язко, О. Гончар. До сьогодні це видання залишається найповнішим зібранням творів Пушкіна українською мовою.

В 50-і роки твори Пушкіна майже щороку з'являлися в українських видавництвах, але друкувалися переважно старі переклади, художнє оформлення багатьох книжок було невиразне, мало співвідносне з духом пушкінської творчості. Хіба що «Казка про попа і наймита його Балду» (1955 р.) з ілюстраціями А. Базилевича вирізнялася на загальному тлі.

1979 року у видавництві «Дніпро» побачив світ двотомник вибраних творів О. С. Пушкіна та оригінально оформлений художником В. Метченком «Мідний вершник» з текстом російською й українською мовами. Як і півстоліття тому, у книжці вміщено переклад М. Рильського.

Нині українською мовою звучить практично увесь Пушкін. Який же твір найчастіше привертає увагу перекладачів, художників, видавців? Щоб відповісти на це запитання, не потрібні спеціальні дослідження, статистичні потвердження. Півтора століття тому вперше зазвучала українською мовою «Полтава» (сьогодні переклад Є. Гребінки — лише історико-літературна пам'ятка). Перекладав поему і С. Руданський. Нині ми читаємо «Полтаву» українською мовою в перекладі С. Голованівського і спільному перекладі М. Рильського та А. Малишка. В 1974 і 1981 роках видавництво «Прапор» випустило окреме видання поеми паралельно двома мовами — російською та українською. 1984 року цікаво ілюстровану «Полтаву» видала «Веселка».

Причини особливої зацікавленості українських поетів та видавців «Полтавою» очевидні: це найбільш «український» твір Пушкіна. Перебуваючи в Києві, поет відвідав Києво-Печерську лавру. Довго стояв біля могили Кочубея й Іскри. Переписав текст з надмогильної плити... Працюючи над поемою, Пушкін вивчав історію України,

користуючись третім, присвяченим петровській епосі, томом «Истории Малороссии» Д. Бантиш-Каменського. В його бібліотеці були книжки М. Максимовича, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки («Малороссийские приказки», 1834, переклад «Полтави»). Цікавився Пушкін і українським фольклором. М. Максимович, одним з перших відгукнувшись на вихід «Полтави», пригадував, як одного разу він застав О. Пушкіна, який недавно повернувся з закавказьких мандрів, за читанням його «Украинских народных песен». М. Максимович дав прочитати поетові народну українську пісню про Мазепу, що не ввійшла до першого видання книжки.

Нині бібліографія видань пушкінських творів на Україні досить поважна. Багато досліджень присвячено біографічним і творчим зв'язкам поета з Україною. В 1937 р. побачила світ книжка «Галицкая Русь Пушкину в 100-летнюю годовщину его смерти», видана у Львові. Крім збірника статей та матеріалів «О. С. Пушкін» за редакцією П. Тичини і О. Білецького (1938 р.), згадаємо книжку Д. Косарика «Пушкин на Украине» — перше за радянських часів дослідження на цю тему. 1958 року у Львові вийшла монографія Ф. Неборячка «Пушкін українською мовою», спеціально присвячена історії перекладів творів Пушкіна й праці радянських поетів-перекладачів. Республіканські видавництва випустили кілька книжок, присвячених тим місцям України, де бував поет,— Одесі, Катеринославу, Криму. Однак, на жаль, досі немає книжки про київські враження поета, а вони мали великий вплив на його творчість. У Києві Пушкін побував на знаменитому Контрактовому ярмарку, в київському театрі дивився спектаклі трупи М. Щепкіна. А втім, ще до приїзду поет линув уявою у «світлий Київ», на «щасливі» береги Дніпра. У Київ поривається героїня «Руслана і Людмили», яка «...у мріях дивних снів До рідних київських полів В сердечнім забутті злітає...»

Під час свого перебування у Києві Пушкін жив у домі Раєвських, який зберігся до наших днів. Давно вже назріла потреба відкрити в цьому будинку музей О. С. Пушкіна. Гідне місце у майбутній експозиції музею мають зайняти і книжки поета, видані на Україні.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Катерина Садовська. Мої друзі

ЮРІЙ КРАСНОЩОК

КОМУ НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ ГВОЗДИКА?

ПРО ПОРТУГАЛІЮ КОЛИСЬ ГОВОРИЛИ, ЩО ВОНА ТАМ, ДЕ ЗАКІНЧУЄТЬСЯ ТВЕРДЬ І ПОЧИНАЄТЬСЯ ОКЕАН...

Тут, на заході Піренейського півострова, глибокі урвища й гострі скелі знаменитого мису Рока обриваються крутояром і поринають у безодню Атлантичного океану. Трохи далі по узбережжю випинається в океан горезвісний мис Бока ду Інферну — Паща Пекла, де, розбиваючись об страхітливі скелі, загинуло чимало кораблів і мореплавців.

У невеличкому будинку, що притулився під горою, неподалік від старовинного маяка, вам за сто ескудо випишуть на зразок старовинного манускрипта свідоцтво з великою печаткою, яке підтвердить, що ви, сеньйор такий-то, справді мандрівник і побували на крайній західній точці Європи. Додатково це можна засвідчити ще й документальним фото або любительським знімком, сфотографувавшись біля великого кам'яного хреста, на якому латиною викарбувано, що це і є крайня точка Європи.

Поблизу, на прибережних скелях, росте схожа на орхідею невибаглива квітка, яку звуть «квітка сліз». Чому з'явилася така назва, сказати важко. Може, тому, що вітер тут дме увесь час із моря і, здіймаючи в повітря великі хмари бризок, зрошує ними ці квіти?

Але якщо сльози на пелюстках несправжні, то саму Португалію з давніх-давен називали «країною сліз» недаремно. За тисячоліття існування країни — в давнину її знали як Лузітанію — на її багатостраждальній землі пролито безкрає море сліз і крові в боротьбі проти римського панування, за національне визволення від арабських та іспанських завойовників. Та, мабуть, за три десятки років фашизм Салазара приніс Португалії сліз і горя більше, аніж уся її попередня історія...

Ліссабон — політичний, економічний і культурний центр цієї невеличкої субтропічної країни — прилаштувався на правому березі річки Тежу, за 15 кілометрів від Атлантичного узбережжя. Місто спускається до прохолодних хвиль мармуровими сходами, височить на берегах білими, рожевими й жовтими палацами й соборами, звивається на пагорбах середньовічними вуличками.

Забудований Ліссабон своєрідно. Колись португальські морехідці і колонізатори звідусіль стягали сюди не тільки золото й срібло, а й архітектурні зразки. Тож поруч із китайською пагодою тут можна побачити католицьку церкву чи індійський храм.

У старовинному місті від кожного каменя віє сивою давниною. Гіди обов'язково звернуть увагу туристів на чудову споруду, прикрашену кам'яним мереживом. Це знаменитий монастир Святого Ієроніма, де зберігаються біломармурові гробниці Луїса Камоенса і Васко да Гами. Так само вам покажуть на самому березі річки великий білий пам'ятник — стилізовану каравелу, на якій в оточенні першовідкривачів XV—XVI століть стоїть принц Енріко Мореплавець. Серед аргонавтів середньовіччя і скульптура великого поета, фундатора португальської літературної мови Луїса Камоенса. Знеславлений королівськими чиновниками, він багато років провів у в'язниці. В своїх елегіях поет з гіркотою пише про «золоті часи» Португалії:

Попасти до ганебної тюрми,—
Це від моїх пороків і гордині.
Смерть розрубала ланцюги, та й нині
Я у полоні горя і пітьми.

«Золотий вік» Португалії відіграв у розвитку цивілізації позитивну роль, приніс людству географічні відкриття, але водночас породив болячки колоніалізму, які прорвуться через багато років потому — під час «революції гвоздик». Експлуатація колоній, розкрадання їхніх природних багатств, работоргівля приведуть лише до тимчасового розквіту феодальної держави. Скарби загарбаних земель сприятимуть дармоїдству королів та ідальго, паразитизмові держави й уярмленню португальського народу, що врешті-решт спричиниться до занепаду країни, яка після «золото-

го віку», вже в часи фашизму та монополістичного капіталу, стане найбіднішою в Європі.

Вузенька середньовічна руа де ла Роза (вулиця Рози) одного літнього дня привела нас до невеликого екзотичного ресторанчика дона Феодосіо, що називався «О Форсадо». Вже багато років тут збираються молоді тореадори. Популярність торади в країні й за кордоном зробила цей ресторан, стилізований під монастирський підвал, досить відомим. Жодного вікна; червоні ліхтарі — неначе смолоскипи, а посередині підвищення. В ресторані вас пригощатимуть, а в цей час душу рватиме протяжна мелодія фади і чарівна Марія де ла Фе покличе вас своїми піснями в далекі часи історії рідної країни.

Фада — невід'ємна частка духовного і культурного життя португальців. Цей своєрідний жанр пісенного мистецтва, в якому плаче, страждає, іскриться сміхом душа народу, походить від латинського слова «фатум» — доля. З середніх віків фаду супроводжували два інструменти — португальська лютня та іспанська гітара. Фада — мелодія португальського народу, що увібрала в себе ритми арабської Африки й індійського Сходу, екзотику бразільських карнавалів і темперамент пісень Латинської Америки. Фада — це мелодія португальської колоніальної імперії, мелодія, яка склалася, мабуть, ще в XIV столітті з ліричних касант — сільських пісень — і сонетів...

Марія де ла Фе — вродлива, струнка, смаглява жінка в чорній сукні й темній накидці — своїм співом щоразу викликала оплески. В перервах між її виступами танцювальний ансамбль у колоритних національних костюмах (чоловіки в червоних жилетах, білих штанях і зелених очіпках, жінки — в білих блузах і червоних спідницях) вибивав важкими черевиками на дошках сцени ритми народних танців. Потім знову фада про солодку любов, гірку долю, безрадісну бідність і жорстоке безробіття.

Про фаду в Португалії написано наукові праці й художні твори; у ній без перебільшення відображено всю історію країни: звучить рицарський мотив середньовіччя, страждання від розлуки часів морехідців, осуд колоніальних воєн, заклик до боротьби проти фашистської сваволі.

Фашистська влада жорстоко переслідувала демократичних співаків, які своїми піснями протестували проти гноблення, і водночас підтримувала фадистів, що уславляли режим.

У Ліссабоні на руа Гілберта Рола створено театр «Тімпаная», де щовечора йдуть концертні програми «Фада». Тут можна почути виступи кращих фадистів Португалії — Карлуша ду Карму, Феміне Луарте, Ади Каштру, Марії де ла Фе, які вважаються народними співаками і самі складають пісні.

Відчутний вплив на португальську літературу, фаду справила творчість Камоенса. Нам пощастило відвідати відомий у Португалії «Сад сліз» — улюблене місце поетів і закоханих, що розкинувся в місті Коїмбра на березі річки Мондегу. Тут, під горою, по галереях тягнуться засаджені квітами алеї, а на кам'яних брилах викарбувані рядки поезій різних епох про кохання. За легендою, свою назву сад дістав від чарівної Інеси ді Каштру, коханої принца Педру (потім короля Португалії Педро IV), яку з «державних міркувань» було вбито, аби вона не стала королевою. Мармуровий саркофаг дівчини і сьогодні зберігається в одному з португальських монастирів. Луїс ді Камоенс, 400-річчя з дня смерті якого минуло нещодавно, часто бував у «Саду сліз» і відтворив легенду в своїй епічній поемі «Лузіада».

Ювілей великого поета був широко відзначений літературною громадськістю. В книжці «Образ Луїса ді Камоенса», що вийшла до цієї дати, понад тридцять авторів коментують твори поета. Камоенсу було присвячено і драматичні твори, серед яких популярною стала п'єса Жоржа Сарамагу «Що мені робити з цією книжкою» — розповідь про нелегку долю «Лузіади».

Куди б ми, радянські журналісти, не їхали в Португалії: в університетське місто Коїмбра чи в столицю хлібного краю Еверо,— обов'язково натрапляли на церкву, храм, собор або монастир, яких тут безліч. Побудовані в різних стилях і в різний час, вони привертають увагу своєю витонченою архітектурою, химерністю різьблення по каменю.

Португалія — країна католицька, в ній 90 відсотків віруючих, які й сьогодні хрестять дітей і вінчають молодих у церкві. Та останнім часом португальська молодь дедалі частіше уникає вінчання. Справа в тому, що католицька релігія не дозволяє розлучення, і це якоюсь мірою лякає молодь. Тому вони про всякий випадок одружуються в мерії, не зв'язуючись із католицькими законами.

Знайомитися з кафедральним собором міста Еверо ми поїхали в супроводі президента товариства «Португалія — СРСР» провінції Алта Алентежу Енріко Масіасі. Собор вражає своїми розмірами. Його довжина — понад сто метрів. Будівлю увінчує баня на масивних колонах.

Католицька церква завжди намагалася вразити людську уяву величчю божественного храму. Тож і в Португалії робилося все, аби неписьменний селянин (у країні сьогодні більше половини населення не вміє писати й читати), потрапивши з нужденної оселі у величні костьоли й монастирі, відчував свою нікчемність.

Простуючи монастирськими коридорами кафедрального собору, ми з нашим гідом сеньйором Масіасі опинилися в каплиці, де парафіяни давали обітницю. На одній із стін висіли дівочі коси, довге жіноче волосся, чоловічі чуби — це були дари віруючих за «виконання» їхніх молитов: хтось видужав, когось обминуло нещастя, а до когось прийшло щастя. Заслугу тут завжди віддавали всевишньому. На іншій стіні фотокартки тих, за кого молилися їхні близькі — просили врятувати від смерті, позбавити каліцтва, вилікувати від хвороби. Люди століттями йшли в отакі каплички, продовжують іти й сьогодні, сподіваючись на «чудотворне» зцілення.

Відвідуючи монастирі й собори, зустрічаючись із португальською інтелігенцією — журналістами, письменниками, ми неодноразово переконувалися, що історія Португалії — це історія духовного уярмлення й економічного закабалення португальського народу, чого він не позбувся, на жаль, і донині.

Одного травневого дня ми зупинились у провінційному місті Фатімі. В центрі асфальтованої площі, оточеної з трьох боків церковними будинками релігійного комплексу, здій-

Єдина надія на туристів...

мався високий костьол, обабіч якого тягнулися бокові анфілади з колонами. Ця площа, як стверджувала наш гід сеньйора Одетт, більша, ніж площа Святого Петра в Римі, й на ній міг би розміститися майже один мільйон паломників. Перед костьолом на п'ятнадцятиметровій колоні височіла статуя божої матері.

Костьол, як і весь комплекс, завдячує своєю появою іще одному (стільки вже їх понавигадувала церква!) «диву». Як запевняють католицькі проспекти, 13 травня 1917 року перед трьома підпасками, що пасли кіз і овець на вигоні біля села Фатіма, в білому сяйві з'явилася мадонна і нібито мала з ними «одкровення».

«Посередниками» між мадонною і католицькою церквою були: Лючія Сантос — дівчинка десяти років: Франціско Марто — хлопчик дев'яти років; Ясінта Марто — дівчинка семи років. За твердженням церковних писань, тільки Лючія могла пояснити і зрозуміти «одкровення» діви Марії, решта двоє були ще зовсім малі.

На площі комплексу тисячам відвідувачів на наших очах безплатно роздавалися буклети та проспекти про «фатімське диво», а поруч асфальтом повзли на колінах жінки й чоловіки, виконуючи свої обітниці. Повзти треба було метрів триста чи й більше. Щоб не покалічити колін, паломники поприв'язували до них м'які підкладки і так, на колінах, через усю величезну площу...

«Фатімське диво» португальська церква використовувала не тільки з метою підняття своєї кон'юнктури та поповнення каси, а й для розгортання боротьби проти молодої Радянської країни під час «хрестового походу», який папа Пій XI оголосив у розпал економічної кризи 1929—1933 років.

Коли у 1967 році відзначалося піввіку «явлення», у Фатіму прибув сам папа римський і розмовляв із сестрою-кармеліткою Марією, колишньою дівчинкою Лючією Сантос, якій «пощастило» слухати мадонну. Під час релігійного свята на площі навколо статуї діви Марії зібралося кількасот тисяч паломників із багатьох країн. Три дні й три ночі під пекучим сонцем і травневими дощами, на холодному нічному вітрі бідаки з Португалії та інших романських країн тиснулися в юрбі, повзли по брудному асфальту на колінах, аби притулитися до «святих» каменів.

«Революція гвоздик» принесла на португальську землю великі зміни, але «фатімське диво» так і залишилося. Це насамперед влаштовує праві сили країни, які мріють про скасування прогресивної конституції і ліквідацію завоювань революції. Вони докладають усіх зусиль, аби трудова Португалія більше молилася богу, розважалася на тораді й не вдавалася до політики, даючи правим змогу реставрувати владу монополістичного капіталу...

Під час нашого перебування в Ліссабоні відбувалася корида на арені «Кампа Бекену». Бій биків дуже популярний у всіх районах країни, особливо в сільських. Тут, окрім скромних споруд для торади місцевого значення, близько сорока добре обладнаних арен, які протягом сезону відвідують сотні тисяч прихильників цього видовища.

До XVIII ст. португальська торада майже нічим не відрізнялася від іспанської кориди. Як розповідає легенда, у XVIII столітті на арені в Ліссабоні відбулася корида, під час якої бик смертельно поранив відомого тореадора графа ді Аркуша. Перед смертю тореадор попросив правителя Португалії маркіза Памбала не вбивати тварини, і маркіз виконав те прохання.

Мабуть, відтоді корида і називається в Португалії торадою; з неї було виключено

Куточок португальської столиці

останній кульмінаційний акт, що зберігся в Іспанії,— вбивство бика. У биків, призначених для торади, стали підпилювати роги і натягати на них шкіряні навершники. Безкровність португальської торади робить її гуманнішою, розважальнішою. Перетворившись у спортивне змагання, де на перше місце виступають спритність і майстерність безбройного тореадора проти маси і сили бика, видовище значно виграє. Кульмінація торади — коли людина осідлає бика.

В місті Еверо, провінції Алентажу, нам випало зблизька побачити арену для бою биків «Палга Бланко» і побувати за її лаштунками. Тут ми й познайомилися зі старим тореадором Себастьяном Сантушем. Побачивши нас, він радісно всміхнувся і дружньо потиснув нам руки. Взагалі трударі Португалії привітно зустрічають радянських людей, бо вважають нашу країну своїм великим другом.

Себастьян Сантуш колись був досить відомою людиною в Португалії — кумиром уболівальників торади. Його портрети не сходили з афіш. Тепер служить конюхом на арені «Палга Бланко» в Еверо. З розмови я зрозумів, що, крім романтики, в тораді є ще й гірка частка жорстокої капіталістичної дійсності — «під биком» чи «на бику». Зараз він «під биком»: кому потрібен старий тореадор, якщо в країні сотні молодих безробітних?

До квітневої революції в політичному й економічному житті Португалії панували 44 клани, які були головною опорою фашистської диктатури Салазара — Каєтану. Верхівку цієї монополістичної піраміди становили три фінансові групи: КУФ («Компанія уніао фабрил»), сімейства Шаполіно, Еспірату-Санту та ще чотири десятки дрібніших.

Після націоналізації банки, страхові й транспортні компанії, промислові комплекси, окремі заводи, великі латифундії стали власністю держави. Створювалися нові державні установи і підприємства, а на землях кооперативи. Це був період найвищого злету квітневої революції.

Націоналізовані підприємства на початку свого існування зіткнулися з серйозними труднощами — саботажем приватних компаній, економічною блокадою капіталістичних країн. Але поступово державні підприємства ставали рентабельними, а сільськогосподарські кооперативи досить швидко зробилися основними виробниками зерна в Португалії.

Сильних капіталістичного світу дуже лякало, що португальський приклад може стати початком ланцюгової реакції в регіоні. І тому, коли, завдяки ренегатській політиці соціалістів, правим елементам пощастило-таки прийти до влади, створений ними уряд повів рішучий наступ на завоювання революції. І якщо спочатку були спроби тільки припинити поширення земельної реформи та домогтися прийняття спеціального закону, за яким власникам латифундій надавалося право мати по 350 гектарів землі на кожного члена сім'ї, то тепер частіше застосовуються репресивні дії проти кооператорів. Землі повертаються поміщикам, а селян звинувачують у незаконному захопленні угідь та нерентабельному веденні господарства.

...Сіявся дрібний теплий дощ, коли ми вибралися з таксі, трохи пошарпаного «мерседеса», біля будинку «Радіо функціонале португезе». Потрапили туди не одразу, бо виявилося, що радіо Португалії міститься в кількох будинках, і водій висадив нас спочатку не там, де треба. Двох гостей із Радянського Союзу — Гурама Куцінаву з Грузії і мене — супроводжував кореспондент Центрального радіо й телебачення в Португалії Ярослав Чернуха. Він був нашим перекладачем і гідом. Розпитавши у полісмена дорогу, ми нарешті потрапили в будинок португальського радіо.

Чекаючи в холі, поки залагоджувалися формальності, ми зрозуміли, що нашому візитові тут дехто не дуже радий.

Нарешті нам почепили великі бирки з номерами, які свідчили, що ми гості. Перший візит був до адміністративного секретаря, молодого португальця, котрий розповів, що, крім підпорядкованого урядові радіо, яке веде тільки інформаційно-розважальне мовлення, в країні є і приватні радіостанції, що належать акціонерам. Це «Радіо ренешенше» — «Радіо відродження», яке займається розважально-комерційними програмами, і «Радіо комерсіо» — тільки рекламні передачі.

Після кабінету секретаря нас запросили до редакції інформаційної служби. На португальському радіо дикторів як таких майже немає, крім кількох для зачитування оголошень. Радіопередачі ведуть самі радіожурналісти. Розважальні та літературно-драматичні готують письменники. Під час нашого візиту журналісти, які були на зміні, цікавилися життям у Радянському Союзі, розповідали про умови своєї праці. Вони з тривогою говорили про наступ правих на завоювання революції. І тривога та була небезпідставна... Через деякий час нам стало відомо, що уряд ліквідував португальське державне інформаційне агентство АНОП, і значна кількість

прогресивних португальських письменників та журналістів, які працювали в цьому агентстві, опинилася в лавах безробітних. Що чекає на працівників португальського радіо, адже до революції воно теж було приватним?

У бесіді з президентом Португальської асоціації письменників Урбану Товареш Редрігеш ми дізналися, що у маленької Португалії турбот сьогодні «цілий океан». Ці слова можна повністю віднести і до португальської літератури. За характеристикою письменника Жозе Піраша, батьківщина — мачуха Камоенса, в якій він помер від голоду, ще не стала матір'ю для сучасних португальських письменників.

У розмовах з нами літератори із занепокоєнням відзначали, що офіційні кола країни, які нещодавно з таким пафосом вшановували пам'ять великого Камоенса, обходять увагою сучасних поетів і прозаїків. Про це яскраво свідчить другий з'їзд письменників Португалії.

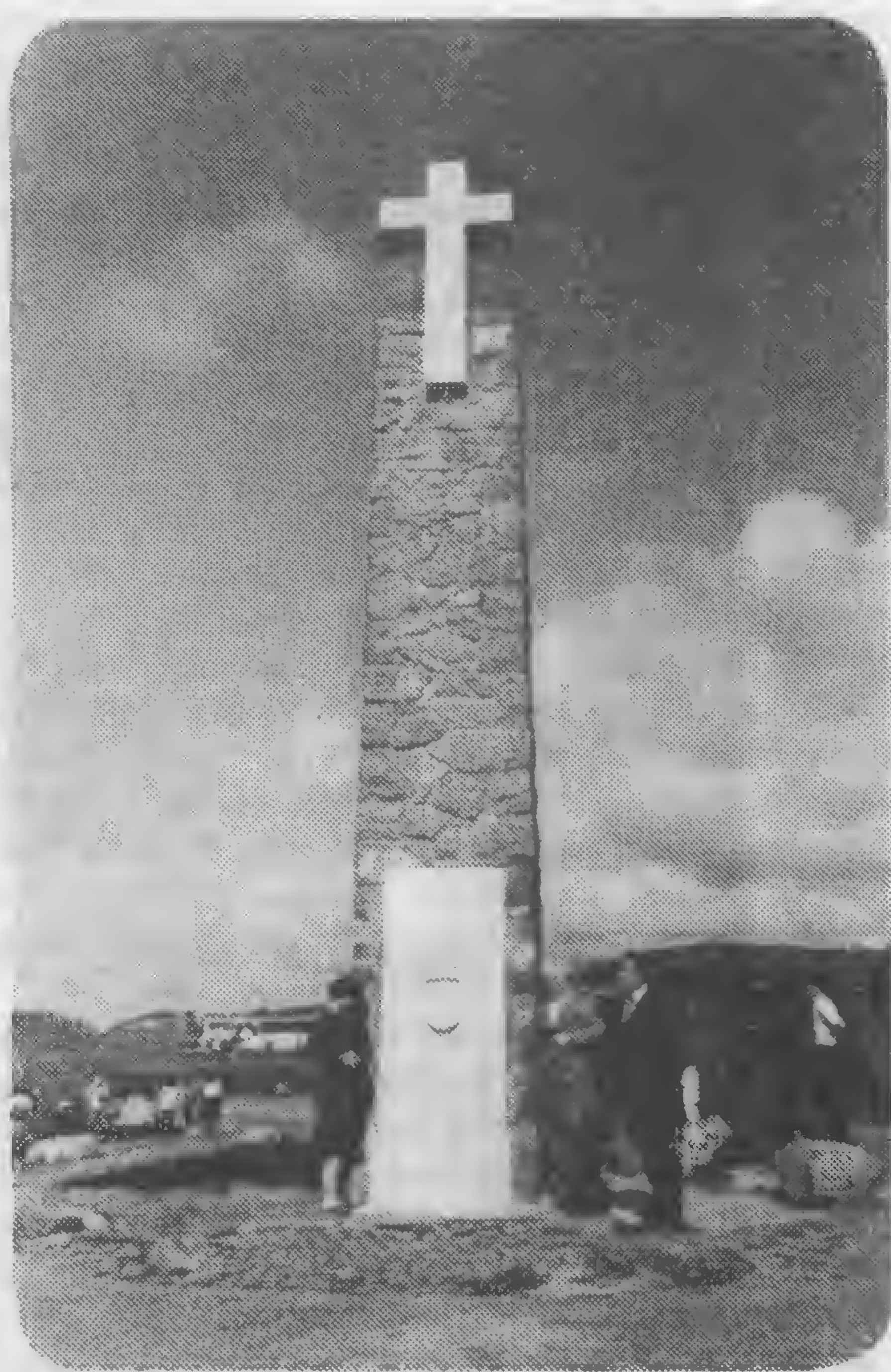
Жозе Піраш, виступаючи на з'їзді, говорив, що офіційна влада намагається знову ізолювати письменника від суспільства, і вже не з допомогою «інквізиторів» із ПІДЕ, а шляхом «гендлярського диктату і знищення культурних потреб португальського суспільства».

На з'їзді зверталася увага на те, що як продукт культури сучасна португальська книжка цінується сьогодні дуже низько, що авторитетом померлих класиків «душать» сучасних художників, і в цій офіційній політиці правлячі кола вбачають так звану «стратегію реквієму».

У своїх виступах письменники Маріо Діонізіу, Александре Бабу та інші говорили про «кризу читання в країні», про різке зростання цін на книжки. Це відлякує читача. Йшлося також про ідеологічні бар'єри, які створюють прогресивним митцям великі видавництва. Непокоїть португальське письменництво й фашистська реакція, що починає підіймати в Португалії голову. Тому тема боротьби проти фашизму звучить у літературі, драматургії та на сторінках преси дуже часто. У дні нашого перебування в країні на сцені португальських театрів ішла відома п'єса «Злочин у дзеркальному залі» — про терор ПІДЕ і жорстокість фашизму.

За останні роки обстановка в Португалії часто загострювалась. Ми були свідками, як у Ліссабоні на заклик Загальної конференції португальських трудящих — Національного інтерсиндикалу (ЗКПТ—НІ) розгорнувся активний страйковий рух. Страйкували десятки тисяч робітників і службовців. Вони виступали проти зростаючої дорожнечі, спроб підприємців встановити «стелю» для підвищення заробітної плати, проти інфляції й незаконних звільнень.

Складність обстановки, в якій змушені працювати португальські комуністи, ми відчули під час нашого відвідання газети «Аванте!» Центральний Комітет Компартії Португалії і редакція газети містяться в одному будинку, тому нам випало бачити і товариша Куньяла, який приймав одну із зарубіжних делегацій. У Португалії його називають камарадо Алваро, і серед трудящих країни він має великий авторитет. Із телевізійних передач найпопулярніша в Португалії щотижнева програма «Діректіссімо», що означає «просто в ефір». Телеглядач може подзвонити на студію і взяти участь у дискусії. В куточку екрана світиться номер телефону, по якому ставлять запитання. Так от, в одній із таких передач, коли виступав Алваро Куньял, пролунав телефонний дзвінок. Генеральний секретар Компартії Португалії взяв трубку і почув: «Сеньйоре Куньял, коли ви нарешті заберетеся до своєї Росії і дасте португальцям спокійно жити?»

Крайня західна точка Європи

Камарадо Алваро всміхнувся і спокійно відповів: «Я ще не планував своєї поїздки до Радянського Союзу. Але не певен, чи викличе це взагалі кардинальні зміни в житті нашої країни. Думаю, що ні... Можливо, тільки для сеньйора, який зараз подзвонив. Бо він із полегшенням подумає: «Слава богу, тепер я спокійний, нарешті нема цього самого...» Та після мого від'їзду,— навіть якби я на якийсь час затримався за кордоном,— тут залишиться ще так багато комуністів! День у день їх стає все більше».

Нині Португалія переживає важкі часи, в ній розгортається гостра політична й економічна боротьба. Реакція почала новий наступ на революційні здобутки. Нерадісне майбутнє чекає португальську промисловість з її карликовими підприємствами, неспроможними вистояти в конкуренції з промисловістю західноєвропейських держав. Головний редактор газети «Діаріу» Мігуель Родрігеш, відповідаючи на запитання про ставлення лівої преси до планів уряду, показав на сторінку газети: «Поспіх зі вступом до «Спільного ринку» свідчить про бажання правлячих партій дістати за кордоном ту підтримку, якої їм бракує всередині країни для реставрації у Португалії монополістичного капіталу».

З португальським журналістом Юлієм Ролдау, завідуючим кореспондентським пунктом газети «Джорнал ді нотісіаш», що виходить у Порто, ми познайомилися на зустрічі в товаристві «Португалія — СРСР» у місті Коїмбра, де він представляв цю газету. Юлій

запросив нас до себе на корпункт. Коли зайшли туди, задзеленчав телефон. Юлій схопив трубку, і ми побачили, як на його обличчі з'явилася радісна усмішка. Ролдау одразу ж поділився новиною: щойно закінчився перший тур виборів президента профспілки журналістів Португалії, і він у ньому набрав більшість голосів, а це означає, що його можуть обрати президентом! Ми щиро вітали Юлія. Із жвавим, говірким Ролдау спілкуватися було легко й цікаво. Він активний учасник революційних подій і тому багато розповідав про шлях португальської революції та про життя португальських журналістів.

Торкнувшись проблем безробіття в своїй країні, він сказав: «Бути в Португалії прогресивним журналістом нелегко. Багато нашого брата шукає сьогодні роботи. Ви, радянські люди, не знаєте безробіття, і вам можна позаздрити. Сьогодні я маю роботу, але зі страхом думаю про те, що буде, коли її втрачу...»

Процес згортання промислового виробництва і наступу капіталізму на державний і громадський сектор португальської економіки, який триває в країні й сьогодні, відповідає класовим інтересам буржуазії. Але маневр «Демократичного альянсу», спрямований на докорінний перегляд конституції 1976 року (її вважають найдемократичнішою з усіх існуючих у буржуазних країнах Західної Європи), внаслідок рішучої боротьби прогресивних сил країни провалився. І хоч «Демократичний альянс» завдяки політиці соціалістів усе ж дечого таки домігся, змінити проголошені революцією основи економічного ладу (наприклад, виключити з тексту конституції положення про аграрну реформу і націоналізацію) правим поки що не вдалося.

Та буржуазні партії все ж таки зуміли домогтися ліквідації Революційної ради і обмежити функції президента країни, а це відкрило реакції шлях до повернення процесів економічної політики назад.

Тому сьогодні у Лісcабоні і по всій Португалії дуже часто можна почути фразу: «Демократія в небезпеці».

Мені пригадується розмова в лісcабонській газеті «Діаріу ді Ліжбоа». Коли ми, радянські журналісти, знайомилися з редакцією і друкарнею цієї газети, я звернув увагу на свіжий примірник, де було вміщено фото трьох лідерів буржуазних партій Португалії з підтекстовкою: «Дискусія з приводу змін у конституції». Я спитав Сампая, чергового редактора газети, який нас супроводжував, як ставиться до цієї дискусії їхня газета. І португальський журналіст коротко відповів:

— Уже 2 квітня 1976 року, в день проголошення конституції, ми розуміли, що новий основний закон країни буде незручний для правих сил. Так і сталося. І тепер вони ведуть наступ. Наша газета виступає проти змін у конституції, тридцять вісім статей якої обстоюють інтереси народу. За всі ці статті нам ще доведеться боротися. Шлях Португалії до демократії дуже складний...

Наступні роковини квітневої революції, яка привела до повалення найдовшого в Європі фашистського режиму, пройшли в Лісcабоні без особливих урочистостей і церемоній. Символічних гвоздик революції на вулицях уже не було, а про «молодих капітанів» ні уряд, ні преса намагалися не згадувати. 25—30-річні офіцери, яких квітнева революція одразу зробила генералами, нині позбавлені військових звань, командних посад і дуже часто взагалі звільняються з армії.

Нещодавно покинув службу Антоніу Маркіш-молодший, «молодий капітан», що привів своїх солдатів на допомогу повсталому народові у Лісcабоні. Офіцер, котрий наказав лісcабонській радіостанції передати в ефір мелодію пісні, яка стала сигналом до повстання, звільнився з армії і поїхав працювати кудись до Африки. Капітан Салгейру Майя, що заарештував наступника Салазара Каєтану, загубився десь на малопомітній посаді в армії. З яким почуттям йому тепер доводиться проїздити вулицею Гаррет, де містяться книжкові крамниці Лісcабона, дивитися на вітрини з книжками про Салазара, салазарівський режим та його послідовника — диктатора Каєтану, якого капітан Майя заарештовував? Стосовно до інших відомих «капітанів» — учасників квітневих подій, то навіть Асоціація ветеранів революції, що ледь животіє, не знає всіх їхніх адрес і доль.

Продавщиця Селеста Сейруш, яка мимоволі визначила символ революції, подарувавши великий букет гвоздик повсталим солдатам, а ті повстромляли квіти в дула своїх гвинтівок, як і раніше, працює в універсамі в Лісcабоні й скаржиться на низьку заробітну плату та дорожнечу.

Один із лідерів революції Амаду Гарсіа душ Сантуш і досі чекає, коли його нарешті призначать на відповідну його званню посаду в армії, чого, мабуть, ніколи й не буде. В інтерв'ю журналістам він розчаровано сказав: «Політичній владі в Португалії не вдалося вирішити жодної з проблем, які ми одержали від минулого». І він не помилився.

У жовтні минулого року в Португалії відбулися п'яті, з того часу як квітневою революцією було скинуто салазарівську диктатуру, що протрималася в країні 48 років, парламентські вибори. Буржуазні партії, відповідальні за політику країни, зазнали серйозної поразки. В зв'язку із втратою 46 мандатів соцпартією їм тепер важко буде створювати праві реакційні коаліції, які в попередні роки привели країну до гострої економічної кризи (безробітними стали десять процентів працездатного населення, а десятки тисяч робітників, працюючи, не одержували зарплати і жили тільки надією, що коли-небудь її одержать). Вступ Португалії до «Спільного ринку» ще більше може погіршити становище трудящих.

Португальський народ живе сьогодні в складних умовах, але він рішуче виступає за свої права, підіймається на боротьбу проти реакції. В країні шириться рух протесту проти гноблення й експлуатації з боку монополій, проти безробіття й інфляції, і це свідчить, що на землі Португалії боротьба за соціальні права не припинилась, а, навпаки, набирає гострих форм.

Зустрічаючись з активістами товариства «Португалія — СРСР» як у Лісcабоні, так і в Коїмбрі та Еверо, ми скрізь відчували теплий, гостинний прийом, переконувалися, що ідеї соціалізму й миролюбна політика нашої країни здобувають серед простих португальців дедалі ширшу підтримку. Товариство «Португалія — СРСР» сьогодні налічує понад 20 тисяч членів. 89 відділень товариства

працюють у різних куточках країни. На зустрічі у Ліссабоні віце-президент товариства Марія Лопеш сказала: «Уряд вставляє нам палиці в колеса, але це не зупинить португальців, які прагнуть розвитку контактів з великим радянським народом».

Ми часто бачили в містах і селищах Португалії на стінах будинків гасла: «Ні — ядерній зброї!», «Ні — війні!»

У русі борців за мир бере участь широка громадськість країни. Десятки тисяч підписів стоять нині під текстом звернення, в якому закликається оголосити «ні!» розміщенню ядерної зброї на португальській землі...

Нещодавно 200 португальських діячів культури та мистецтва, представники політичних і громадських кіл виступили із закликом покласти кінець гонці ядерних озброєнь. У документі, опублікованому в Ліссабоні у зв'язку з початком тижня дій за роззброєння, вміщено звернення до всіх миролюбних сил — не допустити мілітаризації космічного простору.

Дехто на Заході вважає, що реакція підрізала крила португальській революції. Справді, минулі роки боротьби були важкі. Але хоч втрати демократичних сил країни значні, повернення до минулого не буде — фашизм на землі Португалії не має майбутнього.

Демократична преса і португальська прогресивна громадськість розцінюють наслідки останніх виборів до парламенту як поразку реакції, поразку, яка свідчить про консолідацію прогресивних сил країни і підтверджує: португальський народ і далі провадитиме рішучу боротьбу за свої соціальні права, за принципи та ідеї «революції гвоздик».

Катерина Садовська. Вулиця

ВАСИЛЬ МАЦКО

ПОЕТ-СЕЛЯНИН ЗАХАР КИЦЮК

Ровесник віку, Захар Кицюк народився в селі Івонинці Летичівського повіту Подільської губернії (нині Летичівський район Хмельницької області) в сім'ї селянина-незаможника. З дитинства невгамовний і допитливий, наполегливо долав шлях до освіти: по закінченні церковнопарафіяльної школи спромігся вступити до хмельницької педагогічної семінарії. Тут з допомогою двоюрідного брата, сільського вчителя С. Й. Кицюка, Захар знайомиться з революційною літературою. Тут пробуджується його соціальна свідомість, формується світогляд. Опинившись у вирі величезних суспільних зрушень, він без вагання стає на бік революційних мас, радісно, з відкритою душею зустрічає Велику Жовтневу революцію.

Першим з-поміж семінаристів Захар вступає до комсомолу. Заснувавши рукописний журнал «Юнак», пропагує в ньому революційні ідеї, закликає молодь до нового життя:

Ширяй, як буйний вітер, під самі небеса,—
В безмірнім пориванні безмірна і краса.
Облиш ти мертвий спокій, назустріч бурям йди,
Пали вогонь у серці святої боротьби!

У роки громадянської війни Захар Кицюк всю свою енергію спрямовує на захист молодої Радянської влади, на боротьбу проти петлюрівців та білополяків. Він бере участь у партизанському русі, веде агітацію серед населення. За завданням більшовиків виїжджає в села Літинського, Хмільницького, Летичівського повітів. На початку 1920 року білополяки схопили комсомольця і як «більшовицького шпигуна» кинули до в'язниці у Хмільнику. Тільки випадок (семінаристи-земляки визволили) допоміг уникнути кривавої розправи.

Ставши інструктором повітового комітету комсомолу, Захар береться за налагодження культурно-освітньої роботи в селах повіту, друкує в місцевих газетах замітки й вірші.

У вінку революційнім
Молода весна гряде.
Від ярма ми вільні. Вільні —
Зустрічаймо ж ясний день!

Комсомолець корчагінського племені часто буває в рідному селі. Йому до всього є діло. З його ініціативи першими членами КСМУ стали Василь Поліщук, Герасим Данчук, Іван Гуменюк, Григорій Мазій. Разом із Захаром вони й були проводирями ленінських ідей на селі. Брат поета

Л. К. Кицюк згадує, що Захар завжди перебував серед молоді. Активних залучав до будівництва нової культури. Влітку збиралися на ланочку, а взимку у бідняцькій хаті. Ставили п'єси, читали вірші, гуморески за творами Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого, Дем'яна Бєдного... Іноді не вдавалося. Бо ж, звісно, нацьковані куркулями, настрашені релігійними забобонами, батьки прибігали з рогачами, рублями, копистками та й розганяли самодіяльних артистів. А на Захара кричали, що його лихий попутав, що в його душу поселився сатана. На ці події юнак відгукується поетичними рядками:

Геть усякі забобони,
Віковічнеє «не можна!» —
А нехай витає воля
І душа непереможна!..
Скиньмо бруд з душі своєї,
Що гнітив її віками,
І нехай витає чисте
Слово правди межи нами!
(«Нехай живе бунтарство»)

Ці та інші рядки віршів З. Кицюка, що їх він об'єднав циклом «З пісень революційної стихії», були викликані часом. Цікаво й точно визначив розвиток літературного процесу тих років Л. М. Новиченко: «Сорок — сорок п'ять років тому на літературний Парнас ішли молодики з досить-таки строкатим і загалом аж геть не найвищим освітнім цензом; та було в цих хлопців — молодих робітників і селян, які мали стати інтелігентами «в першому поколінні»,— було в них щось таке, що дозволяло їм (звісно, в міру хисту і працелюбства) впевнено займати постать на нових, небувалих творчих гонах... Це були письменники перших призовів, не завжди озброєні досвідом і широкими знаннями, але наснажені буйними життєвими враженнями, повні завзяття і віри в ідеали соціалістичної революції».

10 січня 1922 року за направленням комсомолу З. Кицюка зараховують студентом факультету соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.

Як засвідчують архівні документи, комсомолець Кицюк прийшов до інституту з підірваним здоров'ям, однак громадської роботи не покинув. Маючи досвід і неабиякі організаторські здібності, він стає організатором багатьох справ серед студентства, його обирають головою студентського колективу, редактором рукописного журналу. Крім того, З. Кицюк продовжує активну сількорівську діяльність, яку розпочав іще на Летичівщині. Кореспонденції, вірші, літературознавчі замітки, підписані криптонімами «З.К.К.», «З.К-ць», «З.К.» та повним прізвищем, часто з'являються на сторінках місцевих газет, зокрема «Червоної правди», яку редагував І. Кулик.

В інституті З. Кицюк заприятелював з літераторами Володимиром Свідзинським, Іваном Дніпровським, Остапом Демчуком, Варфоломієм Кириленком, Іваном Куликом, Микитою Годованцем, Михайлом Драй-Хмарою... Разом відвідували вони літературні гуртки, брали участь у дискусіях, а згодом утворили на зразок столичної свою організацію «Гарт». Її очолили З. Кицюк, І. Дніпровський, В. Кириленко. На одному із засідань Захар напосівся на Івана Дніпровського за його пролеткультівські погляди. У відповідь Дніпровський назвав свого товариша «білою вороною, яка нічого не розуміє в сучасній літературі». З цього приводу Захар Кицюк писав у газеті «Червоний шлях» від 4 лютого 1923 року: «Ми не родились, наче Венера, із піни морської, а є нащадками реального минулого. Все розвивається діалектично, зв'язано, послідовно, виходячи одне з одного. Без розуміння минулого ми не можемо знати нашого сучасного».

Важкі життєві випробування вкрай зруйнували здоров'я поета, творчість якого лише набувала розквіту на позиціях соціалістичного реалізму. Навесні 1923 року хвороба (туберкульоз горла) остаточно прикувала юнака до ліжка. Товариші відвезли Захара в рідне село. Тут, у батьківській оселі, він завершує свою поему «Похід», в якій оспівав героїзм ровесників, захисників молодої Країни Рад. Він пише вірші, поспішає упорядкувати їх для майбутньої збірки... Але час його вже збіг. 25 грудня 1923 року Захар Кицюк помер. Республіканська газета «Вісті», яку редагував В. Еллан-Блакитний, писала у некролозі: «Захарко Кицюк не встиг зробитись видатним. Хоч він прожив мало, але заслуговує, щоб спом'янути його добрим словом».

Тим більш, додамо, заслуговує на це в переддень 70-річчя Великого Жовтня.

МИКОЛА ЛАБІНСЬКИЙ

У СИЛОВОМУ ПОЛІ МАЙСТРА

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

До 100-річчя від дня народження Леся Курбаса

В УКРАЇНСЬКУ ТЕАТРАЛЬНУ КУЛЬТУРУ ЛЕСЬ КУРБАС ПРИЙШОВ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ. ВІН БУВ У ПЕРШИХ ЛАВАХ БОРЦІВ ЗА РАДЯНСЬКЕ МИСТЕЦТВО, СТВОРЮЮЧИ ТЕАТР НОВАТОРСЬКИЙ І ЗА СВОЄЮ ЕСТЕТИКОЮ, І ЗА ПРИНЦИПАМИ ВІДБОРУ И АНАЛІЗУ ЖИТТЄВОГО МАТЕРІАЛУ. НОВИЙ РЕПЕРТУАР ПОТРЕБУВАВ НОВИХ ФОРМ СЦЕНІЧНОГО ВТІЛЕННЯ, А ЗВІДСИ НЕВПИННІ ПОШУКИ РЕЖИСЕРА, ЙОГО СМІЛИВІ ЕКСПЕРИМЕНТИ. ВТІМ, РОЛЬ КУРБАСА У БУДІВНИЦТВІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НЕ ОБМЕЖУЄТЬСЯ РАМКАМИ СЦЕНИ: ВІН БУВ ОДНИМ З НАЙЯСКРАВІШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ПРОЦЕСУ 20—30-х РОКІВ.

Юрій Смолич у своїх «Розповідях про неспокій» писав з цього приводу так: «Без Курбаса скільки-будь уважний розгляд тогочасних літературних процесів буде неповний, ущербний, неповнокровний. І не тільки тому, що в тогочасному мистецькому побуті — у товариських взаєминах, у перебігу подій загальномистецького буття — Курбас постійно був саме в письменницькому колі, товаришував і приятелював з багатьма літераторами і жив їхніми інтересами, а ще й тому, що чимале значення відіграла діяльність Курбаса не лише в драматургії, але й в усіх інших літературних жанрах: Курбас, його творчий інтелект, його погляди на театр і літературу впливали на літературне оточення, отже, й літературний процес...» Був, звичайно, і зворотний вплив — письменників на творчі шукання і експерименти митця.

Творчі контакти Леся Курбаса з П. Тичиною і М. Бажаном, Ю. Смоличем і М. Семенком, М. Кулішем і О. Довженком, Г. Хоткевичем, Остапом Вишнею і багатьма іншими — знаменна сторінка в історії вітчизняної культури. Їх об'єднував невгамовний творчий пошук; дух революційного перетворення світу, бажання вивести національну літературу й мистецтво на ширші духовні обрії. Будівники нової, соціалістичної культури, вони вчилися і вчили, надихали один одного.

«Курбас і Тичина були товаришами. Їх об'єднувала одна любов. Обидва починали в театрі Садовського, обидва гостро відчували подих часу»,— згадував відомий радянський літературознавець Олександр Дейч.

Восени 1916 року, навчаючись у Київському комерційному інституті, Павло Григорович влаштовується на роботу помічником хормейстера в театр Миколи Садовського. Тут він захоплено стежить за дуетом Курбаса—Збігнева і Садовського—Воєводи в «Мазепі» Ю. Словацького, милується Лесем Курбасом в ролях Гната у «Безталанній» та Миколи у «Дай серцю волю, заведе в неволю...». «Уперше мене познайомили з Курбасом за лаштунками театру Миколи Садовського,— згадував поет. — Це було в перерві

Угорі: портрет Леся Курбаса роботи художника М. Жука (1920 р.)

якоїсь дії п'єси М. Кропивницького «Невольник» (якщо не помиляюсь, зимою 1916 року). Знайомство було дуже коротким, бо Курбаса (в театральному одягу Степана) спішно запрошували чогось до кімнати М. Садовського...». Делікатність і несміливість, очевидно, завадили тоді поетові ближче познайомитися з майбутнім ідеологом «Молодого театру» (а згодом і «Березоля»), який ламав усе старе, віджиле в сценічному мистецтві. Поетові імпонувала думка Леся Курбаса про те, що форми мистецтва рухомі, як рухомий сам побут, від якого вони відштовхуються. Близькими були йому і творчі шукання режисера, що вели до відкриття так званого «перетворення», до майстерного поєднання слова, руху, музики. «Я прийшов до них у студію,— згадував Тичина. — Вони чогось чекали від мене. Проходять вправи.

— Ану, що скаже товариш Тичина?

А мені чомусь спало на думку сказати:

— Неясно мені: чи слово повинно випереджати рух, а чи навпаки: рух — слово?

І Лесь Курбас одразу ж підхопив це, звернувшись до студійців:

— Ви чуєте? Оце і треба.

Мені аж ніяково стало, бо я й не думав свою теорію до театру прикладати».

На замовлення Леся Курбаса Павло Тичина створив для «Молодого театру» поему-феєрію «Дзвінкоблакитне» (1916—1917; зберігся уривок), в якій автор висловив ідею революційного оновлення світу:

Ідуть громи світами,
Ставайте всі братами:
Правдивими устами
Природу піднесем!

Курбаса і Тичину єднали і спільні духовні вподобання, уміння захоплюватись усім талановитим. Перечитуючи згодом, наприклад, статтю Курбаса «Нова німецька драма», Тичина підкреслює в ній місця, які особливо вразили або ж були співзвучні з його власними роздумами: «Стремління глибокої динаміки», «Це порвання зі всякими традиційними естетичними умовностями. Поставлення себе, як творця, в найбільш незалежне положення», «...геть умовність старих уявлень про стиль...», «Можливо, що хор, корінь античної трагедії, одкрив новій драмі новий розцвіт», «Розмах молодої мускулястої руки і початок відповіді на питання: наше, нове мистецтво».

Лесь Курбас знайшов творам поета адекватну форму сценічної інтерпретації. «Тичина і Курбас,— відзначав О. Дейч,— захоплювались ідеями Сковороди, мандрівного українського філософа, який ще до Руссо заговорив про необхідність єднання з природою, про те, що природа є альфою і омегою виховання, що мірилом усього сущого є так звана «цілісна людина», і головне в цій людині — напруга її духовного життя, її моральних пошуків. Здається, саме в той час Тичина писав поему про Сковороду. Окремі епізоди з неї були просто чудові, він читав їх для студійців на Підвальній».

Цікавим є і поетичне свідчення Тичини. Згадуючи в шістдесятих роках свої зустрічі з артистками театру Курбаса — Надією Титаренко та Ритою Нещадименко,— поет сказав і про новаторські естетичні принципи видатного режисера:

...Нам не попи, й не пасхи теж,
Про Курбаса розмова:
Він світ же бачить по-новому,
Як і вагомість слова.

Згодом, роздумуючи про роль і значення митця в історії українського радянського театру, Павло Тичина писав про те, що у Курбаса «жила сила не тільки творця як представника певного мистецтва, а ще й сила перетворювача. А вони найчастіше з'являються на перевалі двох епох, двох протилежних відрізків часу... На сьогодні невідомо (бо ніхто про це як слід не подумав), наскільки мистецька вдача Курбаса, його художні прийоми могли впливати, скажімо, на Василя Еллана, Василя Чумака і автора цих рядків, а також трохи пізніше — на Миколу Куліша й Олександра Довженка.

Усі ми тоді починали як новатори». «Ми» — це й М. П. Бажан.

Буремний 1920 рік. Шістнадцятирічний Микола Бажан — учень кооперативного технікуму в Умані. 31 серпня в місто разом з частинами 45-ї Волинської стрілецької дивізії під командуванням Йони Якіра приїздить група Київського драматичного театру («Кийдрамте»), очолювана Лесем Курбасом. У її складі відомі актори — В. Василько, Л. Гаккебуш, Р. Нещадименко, В. Чистякова, Д. Антонович, В. Калин, Г. Ігнатович, Ф. Лопатинський.

Вистави йдуть у колишньому Домініканському костьолі, переобладнаному під театр. Інсценізація Шевченкових «Гайдамаків», «Цар Едіп» Софокла, «Макбет» Шекспіра хвилювали глядачів, серед яких був і Микола Бажан. Згодом він пригадає свої враження від вистав «Кийдрамте». Забувши про все на світі, затамувавши віддих, стежив з-за лаштунків, як поривчасто виходив на сцену Курбас, вимахуючи мечем Макбета, як виспівувала Оксанині слова про сизокрилого Ярему Валентина Чистякова. Він був свідком, коли під час сцени повстання в «Гайдамаках» червоноармієць, навхрест оперезаний кулеметними стрічками, підбіг до сцени, підняв револьвер і вигукнув «Товариші, допоможемо братам!..» — і зал підхопив цей заклик. Для юнака зникла рампа. Сцена й зал злилися в єдиному пориві.

Ці враження згодом відлунили в «Уманських спогадах» видатного поета. Оспівуючи романтику революції, він показав і роль народженого нею театрального мистецтва у вихованні нового глядача — «людини з рушницею»:

...Тут студію Лесь Курбас заснував,—
І голос Гонти, зморений, суворий,
І світлозорість пушкінських октав,
І злякані сліпим Едіпом хори,
І Макбет, вражений виттям відьомських яв,
Щовечора лунали тут невпинно.
І оплески їм била Перша кінна...
І двигіт людських доль і людських надр
Чув Курбас серцем жадібно-питливим,
Він чув, як мчить, і киче, й рине час,
Охоплений звитяжницьким поривом.

М. Бажан навчався в драматичній студії театру, й Курбас помітив його режисерські здібності. Тут викладались практика режисури, мімодрама, естетична гімнастика, виразний жест і фехтування, танці, пластика, художнє читання, техніка сценічної мови, грим і обладнання сцени. Але найбільше любив Бажан практичні заняття по майстерності актора, які вів Лесь Курбас:

А перед смерком сіро-голубим,
Коли з гуртком юнців обдертих,
з нами,
Лишався Курбас владарем одним
Над борсанням наївним мімодрами,
Над спробами невправних пантомім,
Виконуваних ревно, до нестями.

В Умані «Кийдрамте» пробув вісім місяців. Студійці брали активну участь у масовках, виконували епізодичні ролі. М. Бажан грав діда у символічній пантомімі «Поневолення», розробленій Курбасом у виставі «Гайдамаки». Як згадував поет, усі вони полюбили театр.

Згодом, вже після закінчення кооперативного технікуму, де Бажан вивчав «мудрість італійської бухгалтерії і етапи кооперативного руху», його вразила програма-декларація натхненника і художнього керівника театру «Березіль», надрукована в першому листопадовому 1923 року номері журналу «Барикади театру», дух якої доповнював вірш норвезького поета і драматурга Б. Бернсона, вміщений на обкладинці. Вірш значною мірою відбивав те ж поривання молодості й весни, що й Курбасова інсценізація Елланових віршів, названа за В. Чумаком «Березневий каламут». Яка близька асоціація! — подумав Микола Платонович, прочитавши:

Я вибираю Березіль
Тому, що він буря,
Тому, що він сміх,
Тому, що в ньому сила,
Тому, що він переворот,
З якого літо родиться.

Бажан прагне зустрітися з Курбасом. «Я не міг не побачити Майстра,— згадував він на схилі віку,— котрий так багато значив для мене, кожне слово, кожен жест, кожна інтонація котрого були для мене пам'ятні і дорогі». І вони зустрілися — 34-річний Майстер і 18-річний юнак, що стояв на порозі свого майбуття. Курбас розповів йому, що створює мистецьке об'єднання «Березіль», до якого залучає студійців і цікавих, досвідчених акторів, зокрема І. Мар'яненка. Говорив і про німецьких прогресивних експресіоністів Е. Толлера, Г. Кайзера, п'єси яких ввів до репертуару театру, читав, перекладаючи (з оригіналу) українською мовою, поезії Р. М. Рільке. Доти не знане юнакові прізвище поета стало йому близьким і дорогим.

Через 43 роки М. Бажан перекладатиме на українську мову «складні, тонкі, музикальні, мерехтливі у грі відтінків та асоціацій вірші» одного з найвидатніших ліриків XX століття. А незабаром напише і власні три «Варіації на тему Р. М. Рільке» («Надію я розшукую свою...») і, опублікувавши їх у травневому 1966 року номері харківського журналу «Прапор», присвятить як трилисник скромного барвінку своєму дорогому вчителю.

Але це буде згодом. А тоді він вступив спочатку до Київського комерційного інституту, потім до Інституту зовнішніх відносин, але незабаром покинув навчання й віддався літературній роботі. І водночас постійно стежив за діяльністю Курбаса, який у цей час розгорнув роботу в «Березолі». Працюючи з 1923 року у газеті «Більшовик», М. Бажан висвітлював кожен крок його діяльності, публікуючи рецензії різних авторів на вистави «Жовтень», «Газ», «Рур». Остання — безпосередній відгук на політичні події в Рурському басейні. Основа конфлікту — боротьба робітничого класу з капіталом. Спектакль уперше показано на честь 5-ї річниці 45-ї Волинської стрілецької дивізії. Газета «Більшовик» писала, що ця вистава є початком нової епохи в мистецтві, що художніми якостями вона нагадує плакат бурхливої, образно розробленої, насиченої енергією агітки. Але у ній не було дешевого агітаторства. Всі картини класової боротьби не ілюстративні, а образи живі, реальні, піднесені до символу. Чи не під впливом цієї вистави 17 травня 1923 року під псевдонімом «Панфутурист» з'явився перший вірш поета «Рура-марш», що викривав провокаційні дії проти Радянського Союзу Пуанкаре, Керзона, Муссоліні?..

23 червня 1923 року в цій же газеті під псевдонімом «Панфутурист-екструктор» надрукована стаття «Лесь Курбас і Всеволод Мейєрхольд», де М. Бажан сміливо порушував проблему «Курбас — Мейєрхольд» (і досі маловивчену театрознавцями). «Треба почати з того, що Курбас своїм «Газом» приголомшив Київ... Всі ми бачили величезне захоплення на сторінках преси, в розмовах, в гуртках. «Газ» Курбаса був сильний — ось в чому секрет. Спочатку — сильно, а потім уже добре чи зле... Курбас мало деструктивний, він емоціональний, він екструктивний. В цьому його сила, коли розуміти сучасний театр як апарат тиснення на масу. Він не розпорошує увагу глядача постановщицькими дрібницями. Біомеханіка у Курбаса не самоціль і не трюк — вона доцільний засіб... Курбас вловив найпотрібнішу для сучасності рису театру — емоціональність... Але Курбас надто щирий і надто глибокий, ніж цього вимагається від майстра фактури. Емоціональна екструкція Курбаса зв'язала його з фактурного боку, він не використав усіх можливостей фактури, що надто випирає в Мейєрхольда, Курбас допускає навіть естетизм і символіку. А це вже великий гріх, Курбас любить працювати «чисто», а іноді корисно пропустити й «неряшливости», щоб не дійти до парнаських ляпсусів. Нехай стережеться Курбас салоновості. Коли у нього є бокс і біомеханіка, то треба десятою дорогою обходити пластику».

Не з усіма положеннями автора міг погодитися режисер. Зрозуміло, що в цей час М. Бажан (як і В. Маяковський, Лесь Курбас, Всеволод Мейєрхольд) був під впливом «модного» тоді в Європі «лівого» напряму в мистецтві — футуризму. І критикував режисера за відступи від нього... Лесь Курбас був близький до очоленого М. Семенком

«Аспанфуту», до якого входили М. Бажан, О. Слісаренко, Гео Шкурупій, Я. Савченко, В. Ярошенко, Ю. Шпола, М. Терещенко, А. Чужий та ін., проте у творчій практиці діяв обережніше — загальні лівацькі прийоми в мистецтві він синтезував із засобами традиційного театру.

Микола Бажан з любов'ю писав не лише про Курбаса, а й його учнів — дружину В. Чистякову, Д. Антоновича, Л. Гаккебуш, Р. Нещадименко, захоплювався могутнім талантом А. Бучми, з багатьма курбасівцями листувався.

У рецензії від 12 липня 1979 року на збірник «Театр Леся Курбаса», що готувався у видавництві «Искусство» (Москва), поет віддав належне визначному діячу нашого театру, творча спадщина якого розглядається ним як складова частина художнього багатства усіх народів: «Давно вже наспів час ознайомити радянського читача, та й не лише радянського, а й зарубіжного, з таким цікавим митцем, що має величезне значення не тільки для історії українського радянського театру, засновником якого він може бути названий, а й для історії світового театру поруч з іменами Станіславського і Мейєрхольда, Крега і Рейнгардта, Брехта і Шіллера, Марджанішвілі й Вахтангова. Адже ім'я Леся Курбаса людині, що захоплюється театром, і навіть широкій громадськості знайоме, але досі недостатньо вивчена марксистсько-ленінським театрознавством його творчість: поверхово і часом неправильно висвітлений складний, не вільний від протиріч, іноді досить різких, не позбавлений помилок, іноді досить глибоких, але чесний, осяяний прекрасним горінням великого майстра, жагуче спрямований до істини «соціалістичного мистецтва творчий шлях Олександра Степановича». Далі Микола Платонович наголошував на тому, що вивчення творчого шляху такої видатної й талановитої особистості, як Лесь Курбас, і сьогодні має актуальне ідейно-політичне значення: «...Лінія розвитку Курбаса, його різке заперечення тупої, темної куркульської суті українського націоналізму на самому початку творчої діяльності, з часів «Молодого театру», відкинутого, зневаженого, ледь терпимого й ідеологами Центральної ради, й держимордами денікінщини, й карателями гетьманщини, й «каліфами на годину» Директорії — ця лінія повинна якнайяскравіше й найвиразніше прозвучати скрізь. Курбас завжди боровся проти націоналістичної пихи, ізоляції від світової культури, від передової культури російського народу. Його вчителем у цьому розумінні був Іван Франко, велика людина, глибоко шанована Курбасом. Ще зовсім молоденьким театралом і актором, ще в театрі «Руської бесіди», в «Тернопільських театральних вечорах» Лесь охоче й багато грав у п'єсах Толстого, Горького, Чехова, обдумував плани вистав так поважаного ним Чехова в західноукраїнському театрі. В дореволюційні роки, не бачачи й через те не відаючи про високі досягнення передового російського театру, він знав і любив російську драматургію, читав і вивчав літературу про російський театр. Усе це необхідно підкреслити, щоб доказово заперечити намагання українських націоналістів, особливо заповзятливі за кордоном і досі».

Поет любив талановитих митців. Захоплювався творчістю Богдана Ступки і Валерія Івченка, великі надії покладав на режисера Сергія Данченка, відвідував, уже тяжко хворий, вистави Роберта Стуруа, зазначивши в розмові з Іваном Драчем і Віталієм Коротичем, що ніби побував на спектаклях Леся Курбаса.

Микола Бажан не став ні актором, ні режисером, ані драматургом. Став видатним поетом, вченим-енциклопедистом. І через усе життя проніс безмежну вдячність своєму вчителеві й майстрові. Це йому він презентував у 1929 році свою книжку поезій «Будівлі» (вийшла у видавництві «Книгоспілка»), на авантитулі якої так і написав — «Учителеві і Майстрові» (книжка нині зберігається в Музеї театрального, музичного та кіномистецтва УРСР). Це йому він присвятив свої спогади «У світлі Курбаса» («Вітчизна», 1982, № 10) і «Под знаком Курбаса» («Вопросы литературы», 1983, № 9).

Ідея боротьби з театральною рутиною, мрія про оновлення сцени, боротьба за вихід української літератури і театру на якісно новий рівень — усе це здружило Курбаса і з поетом М. Семенком. Вони обидва були захоплені деструкцією мистецтва.

Михайль Семенко пропагував творчість режисера у статті «Лесь Курбас і сучасність», опублікованій ще 1920 року. Для нього він творець-титан, пророк-інтуїт, революціонер-велетень, який своєю творчістю підняв театральне мистецтво на височину світового розмаху, гідного великої доби. На його думку, Курбас перетворив і синтезував усю спадщину попередників і, ставши при пульсі сьогодення, тримає кермо майбутнього. Семенко був одним з перших, хто високо оцінив постановку «Гайдамаків», здійснену Лесем Курбасом в першому театрі Української Радянської Соціалістичної Республіки імені Шевченка,— виставу, яка в умовах громадянської війни мала бойове, агітаційне спрямування. «Невипадково свято Тараса Шевченка виявило нам режисера Курбаса і його здобуття, невипадково й те, що саме Тараса Шевченка вибрав Курбас для своєї гігантської акції, щоб виправити убогість і дрібність сучасного мистецького середку». Запально критикував Семенко Якова Савченка, який зробив зауваження щодо окремих випадкових моментів у постановці «Гайдамаків». І далі писав: «Лише перемога пролетаріату України спасе Леся Курбаса і його театр, лише перемога пролетарської культури, яка знищить психоз безсилої, «безкровної», черствої, музагетномертвої петлюрівщини (і це неважно, що Лесь Курбас, може, й не думав про це), виправдає і підтримає творчі устремління улюбленої своєї дитини, дитини нового світу, бо не з свого бажання він гігант,— історія висунула Леся Курбаса на переломі двох світів для творчості і горіння»,— писав Михайль Семенко.

1923 року в листопадовому номері часопису «Барикади театру», що виходив за загальною редакцією Л. Курбаса, була опублікована «Відозва ініціативного бюро Жовтневого блоку мистецтв». Від футуристичної асоціації «Аспанфут» її підписали М. Семенко, О. Слісаренко, Гео Шкурупій, від мистецького об'єднання «Березіль» Лесь

Курбас, Ф. Лопатинський, Г. Ігнатович. Вони закликали всі пролетарські літературно-мистецькі угруповання відкинути особисті амбіції та сектантську замкнутість, увійти до Жовтневого блоку, щоб у товариській співпраці поборювати труднощі у своїй творчості, простуючи до комуністичної культури, та одностайно стати до боротьби з буржуазно-міщанською навалою мистецького непу.

Жовтневий блок виявився передчасним. У тогочасних умовах, коли існувало багато літературних і театральних угруповань, різних мистецьких і літературних шкіл і напрямків, між якими точились гострі дискусії, здійснити це об'єднання на єдиній мистецько-творчій програмі не пощастило, хоч сама ініціатива, виявлена Курбасом і Семенком, лягла в підмурівок ідеї такого об'єднання і готувала до нього громадську думку.

Творчість видатного театрального режисера вплинула й на розвиток інших мистецтв, передовсім кінематографа. Маємо, наприклад, авторитетне свідчення відомого скульптора, кінорежисера і драматурга Івана Кавалерідзе. Він через багато літ вдячно сказав про той благодійний вплив, який мали Курбасові «Гайдамаки» на його власні пошуки у фільмах «Злива» (1929) і «Коліївщина» (1933). У давній виставі його особливо вразила одна сцена: «За горбочком стоїть коло людей, там іде танок, ми його не бачимо. Над головами тих людей виринає і зникає якась деталь танцюристів: або козацька шапка, або рука з шаблею, то майне чубата голова... Йде буйний танок... Трагічний танок... Танок, а музика ридає. Тут же близько, на першому плані, Гонта ховає своїх дітей, покриває їх червоною китайкою. Тужливо звучить його густий, красивий голос, і в голосі — сльози.

Могутня постать козака такої пластичності, такої виразності, що я й зараз,— пройшло майже п'ятдесят років,— пам'ятаю її добре, що тут же перевів би її в мармур, у бронзу. Бачу її в повній силі, в усіх деталях, що ж казати про своє бачення тоді!..

Я ходив приголомшений...

У ті роки мені запропонували поставити кінокартину на фабриці ВУФКу. Мені хотілося зробити спробу: поєднати мистецтво скульптури з фотографією. Світло і тінь... Ось воно те, що могло мене вабити у цьому новому для мене мистецтві. Світло — мій різець...

Я відштовхнувся від «Гайдамаків» Шевченка, поринув у матеріали цієї історичної трагедії нашого народу, написав сценарій «Злива». Перед моїми очима монументом стояв образ Гонти, створений Мар'яненком під керівництвом геніального українського режисера Леся Курбаса».

Новаторські шукання березільців цікавили й Олександра Довженка. 1929 року, виступаючи на диспуті, він, зокрема, висловився проти гнітючої атмосфери у виставі «Народний Малахій», проти того, щоб «божевільну людину», тобто клінічну проблему, виводити на сцену. Але видатний кінорежисер високо оцінив режисуру: «Вистава зроблена здорово. На першому акті мають учитися не лише українські, а й російські режисери. Гра Крушельницького та Гірняка геніальна. Часом навіть здається, що так далі працювати вже небезпечно для психіки актора».

Доктор мистецтвознавства Наталя Кузякіна в своїй праці «Становлення української радянської режисури» висловила думку, що О. Довженко багато чого навчився в Л. Курбаса. Особливо вплинули вистави Курбаса на «Арсенал»: тут і цитата з «Джіммі Хіггінса» (Бучма в ролі німецького солдата, який втратив глузд), і контрастний монтаж сцен за схемою «Прологу» (селянин-каліка б'є худющого коня, мати в хаті — голодних дітей, а Микола Другий записує в щоденнику — «Убив ворону»). Принцип Курбаса — речитатив як засіб відчуження — оригінально використано у фільмі О. Довженка «Аероград». Втім, це вже тема іншої розмови, а ми повернімося до літератури.

Непростими, як знаємо з книжки «Розповідь про неспокій триває», були стосунки Леся Курбаса з Юрієм Смоличем. Майбутній письменник починав як актор, у провінційній Жмеринці разом з К. Кошевським організував український театр, колектив якого поставив за інсценізацією та мізансценами Курбаса «Гайдамаків». У той час Юрій Смолич вважав, що новий революційний театр розвиватиметься насамперед з самодіяльності трудящих, і цей «пролеткультівський» погляд різко критикував Лесь Курбас, називаючи його виразника «ідеологом народницької концепції самодіяльного театру». 1924 року він критикував Ю. Смолича та Я. Мамонтова за спробу відновити «побутовий театр» на зразок дореволюційного: «А історія з окремим побутовим театром, чи не є вона грубою тактичною помилкою? Старий «побутовий театр» як щось окреме був викликаний до життя особливими умовами національного гніту, про які зараз і мови бути не може. А ми говоримо про урбанізацію села, про активізацію селянської психіки, про поширення горизонту свідомості сільських мас поза свій побут, на ту широку арену, де відбувається велика всесвітня подія. Вона, правда, проникає і в будні вузької території окремого села, але ж хто сміє думати, що кінець росту селянина — це брошурка? А ми говоримо про змичку глибоко органічну». Тобто, як зауважує Н. Кузякіна, критикував «за неглибоке, однобічне схвалення реалізму і побуту без всебічного аналізу їх сучасного змісту і складної взаємодії нового життя і старих художніх форм».

Не все в діяльності Курбаса подобалося й молодому Юрію Корнійовичу, хоч у грунтовному огляді «Українські драматичні театри в цьому сезоні» (журнал «Життя і революція», 1928, №№ 4, 9) та багатьох інших публікаціях він дав високу оцінку творчості режисера та його театру, а в статті «Театральна наука», опублікованій у газеті «Культура і побут» 8 січня 1927 року, навіть закликав художнє керівництво «Березоля» «чорним по білому зафіксувати свою теорію: дати грунтовну літературу про історію, еволюцію форм та принципів роботи, розвідку про методи акторської гри і т. ін.» Відзначаючи ідейно-художню й політичну цінність багатьох вистав, він висловлював і зауваження, і побоювання: «Щодо звукового пейзажу, то, відзначаючи бездоганність

його виконання, побоюємося, проте, щоб не зависла над «Березолем» примара естетичного театру. Звукове підсилення нюансів, цей своєрідний «імпресіонізм», покохав О. Курбас ще з «Джіммі Хіггінса». Сам по собі безневинний і вразливий, цей прийом може поставити театр на роздоріжжя, бо від нього два кроки до театру півтонів, півзвуків, півдумок та інших половинчатих неприємностей...» («Золоте черево» в «Березолі»,— «Нове мистецтво», 1926, № 24).

Завдяки рецензіям та статтям Ю. Смолича (1977 року вони вийшли окремим виданням у «Мистецтві») наш сучасник має можливість об'єктивніше оцінити сценічне мистецтво тих літ, зрозуміти мистецькі прагнення «Березоля», його шукання, злети й помилки, простежити, як поступово Курбас відходив від конструктивізму і схематичних форм відтворення життя, відчути тогочасну суспільну атмосферу. Пізніші спогади і статті Смолича, присвячені Курбасові та його театру, допомагають уявити і літературно-мистецький побут 20—30-х років, однією з особливостей якого була — попри всі суперечки та «баталії» — невідмежованість поетів, прозаїків, критиків і драматургів од своїх колег — художників, музикантів, акторів... Кожна значна подія в художньому житті республіки і країни ставала темою розмов і на офіційних диспутах, і на приватних зібраннях, викликала незабарну реакцію.

Так, наприклад, на присвоєння в 1925 році Курбасові почесного звання народного артиста республіки Остап Вишня відгукнувся «мистецьким силуетом»:

«Іде Лесь Курбас, а за ним іде нова доба...

Іде Лесь Курбас і «слідить» на тій новій добі.

Слідить «Царями Едіпами», «Газами», «Гайдамаками», «Макбетами», «Хіггінсами».

А з-під ступнів його іскри викрешуються. Іскри ті обертаються в режлабораторії, в театральні студії, в нові етапи українського театрального мистецтва.

Не заважайте йому: хай іде!»

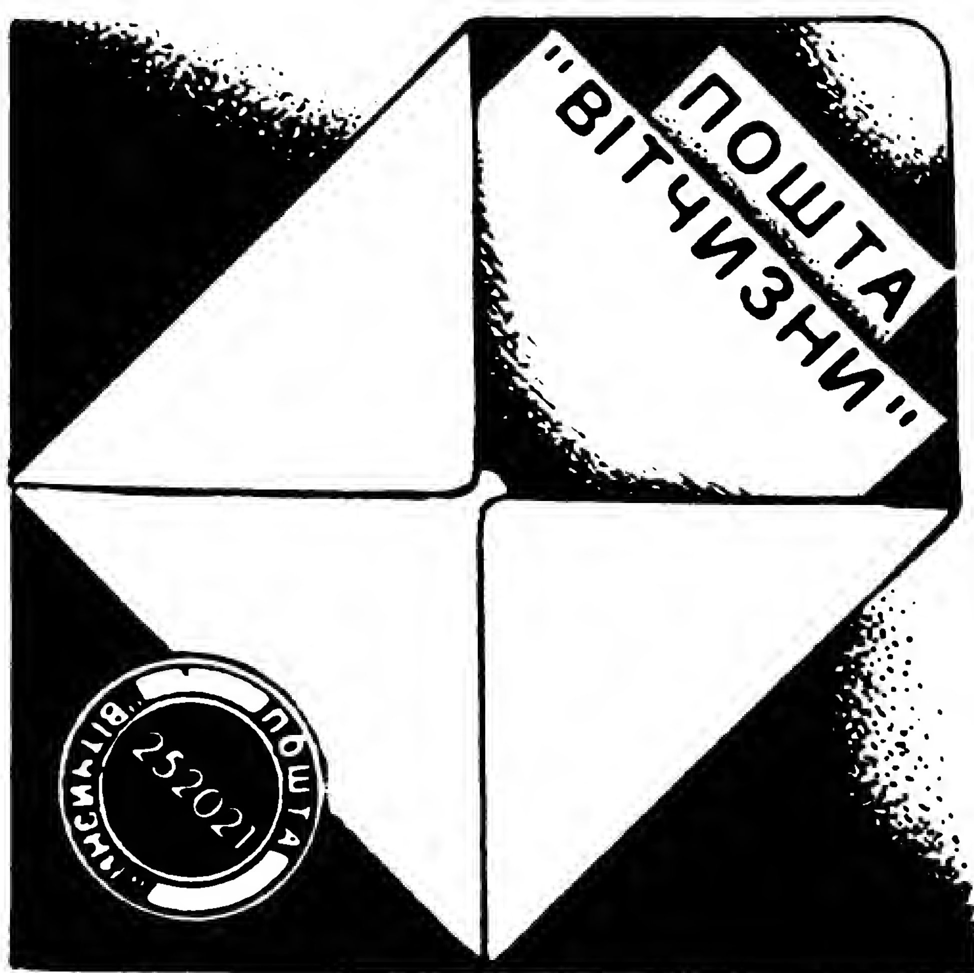
Як бачимо, у колі Курбаса було немало письменників, але, звичайно ж, найближче стояв Микола Куліш. Це він назвав свого друга «будомиром». «Їх взаємна любов — Куліша і Курбаса — була ніжна і пристрасна: так люблять закохані навічно; так люблять друга, коли вірять, що йому готовано на майбутнє вчинити щось видатне. Думаю, що це була любов двох титанів, що знайшлися: Куліш був талант для Курбаса, Курбас — талант для Куліша.

Куліш-драматург був талант світового масштабу... Думаю, що такого ж масштабу був і Курбас-митець... Хто з них впливав на другого? Обидва: Курбас на Куліша, Куліш — на Курбаса» — так писав про них Юрій Смолич. І справді — розквіт театру «Березіль» не можна уявити без таланту Куліша. На сцені «Березоля» з небаченим успіхом йшли його п'єси «97», «Комуна в степах», «Маклена Граса» та інші, готувалась «Патетична соната» (побачила світло рампи в Камерному театрі в Москві і Великому драматичному театрі в Ленінграді), зачитувались п'єси «Вічний бунт», «Прощай, село», «Закут».

У творчості Курбаса і Куліша виразн звучать дві основні теми: утвердження іде революції, будівництво нового суспільств і — критика залишків старого світу, бу жуазного світогляду, міщанства у всіх йо виявах. Взагалі Куліш поділяв девіз Курб са висвітлювати засобами сцени «незауваж ні закути і багна, неусвідомлені за буднян перспективи». Такі перспективи (і ретроспе тиви) революції «висвітлювали» поставле Курбасом чи під його керівництвом реж серською молоддю п'єси «Комуна в степах і «97» М. Куліша, «Пролог» (про революці 1905 року), «Яблуневий полон» І. Дніпровс кого, «Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова, «Н родження Велетня», «Жовтневий огляд» - грандіозний плакат до 10-річчя Жовтн А на «закути і багна» буржуазної морал світу міщанства кидали світло прожекторі постановки «Шпани», «За двома зайцями (класичний сюжет було трансформовано н непманський побут), «Золотого черева Ф. Кромеллінка, «Мини Мазайла» і «Наро ного Малахія» М. Куліша.

Щоправда, дві останні, особливо «Наро ний Малахій», у період гострих ідеологічни і естетичних дискусій 1928—1929 років бул піддані гострій критиці (насамперед з бок діячів ВУСППу) як такі, що буцімто викри ляли радянську дійсність, показуючи нег тивні явища міщанства, шовінізму, націон лізму у жанрі притчі, в гротескно загостре ному вигляді, не «врівноважуючи» і показом суспільних досягнень. Втім, «Н родний Малахій» вже надруковано (Микол Кулиш. Пьесы. М., Искусство, 1980), і оч видним для всіх стало те, що в ній (додамо як і в «Мині Мазайлі») нема мотиві націоналізму, нема антирадянщини. Та й н могло бути! За час, що минув, у радянськом мистецтві утвердилися художні засоби умов ності, метафоричності, гротеску, притчі — одне слово, ті, першовідкривачами яки виступали на зорі нашого суспільства Мей єрхольд, Вахтангов, Ахметелі, Марджані швілі і, звичайно, Курбас.

Нині його ім'я на скрижалях світовог мистецтва. І — у вдячній пам'яті нащадкі Письменники старшого покоління, обдаров ні дружбою чи бодай зустрічами з ціє людиною, зробили немало, щоб донести д нас її світлий образ. Теплі спогади про ньог написали, крім згаданих, Олександр Дей і Олексій Полторацький, Терень Масенк й Ірина Стешенко, Володимир Гжицький — всіх і не назвати. Вже опубліковано вір Ігоря Муратова «Пам'яті Курбаса», пр митця у колі письменників розповів у повіс «Золотий гомін» Іван Пільгук, Ніна Бічуя — автор повісті-есе про Миколу Куліша й Лес Курбаса «Десять слів поета», серед творі про Курбасових учнів і однодумців поем Станіслава Тельнюка, присвячена Риті Н щадименко. Немало роблять для популяр зації творчої спадщини Курбаса поет Іва Драч і критик та літературознавець Натал Кузякіна. Пам'ятаємо й ту високу оцінк яку дав Курбасовій творчості на одному з'їздів Спілки письменників України Олес Гончар. Усім їм та їхнім колегам завдячуєм відчуттям того, що Лесь Курбас і сьогодн потрібен нашому театрові, що він на сучасник.

СТЕПАН ПІНЧУК

КОЛИ ОСИПАЄТЬСЯ ЛИСТЯ З ДЕРЕВ?

До хронології «Слова о полку Ігоревім»

Хоч як багато праць написано про «Слово о полку Ігоревім», особливо в останні роки, ряд питань, пов'язаних з його дослідженням, і досі потребують з'ясування, коректив, уточнень. Буває, що й хибні гіпотези дають користь, якщо вони засновуються на якихось нових, досі не врахованих фактах. Питання врешті-решт розв'язуються в чесних наукових суперечках, в обгрунтованій критиці, і думки або зближуються, або не доведені з них виключаються.

На жаль, трапляється, що дискусії, суперечки будуються на безпідставно уражених амбіціях і зводяться до прагнення кожного з опонентів будь-що довести власну позицію, хай і сумнівну... У вміщеній в п'ятій книжці «Прапора» (1986) статті «Чи співають восени солов'ї?» П. Охріменко в котрий уже раз поставив за мету довести, що «Слово» було написане в літньо-осінній період 1185 року, а точніше — у серпні-вересні.

Існує спільний для всіх дослідників принцип хронологізації не позначених датами літературних творів, що полягає у визначенні для них найширших хронологічних меж, у які можна вкласти цей твір при загальному з ним ознайомленні, і в подальшому звуженні цих меж при докладнішому його вивченні. У статті П. Охріменка є таке слушне міркування: «...Розв'язання актуальних проблем «Слова о полку Ігоревім», у тому числі уточнення його хронології, не може бути успішним без урахування попередніх позитивних наслідків його вивчення, а головне — без комплексного аналізу фактів, особливо без урахування змісту цього твору — у даному разі найголовнішого джерела. Без дотримання цих умов неминучі суб'єктивізм і помилки». Спробуємо й подивитися на власні його докази під кутом зору цього твердження.

Мабуть, будь-який твір про будь-які історичні події не може бути написаний раніше, ніж відбулися самі події. Хронологічно останніми подіями, змальованими в «Слові», є втеча Ігоря Святославовича з полону, приїзд його до Києва. Після цього автор міг відразу приступити до написання поеми. Але за умови, що ця поема виникла в Києві. Коли ж автор творив її в іншому місці, скажімо, в Новгороді-Сіверському чи Галичі, то треба приплюсувати час, потрібний для того, щоби звістка про перебування Ігоря в Києві дійшла до якогось можливого місця створення шедевра.

Відомо, що військо Ігоря Святославовича вирушило проти половців кінним маршем 23 квітня 1185 року. Перша сутичка з половцями відбулася 10 травня. Русичі вступили в битву без відпочинку, прямо з ходу. Отже, їхній рейд тривав 18 днів.

Руські полки були розбиті 12 травня — битва тривала три дні. Кількість жертв як з руського, так і з половецького боку, напевно, була майже однакова — близько десяти тисяч для кожної із сторін. Тож перш за все потрібно було поховати вбитих. Далі у таких випадках справлялася тризна. Воїнам і коням належав хоч би кількаденний відпочинок. Пригадаймо, що з необхідності відпочинку після першої, переможної, битви руські війська дали себе оточити. Лаврентіївський список літопису стверджує, що цей відпочинок тривав три дні, і в такому разі бойова поразка могла статися 19, а не 10 травня. Але свідчення Лаврентіївського літопису ми в даному разі не беремо до уваги.

Опинившись у половецькому полоні, Ігор Святославович не міг відразу ж оговтатись від пережитого. Принаймні думка про те, щоб йому прислали священика зразу після

поразки, була б недоречна. Потрібен був час, щоб його становище полоненого визначилось як досить стерпне. Отже, просити, аби йому привезли попа, Ігор міг не раніше кінця травня — початку червня. Гадаю, що він хотів мати біля себе вірного йому священика, очевидно, особистого сповідника з Новгорода-Сіверського. Подорож до намету князя могла тривати близько місяця, а звідти й іще більше, бо навряд чи можливо, щоб священик з усім своїм начинням вибрався у таку далеку подорож на коні. Тому прибути в половецький степ над Тором він міг близько середини серпня. Малоймовірно, щоб Ігор утікав на другий чи третій день після прибуття священика. Потрібен був ще якийсь тиждень, а то й два.

Отже, фактично Ігор міг утікати десь не раніше кінця серпня — початку вересня, тобто в час, коли, на думку П. Охріменка, вже мало бути написане «Слово». Але ж як тоді бути з твердженням автора «Слова»:

солови веселыми пѣснями
свѣтъ повѣдаютъ...

Адже солов'ї, як правило, припиняють свої шлюбні співи в кінці весни... Я не вважаю себе спеціалістом з орнітології і не беруся висловлювати категоричних суджень. Проте, якщо солов'ї не співають, а образний вислів автора слід розуміти буквально (співають саме солов'ї, а не інші птахи), то залишається тільки один вихід: Ігор тікав навесні 1186 року. Такий варіант цілком узгоджується з моїм датуванням «Слова» (Вітчизна, 1985, № 6). Його дотримуються чимало дослідників, зокрема й академік Б. О. Рибаков у найновішій своїй праці про «Слово» (Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв., М., 1982), і М. Шарлемань, на якого П. Охріменко посилається, але приховує основну суть його думки: Ігор тікав з полону в травні-червні 1186 року.

Іще у статті «Коли появилося «Слово» (Прапор, 1984, № 5) П. Охріменко пробував поєднати непоєднуване: Ігор, мовляв, тікає з полону пізньої весни чи раннього літа, але в той же час відбувається ранній листопад. Тепер він твердить, що цього листопаду Ігор у Половеччині не міг бачити, а бачив його автор «Слова» на Новгород-Сіверщині під час написання поеми. Мовляв, ніякого раннього листопаду у Половеччині, що має символізувати співчуття природи до трагедії русичів, не було, і автор описує стан природи під час написання поеми. Нічого подібного, скажемо ми. Не час написання твору є предметом авторського зображення, а все, що пов'язане з поразкою Ігоря та його втечею з полону.

Коли взяти до уваги, що Ігор утікав десь на початку вересня (а раніше цього аж ніяк не могло статися), то виходить, що він і справді міг спостерігати, як

древо не бологомъ листвие срони (23).

П. Охріменко заперечує: «Як міг Ігор (чи і автор «Слова») спостерігати ранній листопад у половецькому степу?» Але як тоді бути з правильним твердженням П. Охріменка, що уточнення хронології «Слова» немислиме без урахування змісту цього твору? У «Слові» ж бо є така деталь. Коли Ігор зважився нарешті покинути намет бранця, йому «дятлове тектомъ путь к рѣцѣ кажут». Дятел, як відомо, птах лісовий. І втікачі пробиралися саме до лісу. Одна річ, що річка губить сліди, а друга — лісовий захисток. Незрозуміло тільки, як П. Охріменко уявляє собі ліс без листя...

Так само наївним видається намагання дослідника надто вузько окреслити час подій на підставі натурних реалій з пам'ятки. Той стан природи, який змальовує автор «Слова»,— взагалі тепла пора року — від квітня до початку жовтня. Між іншим, поза межами цієї пори втеча Ігоря була б неможливою: завадили б холод і повені.

Не може спрацювати на концепцію П. Охріменка про ранню втечу Ігоря і така деталь:

Прысну море полунощи;
идутъ сморци мьглами.
Игореви князю богъ путь кажетъ
изъ земли Половецкой
на землю Рускую (27—28).

«Хіба пізнього літа і в осінню пору бувають смерчі на морях та великих озерах? У свій час іще М. Шарлемань рішуче виступив проти таких надуманих тверджень»,— намагається загнати мене в кут П. Охріменко. Однак, щоб розшифрувати саме цю деталь, я протягом багатьох років щоліта ставив благенький намет на березі Азовського моря неподалік від тих місць, де понад вісімсот років тому тремтливим рухом руки Ігор піднімав полу свого повстяного невільничого намету, щоб покинути його назавжди... Як тільки починало світати, я скидав на воду свій надувний човен і плив супроти хвилі на риболовлю. Зауважте: супроти хвилі. Бо на морі є такий закон: вітер діаметрально міняє свій напрям два рази на добу. Удень і під вечір він дме з берега в море, а десь опівночі повертається і дме з моря на берег. Під осінь, коли тривалість дня і ночі вирівнюється, цей нічний і ранковий вітер стає досить значним і дошкульним. Він пробирає до кісток. Повірте, я вивчав клімат Азовського моря протягом цілого літа (в різні роки, звичайно) і ранньої осені (від травня до вересня) не за термометром, а, як кажуть, спиною. В моїй уяві «сморци мьглами» якраз і асоціюються з оцим низьким хмароносним вітром. І втечу Ігоря супроводжував вітер зі справжнього моря, Азовського, що й дмухав на нього своїм холодом. Але ж чи не забуваємо ми, що події в «Слові» визначаються передусім психічними та фізичними можливостями їхніх творців, а не співом солов'їв чи смерчами на морі...

Оскільки ми залишили Ігоря на самому початку його зворотного маршруту, простежмо за ним далі. Загнавши коней, п'ятеро втікачів далі пішли пішки. З погляду тактики втечі їхні дії були правильні. Треба було будь-що відірватися від можливої погоні. Тож Ігор з товаришами пробирався крізь придонецькі хащі і вибалки аж 11 днів, поки не натрапив на перше руське укріплення — Донець. Воно містилося на території нинішнього Харкова.

Але від Харкова до Новгорода-Сіверського ще он як далеко. Правда, вже можна їхати кіньми. Дістати їх князеві було не важко. А проте втікачі могли прибути додому не раніше кінця вересня. Відпочинок, відмолювання гріхів, негайні державні і госпо-

дарчі справи, заспокоєння зболеної чеканням Ярославни могли відібрати в Ігоря ще не менше тижня. Далі подорож до Чернігова, кількаденне перебування на дворі у Ярослава Всеволодовича, відтак приїзд до Києва, що могло трапитися не раніше середини жовтня... Здавалося б, авторові тепер можна було взятися за «Слово». І, можливо, він узявся... Тут мені хочеться зробити застереження, яке адресується не лише П. Охрименкові, а й, скажімо, Саморукову, авторові книжки «Кто есть кто в «Слове о полку Игореве» (М., 1983). Чи ж можна ігнорувати факт, що «Слово» є витвором художнього генія, що воно згусток величезної духовної енергії? То тільки в казках курочка рябенька з незвичайною легкістю несе золоте яєчко. «Слово» ж не казка, а жива дійсність нашої історії.

Я не берусь визначати, як довго працював автор «Слова» над своїм твором, але не маю сумніву, що то була важка, сказати б, каторжна праця, до того ж цілком осмислювана митцем. Принаймні вона не була короткотривала. Бо на відміну, скажімо, від Лесі Українки, яка надзвичайно швидко написала драму-феєрію «Лісова пісня», що її задум носила в собі з дитинства, автор «Слова» мав бути вражений самою подією, і тільки після того, як відстоялося це враження, ввести її в контекст кількасотлітньої історії свого народу, не кажучи вже про дивовижну працю над словесною формою. З усіх авторів, хто задумувався над цим питанням, мені найбільше імпонує В. Чивиліхін. Не маючи можливості реферувати його думок, відсилаю зацікавлених до відповідного розділу його роману-есе «Пам'ять».

Ні, не міг автор «Слова» написати свій твір одразу! З огляду на трудність його праці, з урахуванням щонайстислішого перебігу змальованих у поемі подій, як на мене, це могло б статися взимку 1185—1186 років.

Могло б, але не сталося. Бо, крім змальованих у «Слові», згадуються у ньому події, які виходять за межі цього відтинку. Мається на увазі непряма звістка про одруження Володимира Ігоровича з Кончаківною і про повернення його з дружиною та немовлям з полону, що сталося в другій половині 1187 року.

Розмову Гзака і Кончака, які помчали наздоганяти Ігоря, П. Охрименко трактує тільки як натяк на те, що Володимир був засватаний із Кончаківною. Якби це було так, якби авторові і цим героям був відомий тільки факт сватання, то про нього говорилося б у минулому, а не в майбутньому часі, бо щодо розмови він і справді відбувся в минулому. Десятирічного Володимира просватано з Кончаківною десь в 1180 році. Але ж розмова про Володимира ведеться у майбутньому часі. І це стає зрозумілим, коли взяти до уваги одруження Володимира, яке відбулося після батькової втечі. Навряд чи в цій ситуації мав якесь суттєве значення факт засватання, по суті, іще дитини, яка згодом опинилася в полоні на становищі раба («съдло кощиево»), якби факт одруження Володимира із Кончаківною не був відомий...

Непрямо зображеним фактом у «Слові» є також повернення Володимира з полону. В кінці твору автор складає йому славу нарівні з Ігорем та Всеволодом. Чи не було б це глумом з Володимира, якби він і далі перебував у полоні.

Датуючи «Слово» 1187 роком, я до недавнього часу відчував певну незручність. Справа в тому, що згаданий у «Слові» як живий переяславський князь Володимир Глібович помер у квітні 1187 року, а Володимир Ігорович повернувся з полону восени того ж року. Якщо вважати, що «Слово» було написане іще за життя Володимира Глібовича, то воно не могло бути створене після повернення Володимира Ігоровича...

Міркування над цією проблемою у зв'язку зі статтею П. Охрименка «Коли співають солов'ї?» незалежно від інтонацій її автора усунули цю суперечність. І в цьому я вбачаю її позитивний сенс. Справа в тому, що автор «Слова» знав про смерть Володимира Глібовича. В чому це виявилось? А в тому, що він не звертається до нього із закликом вступитися за рани Ігоря, хоч такий заклик адресує менш значним князям, дальшим від половецького степу. До Ярослава Осмомисла звертається, бо вважає його живим.

Обминути переяславського князя, найактивнішого з числа молодших князів організатора всіляких антиполовецьких союзів, за його життя було б неможливо. Таким чином, нижчий поріг можливого написання поеми не опускається, а піднімається. Чому ж автор «Слова», знаючи про смерть Володимира Глібовича, не написав про це, а про поранення його написав? Тому що смерть Володимира Глібовича не пов'язана з подіями «Слова», а поранення — прямий наслідок Ігоревої поразки:

«Кончак пішов до Переяславля і оступив город, і билися вони тут увесь день. Князем же в Переяславлі був Володимир Глібович,— а був він одважний і сильний у бою,— і виїхав він із города і помчав до них, хоча за ним мало дерзнуло дружини, і бився з ними кріпко, і обступили його багато половців. Тоді інші, бачивши, що князь їхній завзято б'ється, вирнули з города і отож одняли князя свого, який був поранений трьома списами. І сей доблесний Володимир, поранений і струджений, в'їхав у город свій і втер мужнього поту свого за отчину свою» (Київський літопис).

З наведеного літописного уривка видно, якою симпатією була оточена постать Володимира Глібовича. З такою ж симпатією говорить про нього і автор «Слова». Але не все, що знає про нього, вводить у свій твір, суворо підпорядковуючи матеріал основній темі, до якої факт смерті Володимира Глібовича не має стосунку: він умер, як свідчить Київський літопис, від хвороби під час чергового походу, який фактично не відбувся: «У тім поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці».

Таким чином, правильне тлумачення ролі князя Володимира Глібовича в «Слові» перетворюється на один із найвагоміших аргументів у хронологізації твору. Наголошую на цьому аргументі особливо, бо до цього часу він ніким не висувався, і я був би радий почути з цього приводу доскіпливий суд критики.

Отже, ймовірний час появи «Слова» звужується, уточнюється фактично до кількох місяців. 1 жовтня 1187 року помер галицький князь Ярослав Володимирович, але автор «Слова» звертається до нього із закликом:

Стрѣляй, господине, Кончака,
поганого кощея
за землю Рускую,
за раны Игореви.

Чому ж я вважаю за можливе віднести датування «Слова» навіть і після цього факту аж до початку 1188 року? Та тому, що пошти в той час не було. Найшвидше дізнатися у Новгороді-Сіверському (де, найімовірніше, створювалося «Слово») про те, що Ярослав Володимирович помер у Галичі, можна було тільки через кінного гінця. Такого гінця могли туди послати, бо в Новгороді-Сіверському перебували діти Ярослава — дочка Єфросинія (дружина Ігоря) і, можливо, ще не вибрався звідти, хоч міг примиритися з батьком листовно, син Володимир, юридичний престолонаслідник. Гонець міг доїхати приблизно через місяць. Коли ж його не послали, то звістка через куценькі валки на такі відстані поширювалася приблизно кілька місяців... А втім, будемо вважати за наиможливіший час викінчення «Слова» літо-осінь 1187 року. Почати ж роботу, як мовилося, автор фактично міг раніше — взимку 1185—1186 років.

Чи не найуразливішим в системі аргументації П. Охріменка є твердження про те, що заклик автора «Слова» «відомстити половцям «за обиду сего времени, за землю Рускую, за раны Игоревы» був би для 1187 року запізнілим. Воно випливає з вузькопрагматичного трактування ідейного змісту геніального твору і цілком розходиться з визначенням К. Маркса: «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ». (Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 29, с. 16).

Монгольські полчища ринули на Русь під кінець 30-х років XIII ст. Отже, для К. Маркса ідейний зміст «Слова» був актуальним через півстоліття і більше, для П. Охріменка він уже мав би втратити актуальність через два роки! А якщо взяти до уваги закон ідейно-художніх переосмислень, то цей зміст не втратив актуальності й дотепер. І навряд чи цього не розумів сам автор...

І ще одна обставина. Не слід забувати, що «Слово» — це велика синекдоха. Як би не вболівав автор за долю Ігоря, але вона — лише привід для набагато значливішої розмови: про долю всієї Русі. Тому й іншим атрибутам, що виражаються у творі художньо, через метонімії, синекдохи, метафори, як частка чогось більшого, цілого, не треба надавати прямого значення. А саме до такого, елементарного, трактування вдається П. Охріменко, доводячи іноді розмову до смішного. У всю сукупність переносних образних значень він намагається внести систему прямих логічних градацій, яка гетьчисто спростовується текстом твору.

На докір П. Охріменка, що я не порахувався з рішенням ЮНЕСКО щодо відзначення «Слова» в 1985 році, скажу: адміністративні працівники ЮНЕСКО не займаються такими спеціальними філологічними проблемами, як визначення хронології «Слова». І все-таки вчинили вони правильно, оголосивши 1185 рік роком «Слова», спираючись на безумовно вірогідну дату — дату Ігоревого походу. І сталося саме так, що вшанування «Слова», набувши певних організаційних форм під кінець 1185 року, широко розгортається в 1986-му (саме цього року відбулися найвизначніші заходи, наприклад, всесвітній форум спеціалістів та перекладачів «Слова» в Москві із заїздом до Києва; вийшли два телефільми про поему — один з них за участю академіка Д. С. Лихачова, виходять друком і ще готуються до видання нові публікації, і не тільки журнальні, а й книжкові). Триватимуть заходи по відзначенню ювілею «Слова» і в 1987 році.

Наприкінці своєї статті «Коли співають солов'ї?» П. Охріменко пообіцяв розгромити мою концепцію і щодо авторства «Слова». Бути автором такої концепції, яку він має на увазі, я вважав би собі за честь. Але це неможливо, бо концепція належить С. Пушикові. Я тільки підтримав її, посиливши деякими аргументами. Нині відомо, що цю концепцію слідом за С. Пушиком,— не знаю, чи з посиланням на нього,— розгорнув у великій праці Л. Махновець. Приписування П. Охріменком гіпотези щодо можливого автора «Слова» мені — це міра його наукової сумлінності.

І все-таки я далекий від такого висновку про статтю П. Охріменка, який він робить з приводу моєї: мовляв, такі праці «затемнюють, заплутують, не вияснюють» тощо, хоч розглянув лише один із п'яти аспектів цієї розвідки. Сперечаймося! Адже саме у суперечці народжується, я б додав, вискравлюється істина.

РЕЗОНАНС

У нашому журналі було надруковано документальну судову повість Л. Єфімова «Пастка», в якій ішлося про тяжний злочин, скоєний інженером-патентознавцем Київського НДІ туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії О. Ляхом. Скориставшись з довірливості свого співробітника доктора медичних наук В. Пугачова, він вчинив розбійницький напад на нього, привласнивши велику суму грошей, які належали потерпілому. Крім цього, він викрав сейф, а також інше державне майно. У повісті докладно аналізуються витоки морального падіння Ляха, значною мірою пов'язані з тим, що він працював в умовах майже повної безконтрольності.

Частина документів, на підставі яких Лях був зарахований на роботу, була ним підроблена.

Друкуємо відповідь на нашу публікацію.

РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «ВІТЧИЗНА»

У зв'язку з опублікуванням у журналі «Вітчизна» судової повісті «Пастка» сповіщаємо, що О. Лях був прийнятий на роботу до Київського НДІ туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії 15.10.1982 р. за рекомендацією потерпілого — доктора медичних наук, старшого наукового співробітника В. Пугачова. Ця обставина дає підстави припустити, що свою жертву Лях обрав ще до того, як почав працювати в інституті.

Основним мотивом зарахування Ляха на посаду старшого наукового співробітника-патентознавця було подання ним близько сімдесяти власних авторських свідоцтв та позитивної характеристики з останнього місця роботи.

У лютому 1983 року поведінка Ляха розглядалась спеціально створеною в інституті комісією у зв'язку з його спробами відокремити роботу патентної служби від діяльності підрозділу, в якому він числився, і, можливо, таким чином вийти з-під контролю. Надалі Лях врахував зауваження комісії, виконуючи функціональні обов'язки в повному обсязі, однак тримався у колективі відокремлено. Добре підготовлений професійно, Лях швидко освоїв специфіку оформлення заявок на винаходи в галузі медицини, не припускаючись запізнень, недбалості у роботі. Тому помітити щось негідне в його поведінці не було можливості. Лях всіляко підтримував видимість дружніх стосунків з В. Пугачовим, вводячи в оману жертву й оточення.

Зникнення сейфа було несподіванкою. Випадок розглядався на нараді в директора. Проте щодо Ляха не було зроблено конкретних висновків, оскільки прямих доказів його причетності до зникнення сейфа на той час не було. І все-таки завідуючий відділенням В. Пекур мав бесіду з Ляхом. У розмові той тримався зарозуміло, категорично заперечуючи свою участь або співучасть у викраденні сейфа.

Після арешту Ляха спеціальна комісія, до складу якої ввійшли представники адміністрації, партійного бюро, профкому та групи народного контролю, здійснила перевірку роботи служби патентознавства, науково-медичної інформації і впровадження. Про наслідки перевірки йшлося на загальноінститутській виробничій нараді. За припущені хиби у виховній роботі завідуючому відділенням В. Пекуру оголошено сувору догану. Вісім заявок на винаходи, співавтором яких був Лях, анульовано. Слід сказати, що за час роботи в інституті Лях отримав лише одне авторське свідоцтво за заявкою, оформленою ним спільно з В. Пугачовим.

До завідуючого відділом кадрів В. Бєлової, яка припустилася недбалості при перевірці документів Ляха, адміністративних заходів не було вжито у зв'язку з її переходом ще до початку судового процесу на іншу роботу. Звільнено з роботи патентознавця С. Самойлову, котра підтримувала з Ляхом дружні стосунки.

Під час судового розгляду у залі суду постійно перебував громадський обвинувач, який у своєму виступі від імені усіх співробітників інституту гостро затаврував злочин Ляха. Після суду відбулися загальні збори співробітників інституту, на яких виступила з інформацією член Київського міського суду В. Дороніна, яка головувала на процесі. Збори також гнівно засудили вчинений злочин.

Дирекція інституту разом з громадськими організаціями вжила всіх заходів щодо зміцнення трудової дисципліни і підвищення вимогливості до підбору, розстановки та виховання кадрів. Встановлено строгий контроль за правильним використанням робочого часу, упорядковано питання відряджень, посилено політико-виховну роботу.

Директор інституту професор
О. ІВАНЮТА

Секретар партійного бюро
кандидат медичних наук І. БИЛЬКО

ПЕНСІЇ ЧЛЕНАМ ТВОРЧИХ СПІЛОК

До нашої редакції надходять листи від читачів — членів творчих спілок — з проханням пояснити порядок і умови призначення їм пенсій. У цих листах, зокрема, містяться такі запитання: як встановлюється стаж творчої діяльності; з яких сум (гонорару чи заробітку) обчислюється пенсія, якщо член творчої спілки поєднує свою творчу діяльність з роботою на підприємстві чи в установі; як виплачується пенсія членам творчих спілок, котрі продовжують творчу діяльність; які нараховуються їм надбавки до пенсії по старості і т. ін.

Друкуємо юридичну консультацію з відповідями на ці та деякі інші запитання.

Насамперед слід зазначити: пенсійне забезпечення членів творчих спілок — письменників, композиторів і художників та членів їхніх сімей здійснюється відповідно до Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 3 серпня 1972 року № 590. Проте спеціальною постановою Ради Міністрів СРСР від 7 серпня 1957 року № 946 «Про пенсійне забезпечення письменників, композиторів, працівників образотворчих мистецтв і членів їхніх сімей» для цієї категорії працівників встановлено деякі додаткові норми, які випливають зі специфіки їхньої діяльності.

Спочатку про загальні положення.

Письменникам, композиторам і працівникам образотворчих мистецтв — членам творчих спілок — призначаються пенсії по старості, інвалідності, а членам їхніх сімей — у зв'язку з втратою годувальника.

Пенсії по старості членам творчих спілок призначаються: **чоловікам** — по досягненні **60 років** і при стажі роботи **не менше 25 років;**

жінкам — по досягненні **55 років** і при стажі роботи **не менше 20 років.**

До стажу роботи членів творчих спілок зараховується весь період їхньої творчої діяльності, **починаючи з дня першої публікації, першого публічного виступу, публічного виконання або публічного показу твору** даного автора (незалежно від часу вступу до творчої спілки), а також усяка інша трудова діяльність на підприємстві чи в установі та інші періоди (зокрема служба в Радянській Армії та ін.), зазначені в пп. 108—114 Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій.

Стаж творчої діяльності встановлюється постановами секретаріатів правлінь творчих спілок СРСР або союзних республік. Ніякі інші керівні органи творчих спілок встановлювати стаж творчої діяльності не мають права.

Період творчої діяльності членів творчих спілок підлягає зарахуванню до трудового стажу і в тих випадках, коли вони на день звернення за пенсією вибули з числа членів творчої спілки і працюють як робітники або службовці.

Зазначений вище порядок встановлення трудового стажу поширюється на **літераторів,** які не є членами Спілки письменників, якщо вони є членами профспілки працівників культури, об'єднаних професійними комітетами літераторів (постанова Ради Міністрів СРСР від 15 червня 1967 року.

Оформлення документів про стаж творчої діяльності літераторів, які не є членами Спілки письменників, згідно з постановою секретаріату Спілки письменників СРСР провадиться профкомом літераторів. Після перевірки поданих документів про творчий стаж він приймає постанову, яка стверджує правильність цих документів, і направляє її разом з документами до правління Спілки письменників СРСР на розгляд. Секретаріат з цього приводу приймає відповідну постанову. Витяг з цієї постанови є документом, який підтверджує творчий стаж літератора.

Порядок обчислення трудового стажу, встановлений постановою Ради Міністрів СРСР від 7 серпня 1957 року для письменників, композиторів і працівників образотворчих мистецтв, поширюється і на членів **Спілки кінематографістів СРСР,** які не є штатними працівниками підприємств, установ і організацій (постанова Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1966 року № 23).

Членам творчих спілок пенсії обчислюються з середньомісячного заробітку (авторського гонорару) **за останні 12 місяців** або за будь-які **5 років підряд з останніх 10 років** перед зверненням за пенсією. Обчислення пенсії з заробітку як робітників, так і службовців провадиться за загальними правилами, передбаченими пп. 122 і 123 Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій.

При обчисленні пенсій з авторського гонорару загальна сума цього гонорару, одержана за останні 12 місяців або за будь-які 5 років підряд з останніх 10 років перед зверненням за пенсією, ділиться відповідно на кількість місяців (12 або 60) незалежно від того, скільки разів протягом цих періодів одержані гонорари і чи виплачені вони одним або кількома видавництвами.

Членам творчих спілок, які одночасно працюють як робітники або службовці, пенсії **за їхнім вибором** обчислюються або з авторського гонорару, або з заробітку як робітника чи службовця.

Підсумування авторського гонорару і заробітку не провадиться.

Зазначений порядок обчислення пенсій поширюється на літераторів, які не є членами Спілки письменників, але є членами профспілки працівників культури, об'єднаних професійними комітетами літераторів, а також на членів Спілки кінематографістів СРСР.

Штатним літературним працівникам редакцій газет, журналів, ТАРС, видавництв, АПН, радіо і телебачення, які зв'язані з творчою літературною роботою (головні редактори, редактори, відповідальні секретарі, завідуючі відділами, завідуючі редакціями книжкових видавництв, радіо, телеба-

чення, фотокореспонденти, художники, ретушери, перекладачі та ін.), оклад яких не перевищує **220 карбованців на місяць**, до середньомісячного заробітку для обчислення пенсії включається винагорода, яку вони одержують з фонду літературного гонорару тих установ, де перебувають у штаті. При цьому сума середнього заробітку, обчисленого з врахуванням літературного гонорару, не повинна перевищувати **220 карбованців на місяць.** Літературним працівникам, посадові оклади яких перевищують 220 карбованців на місяць, винагорода з фонду літературного гонорару не враховується. Не враховується також літературний гонорар, одержаний не за місцем основної роботи, і літературний гонорар, виплачений за договорами, укладеними на підставі законів про авторське право.

Проте, якщо штатний літературний працівник є членом Спілки письменників, пенсія **за його вибором** може бути обчислена або з сум авторського гонорару, виплаченого за договорами, укладеними на підставі законів про авторське право, або за вказаними правилами.

Максимальний розмір пенсії по старості становить 120 карбованців на місяць.

Членам Спілки письменників СРСР, Спілки композиторів СРСР, Спілки художників СРСР і Спілки кінематографістів СРСР, які не є службовцями підприємств, установ, організацій і продовжують творчу діяльність, пенсії по старості виплачуються відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 11 вересня 1979 року № 862 в розмірі **50 процентів** призначеної пенсії, але не менше мінімального розміру пенсії по старості (50 карбованців) з таким розрахунком, щоб сума винагороди (гонорару) і пенсії не перевищувала **300 карбованців на місяць.**

При цьому винагороди (гонорари) за разові, випадкові роботи (в розмірі до 70 карбованців на місяць) не враховуються. Суми авторського гонорару враховуються в тому місяці, в якому вони фактично виплачені.

Правило про те, що заробіток тимчасових робітників або службовців в межах двох місяців у календарному році при виплаті пенсій не враховується, поширюється тільки на тих членів творчих спілок — пенсіонерів, які працюють на підприємствах чи в установах.

Пенсіонери — не члени творчих спілок, які займаються літературною, художньою, композиторською діяльністю, одержують пенсію з врахуванням прибутків, одержаних за цю діяльність. Винагороди (гонорари) враховуються в тому місяці, в якому вони фактично одержані. Протягом всього періоду, поки пенсіонер працює над книжкою, картиною, музичним твором та ін. і не має іншого заробітку, пенсія виплачується **повністю.**

Гонорари, одержані цими особами за разові виступи в періодичній пресі, газетах, журналах і т. п., не враховуються при виплаті пенсії, оскільки вони мають одноразовий або випадковий характер.

Пенсіонери — члени творчих спілок і ті, які не є членами творчих спілок, але займаються літературною, композиторською, художньою діяльністю, повинні своєчасно сповіщати органи соціального забезпечення про одержані винагороди (гонорари) шляхом подання до районного відділу соцзабезпечення відповідних довідок видавництв та інших організацій, які провадять зазначені виплати.

Члени творчих спілок, які **припинили творчу діяльність**, одержують пенсію **в повному розмірі.** Припинення творчої діяльності стверджується довідкою секретаріату творчої спілки або його відділення.

Членам творчих спілок до пенсій по старості нараховується **надбавка в розмірі 10 процентів** від основного розміру пенсії за **загальний стаж роботи**, в який включається творча діяльність і робота як робітника, так і службовця. Загальний стаж для зазначеної надбавки повинен становити: **для чоловіків — не менше 35 років, для жінок — не менше 30 років.**

До пенсій по старості членам творчих спілок **надбавка за безперервний стаж роботи** нараховується лише тоді, коли вони працювали на підприємствах чи установах. Творча діяльність у **безперервний стаж не включається.**

Надбавка в розмірі 10 процентів призначається за безперервний стаж **понад 15 років** (незалежно від того, коли мав місце безперервний стаж — на день звернення за пенсією чи будь-коли раніше). 15-річний безперервний стаж визначається за Правилами обчислення безперервного трудового стажу робітників і службовців при призначенні допомоги по державному соціальному страхуванню, затвердженими постановою Ради Міністрів СРСР від 13 квітня 1973 року № 252.

Надбавка в розмірі 20 процентів призначається за безперервний стаж роботи як робітника, так і службовця **не менше 25 років**, а для жінок, які мають дітей,— **не менше 20 років на одному підприємстві, в установі, організації** при одночасному праві члена творчої спілки на надбавку до пенсії за загальний стаж роботи. При цьому надбавка в межах **до 10 процентів** нараховується понад встановлений максимальний розмір пенсії. При зазначених умовах пенсія по старості може становити **132 карбованці** (120+12).

Якщо член творчої спілки має загальний стаж для призначення надбавки і безперервний стаж, йому призначається **тільки одна** надбавка.

До пенсій по старості нараховуються також **надбавки на непрацездатних членів сім'ї**, які перебувають на утриманні члена творчої спілки: **на одного непрацездатного члена сім'ї — 10 процентів, на двох — 15 процентів.**

Надбавка на непрацездатних членів сім'ї призначається членам творчих спілок **тільки після припинення творчої діяльності і роботи на підприємствах чи в установах.** Пенсія членам творчих спілок з усіма надбавками призначається **в межах 100 процентів гонорару** (заробітку), але **не вище максимального розміру пенсії.** Однак надбавка за безперервний стаж роботи на одному підприємстві, в установі, організації, як вже було зазначено вище, може нараховуватися понад встановлений максимальний розмір пенсії по старості в межах до 10 процентів.

І. ЦИПЕНЮК,
член Київської міської колегії адвокатів

Катерина Садовська. Відпочинок

Так, сучасні майстри художньої кераміки знаходять у прадавньому матеріалі не виявлені попередніми епохами можливості. Станково-декоративне мистецтво відкриває безмежну поетичну перспективність найрізноманітніших матеріалів — скла, дерева, ниток та ін. Глина одна з перших заговорила образно-асоціативною мовою. І хоча людину завжди полонив чар звичайної вази чи глечика, тепер ми не можемо утриматись і від діалогу з внутрішньою поетичною сутністю предметів-символів. Не заперечуючи почесної ролі скла й кераміки в побуті людини, митці переконливо засвідчують придатність цих матеріалів і для поетичного осмислення дійсності через станково-декоративні моделі.

Визнаним осередком вітчизняного мистецтва кераміки є Львів. Опанувавши різноманітні керамічні техніки, вивчивши багату спадщину народного гончарства України, місцеві художники впевнено вийшли на просторий шлях творчих шукань. Народні форми та орнаментика стали відправними для них. У кінці шістдесятих років у мистецтві кераміки відбувся рішучий перелом, пов'язаний з переорієнтацією на образний тип мислення. Образного звучання набирали як вжиткові предмети, так і суто декоративні композиції, до яких дедалі частіше зверталися у своїй практиці керамісти, помітно урозмаїтнювалися стильові напрямки. Початком 80-х років датується новий етап у розвитку станково-декоративного мистецтва Львова. Але тепер, як вважають деякі мистецтвознавці, кераміка начеб підійшла до певного роздоріжжя, коли ще не окреслився магістральний напрям її дальшого розвитку...

Виразно відбився цей процес і в мистецтві молодих. У. Ярошевич, вірна своїм естетичним ідеалам, знаходить щораз нові інтерпретації фантазійної стилістики народного мистецтва. Подружжя Л. та І. Ковалевичів водночас з продовженням пошуку асоціативних глибин предметів-символів звертається і до форм традиційних, надаючи їм нетрадиційного образного звучання. Ще один напрям представляє Катерина Садовська. Її композиції нагадують скульптуру, однак це лише зовнішнє враження. Напівконкретні персонажі чи предмети звучать тут як символи, що умовно показують змістові особливості різних сторін життя. Яка ж природа творчого процесу молодої художниці?

«Вже самі форми звичайного глечика асоціюються з людиною. Вони і спонукали до розширення засобів стилізації,— каже вона. — Я полюбила кераміку за її поетичне начало. За її технологічні таємниці, по суті, невичерпні, за можливості пластики та кольору, що у взаємодії надає твору образно-асоціативного звучання». Пропустивши крізь себе закони поетичної кераміки, художниця виробила власний творчий стиль.

Своєрідним образним модулем для тлумачення багатьох тем К. Садовська обрала «кам'яну бабу» — взірець примітивного образотворчого мистецтва. В давні часи ці кам'яні ідоли були елементом погребального обряду половців, але молоду керамістку передовсім зацікавила монументальність художнього вирішення «баб», спрощеність пластики. Беручи за основу таку образну одиницю, авторка вийшла за рамки конкретності, показуючи жінку в її, сказати б, історичній значущості. Наймасштабніше це виявлено у триптиху «Жінка»». Художниця відтворила в кожній з фігур різні особливості життєдіяльності жінки. Триптих задуманий як своєрідний монумент уславлення жінки. «Є риси й оцінки, які не пероджуються, а доповнюються впродовж століть. Є категорії, які можуть бути символічними для різних епох,— роздумує К. Садовська. — Це й підштовхнуло мене до створення такої композиції. У пластичному плані я хотіла відмовитися від традиційного розуміння жінки як зовнішньо гарної. Мене біль-

ше цікавила внутрішня наповненість образу».

Шляхом пластичних спрощень вирішено твір «Очікування», який продовжує тему роздумів автора. На цілісному злитку постаті героїні немов позначились сліди тих вітрів, які вона переборола силою духу. Суворість подачі образу споріднена тут з народною думою. Обраний тип пластики художниця розвиває і в інших творах — «Дівчина, що має голубу хустку», «Прощання» (за мотивами революційної лірики П. Тичини), «Молодиця». Несподіваного композиційного вирішення К. Садовська надала творові «Відпочинок». Лежать три дівчинимрійниці, а об'єднує їх не так спільне укривало, як їхні роки, єдність настрою і дум. Не уникає художниця і конфліктних явищ життя. У протиборстві характерів вона вбачає джерело формування й гарту кращих людських рис. Матеріалом для таких творів керамістка обрала шамот. Його «груба» структура дуже органічно вписалася в образну концепцію, і, мабуть, ніякий інший матеріал тут би так не зазвучав.

Що живить творчу фантазію молодої художниці? «У дитинстві я часто відвідувала хутір на Волині, де жили мої бабуся і дід,— згадує К. Садовська. — Мені здається, що проведені там дні дали дуже багато для пізнання краси світу. Ось, наприклад, не можу забути, як по нашому подвір'ю величаво прогулювалися лелеки...» Мабуть, саме такі враження поглибили чуйність Катерини до людей і природи, саме вони загострили її спостережливість до цілком звичайних сцен, у яких, вже дорослою, вона почала вбачати поезію, філософію життя. Ось композиція «Вулиця». Художниця впевнено вивела типажі уявних перехожих, побудувала з ними умовне середовище. Незважаючи на імпровізаційну легкість портретних характеристик, кожен може побачити тут сценку, мовби вихоплену з гущини життя. Прості еліпсоподібні кулі стали основою етюдів «Портрети друзів», де різні людські темпераменти виявлено не пластикою, а графічним рисунком. Звичайні крісла стали незвичними у композиції «Діалог» — складається враження, ніби вони... розмовляють. Та ось помічаємо заглибини у їхніх сидіннях і спинках... Тут щойно сиділи люди і, мабуть, розмовляли між собою. Хто це був? Про що була розмова? Ці питання так і залишаться питаннями для глядача. Хай в уяві кожного зринуть асоціації з власного життя.

Закінчивши Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, К. Садовська продовжує наполегливо опановувати таємниці глини. Працювала над творенням суто ужиткових предметів, шукаючи в них водночас тонких образних асоціацій. Заглиблювалась у технологію, що позначилось на багатьох її творах. Останнім часом особливо плідно працює в станково-декоративній кераміці. Катерина Садовська — учасник обласних, республіканських, всесоюзних та зарубіжних виставок. Попереду нові відкриття. Попереду глибше розуміння життя і вища художня майстерність.

РОМАН ЯЦІВ

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 21.11.86. Підписано до друку 13.01.87. БФ 21003. 70×108/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,5 умовн. фарбовідб. 22,7 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим. Зам. 05937.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 2, 1987 (на украинском языке). Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник Союза писателей Украины.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.
Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 26-25-92.
Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 26-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.
Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

НАШ ВИСТАВОЧНИИ СТЕНД

К. Садовська. Зимно

К. Садовська. Образ

К. Садовська. Русалки